

Zavər Qafarov, Ataxan Əbilov

Beynəlxalq xüsusi hüquq

Yenidən işlənmiş ikinci nəşr

Bakı – Qanun – 2007

Az2

+ 341
Q 16

Bakı Dövlət Universitetində Beynəlxalq hüquq və xarici ölkələrin konstitusiyə hüququ kafedrasının əsasını qoyan unudulmaz müəllimimiz, hüquq elmləri doktoru, professor Əyyub Əsgərovun əziz xatirəsinə ithaf olunur.

Azərbaycan Beynəlxalq Hüquq və Beynəlxalq Əlaqələr Cəmiyyətinin 25 sentyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə ali məktəblərin hüquq və beynəlxalq hüquq fakültələrinin tələbələri üçün dərslik kimi təvsiyə edilmişdir.

Elmi redaktoru: Sədiyar Zeynalov - Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq xüsusi hüquq kafedrasının müdiri, dosent.

Rəyçilər: Vidadi Mirkamal - Azərbaycan Beynəlxalq Kommersiya Arbitraj Məhkəməsinin sədri;

Adil Rəcəbli - Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq fakültəsinin dekani, dosent.

258442

Zavər Qafarov, Ataxan Əbilov.

Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı. "Qanun" nəşriyyatı. 2007, 392 səh.

Kitab beynəlxalq xüsusi hüquq kursunun tədris proqramı əsasında yazılmışdır. Burada müasir beynəlxalq xüsusi hüquqda maraq doğuran problemlər, o cümlədən hüquq sahəsi kimi beynəlxalq xüsusi hüququn mahiyyəti və xüsusiyyətləri, onun mənbələri, kollizion normalar, əcnəbilərin və xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti, xarici elementli əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri, xarici iqtisadi əqdlər, xarici elementli ailə, vərəsəlik, əmək münasibətləri, beynəlxalq mülki proses və s. məsələlər tədqiq edilir. Bununla bağlı xarici dövlətlərin və Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinin müqayisəli təhlili aparılır, habelə bu sahədə mövcud olan beynəlxalq müqavilələrin analizi verilir. Kitabda, həmçinin beynəlxalq xüsusi hüququn əsas məsələləri ilə bağlı nəzəri fikirlər və mülahizələr də öz əksini tapmışdır.

Kitab ali məktəblərin hüquq və beynəlxalq hüquq fakültələrinin tələbə, aspirant və müəllimləri üçün, habelə praktik hüquqşünaslar və xarici iqtisadi kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan iş adamları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 9952-26-001-6

Q 0100010001 - 014 07 - 014
AB022051

Az2

© Qanun, 2007

© Qafarov Z.

© Əbilov A.

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan edildiyi andan ölkəmiz hüquqi dövlət, azad vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu kursu götürmüşdür. Belə bir cəmiyyət üçün insanların əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə yanaşı, inkişaf etmiş dünya dövlətləri ilə geniş şəkildə iqtisadi, mədəni inteqrasiya vacib şərtidir.

Azərbaycan uzun müddət totalitar kommunist rejimi şəraitində yaşamışdır. Özünün daha çox qapalılığı ilə xarakterizə olunan, xarici məkanla nəinki geniş iqtisadi inteqrasiyanı, hətta şəxsi münasibətlər səviyyəsində belə əlaqələri arzuolunmaz hesab edən sovet rejiminin buxovları dağıldıqdan sonra Azərbaycanın iqtisadi məkanı xarici investorlar üçün açıq elan edildi, eyni zamanda, respublikamızın hüquqi şəxsləri və vətəndaşları azad surətdə dünyaya çıxış əldə etdilər.

Müasir dövrdə hüquqi və fiziki şəxslər səviyyəsində qurulan xarici əlaqələrin əsas kütləsi mülki dövriyyə ilə bağlı olur. Bura beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli mülki, əmək, ailə münasibətləri daxildir. Məlumdur ki, dövlət daxilində mülki, əmək, ailə münasibətləri müvafiq konkret hüquq sahəsi ilə tənzimlənir. Xarici elementli analoji münasibətlərin statusu isə beynəlxalq xüsusi hüquqla müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində hər gün saysız-hesabsız bu səpkili münasibətlər baş verir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyası dərinləşdikcə onların çəkisi və rolu da getdikcə artır. Həmin münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimləndiyindən onlara beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri deyilir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu gün Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı bir sıra məsələlər qanunvericilik səviyyəsində həll edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün yeni bir hadisə olan **“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun** qəbul edilmiş, iqtisadi

sferada beynəlxalq xarakterli münasibətləri tənzimləmək üçün dünya dövlətləri tərəfindən qəbul olunan, funifikasiya edilmiş maddi hüquq normalarını özündə ehtiva edən bir sıra mühüm beynəlxalq müqavilələr ratifikasiya edilmişdir.

Müasir dünyada beynəlxalq xüsusi hüququn öyrənilməsi və tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan biri olan **Beynəlxalq Hüquq İnstitutu** özünün 1997-ci il sessiyasında qəbul etdiyi qətnaməsində beynəlxalq xüsusi hüquqa xüsusi önəm verir: "Beynəlxalq xüsusi hüquq kimi fundamental kursu dinləməyən heç bir tələbə hüquq fakültəsini qurtarmaq haqqında diplom ala bilməz".

Beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi olub, onun ayrıca bir sahəsini təşkil edir. Xüsusi hüquq xarakterli, xarici elementli bütün beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının bugünkü həyatını bu münasibətlərdən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən insan həyatının bütün sferalarının beynəlmilləlləşməsi, maliyyə, ticarət, istehsalatda qloballaşma beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı məsələləri bir daha aktual edir.

Belə vəziyyətdə beynəlxalq xüsusi hüququn öyrənilməsi nəinki hüquqşünas tələbələr, ədliyyə və digər müvafiq dövlət orqanları üçün, həm də xarici elementli mülki dövriyyənin bilavasitə hər bir iştirakçısı üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin beynəlxalq xüsusi hüququn öyrənilməsi günün tələbləri səviyyəsindən çox geri qalır. Bu sahədə, demək olar ki, heç bir tədris və metodik vəsait yoxdur. Digər tərəfdən, sovetlər dövründə bu predmet yerli tələbələrə (1992-ci ilə qədər BDU-nun hüquq fakültəsində beynəlxalq xüsusi hüquq kursu ancaq xaricilərə tədris edilmişdi) tədris edilmədiyindən, o dövrdə diplom almış hüquqşünasların əksəriyyəti hüququn bu sahəsi haqqında məlumatlı deyillər.

Bu boşluğu aradan qaldırmaq istəyi beynəlxalq xüsusi hüquq dərsliyinin ərsəyə gəlməsinə rəvac verdi. Bu zaman müəlliflər dünyada

tanınmış beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinalarını, Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki qanunvericiliyini əsas götürməklə yanaşı, həm də özlərinin istər hüquqyaratma prosesinə kömək, istərsə də bu istiqamətdə pedaqoji fəaliyyət zamanı əldə etdikləri təcrübədən çixış etmişlər. Dərslük ali məktəblərdə **beynəlxalq xüsusi hüquq kursunun** tədrisi zamanı istifadə edilən proqram əsasında hazırlanmışdır.

Müəlliflər qarşıya qoyulan məqsədə hansı səviyyədə nail olmalarını oxucuların mühakiməsinə buraxır və edəcəkləri bütün qeyd və iradlara görə onlara qabaqcadan təşəkkür edir.

I BÖLMƏ ÜMUMİ HİSSƏ

Fəsil 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı, predmeti və sistemi

§ 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı və predmeti

Sovet İttifaqının dağılması, keçmiş müttəfiq respublikaların hər birinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüququn müstəqil subyektinə çevrilməsi postsovet məkanında tamamilə yeni bir situasiyanın yaranmasına səbəb oldu. Keçmiş 70 il ərzində hətta fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində ciddi inteqrasiyaya uğramış bu ərazi mövcud əlaqələrin, xüsusən iqtisadi və təsərrüfat münasibətlərinin qorunmasının zəruriliyi problemi ilə üzləşdi. Belə vəziyyət beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı olan bir sıra məsələlərin həllini aktualaşdırdı.

Digər tərəfdən, müasir dünyamızı insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən inteqrasiyadan kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Planetimizin ayrı-ayrı nöqtələri arasında əlaqələr tək dövlətlər və hökumətlər arasında deyil, eyni zamanda, hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətində maddiləşir. Belə münasibətlər məzmun etibarilə bir dövlətin hüduqları daxilində, həmin dövlətin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında baş verən münasibətlərdən, bir qayda olaraq, heç nə ilə fərqlənmir. Məsələn: xarici dövlətdə daimi yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı dünyasını dəyişdikdə həm yaşadığı ölkədə, həm də Azərbaycanda onun miras qoyduğu əmlaka vərəsə kimi Azərbaycan və xarici ölkə vətəndaşları iddia edirlər; xarici dövlətlərin birində səfərdə olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı orada avtomobil qəzasına uğrayaraq səhətinə dəyən ziyanın ödənilməsi ilə bağlı həmin dövlətin məhkəməsi qarşısında

iddia qaldırır; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı xarici vətəndaşla nikah bağlayır; beynəlxalq hava daşımaları zamanı sərnəşinlə hava şirkəti arasında mübahisə yaranır; Azərbaycan və ABŞ şirkətləri arasında bağlanan kontrakta görə yaranan mübahisəyə baxan, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən arbitraj iş üzrə ABŞ hüququnu tətbiq edir və s. Belə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi isə analogi dövlətdaxili münasibətlərdən köklü şəkildə fərqlənir.

Sadalanən münasibətlər üzrə hüquqi məsələlər beynəlxalq xüsusi hüquq sferasına aid edilir. Hər şeydən əvvəl, bura aşağıdakı məsələlər daxildir: xarici hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti; xarici iqtisadi əqdlərdən irəli gələn münasibətlər (zəmanəmizdə xarici iqtisadi əqdlərin geniş spektri mövcuddur); xaricilərlə maliyyə, kredit və hesablaşma münasibətləri; xarici yük və sərnəşin daşımaları üzrə münasibətlər; xaricilərin müəlliflik və onunla əlaqəli hüquqlar üzrə münasibətləri; xaricdə yerləşən əmlaka münasibətdə vərəsətlik münasibətləri və digər oxşar mahiyyət kəsb edən s. məsələlər. Xarakter etibarilə sadalanən münasibətlərin hamısı əmlak və əmlakla əlaqəli olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri olduğundan mülki hüquq münasibətləri hesab edilir. Belə ki, hər bir ölkə daxilində qeyd edilən məsələlər adi halda mülki hüquq normaları ilə tənzimlənilir. Onda sual oluna bilər: predmet etibarilə oxşar olan beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüquqdan nə ilə fərqlənir? Beynəlxalq xüsusi hüquq sadəcə əmlak münasibətlərini deyil, beynəlxalq sferada yaranan əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Məsələn, Azərbaycanın iki firması arasında alqı-satqı müqaviləsi mülki hüquqla, xarici firma ilə Azərbaycan firması arasında oxşar münasibət isə beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənilir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənen münasibətlər onların yalnız mülki hüquqi xarakterdə olması ilə məhdudlaşmır və yaxud bu zaman işlədilən **“mülki hüquq” anlayışını** geniş mənada başa düşmək lazımdır. Bura həm də ailə və əmək münasibətləri aid edilir. Məlumdur ki, respublikamızın hüquq sistemində qeyd edilən məsələ-

lələrin (ailə, əmək) hər biri ilə bağlı müstəqil hüquq sahəsi mövcuddur. Buna baxmayaraq göstərilməlidir ki, istər ailə, istərsə də əmək münasibətlərinin əsasında sözün geniş mənasında əmlak və onunla əlaqəli şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri durur. Məhz buna görə də bir sıra ölkələrin hüquq sistemlərində ailə və əmək hüququ mülki hüquq sahəsinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Fikrimizcə, sadalanan münasibətlərin hamısına şamil edilə biləcək "mülki dövriyyə" anlayışından istifadə edilməsi daha məqsəddə müvafiqdir.

Beləliklə, yuxarıdakılara əsaslanaraq beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən ictimai münasibətləri xarakterizə edən iki cəhəti artıq ayırmaq mümkündür: **birincisi**, bu münasibətlər beynəlxalq xarakterli münasibətlərdir; **ikincisi**, həmin münasibətlər mülki dövriyyədə baş verən münasibətlərdir.

Konkret münasibətin beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid olması üçün qeyd edilən cəhətlərin hər ikisi eyni zamanda mövcud olmalıdır. Əks təqdirdə həmin münasibətin beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənməsindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, bu və ya digər mənada bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxmayan mülki, ailə və əmək münasibətlərini əhatə edən xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər, konkret olaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşları arasında predmeti burada yerləşən bağışlama müqaviləsinin bağlanması (mülki hüquqi münasibətlər), və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında Azərbaycanda nikah bağlanması (ailə hüquq münasibətləri) yaxud da Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan hüquqi şəxsi ilə Azərbaycan vətəndaşı arasında əmək müqaviləsinin bağlanması (əmək hüquq münasibətləri) ilə yaranan münasibətlər nə qədər ki, beynəlxalq xarakter kəsb etməyib, müvafiq hüquq sahələrində mövcud olan konkret normalarla tənzimlənilir və beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid deyildir. Eyni zamanda, bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxan, yəni beynəlxalq xarakter daşıyan, lakin mülki dövriyyə ilə əlaqədar olmayan (mə-

sələn, Binə hava limanında Azərbaycan vətəndaşı tərəfindən zor tətbiq etməklə hava gəmisini ələ keçirib, onu xarici dövlətə uçmağa məcbur etmə) münasibətlər də beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə şamil edilə bilməz.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə münasibətdə işlədilən "beynəlxalq" termini beynəlxalq ümumi hüquqda işlədilən "beynəlxalq" anlayışı ilə eyni deyildir. Beynəlxalq ümumi hüquqda "beynəlxalq" termini dövlətlərarası, hökumətlərarası mənada işlədilirsə, beynəlxalq xüsusi hüquqda bu anlayış daha geniş mənada işlədilir. Bu zaman "beynəlxalq" dedikdə bir dövlətin hüdüdlərindən kənara çıxan, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemləri ilə əlaqəli olan münasibətlər başa düşülməlidir¹.

Bu məqamda bir məsələyə aydınlıq gətirilməsinin zərurəti ortaya çıxır: hansı halda mülki dövriyyədə baş verən münasibət beynəlxalq xarakter kəsb edir? Ümumiyyətlə, hüquq münasibəti mürəkkəb kateqoriya olub müxtəlif elementlərdən ibarətdir: hüquq münasibətinin əsası; subyekti; məzmunu və obyektı. Bu baxımdan beynəlxalq xarakterlilik özünü hüquq münasibətinin bu və ya digər elementində büruzə verir. Belə element dərslük və elmi ədəbiyyatlarda "xarici element" adlandırılır.

Hüquq münasibətinin hansı struktur elementinə aid olmasından asılı olaraq "xarici element"-in aşağıdakı kateqoriyaları fərqləndirilir.

Birincisi, hüquq münasibətinin subyektində ifadə olunan xarici element. Bu zaman münasibətin iştirakçısı kimi müxtəlif dövlətlərin hüquqi və ya fiziki şəxsləri, yaxud xarici dövlət və ya beynəlxalq təşkilat çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə firmaları arasında əmtəələrin topdan alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması və ya Azərbaycan və Gürcüstan vətəndaşları arasında nikah müqaviləsinin bağlanması və s.

1 Перетерский И.С. Система международного частного права // Сов. государство и право. 1946, №8-9, с.22

İkincisi, hüquq münasibətinin obyektində ifadə olunan xarici element. İştirakçıları (subyektləri) Azərbaycan vətəndaşları olan hüquq münasibətinin obyektini xaricdə yerləşdiyinə görə beynəlxalq xarakter kəsb edir və yaxud Azərbaycanda yerləşən xaricinin əmlakı ilə bağlı xaricilər arasında baş verən münasibət də obyektinə görə beynəlxalq xarakterli hesab edilir.

Üçüncüsü, hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi və xitamının əsasında duran hüquqi fakta aid olan xarici element. Subyekt və obyekt baxımından bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxmayan münasibətin əsasında duran hüquqi fakt xaricdə baş veribsə, belə münasibət də xarici elementli hesab edilir. Məsələn, Azərbaycan vətəndaşlarının öz aralarında xaricdə müqavilə bağlaması, ziyanın xaricdə vurulması, ölümün xaricdə baş verməsi və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda sadalanan xarici elementlər yalnız mülki dövriyyədə baş verən hüquq münasibətləri ilə əlaqədə götürüldükdə beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti kimi xarakterizə edilə bilər. Eyni zamanda, göstərilən elementlərin hər hansı birinin mövcudluğu münasibətin beynəlxalq xarakter kəsb etməsinə kifayət edir. Əlbəttə, onların ikisinin və ya hər üçünün bir yerdə mövcud olması da istisna olunmur.

Beləliklə, yuxarıdakılara əsaslanaraq beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti və anlayışı ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

Beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini mülki dövriyyədə baş verən beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri təşkil edir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq isə mülki dövriyyədə baş verən beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusuna deyilir.

§ 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn tənziqləmə metodları

Ədəbiyyatda hüquqi tənziqləmə metoduna ictimai münasibətlərə hüquqi təsiretmənin üsul və vasitələrinin məcmusu kimi anla-

yış verilir. Əgər hüquqi tənzimləmənin predmeti bu və ya digər hüquq sahəsi ilə hansı ictimai münasibətlərin nizama salınması sualına cavab verirsə, hüquqi tənzimləmə metodu həmin ictimai münasibətlərin necə tənzimlənməsini göstərir¹.

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da özünəməxsus tənzimləmə metodlarına malikdir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyədə baş verən xarici elementli münasibətləri tənzimləyir. Belə münasibətin hüquqi tənzimlənməsi ilk andaca müəyyən problemlərlə üzləşir. Məsələn bu rəsindədir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən münasibət xarici elementə malik olduğuna görə, onun hansı dövlətin hüquq sistemində tabe olmasını müəyyən etmək lazım gəlir. Xarici elementin mövcudluğu münasibətin hüquqi statusunu müəyyən etmək zərurətini ortaya qoyur. Məsələn, Azərbaycan vətəndaşı ilə icarə müqaviləsi bağlayan xarici firma meydana çıxan mübahisəyə öz dövlətinin hüququnu tətbiq etməyi iddia edə bilər. Əlbəttə, belə məsələlər birtərəfli qaydada şəxsi arzu və istəklə həll olunmur. Problem kollizion metodun tətbiqi yolu ilə aradan qaldırılmalıdır.

"Kolliziya" latın dilində "**collisio**" sözündən olub, hərfi mənası "toqquşma" deməkdir.² Hüquqda kolliziya dedikdə isə eyni münasibəti tənzimləyən iki hüquq normasının müxtəlif məzmununa malik olmasına görə bir-birinə müxalifliyi (toqquşması) başa düşülür. Hüquq normalarının kolliziyası konkret dövlətin hüquq sistemi üçün, bir qayda olaraq, arzuolunmaz hesab edilsə də, tez-tez təzahür olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquqda isə hüququn kolliziyası əsas kateqoriyalardan biri hesab edilir. Bu zaman eyni münasibəti tənzimləyən müxtəlif milli hüquq sistemlərinə mənsub hüquq normaları arasında kolliziya yaranır. Həmin münasibətin tənzimlənməsi üçün ilkin olaraq onlardan birini seçmək zərurəti meydana çıxır. Məsələn kollizion hüquq normalarının tətbiqi ilə həll edilir.

1 Основы теории государства и права. Отв. ред. С.С.Алексеев. М., 1971, с. 290

2 Большая советская энциклопедия. Т.12. М., 1973, с. 434

Digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq beynəlxalq xüsusi hüquqda hüququn kolliziyası obyektiv xarakter daşıyır. Bu müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. **Əvvəla**, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən münasibətdə hər bir halda xarici element mövcud olduğundan, belə münasibət ən azı iki hüquq sistemi ilə əlaqəli olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin münasibətin hüquqi statusu (yəni hansı hüquq sisteminə tabe edilməsi) müəyyən edilərkən potensial olaraq onların hər hansı birinə üstünlük verilə biləcəyi ehtimal oluna bilər. **İkincisi**, xüsusi hüquq xarakterli, mülki dövriyyədə baş verən konkret münasibət ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müxtəlif şəkildə tənzimlənir, yəni konkret məsələ Azərbaycanca bir cür, Türkiyədə tamamilə başqa cür öz hüquqi həllini tapır.

Münasibəti mahiyyət etibarını ilə tənzimləməkdən ötrü ilkin olaraq məhz kollizion məsələni həll etmək lazım gəlir. Beynəlxalq xüsusi hüquq malik olduğu hüquqi təsir etmə imkanlarından, üsul və vasitələrindən istifadə edərək, ilkin olaraq bu məsələni həll edir.

Mülki dövriyyədə baş verən xarici elementli münasibətə tətbiq edilə biləcək müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərindən hər hansı birini seçmək məqsədilə istifadə edilən üsul və vasitələrin məcmusuna beynəlxalq xüsusi hüququn kollizion metodu deyilir. Qeyd edildiyi kimi, kollizion hüquqi metodun tətbiqi hələ münasibətin mahiyyətə tənzimlənməsi demək deyildir. Münasibət kollizion hüquqi metodun müəyyən etdiyi konkret maddi hüquq normasını tətbiq etməklə nizama salınır. Maddi hüquq normalarının tətbiqi heç də hər bir halda kollizion hüquqi metodundan istifadədən keçmir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda birbaşa tətbiq edilən maddi hüquq normaları da mövcuddur. Belə normalara elmi ədəbiyyatda unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları deyilir.

Dövlətlər öz aralarında mülki dövriyyədə baş verən ayrı-ayrı məsələlərin qarşılıqlı olaraq öz ərazilərində eyni qaydada tənzimlənməsi barədə qabaqcadan razılığa gələ bilirlər. Nəticədə, razı-

laşdırılmış maddi hüquq normaları kollizion problemini aradan qaldırır. Həmin normalar kollizion metodundan istifadədən yan keçərək müvafiq münasibətə birbaşa tətbiq edilir. Yeri gəlmişkən, bu istiqamətdə maddi hüquq normalarını müəyyən edən, ticarət sahəsində özünün geniş tətbiqini tapan aşağıdakı konvensiyaların adını çəkmək olar: 1930-cu il “Veksellər haqqında” Cenevrə Konvensiyası; 1931-ci il “Çeklər haqqında” Cenevrə Konvensiyası (hər iki sənədə Azərbaycan Respublikası 2 may 2000-ci il tarixdə qoşulmuşdur); 1980-ci il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında” Konvensiya; 1974-cü il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında” Konvensiya; 1988-ci il “Beynəlxalq maliyyə lizinzi haqqında” Konvensiya və s. Bu və ya digər məsələlər üzərində biz gələcək mövzularda daha geniş şəkildə dayanacağıq.

Beləliklə, **beynəlxalq xüsusi hüquq üçün hüquqi tənzimlənmənin özünəməxsus iki metodu xarakterikdir: birincisi, kollizion hüquqi metod; ikincisi, maddi-hüquqi metod.**

Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyə ilə əlaqəli olduğuna görə beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri üçün dispoitivlik xarakterikdir. Onun da ilkin başlanğıcları kimi müstəqillik, tərəflərin hüquq bərabərliyi və muxtariyyəti, xüsusi mülkiyyətin müdafiəsi, müqavilə azadlığı və s. qəbul edilir.

§ 3. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da normativ tərkib etibarı ilə hüquq normalarından ibarətdir. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının təsnifatı birbaşa beynəlxalq xüsusi hüququn metodları ilə əlaqəlidir. Hüquqi tənzimlənmənin kollizion və maddi hüquqi metodlarından irəli gələrək beynəlxalq xüsusi hüquq normaları da iki qrupa bölünür: **1) kollizion normalar; 2) unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları.**

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının kollizion və maddi hüquq normalarından ibarət olması, demək olar ki, bu sahədə tədqiqat

aparan bütün alimlər tərəfindən qəbul edilir. Lakin həmin normaların, xüsusən də maddi hüquq normalarının dairəsi ilə bağlı ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur.

Kollizion norma müvafiq münasibətin tənzimlənməsi üçün hansı hüququn tətbiq edilməsini müəyyən edən, başqa sözlə kollizion problemi həll edən normaya deyilir. Belə normalar münasibəti mahiyyət etibarını ilə tənzimləmir, sözü gedən münasibəti mahiyyətə tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək hüququ göstərir.

Kollizion normaların məcmusuna kollizion hüquq deyilir. Beynəlxalq xüsusi hüquq tarixən kollizion hüquq kimi xarakterizə edilmiş, zaman keçdikcə isə tərkib etibarını ilə keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalmışdır.

Kollizion hüquq normaları dövlət daxili qanunvericilikdə və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutula bilər. Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində kollizion hüquq normaları əsasən 6 iyun 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunda öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin yeddinci bölməsi (146-157-ci maddələr) də əsasən kollizion normalardan ibarətdir.

Beynəlxalq müqavilələrdə kollizion normalar dövlətlərin iradələrinin qarşılıqlı razılaşdırılması əsasında yaradılır. Belə normalara dövlətlər arasında iqtisadi, mədəni, sosial, hüquqi sahələrdə bağlanan ikitərəfli və çöxtərəfli sazişlərdə rast gəlmək mümkündür.

Tarixdə kollizion hüquq normalarının unifikasiyasına beynəlxalq səviyyədə nail olmaqla əlaqədar ayrı-ayrı dövrlərdə cəhdlər də edilmişdir. Belə təşəbbüslərdən biri müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır. 1928-ci ildə Panamerika konfransında kollizion hüquq normalarının məcmusundan ibarət olan müqavilə bağlanır. Həmin müqavilə bu gün də onun tərtibçisi olan məşhur Kuba hüquqşünasının adı ilə – Bustamant kodeksi kimi mərkəzi və cənubi Amerika ölkələrində qüvvədədir. 437 maddədən ibarət olan bu sənəd kifayət qədər təkmil hesab edilir və hal-hazırda da kollizion normaların əksər hissəsini özündə ifadə edən, yeganə çöxtərəfli beynəlxalq müqavilədir.

Kollizion hüquq normalalarına, bir qayda olaraq, hüquqi yardım haqqında beynəlxalq səviyyədə bağlanan ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə də rast gəlinir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq norması kimi qiymətləndirilən maddi hüquq normalarını iki qrupa bölürlər: 1) beynəlxalq müqavilə vəsi-təsilə unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları; 2) bilavasitə xarici elementli münasibətləri tənzimləmək üçün milli hüquq sistemində mövcud olan qanunlarda və qanunqüvvəli aktlarda nəzərdə tutulan maddi hüquq normaları. İkinci qrup normaların beynəlxalq xüsusi hüquqa aid olmaları ilə bağlı hüquq ədəbiyya-tında¹ vahid mövqe yoxdur.

Kollizion hüquq normalarından fərqli olaraq maddi hüquq nor-maları xarici elementli mülki dövriyyədə baş verən münasibətin iş-tirakçıları üçün bilavasitə davranış qaydası yaradır. Belə normalar kollizion mərhələdən yan keçərək birbaşa tətbiq edilir.

Beynəlxalq səviyyədə maddi hüquq normalarının unifikasiya prosesi hələ XIX əsrin II yarısında başlamış, XX əsrin əvvəllərində isə geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə beynəlxalq xüsusi hüququn bir sıra sahələri üzrə, o cümlədən əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısı, dəniz və hava daşımaları, veksəl və çek hüququ, intellektual mülkiyyət məsələləri ilə bağlı uğurlu unifikasiyaya nail olunmuşdur.

Əksər müəlliflər, məsələn, L.A.Lunts, Q.K.Dmitriyeva, K.Q. Matveyev və s. beynəlxalq səviyyədə unifikasiya edilmiş maddi hüquq normalarını beynəlxalq xüsusi hüquq norması kimi qiymət-ləndirirlər. Maddi hüquq normalarının ikinci qrupuna münasibətdə isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi fikir ayrılığı mövcuddur. Hər halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində kifayət qədər normalara istinad etmək olar ki, onlar kollizion problemlə rastlaşmadan xarici elementli münasibəti birbaşa tənzimləmək üçün nəzərdə tutulub. 13 mart 1996-cı il tarixli “Əcnəbilərin və

¹ Международное частное право. Современные проблемы. Отв. ред. М.М.Богуславский. М., 1994, с. 78

vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında”, 15 yanvar 1992-ci il tarixli “İnvestisiyaların qorunması haqqında”, 15 dekabr 1992-ci il “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunlarında, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində və s. qanunvericilik aktlarında belə normalara rast gəlmək mümkündür.

Bu növ normalar özü-özlüyündə kollizion problemi həll etmədiyinə və adi halda onların tətbiqi kollizion normalar vasitəsilə mümkün olduğuna görə əksər müəlliflər tərəfindən beynəlxalq xüsusi hüquq norması kimi qəbul edilmir. Lakin İ.S.Pereterskiy, M.M.Baquslavskiy, V.P.Zvekov kimi əks mövqedə duranlar da mövcuddur.

§ 4. Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri

Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri məsələsi tarixən beynəlxalq hüquq elmində əsas müzakirə mövzularından biri olmuş və bu istiqamətdə diskussiyalar bu gün də davam etməkdədir. Fikrimizcə, bu problemin öyrənilməsi iki mərhələdən keçməlidir. İlk növbədə beynəlxalq xüsusi hüququn hansı hüquq sistemində: milli (dövlətdaxili) və ya beynəlxalq hüquq (beynəlxalq ümumi hüquq) sistemlərinə aid edilməsini müəyyən etmək lazımdır. İkinci mərhələdə isə artıq beynəlxalq xüsusi hüququn onun aid olduğu hüquq sistemində yerini konkretləşdirmək, aydınlaşdırmaq lazım gələcəkdir.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xüsusi hüququn hansı hüquq sistemində aid edilməsi ilə bağlı müxtəlif mövqelər vardır. Bu istiqamətdə mövcud olan mövqeləri **üç qrupa** bölürlər.

Bir qrup müəlliflər, o cümlədən C.B.Krılov, M.S.Straqoviç, A.M.Ladijenskiy, F.C.Kojevnikov, İ.P.Blişenko, L.N.Qalenskaya belə hesab edirlər ki, beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüququn tərkib hissəsidir. Bu mövqe əsaslandırılarkən müəlliflər əsasən aşağıdakı cəhətləri xüsusi qeyd edirlər: birincisi, beynəlxalq

25842

xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər beynəlxalq xarakter daşıyır və hər bir halda konkret dövlətin hüduqlarından kənara çıxır. Fəaliyyət sferası baxımından beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüquqla üst-üstə düşür. Bu zaman xüsusi olaraq göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərlə bağlı mübahisələr son nəticədə dövlətlərarası konfliktə qədər böyüyə bilər; ikincisi, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas mənbələrindən biri də beynəlxalq müqavilədir. S.B.Krılov 1930-cu ildə çapdan çıxan "Beynəlxalq xüsusi hüquq" dərsliyində qeyd edir ki, yalnız beynəlxalq müqavilələri öyrənmək yolu ilə beynəlxalq xüsusi hüququn həqiqi məzmunu ilə tanış olmaq mümkündür; üçüncüsü, beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının bir hissəsini kollizion hüquq normaları təşkil edir. Bu normalar da mənsə etibarını ilə beynəlxalq-hüquqi xarakter daşıyır. Belə ki, bir tərəfdən bu və ya digər kollizion hüquq norması dövlətlərarası beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilir, digər tərəfdən isə kollizion hüquq normalarının əsasında yüz illərlə formalaşan beynəlxalq adət durur.

İkinci qrup müəlliflər beynəlxalq xüsusi hüquqa milli (dövlət-daxili) hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi baxırlar. İ.S.Pereterskiy, M.M.Boquslavskiy, İ.A.Quryev, L.A.Lunts, A.A.Rubanov, O.N. Sadikov və s. bu mövqedən çıxış edirlər.

İ.S.Pereterskiy özünün "Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi" məqaləsində göstərdi ki, beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər mahiyyət etibarını ilə bir-birindən fərqlənir. Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki-hüquqi münasibətləri tənzimləyir. Beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən münasibətlər isə daha çox dövlətlərarası, siyasi xarakter daşıyır. Hər iki ifadədə işlədilən "beynəlxalq" termini müxtəlif mənalara verir. "Beynəlxalq ümumi hüquq" ifadəsində bu, dövlətlərarası mənasını verirsə, ikincidə isə bu xarici elementə işarədir.

1 Сов. государство и право. 1946, №8, 9, с.12-30

Bu mövqeyi tək sivilistlər deyil, həm də beynəlxalq ümumi hüquq elmində fundamental tədqiqatlara malik olan E.T.Usenko, A.R. Movçan, İ.İ.Lukaşuk və s. alimlər də müdafiə edirlər.

Üçüncü qrupun fikrinə görə beynəlxalq xüsusi hüquq ikili təbiətə malikdir. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin müxtəlifliyindən (beynəlxalq müqavilə və dövlətdaxili qanunvericilik) irəli gələrək bəzi alimlər (A.N.Makarov, R.A.Müllerson, K.L.Razumov, V.V.Qavrilov) göstərilər ki, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları iki qrup normalardan ibarət olduğundan bu hüquq sahəsi kompleks xarakter daşıyır. T.İ. Tunkin qeyd edirdi ki, beynəlxalq xüsusi hüquq bir hissəsi ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə, digər hissəsi beynəlxalq hüquq sisteminə aid olan hüquq normalarının kompleksi olub, onu nə xüsusi hüquq sistemi, nə də hüquq sahəsi kimi qəbul etmək olar¹.

Hüquq ədəbiyyatında yuxarıda sadalanan mövqələrlə üst-üstə düşməyən fikirlərə də rast gəlinir. Bütün bunlara baxmayaraq, qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, artıq beynəlxalq xüsusi hüquq məhz dövlətdaxili hüquq sistemində “vətəndaşlıq hüququ” qazanmışdır. Yəni beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüququn müstəqil bir sahəsidir. Bununla bağlı olaraq bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək lazımdır. **Əvvəla**, beynəlxalq müqavilələrin beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi olması haqqında. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulması təbiidir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, hərtərəfli inteqrasiya prosesləri onların rolunu və əhəmiyyətini bir az da artırmışdır. Lakin beynəlxalq müqavilənin bu və ya digər formada (öz-özünə və ya bilavasitə) dövlət daxilində icrası üçün ilk növbədə onun dövlətin hüquq sisteminin tərkib hissəsinə daxil olması vacibdir. Bunun üçün dövlət beynəlxalq müqaviləyə hansısa formada (imzalama, qoşulma, ratifikasiya və s.) tərəfdar çıxmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin

1 Международное право. Отв. ред. Г.И.Тункин. М., 1982, с. 12

ikinci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Beynəlxalq müqavilə dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrildikdən sonra onda ifadə olunan normaların dövlət daxilində hüquqi qüvvəsindən söhbət gedə bilər.

Kollizion normalara gəldikdə isə, bu normalar da beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilməsindən və ya beynəlxalq adət kimi formalaşmasından asılı olmayaraq dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulmalıdır. Əks halda, dövlətdaxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan kollizion normalara istinad edilmir.

İkincisi, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüquq sistemi ənənəvi hüquq sahələrinə bölünür. Bu zaman hüquq sahələrinin sırasında, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüququn adı çəkilmir. Bu da müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. Belə ki, hüquq sisteminin hüquq sahələrinə bölünməsinin əsası kimi hüquqi nizaməsalma predmeti və metodu götürülür. Beynəlxalq xüsusi hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi ayırmaq üçün göstərilən əsaslardan əlavə beynəlxalq xüsusi hüququn mülki dövriyyə ilə bağlılığı və beynəlxalq xüsusi hüququn mühüm bir hissəsinin kollizion hüquq normaları təşkil etməsi kimi meyarları da nəzərə almaq lazımdır. Digər tərəfdən, bu son vaxtlara qədər beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqda məcəllələşdirilməməsi ilə birbaşa əlaqəli idi. Bildiyiniz kimi, hər bir hüquq sahəsinin əsasında müəyyən sistemə salınmış - məcəllələşdirilmiş normativ hüquqi aktlar durur. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində isə beynəlxalq xüsusi hüquq normaları son dövrlərə qədər digər hüquq sahələrinin bilavasitə mənbəyi olan məcəllələrdə (2000-ci ilə qədər qüvvədə olmuş Mülki Məcəllə, Nikah və Ailə Məcəlləsi, Mülki-Prosessual Məcəllə və s.) təsbit edilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, 6 iyun 2000-ci il tarixdə Respublikamızda “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun qəbul edilmiş və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının bir qismi orada sistemli şəkildə verilmişdir.

Dünyanın bir sıra dövlətlərində (Avstriya, Macarıstan, Polşa, Türkiyə, AFR, İsveçrə, İtaliya və s.) analoji qanunlar xeyli əvvəl qəbul edilmişdir. Eu qanunlar bir-birinin təkrarı deyildir və kifayət qədər məzmun baxımından da bir-birindən fərqlənirlər. Bundan irəli gələrək qeyd etmək lazımdır ki, dünya üçün vahid beynəlxalq xüsusi hüquq mövcud deyildir. Əksinə, Avstriyanın, Macarıstanın, Polşanın, Türkiyənin, Azərbaycanın və s. beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə qanunvericilikləri vardır.

Beləliklə, bütür bunlar bir daha göstərir ki, beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsidir və onun ayrıca, müstəqil bir sahəsini təşkil edir.

§ 5. Beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq

Dövlətdaxili hüququn bir sahəsi kimi xarakterizə etdiyimiz beynəlxalq xüsusi hüququn beynəlxalq ümumi hüquqla sıx əlaqələrini inkar etmək də qeyri-mümkündür. Obyektiv xarakter daşıyan belə əlaqələrin mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında oxşar və fərqli məqamları göstərmək vacibdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər beynəlxalq xarakter daşdığından beynəlxalq ümumi hüququn hazırlanmış olduğu bir sıra başlanğıclar onun üçün xüsusi önəm kəsb edir. Bura, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ümumi hüququn prinsipləri aiddir. Məsələn, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas anlayışlarından olan "dövlət immuniteti" birbaşa beynəlxalq ümumi hüququn əsas prinsiplərindən biri olan suveren bərabərlik prinsipindən irəli gəlir və ona əsaslanır. Və yaxud, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn ana xəttini təşkil edir. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, dövlətlərin əməkdaşlığı, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması kimi prinsiplər də bu qəbildəndir. Bir sözlə beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi başlanğıcları eynidir.

Digər oxşar məqam isə beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüququn ifadə forması olan beynəlxalq müqavilə ilə bağlıdır. Bil-diyimiz kimi beynəlxalq ümumi hüququn əsas mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələr çıxış edir. Beynəlxalq müqavilələrdə, eyni zamanda, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları (kollizion və unifikasi-siya edilmiş maddi hüquq normaları) da nəzərdə tutula bilər. Belə beynəlxalq müqavilələr dövlətdaxili hüquq sisteminə daxil edildik-dən sonra beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyinə çevrilir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyəti artır. Dövlətlər arasında get-dikcə dərinləşən hərtərəfli, xüsusən mülki dövriyyədə gedən in-teqrasiya proseslərinin hüquqi tənzimlənməsi zamanı meydana çı-xan hüquqi boşluğun ön səmərəli həlli məhz beynəlxalq müqavilə-lərin bağlanmasıdır.

Beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında oxşar məqamları axtaranlar həm də onların tənzimlədiyi münasibətlərin beynəlxalq xarakter daşdığına istinad edirlər. Beynəlxalq xüsusi hü-quq mülki dövriyyədə baş verən münasibətləri tənzimləsə də, belə münasibətlər bir dövlətin hüduqlarından kənara çıxan münasibətlər-dir və sözün geniş mənasında beynəlxalq münasibətlər hesab edilir.

Beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında fərqli məqamlar isə aşağıdakılardır:

Birincisi, onlar, hər şeydən əvvəl, bir-birindən tənzimləmə pred-metinə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən münasibətlər daha çox siyasi xarakter daşıyan dövlətlərarası münasibətlərdir; onun predmetini əsasən beynəlxalq sülhün təmin edil-məsi, beynəlxalq təhlükəsizlik, tərksilah, dövlət suverenliyi və s. bu kimi məsələlər təşkil edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn predme-tini isə xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər təşkil edir. Bu münasi-bətlərin əsas hissəsini əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri təşkil edir;

İkincisi, onlar bir-birindən subyektlərinə görə fərqlənirlər. Bey-nəlxalq ümumi hüququn əsas subyekt kimi dövlət çıxış edir. Digər-

lərinin (beynəlxalq təşkilatlar, hüquqi və fiziki şəxslər) beynəlxalq ümumi hüququn subyektliliyi törəmə xarakter daşıyır və əsas subyekt olan dövlətin qabaqcadan verdiyi razılığı əsasında baş verir. Beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti isə əsasən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Çünki beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlər təyinatına görə daha çox hüquqi və fiziki şəxslər üçün xarakterikdir. Dövlətin belə münasibətlərdə iştirakı istisna olunmur. Lakin bu zaman dövlət xüsusi şəxs statusunda çıxış edir və münasibətdə "tərəflərin bərabərliyi" prinsipinə əməl etməlidir;

Üçüncüsü, onlar bir-birindən mənbələrinə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq ümumi hüquq üçün əsas mənbə beynəlxalq müqavilədir. Beynəlxalq xüsusi hüquq isə dövlətdaxili hüququn tərkib hissəsi olduğundan, onun üçün mənbə kimi dövlətdaxili qanunvericilik prioritet kəsb edir. Dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq ümumi hüququn mənbəyi olmasından ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməz.

Beynəlxalq ümumi hüquq beynəlxalq xüsusi hüquqdan həm də onların predmetini təşkil edən məsələlər üzrə yaranmış mübahisələrin baxılması üsuluna, hüquq pozuntusu zamanı tətbiq edilən sanksiyanın xarakterinə görə və s. bir-birindən fərqlənirlər.

§ 6. Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi

Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi beynəlxalq xüsusi hüquq institutlarının müəyyən ardıcılıqla düzülüşünə deyilir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq" üç mənada: hüquq sahəsi (hüquq normalarının sistemi); hüquq elmi (bu istiqamətdə mövcud olan biliklərin məcmusu); tədris kursu (tədris olunacaq mövzuların cəmi) mənalığında işləndiyinə görə onların hər birinin sistemindən söhbət gedə bilər.

Hüquq sahəsi kimi beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin müəyyən edilməsi zamanı "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun strukturu əsas götürülməlidir. 30 maddə, 7 fəsildən ibarət olan qanun beynəlxalq xüsusi hüququn bir sıra institutlarını sistemli şəkildə özündə birləşdirir. "Ümumi müd-

dəalar" adlanan birinci fəsildə (1-8-ci maddələr) bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün xarakterik olan institutlar: geriyə istinad; ümumi qayda haqqında qeyd-şərt; retorsiya; qanuni üstələmə kimi məsələlər tənzimlənir. 9-16-cı maddələri əhatə edən "Şəxslər" fəslı beynəlxalq xüsusi hüququn subyektlərinin dairəsini, onların hüquqi statusu ilə bağlı özünəməxsus məsələləri müəyyən edir. Üçüncü fəsil "Hüquqi əqdlər"dən (17-19-cu maddələr), dördüncü fəsil "Əşya hüququ"ndan (20-23-cü maddələr) bəhs edir. Beşinci fəsil "Müqavilə öhdəlikləri" (24-25-ci maddələr), altıncı fəsil "Müqavilədən kənar öhdəliklər"lə bağlı (26-28-ci maddələr) məsələləri tənzimləyir. 29-30-cu maddələrdən ibarət olan "Vərəsəlik hüququ" adlanan son fəsil xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən edir.

Qanunun müəyyən etdiyi ardıcillıq bir sıra əlavə və dəyişikliklərlə tədris kursunun sisteminin də əsasında durur.

Tədris kursunun sistemini, bir qayda olaraq, hissələrə bölürlər. Son dövrdə Rusiyada çap olunan dərsliklərdə bu məsələ ilə bağlı da müxtəlif mövqələrə rast gəlinir. Məsələn, M.M.Boquslavskiy özünün "Beynəlxalq xüsusi hüquq" dərsliyində tədris kursunu ümumi və xüsusi hissələrə ayırır¹. V.P.Zvekovun müəllifliyi ilə çapdan çıxan "Beynəlxalq xüsusi hüquq" mühazirə kursunda mövzular ümumi və xüsusi hissələrə ayrılısalar da, beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələlər üçüncü hissə kimi verilmişdir². Q.K.Dmitriyevanın redaktorluğu ilə çapdan çıxan eyni adlı dərslikdə isə tədris kursu dörd hissəyə bölünmüşdür³. Sistemin müxtəlif hissələrə bölünməsindən asılı olmayaraq mövzuların tərkibi və institutların düzülmə ardıcillığı demək olar ki, bütün dərsliklərdə eynidir.

Ümumi hissədə bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlər öyrənilir. Bura daxildir: beynəlxalq xü-

1 Богуславский М.М. Международное частное право. М., 2001, с. 34.

2 Звекон В.П. Международное частное право. Курс лекций. М., 1999, с. V-XI

3 Международное частное право / Под ред. Г.К.Дмитриевой. М., 2001, с. 646-650

susi hüququn anlayışı, predmeti, metodları, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları, kollizion hüquq normalalarının sistemi, kollizion hüququn tətbiqi və təfsiri məsələləri, qarşılıqlı, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt və digər prinsiplər, beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri və onların hər birinin özünəməxsus xarakteristikası və s.

Xüsusi hissədə isə ayrı-ayrı istiqamətlər öyrənilir. Onlara çox vaxt beynəlxalq xüsusi hüququn yarım sahələri deyilir. Bura daxildir: 1) əşya və ya mülkiyyət hüququ; 2) intellektual mülkiyyət hüququ; 3) xarici iqtisadi əqdlər; 4) beynəlxalq kredit və hesablaşma münasibətləri; 5) beynəlxalq daşımalar; 6) müqavilədən kənar öhdəliklər; 7) ailə hüququ; 8) vərəsəlik hüququ; 9) əmək münasibətləri.

Beynəlxalq mülki və arbitraj prosesi məsələləri isə, bir qayda olaraq, ayrıca bölmə şəklində öyrənilir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüququn sahəsi olduğundan bütün dünya üçün vahid beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsi mövcud deyildir. Beynəlxalq xüsusi hüquq sahələrinin sayı dövlətlərin sayı qədərdir. Buna görə də beynəlxalq xüsusi hüququn ümumdünya üzrə vahid sistemindən də söhbət gedə bilməz. Beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə münasibət ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif olduğundan ingilis, fransız, alman, çin, amerikan və s. beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinaları və bundan irəli gələrək ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq normalalarının tənzimlədiyi münasibətlərin dairəsi bir-birindən fərqlənir.

Fəsil 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri

§ 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri

Hüququn maddi və formal mənada mənbələri fərqləndirilir. Hüququn meydana gəlməsi və inkişafı ictimai tələbatdan irəli gəlidiyinə görə insanların maddi həyat şəraiti hüququn maddi mənada mənbəyi hesab edilir. Başqa sözlə ifadə etsək hüquq öz başlanğıcını ictimai həyatdan götürür.

Hüquqşünaslıqda daha çox hüququn formal mənada mənbələrindən söhbət gedir. Hüququn formal mənada mənbəyi onun ifadə formalarıdır. Hüquq normalar şəklində bu və ya digər sənəddə müəyyən formada obyektivləşdirilir, ifadə olunur ki, sonuncular da mənbə adlandırılır.

Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi dedikdə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının ifadə formaları başa düşülür. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları müxtəlif formalarda ifadə olunduğundan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin növləri fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, xarakter və mahiyyətindən asılı olaraq, hər bir hüquq sisteminin özünəməxsus mənbələri vardır. Məsələn, beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adət beynəlxalq ümumi hüququn əsas mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Formalaşma tarixinə, quruluşuna və qəbul edilən əhəmətlərə görə bir-birindən fərqləndirilən milli hüquq sistemləri də mənbə müxtəlifliyinə malikdirlər. Roman-german hüquq ailəsinin prinsipləri əsasında qurulan Azərbaycan hüquq sistemi üçün qanunlar və qanunqüvvəli aktlar əsas mənbə hesab edilir. Anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə isə normativ aktlarla yanaşı məhkəmə presedenti də mənbə kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüquq sisteminin bir sahəsidir. Milli hüququn bir sahəsi olan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi yalnız həmin hüquq sistemi üçün xarakterik olan mənbələr çıxış edə bilər. Buna görə də Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququn

mənbələri ilə Böyük Britaniya beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri təbii ki, bir-birindən fərqlənəcəkdir. Digər tərəfdən, bir sıra ədəbiyyatlarda göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri ikili təbiətə malikdir, yəni onun üçün həm beynəlxalq ümumi hüququn, həm də milli hüququn mənbələri xarakterikdir. Əslində, məsələ bir az başqa formadadır. Beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüququn sahəsi olduğundan özündə beynəlxalq xüsusi hüquq norması nəzərdə tutan hər hansı bir beynəlxalq müqavilə özü-özlüyündə beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab edilə bilməz. Bu və ya digər beynəlxalq müqavilə milli hüququn mənbəyi olduğu həddə (ondan artıq yox) beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyidir.

Azərbaycan hüquq sisteminin mənbələrini xarakterizə edərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə istinad etməmək qeyri-mümkündür. Orada Respublikamızın qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar sadalanmışdır. Əslində həmin aktlar Respublika hüququnun ifadə formalarıdır. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinə görə Konstitusiya, referendumla qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, digər qanunqüvvəli aktlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Deməli, sadəcə, hər hansı beynəlxalq müqavilə deyil, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququnun mənbəyi ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxması müxtəlif üsul və formalarla baş verir. 13 iyun 1995-ci il tarixli “Beynəlxalq müqavilənin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələrin onun üçün məcburiliyinə razılığını müqavilənin imzalanması, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq edilməsi, ona qoşulma vasitəsilə və razılığa gələn tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla ifadə edə

bilər. Nəticədə beynəlxalq müqavilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsinə çevrilir və bundan sonra milli hüququn, o cümlədən beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası eyni zamanda, qanunvericilik sisteminə daxil olan aktların hüquqi qüvvəsinə görə ierarxiyasında beynəlxalq müqavilələrin yerini müəyyən etmişdir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir".

Yuxarıda qeyd edilənlər beynəlxalq müqavilənin birbaşa tətbiqinin inkarı kimi başa düşülməməlidir. Dövlətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan beynəlxalq müqavilələr onların birbaşa tətbiq edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq ilk əvvəl milli hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Yalnız bundan sonra onların bir hissəsi digər normativ hüquqi aktlar kimi birbaşa tətbiq edilə bilər. Bu baxımdan, 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən, 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin birinci hissəsi maraqlıdır. Orada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr həmin məcəllə ilə tənzimlənen mülki hüquq münasibətlərinə, əgər beynəlxalq müqavilə ilə onun tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbi nəzərdə tutulmayıbsa, birbaşa tətbiq edilir. Bu normadan da görüldüyü kimi hər iki halda Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən söhbət gedir.

Ədəbiyyatda beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi bir sıra hallarda adət, məhkəmə və arbitraj təcrübəsi, elmi doktrina və hətta "tərəflərin muxtariyyəti" nə istinad edirlər. Bununla bağlı qanunvericilikdə də müəyyən normalara rast gəlinir. Məsələn, "Beynəlxalq

xalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin ikinci bəndində deyilir ki, "xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq bu qanunla bərabər, həm də digər müvafiq qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr və ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq adətlər, habelə tərəflərin razılığı əsasında müəyyən edilir". Yaxud həmin qanunun 2-ci maddəsinin birinci hissəsində deyilir: "Xarici hüququn tətbiqi zamanı məhkəmə bu hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur". Qeyd edilən sitatlarda beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi baxımından "ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq adətlər", "tərəflərin razılığı", normanın "rəsmi təfsiri və tətbiqi praktikası" ifadələri maraq kəsb edir.

Beynəlxalq adətlər beynəlxalq ümumi hüququn mənbəyidir, onun dövlətə münasibətdə hüquqi qüvvə kəsb etməsi üçün dövlətin buna ilk növbədə razılığı lazımdır. Beynəlxalq adəti beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi xarakterizə edərkən beynəlxalq müqavilələrlə əlaqədar yuxarıda qeyd edilənlər beynəlxalq adətə də şamil edilməlidir.

"Tərəflərin razılığı"nı beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi qiymətləndirmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, mülki dövriyyədə meydana gələn münasibətlərin tənzimlənməsi üçün bir sıra hallarda tərəflərə (münasibət iştirakçılarına) tətbiq ediləcək qanunu seçməklə bağlı imkan verilir. Buna ədəbiyyatda "iradələrin muxtariyyəti" prinsipi də deyilir¹. Bu zaman tərəflər özü-özlüyündə heç bir hüquq norması yaratmaq iqtidarında deyillər, onlar sadəcə, mövcud hüquq sistemlərinin birini seçməkdə azaddırlar. "İradələrin muxtariyyəti" kollizion hüquq normasının formullarından biridir, onun barəsində də növbəti fəsildə geniş şərh veriləcəkdir.

1 Луиц Л.А. Курс международного частного права. Общая часть. М., 1973, с. 238

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün digər roman-german hüquq sistemli ölkələrdə olduğu kimi məhkəmə praktikasısı hüququn mənbəyi hesab edilmir. Bundan irəli gələrək məhkəmə praktikası Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi də hesab edilə bilməz. Lakin Azərbaycan məhkəmələri kollizion hüquq normalarının istinad etdiyi anqlosakson hüququnun tətbiqi zamanı orada formalaşan və hüququn mənbəyi kimi tanınan məhkəmə presedentlərinin tətbiqi ilə üzləşə bilər. Bununla əlaqədar olaraq qanunverici tərəfindən xarici hüququn "tətbiqi praktikası" ifadəsinin işlədilməsi "məhkəmə praktikası"nın hüququn mənbəyi kimi tanınmasına dəlalət etmir. Məhkəmə xarici hüququ, obrazlı desək "onun vətənidə olduğu kimi" tətbiqi ilə əlaqədar sadəcə vəzifələndirilir.

Doktrina da beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab edilmir. Əlbəttə, ayrı-ayrı alimlərin bu və ya digər məsələlərlə bağlı verdikləri şərh nəinki nəzəri, bir sıra hallarda praktik əhəmiyyət kəsb edə bilər. Amma bu doktrinanı hüququn mənbəyi kimi qiymətləndirməsinə əsas verə bilməz.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin aşağıdakı növləri vardır: qanunlar və qanunqüvvəli aktlar, dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adətlər, bir sıra dövlətlərdə isə məhkəmə presedentləri.

§ 2. Beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyi

Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları qanunlarda və qanunqüvvəli aktlarda ifadə olunub. Onların sırasında Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası xüsusi yer tutur. Digər hüquq sahələri kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da özünün əsas başlanğıclarını Konstitusiyadan götürür. Biz beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edən Konstitusiyanın 148 və 151-ci maddələrini artıq şərh et-

mişik. Bu normalardan başqa beynəlxalq xüsusi hüquqla əlaqədar olan digər məsələlərə də Konstitusiyada geniş yer verilmişdir. Burada, hər şeydən əvvəl, əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları aiddir. Konstitusiyanın 3-cü fəslə (24-71-ci maddələr) bütövlükdə əsas insan hüquqlarına həsr edilmişdir. İnsan hüquqlarının təbii xarakter daşması (m. 24), bərabərlik hüququ (m. 25), azadlıq hüququ (m. 28), mülkiyyət hüququ (m. 29), əqli mülkiyyət hüququ (m. 30), nikah hüququ (m. 34), əmək hüququ (m. 35), əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları (m.69), sığınacaq hüququ (m. 70) və s. Konstitusiyada hərtərəfli təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi hesab edilir və həmin hüquqlar Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiyanın 13-cü maddəsi isə mülkiyyəti toxunulmaz elan edir və onun dövlət tərəfindən müdafiəsinə təminat verir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn əsas sahəvi sənədi “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanundur. Qanun bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün yeni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Belə bir qanun qəbul edilməklə Azərbaycanın qanunvericilik tarixində ilk dəfə olaraq beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının qismən də olsa məəllələşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq normalarını müəyyən edir. Qanun kollizion hüquq normalarını müəyyən etməklə bərabər, həmin normaların tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan bir sıra hüquqi problemlərə də (geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad, xarici hüququn tətbiqinə məhdudiyət, imperativ normaların tətbiqi, bir neçə hüquq sistemi olan dövlətlərin hüququnun tətbiqi, retorsiyalar, qanunu üstələmə və s.) aydınlıq gətirir. Bununla əlaqədar ilk dəfə olaraq Azərbaycan hüquq sistemi üçün yeni olan anlayışlardan istifadə edilir. Qanunun layihəsinin hazırlanması və Milli Məclisdə qəbul olunma prose-

sinin bilavasitə iştirakçısı kimi qeyd edə bilərik ki, qanunun istər ad, istərsə də məzmun baxımından Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminə gətirdiyi yeniliklər hətta müzakirələrdə iştirak edən deputatların da maraq və təəccübünə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən beynəlxalq xüsusi hüquq üçün ənənəvi olan bir sıra anlayış və ifadələrin deputatlar tərəfindən dəyişdirilməsinə cəhd edilirdi. Gətirilən arqumentlərə baxmayaraq, onlar bəzi məsələlər üzrə fikirlərindən əl çəkmədilər. Məsələn, kollizion normasının formullarından biri olan "şəxsi qanun" (fiziki şəxsin şəxsi qanunu - **lex personalis**) ifadəsinin qanunda işlədilməsinə qarşı onlar qətiyyətli çıxaraq, həmin anlayışın "fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun" formasında verilməsini təkid etdilər və s.

Qanun yalnız xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərlə əlaqədardır. Xarici elementli əmək, ailə, mülki-prosessual hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı normalara qanunda rast gəlinmir. Bu da qanunun universallığını şübhə altına alır. Məsələ burasındadır ki, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun layihəsi hazırlanarkən yeni Ailə və Mülki Prosesual Məcəllələr artıq qəbul edilmiş və müvafiq xarici elementli münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı normalar hər bir məcəllədə ayrıca nəzərdə tutulmuşdu.

Göstərilən çatışmazlıqlara baxmayaraq "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququnun öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymasından xəbər verir.

28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları VII bölmədə verilmişdir. "Ailə qanunvericiliyinin əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ailə münasibətlərinə tətbiqi" adlanan həmin bölmədə xarici elementli ailə münasibətlərinə (nikahın bağlanması, tanınması və pozulması, ər-arvadın əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquq və vəzifələri, övladlığa götürmə və s.) tətbiq edilməli olan kollizion hüquq normaları təsbit edilmişdir.

Ticarət gəmiçiliyi zamanı yaranan xarici elementli münasibətlər tənzimlənməyə əsas götürülən normalar 22 iyun 2001-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin "Tətbiq edilən hüquq" adlanan XXVI fəslində (324-335-ci maddələr) nəzərdə tutulmuşdur. Burada belə münasibətlər zamanı tətbiq edilən hüququn müəyyənləşdirilməsi, gəmiyə mülkiyyət hüquqları və digər əşya hüquqlarının, gəmi heyəti üzvlərinin hüquqi vəziyyətinin, batmış əmlaka hüquqların müəyyən edilməsi zamanı, habelə ticarət gəmiçiliyi sahəsində bağlanmış müqavilələrdən yaranan münasibətlərə, gəmilərin toqquşmasından yaranan münasibətlərə, gəmilərdən neftlə çirkləndirmədən vurulan zərərdən yaranan münasibətlərə və s. tətbiq edilməli olan hüquq göstərilir. Məcəllənin 334-cü maddəsinə görə "gəmi sahibinin məsuliyyətinin hüdudları gəmi bayrağı dövlətinin qanunu ilə müəyyənləşdirilir".

Beynəlxalq mülki proseslə bağlı normalar 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən Mülki-Prosessual Məcəllənin "Xarici şəxslərin iştirakı ilə icraat" adlanan IV bölməsində verilmişdir. 46-50-ci fəsillərdən ibarət olan həmin bölmədə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətləri, Azərbaycan Respublikasında xarici məhkəmələrin və arbitrajların qətnamələrinin icrası və tanınması, xarici dövlətin məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası, xarici dövlətin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icrası və tanınması kimi məsələlər tənzimlənir.

Məcəllələrdən başqa beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına çoxlu sayda qanun və qanunqüvvəli aktlarda da rast gəlmək mümkündür. Xaricilərin ölkədə statusu ilə əlaqədar 13 mart 1996-cı ildə "Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1997-ci il 30 dekabr tarixli Qanunu ilə "Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin xüsusi sənədləri haqqında" Əsasnamə təsdiq edilmişdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar 15 yanvar 1992-ci ildə "Xarici investisiyaların qorunması haqqında", 13 yanvar 1995-ci ildə "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", 30 noyabr 1999-cu ildə

“İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, 21 oktyabr 1994-cü il tarixli “Valyuta tənzimlənməsi haqqında”, 20 iyun 1995-ci il tarixli “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları qüvvədədir.

Beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin dövlət məhkəmələrindən kənar həlli ilə əlaqədar məsələlər 18 noyabr 1999-cu ildə qəbul edilən “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Qanunun 1-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə görə arbitraj razılaşması bağlananda onun tərəflərinin müəssisələri ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşdikdə, arbitrajın yeri və ticarət münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin əsas hissəsinin icra edilməli olduğu hər hansı yer və yaxud mübahisə predmetinin sıx əlaqəli olduğu yer tərəflərin öz müəssisələrinin olduğu dövlətin hüduqlarından kənar yerdə yerləşdikdə, arbitraj sazişinin predmeti birdən çox dövlət ilə əlaqəli olduqda arbitraj beynəlxalq sayılır.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına habelə bir sıra digər qanunlarda: “Patent haqqında” Qanunda, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanunda, “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Qanunda və s. qanunvericilik aktlarında rast gəlinir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları tam məcəllələşdirilməmiş, ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında verilmişdir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun qəbul edilməsi bu istiqamətdə məcəllələşdirmə işinin başlanğıcı hesab edilməli və onun təkmilləşdirilməsi zərurəti qeyd edilməlidir.

§ 3. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyi

Xarici dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə qanunvericiliyini öyrənmək həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə qüvvədə olan beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının müqayisəli təhlili bir tərəfdən gələcəkdə beynəlxalq xü-

susi hüquq normalalarının təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edirsə, digər tərəfdən onların xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərinə düzgün tətbiq edilməsini asanlaşdırır.

Milli hüququn bir sahəsi olaraq beynəlxalq xüsusi hüququn inkişaf səviyyəsi ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlifdir. Bir qrup dövlətlərdə bu haqda ayrıca qanunlar qüvvədədir, digərlərində belə qanunların layihələri hazırlanmış, bəzi dövlətlərdə isə bu sahədə heç bir kodifikasiya işi aparılmamış, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ayrı-ayrı aktların tərkibində nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında ayrıca qanun qəbul etmək yolu ilə məcəllələşmə işi Çexoslovakiyada (1963-cü ildə qəbul edilib, hazırda Çexiyada qüvvədədir), Polşada (1965-ci il), Avstriyada (1978-ci il), Macarıstanda (1979-cu il), Yuqoslaviyada (1982-ci il), Türkiyədə (1982-ci il), İsveçrədə (1987-ci il), İtaliyada (1995-ci il), Rumıniyada (1992-ci il), AFR-də (1986-cı il), Gürcüstanda (1998-ci il), Kanadanın Kvebek əyalətində (1994-cü il), ABŞ-ın Luiziana ştatında (1991-ci il), Lixtenşteyndə (1997-ci il) və s. dövlətlərdə aparılmışdır.

İspaniya, Portuqaliya, Əlcəzair, Misir, Yaponiya, Peru, Vyetnam, Suriya və s. dövlətlərdə qüvvədə olan Mülki Məcəllələrdə kollizion normalar ayrıca bölmədə verilmişdir. Məsələn, 1995-ci ildə Vyetnamda qəbul edilən yeni Mülki Məcəlləyə "Xarici elementli mülki münasibətlər" adı altında VII bölmə daxil edilmişdir. Orada çox geniş məsələlər: beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti (m. 826), xarici hüququn tətbiqinin hüquqi əsasları, beynəlxalq müqavilələrin qüvvəsi (m. 827), fiziki və hüquqi şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti (m. 829-832), mülkiyyət məsələləri üzrə (m. 836-838), müqavilə və müqavilədən kənar öhdəliklər üzrə (m. 834-835) kollizion normalar öz əksini tapmışdır.

Hətta kodifikasiya işinin ənənə xarakter daşımadığı anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə son dövrdə qəbul edilən qanunlarda beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına rast gəlinir. Məsələn, Böyük Britaniyada vəsiyyətnamə haqqında qanun (1963-cü il), övladlığa

götürmə haqqında qanun (1968-ci il), boşanma və ər-arvadın ayrılışını yaşamaqları haqqında məhkəmə qərarının tanınması haqqında qanun (1996-cı il) və s.; ABŞ-da Vahid Nümunəvi Ticarət Məcəlləsi (1962-ci il), xarici dövlətlərin immuniteti haqqında qanun (1976-cı il) və s. qəbul edilmişdir. Bu ölkələrdə qeyri-rəsmi səviyyədə aparılan kodifikasiya işi də (Böyük Britaniyada Daysi kursu, ABŞ-da Amerika Hüquq İnstitutu tərəfindən hazırlanan qanunların konflikt haqqında qanunlar məcmuəsi və s.) diqqəti cəlb edir.

§ 4. Beynəlxalq xüsusi hüququn inkişafında beynəlxalq müqavilələrin rolu

Bu və ya digər dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə özündə beynəlxalq xüsusi hüquq norması ifadə edirsə, belə müqavilə həmin dövlətin beynəlxalq xüsusi hüququnun mənbəyi hesab edilir.

Dünyada inteqrasiya dərinləşdikcə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinin, eyni qaydada tənzimlənməsinə dövlətlərin marağı artır. Bu da onların iradələrinin qarşılıqlı razılaşdırılması əsasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrdə öz həllini tapır. Beynəlxalq mülki dövriyyə üçün eyni qaydaların müəyyən edilməsi, yəni onların unifikasiyası beynəlxalq müqavilələr bağlamaqla reallaşır. Unifikasiyanın predmeti kimi maddi, kollizion və prosessual hüquq normaları çıxış edir. Unifikasiya müxtəlif səviyyələrdə: iki-tərəfli, regional və universal aparılır. Bundan irəli gələrək **ikitərəfli, regional və universal beynəlxalq müqavilələr** bağlanır.

Mülki dövriyyə ilə əlaqədar olan **ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrlə** əsasən aşağıdakı məsələlər tənzimlənilir¹:

1) ticarət, iqtisadi əməkdaşlıq, ömtəə dövriyyəsi və ödəmələr, ticarət gəmiçiliyi, azad ticarət rejimi haqqında;

2) mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında. Müstəqil Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərlə, o cümlədən 2

1 Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. М., 1999, с. 58-59

noyabr 1992-ci ildə mülki, ticarət və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsi haqqında Türkiyə Respublikası ilə, 22 dekabr 1992-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Rusiya Federasiyası ilə, 29 iyun 1995-ci ildə mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında Bolqarıstan Respublikası ilə, 8 mart 1996-cı ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Gürcüstan Respublikası ilə, 10 iyun 1997-ci ildə mülki işlər üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Qazaxıstan Respublikası ilə, 18 iyun 1997-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Özbəkistan Respublikası ilə, 05 avqust 1997-ci ildə hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında Qırğızıstan Respublikası ilə, 21 fevral 1998-ci ildə hüquqi yardım haqqında İran İslam Respublikası ilə, 23 oktyabr 2001-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Litva Respublikası ilə belə müqavilələr bağlanmışdır. 3 may 2002-ci ildə mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında Türkiyə ilə ikinci dəfə müqavilə bağlanmış və həmin müqavilə 2 noyabr 1992-ci il tarixli müqaviləni əvəz etmişdir;

3) konsulluq münasibətləri haqqında. AR-in Misir Ərəb Respublikası, ÇXR, Türkiyə, Türkmənistan, Pakistan, Gürcüstan, RF, Ukrayna və s. dövlətlərlə bu istiqamətdə ikitərəfli müqavilələr bağlanmışdır;

4) kapital qoyuluşunun həvəsləndirilməsi və qarşılıqlı müdafiəsi haqqında. Bu sahədə AR-in Böyük Britaniya, Fransa, İran İslam Respublikası, Gürcüstan Pakistan İslam Respublikası, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Livan, İtaliya, Polşa, Türkiyə, Ukrayna və s. dövlətlərlə ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri mövcuddur

5) qarşılıqlı maliyyə və əmlak pretenziyalarının tənzimlənməsi haqqında;

6) beynəlxalq avtomobil, dəmir yolu, hava, ticarət gəmiçiliyi əlaqələri haqqında;

7) müəlliflik və onunla əlaqəli hüquqların qarşılıqlı mühafizəsi haqqında;

8) mülki proses məsələləri üzrə və s.

Regional beynəlxalq müqavilələr, bir qayda olaraq, regional beynəlxalq təşkilatların çərçivəsində hazırlanır. Regional beynəlxalq müqavilə kimi Bustamant Məcəlləsi haqqında əvvəlki fəsilə məlumat vermişdik. Müasir dövrdə isə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinin beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə tənzimlənməsi prosesi Avropa İttifaqı çərçivəsində geniş miqyasda müşahidə edilir. Bu qəbildən olan beynəlxalq müqavilələrdən 1968-ci il “Şirkətlərin qarşılıqlı tanınması haqqında” Brüssel Konvensiyasını, 1968-ci il “Məhkəmə qərarlarının icrası və məhkəmə aidiyyəti haqqında” Brüssel Konvensiyasını (1978-ci il redaksiyasında), 1980-ci il “Müqavilə öhdəliklərinə hüququn tətbiqi haqqında” Roma Konvensiyasını misal çəkmək olar.

MDB çərçivəsində də qəbul edilən 1993-cü il “Mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” Konvensiya, 1993-cü il “İnvestisiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Razılaşma, 1995-ci il Avroasiya Patent Konvensiyası, 1997-ci il “İnvestorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiya və s. regional beynəlxalq müqavilə kimi xarakterizə edilir.

1975-ci ildən etibarən Amerika qitəsinin ölkələri hər üç ildən bir beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə konfranslar keçirir. Qitənin ayrı-ayrı şəhərlərində (Panamada 1975-ci ildə, Montevideoda 1979-cu ildə, La-Pasda 1984-cü ildə və s.) keçirilən bu konfranslarda beynəlxalq xüsusi hüququn ayrı-ayrı məsələləri üzrə otuza qədər konvensiya qəbul edilmişdir.

Universal beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının unifikasiyası bir sıra beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransı, Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (UNIDRUA), BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası (YUNISITRAL) və s. belə təşkilatlardandır.

Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransının yaradılması prosesi hələ XIX əsrin 60-cı illərindən başlamışdır. İlk əvvəl İtaliya hökumətinin təşəbbüsü nəticəsiz qalsa da, 1893-cü ildə Hol-

land hökuməti onun çağırılmasına nail olmuşdur. Konfrans sessiya qaydasında fəaliyyət göstərir. Onun sessiyaları müəyyən tarixi dövrlərdə yaranmış fasilələr nəzərə alınmasa, hər dörd ildən bir çağırılır. 1951-ci ildə Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransının daimi statutu qəbul edilir (1955-ci ildə qüvvəyə minib). Statutun 1-ci maddəsinə görə konfransın vəzifəsi beynəlxalq xüsusi hüququn mü-tərəqqi unifikasiyasına nail olmaqdır. Konfrans hökumətlər səviyyəsində çağırılır, onun Daimi Bürosu fəaliyyət göstərir.

Haaqa Konfransı çərçivəsində ailə hüququ, mülki hüquq, mülki - prosessual hüquqla bağlı mühüm konvensiyalar hazırlanmışdır. Ailə hüququ ilə əlaqədar 1956-cı il “Uşaqlara münasibətdə aliment öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya, 1970-ci il “Ər-arvadın boşanması və məhkəmə ayrılmasının tanınması haqqında” Konvensiya, 1978-ci il “Nikahın bağlanması və onun etibarsızlığının tanınması haqqında” Konvensiya, 1978-ci il “Ər-arvadın əmlakına tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya və s. göstərmək olar.

Haaqa Konfransı çərçivəsində qəbul edilən 1955-ci il “Daşınar maddi əşyaların beynəlxalq alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya, 1956-cı il “Xarici cəmiyyət, assosiasiya və təsisatların hüquqi şəxs kimi tanınması haqqında” Konvensiya, 1961-ci il “Vəsiyyətnamənin forması ilə əlaqədar qanunların kolliziyası haqqında” Konvensiya, 1986-cı il “Beynəlxalq alqı-satqıya tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya (1955-ci ildə qəbul edilən eyni adlı Konvensiyanı əvəz etmişdir) və s. mülki hüquq münasibətləri ilə əlaqədardır; 1954-cü il “Mülki proses məsələləri üzrə” Konvensiya, 1958-ci il “Uşaqlara münasibətdə aliment öhdəlikləri haqqında işlər üzrə qərarların tanınması və icrası haqqında” Konvensiya, 1970-ci il “Mülki və ticarət işləri üzrə sübutların xaricdə toplanması haqqında” Konvensiya və digər sənədlər beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələləri tənzimləyir.

Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitutun əsası 1926-cı ildə qoyulmuşdur. İlk əvvəl Millətlər Cəmiyyətinin köməkçi orqanı kimi yaradılan institut 1940-cı ildən etibarən beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. İnstitutun

əsas məqsədi ayrı-ayrı dövlətlərin xüsusi hüquqlarını uyğunlaşdırmaq yolu ilə xarici elementli münasibətləri eyni qaydada tənzimləyən normaların hazırlanmasına nail olmaqdır.

Haaqa Konfransından fərqli olaraq institut daha çox maddi hüquq normalarının unifikasiyasına üstünlük verir. İnstitut tərəfindən hazırlanan mühüm beynəlxalq hüquqi sənədlər kimi 1964-cü il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması ilə bağlı vahid qanun haqqında” Konvensiyanı, 1970-ci il “Turist kontraktları haqqında” beynəlxalq Konvensiyanı, 1983-cü il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısında nümayəndəlik haqqında” Cenevrə Konvensiyasını, 1988-ci il “Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında”, 1988-ci il “Beynəlxalq faktoring haqqında” Ottava Konvensiyalarını və s. göstərmək olar.

BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası 1966-cı ildə yaradılmışdır. Komissiyanın əsas məqsədi beynəlxalq ticarət hüququnun mütərəqqi harmoniyası və unifikasiyasına kömək göstərməkdir. Bundan əlavə komissiya beynəlxalq ticarət adətlərinin məcəllələşdirilməsini və bu sahədə informasiyaların yayılmasını dəstəkləyir. Komissiyanın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq aşağıdakı konvensiyalar qəbul edilmişdir: 1980-ci il “Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında” BMT Konvensiyası (Vyan), 1974-cü il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında” Nyu-York Konvensiyası (1980-ci il redaksiyasında), 1978-ci il “Yüklərin dəniz daşımaları haqqında” Hamburq Konvensiyası, 1958-ci il “Xarici arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin tanınması və icra edilməsi barədə” Nyu-York Konvensiyası və s. Komissiya tərəfindən 1985-ci ildə YUNŞİTRAL qanunu qəbul edilmişdir. Onun əsasında bir sıra ölkələrdə müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının unifikasiyası istiqamətində Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO), Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO), Ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatı çərçivəsində də mühüm işlər görülmüşdür.

Bunlardan əlavə qeyd edilməlidir ki, konkret beynəlxalq təşkilatla bağlı olmayan çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur. Hələ XIX əsrin axırlarında belə müqavilələr bağlanmağa başlanmış və onların bir qismi bu gün də qüvvədədir. 1883-cü il “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə” Paris Konvensiyası, 1886-cı il “Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında” Bern Konvensiyası, 1891-ci il “Əmtəə nişanlarının qeydiyyatı haqqında” Madrid Konvensiyası, 1952-ci il “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyası, 1931-ci il “Çeklər haqqında” Cenevrə Konvensiyası və s. konvensiyalar bu qəbildəndir.

Beləliklə, özündə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarını ifadə edən beynəlxalq müqavilələrin geniş spektri mövcuddur. Beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyasının vacib şərtlərindən biri də zəruri beynəlxalq müqavilələrə vaxtında qoşulmaqdan ibarətdir.

§ 5. Digər mənbələr

Beynəlxalq xüsusi hüquqda mənbə kimi qiymətləndirilən **adətlərə** beynəlxalq ticarət, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi və beynəlxalq hesablaşma sahələrində geniş təsadüf edilir. Beynəlxalq mülki dövriyyədə tərəflərin tez-tez belə adətlərə istinad etməsi beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları səviyyəsində onların qeyri-rəsmi kodifikasiya işinə təkan vermişdir. Belə məcmuələrdən biri də iqamətgahı Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən hazırlanan ticarət adətlərinin təfsirinin beynəlxalq Qaydaları (İNKOTERMS) adlanır. İnkotermsdə beynəlxalq ticarət zamanı təsadüf edilən adətlər sistemləşdirilmiş və onların təfsiri verilmişdir. Onun ilk variantı hələ 1936-cı ildə nəşr edilmiş, hazırda isə 1990-cı il variantında qüvvədədir. İnkotermsdən istifadə etmək arzusunda olan tacirlər (iş adamları) bağladığı müqavilədə ondan istifadəni qabaqcadan şərtləşirlər. Bir sıra dövlətlərdə İnkotermsdən istifadə qanunvericilikdə nəzərdə tutulub. Məsələn, Ukrayna Prezidentinin 4 oktyabr 1994-cü il tarixli fərmanında müəy-

yən edilib ki, Ukraynada sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri predmeti əmtəə (iş, xidmət) olan müqavilələr, o cümlədən xarici iqtisadi əqdlər bağlayarkən İnkoterms qaydaları tətbiq edilməlidir.

Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən həm də sənədli akkreditivlər üçün unifikasiya edilmiş Qayda və Adətlər (1993-cü il redaksiyasında), inkasso üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar (1995-ci il redaksiyasında), müqavilə təminatları üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar (1978-ci il) və s. hazırlanmışdır.

Mülki dövriyyədə adətlərin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan normalara həm beynəlxalq müqavilələrdə, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə rast gəlmək mümkündür. 1980-ci il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında” BMT Konvensiyasının 9-cu maddəsində deyilir ki, tərəflər razılaşdıqları hər hansı adətlə əlaqəli hesab olunur. Əgər tərəflərin razılığı ilə başqa qayda müəyyən edilməyibsə, onda onların bağladığı müqaviləyə onların bildiyi və ya bilməli olduğu beynəlxalq ticarətdə geniş tətbiq edilən adət tətbiq edilməlidir¹.

1961-ci il “Xarici ticarət arbitrajı haqqında” Avropa Konvensiyasında, bir sıra beynəlxalq arbitraj rəqlamentlərində beynəlxalq ticarət adətlərinin tətbiqi haqqında müddəə nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə görə mülki dövriyyədə işgüzar adətlər tətbiq edilə bilər. Orada deyilir: "Sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilmədiyindən asılı olmayaraq, işgüzar adət sayılır". Mülki Məcəllənin 11-ci maddəsinin birinci hissəsinin tələblərinə görə işgüzar adət hüquqi qüvvəsinə görə mülki qanunvericilikdən, tərəflərin razılığı ilə seçilən qaydalardan sonrakı yerdə durur.

1999-cu il “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda isə birbaşa "ticarət adətləri" anlayışından istifadə

1 Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994, с.33.

edilir. Həmin qanunun 28-ci maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir: "Bütün hallarda arbitraj məhkəməsi müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq və bu əqdlərə tətbiq edilən ticarət adətlərini nəzərə almaqla qərar qəbul edir".

Beləliklə, adətlər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə də hüququn mənbəyi kimi tanınır.

Bu fəslin birinci paragrafında qeyd edildiyi kimi anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə **məhkəmə və ya arbitraj presedentləri** hüququn mənbəyi hesab edilir. Məhkəmə presedenti dedikdə hər hansı hüquqi məsələnin həlli ilə əlaqədar məhkəmənin çıxardığı qərarın analoji işlərə baxılarkən rəhbər tutulması başa düşülür. Böyük Britaniyada hüququn mənbəyinin bu növünə xüsusi əhəmiyyət verilir və məhkəmə presedenti hüququn mənbələri sırasında birinci yerdə durur.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmələrin hüquq norması yaratmaq səlahiyyəti olmadığına görə onların çıxardığı qərarlar da mənbə kimi qəbul edilmir.

Fəsil 3. Kollizion normalar

§ 1. Kollizion normaların anlayışı və strukturu

Münasibətin tənzimləmə üsuluna, mahiyyətinə, quruluşuna və məzmununa görə beynəlxalq xüsusi hüquq normaları iki qrupa: maddi və kollizion normalara bölünür. Maddi hüquq normaları münasibət iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən etməklə, onların davranışını birbaşa tənzimləyir. Kollizion norma isə hüquq münasibətini birbaşa tənzimləmir, aidyyəti münasibəti birbaşa tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək hüququ müəyyən edir. Beynəlxalq xarakter daşıyan xarici elementli münasibət, bir qayda olaraq, bir neçə hüquq sistemi ilə əlaqəli olur. Həmin hüquq sistemlərinin hər biri söhbət gedən hüquq münasibətinə potensial tətbiq edilmə imkanına malikdir. Potensial imkanlar isə hüquq sistemlərinin mənafeələrini, obrazlı ifadə etsək, "toqquşdurur". Proses kollizion hüquq normaları vasitəsilə "sülhlə" yoluna qoyulur.

Kollizion hüquq normasının əsas təyinatı "toqquşan" hüquq sistemlərindən hansı birinin seçilməsi məsələsini həll etməkdir. Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərinin tənzimləmə prosesi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki mərhələdən keçir. İlk mərhələdə kollizion problem həll edilməlidir. Sonrakı mərhələdə isə münasibət mahiyyət etibarilə tənzimlənməlidir. Münasibəti mahiyyət etibarilə tənzimləməkdən ötrü kollizion norma istiqamətləndirir, bir növ "kompas" rolunu oynayır. Kollizion norma vasitəsilə "səlahiyyətli" hüquq sistemi müəyyən edilir. Münasibətin ədalətli nizama salınması üçün "səlahiyyətli" hüquq sisteminin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollizion norma istinad edir, tətbiq ediləcək hüququ göstərməklə o, göndərici xarakter daşıyır.

"Yad" hüquq sisteminə istinad edən kollizion norma xarici dövlətin qanununun tətbiqini şərtləndirir, məhz onun konkret hüquq

münasibətini tənzimləməkdən ötrü səlahiyyətli olduğunu əsaslandırır. Beləliklə, kollizion norma xarici elementli xüsusi hüquq münasibətinin statusunu müəyyən edir.

Kollizion norma müəyyən edilmə formasına görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar ya xüsusi qanunlarda, ya da ayrı-ayrı məcəllələrdə xüsusi bölmədə ifadə olunub. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində kollizion normalar "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunda və bir sıra məcəllələrdə (məsələn, Ailə Məcəlləsinin VII bölməsində) ayrıca bölmədə öz əksini tapmışdır. Yəni qanunvericilik aktlarında kollizion normalar sistemli şəkildə verilir. Kollizion normaların sistemi kollizion hüququ yaradır.

Kollizion hüquq kollizion hüquq normalarının sisteminə deyilir. Bu sistemdə hər bir kollizion normanın yeri onun tənzimlədiyi münasibətə görə müəyyən edilir. Kollizion normalar üçün ümumi olan məsələlər isə (geriyə istinad, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt, qanunu üstələmə və s.) bu sistemi tamamlayır. Kollizion norma strukturuna görə digər hüquq normalarından fərqlənir. Kollizion norma iki elementdən ibarətdir: **1) həcm; 2) bağlanma**. Bu sözlər həmin hissələrin yerinə yetirdiyi funksiyalara əsasən seçilib.

Kollizion normanın **həcmi hissəsində** həmin normanın tətbiq ediləcəyi hüquq münasibətlərinin dairəsi (həcmi) göstərilir. Şərti olaraq "**bağlanma**" adlandırılan ikinci hissədə isə normanın həcmi hissəsində adı çəkilən hüquq münasibətini tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək qanun göstərilir (münasibət hansısa qanuna bağlandırılır). Məsələn, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə görə "əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir". Bu bir kollizion hüquq normasıdır. Həmin normada "əqdlərin forması" normanın həcmi, "onların bağlandığı yerin hüququ" isə bağlanma hissəsidir. Və yaxud "ailə üzvlərinin aliment vəzifələri ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir" (Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 154-cü maddəsinin birinci hissəsi) kollizion normasında "ailə üzvlərinin aliment vəzi-

fələri" sözləri həcm, bağlanma isə "ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi" hesab edilir.

Kollizion normanın strukturu onun **funksional təyinatına** - xarici elementli mülki dövriyyədə baş verən münasibəti tənzimləməyə səlahiyyətli olan hüququ seçməyi təmin etmək vəzifəsinə uyğundur. İstər həcm, istərsə də bağlanma kollizion normanın vacib elementləridir. Onlardan kənar kollizion norma təsəvvür edilə bilməz. Normanın həcmi beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti ilə bağlıdır. Burada beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti olan münasibətin adı hallanır: xarici elementli mülki, ailə, əmək və s. münasibətlər. Normanın bağlanma elementi isə beynəlxalq xüsusi hüququn metodoloji funksiyasını həyata keçirir, onun tənzimləmə metodunun əsas vəzifəsi olan kollizion problemini həll edir. Bağlanma konkret hüquq münasibətini konkret hüquq sistemi ilə əlaqələndirməklə, münasibətin statusunu müəyyən etməklə onu lokallaşdırır¹, onun daha sıx bağlı olduğu maddi hüququ müəyyən edir.

Kollizion hüquq normasının strukturu beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin qurulması üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin əsasında ya kollizion normalarının "həcm"inin, ya da "bağlanma"sının təsnifatı durur. "Həcm"də qeyd edildiyi kimi beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən konkret münasibət: mülkiyyət, müqavilə öhdəlikləri, müqavilədən kənar öhdəliklər, vərəsəlik, intellektual mülkiyyət, hesablaşma, daşıma və s. münasibət ifadə olunur. 1-ci fəsildə biz beynəlxalq xüsusi hüququn sistemini bu prizmadan çıxış edərək izah etmişdik. Yəni beynəlxalq xüsusi hüquq institutları sistem şəklində düzülərkən onların tənzimlədiyi münasibətlərin növü nəzərə alınmışdır. Bu da kollizion normaların həcminə görə təsnifatına uyğun gəlir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi kollizion bağlanmaya əsasən də qurula bilər. Bu zaman konkret bağlanma ilə tənzimlənən münasibətlər qruplaşdırılaraq onların təsnifatı aparılır. Məsələn,

1 Иссад М. Международное частное право. М., 1989, с.58

şəxsi qanunla və ya əqdin bağlandığı yerin qanunu ilə hansı məsələlərin tənzimlənməsini müəyyən etməklə, biz konkret bağlanmanın tətbiqi dairəsini konkretləşdiririk.

§ 2. Kollizion normaların növləri

Müasir beynəlxalq xüsusi hüquqda kollizion normalar geniş spektrə malikdir. Onlar müxtəlif meyarlara əsasən təsnifləşdirilə bilər. Kollizion normaların ən çox təsadüf olunan təsnifatı kollizion bağlanmanın formasına görə aparılan təsnifatdır. Bu əlamətə görə kollizion normalar **birtərəfli və ikitərəfli** növlərə bölünür.

Birtərəfli kollizion hüquq normalarında normanın bağlanma hissəsində hüququ tətbiq ediləcək konkret dövlət göstərilir. Bir qayda olaraq, belə dövlət kimi həmin normanı yaradan dövlət çıxış edir. Yəni dövlət birtərəfli qaydada yalnız öz hüququnun tətbiqi hədlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsinin birinci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanmasının forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Gətirilən misalda "Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanmasının forma və qaydaları" normanın həcmi, "Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir" sözləri isə normanın bağlanma hissəsidir. Göründüyü kimi normanın bağlanma hissəsində hüququ tətbiq ediləcək dövlət birbaşa göstərilir. Burada yalnız bir dövlətin hüququnun tətbiqindən söhbət getdiyinə görə kollizion norma da birtərəfli adlandırılır.

Tarixən xarici hüququn tətbiqini öz ərazisində məhdudlaşdırmaq üçün dövlətlər birtərəfli kollizion normalara tez-tez müraciət etmişlər. Ayrı-ayrı dövrlərdə Fransa, Sovet İttifaqı və s. dövlətlərin təcrübəsində buna rast gəlmək mümkündür. Əslində belə normaların total şəkildə nəzərdə tutulması beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi prinsiplərinə zidd hesab edilməlidir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq üçün daha çox **ikiterəfli kollizion normalar** xarakterikdir. Beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan kollizion normalar əsasən ikitərəfli kollizion normalardır. İkitərəfli kollizion hüquq normasının kollizion bağlanma hissəsində tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün konkret dövlətin hüququna deyil, ümumi prinsipə istinad edilir. Kollizion bağlanmanın məzmununu ifadə edən bu prinsiplər tarixən formalaşdığından, hazırda bütün dünyada müəyyən şablonlar altında qəbul edilir. Ədəbiyyatda buna çox vaxt kollizion bağlanmanın tipləri və ya "təhkimetmə formulları" da deyilir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə görə "əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir". Burada "əqdlərin forması" normanın həcmi, "onların bağlandığı yerin hüququna tabedir" sözləri isə normanın bağlanma hissəsidir. Bağlanma hissəsində tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün konkret dövlətin hüququna deyil, ümumi prinsipə – əqdin bağlandığı yerin hüququna istinad edilmişdir. Əgər əqd İtaliyada bağlanıbsa, İtaliya, Azərbaycanda bağlanıbsa Azərbaycan hüququnun tətbiqi nəzərdə tutulub. Deməli, tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün "əqdin bağlandığı yerin hüququ" prinsipindən istifadə edilmişdir. Beləliklə, birtərəfli kollizion normadan fərqli olaraq, ikitərəfli kollizion normanın bağlanma hissəsi tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün müəyyən prinsipdən istifadə edir.

Birtərəfli kollizion normanın məzmunundan irəli gələrək, onun bağlanma hissəsini uyğun prinsip altında formula etsək, onda birtərəfli kollizion normanı ikitərəfli kollizion normaya çevirmiş olarıq. Fikirlərimizi yuxarıda çəkdiyimiz misala əsasən izah edək. Birtərəfli kollizion norma kimi göstərdiyimiz Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində bağlanan nikahın forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilmişdir. Burada Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tətbiqi əsası kimi nikahın Azərbaycan Respublikasının ərazisində bağlan-

ması – "nikahın bağlandığı yer" prinsipi çıxış edir. Bu prinsipdən çıxış edib, normanın məzmununa xələl gətirmədən onu birtərəfli normadan ikitərəfli kollizion normaya çevirmək mümkündür: Nikahın bağlanması forma və qaydaları onun bağlandığı yerin qanunu ilə müəyyən edilir.

Fransa qanunvericiliyində daha çox birtərəfli kollizion normalara üstünlük verildiyindən, onların Fransa məhkəmə praktikasında ikitərəfli kollizion normaya uyğun interpretasiya olunmasına tez-tez rast gəlinir.

Qanunvericisinin iradəsinin ifadə formasına görə kollizion normalar **imperativ, dispozitiv və alternativ** normalara bölünür. **İmperativ kollizion norma** tərəflərin öz arzusu ilə dəyişdirə bilmədiyi, tətbiq ediləcək hüquq haqqında qəti göstəriş verən normaya deyilir. Məsələn, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinin 3-cü hissəsində deyilir: "Predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə olan əqdin forması həmin torpağın yerləşdiyi ölkənin imperativ hüquq normaları ilə müəyyən edilir, bu şərtlə ki, həmin ölkənin hüququna görə, əqdin bağlandığı yerdən və bu əqdin tabe olduğu hüquqdan asılı olmayaraq bu normalar tətbiq olunmalıdır". Tərəflər predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə olan əqd bağlayarkən bu normanın tələbinə qəti şəkildə riayət etməyə borclu olduğuna görə bu norma imperativ norma adlanır.

Dispozitiv kollizion norma zamanı isə tərəflər tətbiq ediləcək hüquqla bağlı seçmə imkanına malik olur. Dispozitivlik daha çox müqavilə münasibətləri sferası üçün xarakterikdir. Təsadüfi deyildir ki, müqavilə öhdəliklərində "tərəflərin muxtariyyəti" əsas kollizion bağlanma kimi çıxış edir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 24-cü maddəsinin birinci hissəsində deyilir: "Müqavilə ilə bağlı tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi... tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənir". Göründüyü kimi tərəflər müqavilə öhdəlikləri ilə bağlı istənilən ölkənin hüququnu seçməkdə azaddırlar.

Alternativ kollizion norma elə normaya deyilir ki, bu zaman tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün bir neçə qaydadan istifadə edilir. Məsələn, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsində deyilir: "Etibarnamənin forması və qüvvədə olması müddəti onun verildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Lakin etibarnamənin formasına riayət edilməməsi nəticəsində o, etibarsız sayıla bilməz, bu şərtlə ki, onun forması Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğun olsun". Qeyd edilən normada etibarnamənin formasının müəyyən edilməsi ilə bağlı iki alternativ bağlanma: 1) onun verildiyi ölkənin hüququ; 2) Azərbaycan Respublikasının hüququ nəzərdə tutulub. Eyni zamanda, qanun bu bağlanmaların tətbiqi ardıcılığına da münasibətini ifadə edir. İlk olaraq etibarnamənin verildiyi ölkənin hüququna üstünlük verilir. Onun tələblərinə forma baxımından cavab verməyən etibarnaməyə Azərbaycan hüququ tətbiq edilir. Əgər forma baxımından etibarnamə Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğundursa, onda o, etibarlıdır.

Bəzən alternativ bağlanması olan kollizion normaya **mürəkkəb kollizion norma** da deyilir. Ümumiyyətlə, bir həcm, bir bağlanmadan ibarət olan normaya sadə kollizion norma, diferensiallı həcmə və bir neçə bağlanmaya malik olan normaya isə mürəkkəb kollizion norma deyilir.

Alternativ kollizion normanın özü də alternativ bağlanmalar arasında olan əlaqənin xarakterinə görə sadə və mürəkkəb alternativ normalara bölünürlər. Sadə alternativ normada kollizion bağlanmalar bərabər statusa malik olur, onlar bir-birindən öz aralarında "və ya" bağlayıcısı ilə ayrılır. İstehlakçıya dəyən ziyanə görə məsuliyyət müəyyən edən "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 27-ci maddəsində sadə alternativ kollizion bağlanmalar nəzərdə tutulub. Orada deyilir: "Malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında tələbə istehlakçının seçimi əsasında: istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ; isteh-

lakçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ; istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərildiyi ölkənin hüququ tətbiq olunur". Misal gətirilən normada üst-üstə beş sadə alternativ kollizion bağlanma müəyyən edilib. Onlar öz aralarında bərabər statusa malik olub və onlardan hər hansı birinə üstünlük verilməsi istehlakçının seçimindən asılıdır.

Mürəkkəb alternativ kollizion normada isə alternativ kollizion bağlanmalar arasında tabelik münasibətləri mövcuddur və onlar tətbiqi ardıcılığa malik olur. Bu zaman əsas (baş) və əlavə (subsidiar) kollizion bağlanmalar fərqləndirilir. Əgər müəyyən edilmiş əsas kollizion bağlanma bu və ya digər səbəbdən tətbiq edilmədikdə və ya səlahiyyətli hüquq normasının seçilməsi üçün kifayət etmədikdə əlavə kollizion bağlanma tətbiq edilir. Yuxarıda istinad etdiyimiz "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsində ifadə olunan norma mürəkkəb alternativ normaya misaldır. Orada birinci nəzərdə tutulan etibarnamənin "verildiyi ölkənin hüququ" bağlanması həm də əsas bağlanmadır və ilkin olaraq tətbiq edilməlidir. İkinci bağlanma "Azərbaycan Respublikasının hüququ" alternativ bağlanma olmaqla yanaşı, həm də subsidiardır. Məsələnin həlli üçün birincinin tətbiqi kifayət etmədikdə ona istinad edilir.

Qanunvericilik təcrübəsində mürəkkəb alternativ kollizion normaların geniş spektrinə rast gəlmək mümkündür.

§ 3. Kollizion bağlanmanın əsas formulları

İkitərəfli kollizion hüquq normasında kollizion bağlanma, bir qayda olaraq, ümumqəbuledilmiş şablonlarla verilir, bunlara da çox vaxt kollizion bağlanmanın tipləri və ya kollizion bağlanmanın formulları deyilir. Kollizion bağlanmanın formulları öz başlanğıcını qədim Roma hüququndan götürdüynə və bütün dünyada qəbul edildiyinə görə latın terminləri ilə ifadə olunur. Onların bir qismi üzərində daha ətraflı dayanacaq:

1. Fiziki şəxsin şəxsi qanunu (lex personalis). Dövlətlərin "toqquşan" hüquqlarından birini seçmək məqsədilə tez-tez tətbiq edilən kollizion bağlanmalardan biri də fiziki şəxsin şəxsi qanunudur. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu formul "fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun" şəklində verilmişdir. Şəxsi qanunun iki növü mövcuddur: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**); 2) şəxsin daimi yaşadığı yerin qanunu (**lex domicilii**).

Şəxsi qanun formuluna aşağıdakı məsələlərin hüquqi statusu müəyyən edilərkən istinad edilir:

- 1) şəxsin hüquq qabiliyyətinin yaranması və xitamı məsələləri;
- 2) şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məsələləri;
- 3) şəxsi hüquqlarla bağlı məsələlər (ad hüququ; şərəf və ləyaqət hüququ);
- 4) ailə hüququ, xüsusilə nikah və boşanmanın daxili şərtləri ilə bağlı məsələlər;
- 5) daşınar əmlakla bağlı vərəsəlik məsələləri.

Şəxsi qanunun növ müxtəlifliyi ayrı-ayrı hüquq ailələrində formalaşan ənənə ilə bağlıdır. Roman-german hüquq sistemli ölkələrdə şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**), ümumi hüquq sistemli ölkələrdə isə şəxsin daimi yaşadığı yerin qanununa (**lex domicilii**) üstünlük verilir. Norveç, Danimarka, İslandiya istisna olmaqla Avropa ölkələrində, bir sıra Latın Amerikasına (Kuba, Kosta-Rika, Panama və s.) və ərəb ölkələrində (Misir, Əlcəzair və s.) **lex patriae**, Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Hindistan, bəzi Latın Amerikasına ölkələrində (Argentina, Braziliya) və yuxarıda adı çəkilən üç Avropa ölkəsində **lex domicilii** tətbiq edilir. Avstriya, Macarıstan, İsveçrə, Meksika, Venesuela və s. ölkələrdə isə şəxsi qanunun hər iki variantına (qarışıq sistem) istinad edilir.

Son dövrlər qarışıq sistemdən istifadəyə tez-tez təsadüf olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qəbul edilən qanunlarda bu sistemə üstünlük verilir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu yolla gedərək şəxsi qanunun

aşağıdakı variantlarını müəyyən etmişdir: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ; 2) şəxsin daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ; 3) şəxsin daimi yaşadığı ölkənin hüququ; 4) qaçqının sığınacaq aldığı ölkənin hüququ.

Problemin belə həlli müasir beynəlxalq xüsusi hüququn xarakterindən irəli gələrək, onun səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib.

2. Hüquqi şəxsin qanunu (lex societatis). Bəzən bu formula "hüquqi şəxsin şəxsi qanunu", "hüquqi şəxsin milli qanunu" və s. formalarda verilir. Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununda "hüquqi şəxsin istinad etdiyi qanun" ifadəsindən istifadə edilib. Hüquqi şəxsin bu və ya digər dövlətə mənsub olması, yəni onun dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bu kollizion bağlanmadan istifadə edilir. Məhz hüquqi şəxsin qanunu ilə hüquqi şəxsin statusu, onun mülki hüquq qabiliyyəti, o cümlədən onun hüquqi şəxs statusuna malik olması, onun fəaliyyətinin yaranması və xitamının əsasları, onun təşkilati hüquqi formaları, hüquq qabiliyyətinin həcmi, hüquqi şəxsin daxilində münasibətlərin qurulması və s. məsələlər müəyyən edilir.

Hüquqi şəxsin qanununu müəyyən edərkən müxtəlif meyarlardan: hüquqi şəxsin təsis edildiyi yer (inkorporasiya prinsipi), hüquqi şəxsin inzibati aparatının yerləşdiyi yer (oturaqlıq prinsipi), hüquqi şəxsin fəaliyyət göstərdiyi yer və s. istifadə edilir.

Xarici hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipindən ("Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 12-ci maddəsi) istifadə edilmişdir. Bu barədə 6-cı fəsilə daha ətraflı söhbət ediləcəkdir.

3. Əşyanın olduğu yerin qanunu (lex rei sitae). Bu kollizion bağlanma ilə əşya hüquqlarının həcmi, onun əmələ gəlməsi, digərinə keçməsi və xitamı qaydaları müəyyən edilir. Əşyanın mülkiyyət hüququnun obyektı olması, onun hüquqi təsnifatı (əşyanın da-

şınar və ya daşınmaz olması, bölünən və ya bölünməyən olması, özgəninkiləşdirilən və ya özgəninkiləşdirilməyən əşyalar və s.), əşya hüququnun məzmunu və s. məsələlər xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri zamanı əşyanın olduğu yerin qanunu ilə həll edilir.

Beynəlxalq adət kimi hələ qədim dövrlərdə tətbiq edilən bu kollizion bağlanma hazırda əksər ölkələrdə qanunvericilik yolu ilə təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 20-ci maddəsinin birinci hissəsində əşya hüquqlarının müəyyən edilməsi üçün əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququna istinad edilir.

Lakin həmin qaydadan bir sıra istisnalar mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə üç istisna nəzərdə tutulub. Onlar aşağıdakılardır: 1) “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 21-ci maddəsinə görə əmlak üzərində əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı üçün əsas olan hərəkət və ya digər hallar baş verdiyi zaman həmin əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Yəni sonradan əşyanın digər dövlətə keçməsi sadalanan məsələlərin həlli zamanı onun olduğu yerin qanununa deyil, həmin hallar baş verdiyi zaman yerləşdiyi ölkənin qanununa üstünlük verilir; 2) nəqliyyat vasitələrinə əşya hüquqları onların olduğu yerin qanunu ilə deyil, onların qeydiyyatdan keçdikləri ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur; 3) yolda olan daşınar əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları, tərəflərin razılığı ilə başqa hal müəyyən edilməyibsə, əmlakın göndərildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur (“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun 22-ci maddəsi).

4. Əqdi bağlayan tərəflərin seçdiyi qanun (lex voluntatis).

Bu kollizion bağlanmaya görə tərəflər arasında bağlanan əqdin statusu onların seçdiyi dövlətin hüququ ilə müəyyən edilir. Əqdi bağlayan tərəflər öz iradələrini ortaya qoyaraq qarşılıqlı razılığa

əsasında əqdə tətbiq ediləcək hüququ seçirlər. Beynəlxalq xüsusi hüquqda "iradələrin muxtariyyəti" adlanan bu prinsip müqavilə öhdəlikləri üçün xarakterikdir.

Meydana gəlməsi XIX əsrin axırlarına təsadüf edilən "iradələrin muxtariyyəti" formulu hazırda ümumqəbuledilmiş kollizion bağlanmalardan biri kimi həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur. Tərəflərin seçdiyi qanun formulu müqavilə iştirakçılarının razılığı ilə hüququn seçilməsi adı altında Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununun 24-cü maddəsində verilmişdir. Orada deyilir ki, müqavilə ilə bağlı aşağıdakı məsələlər tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənir: tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, müqavilənin təfsiri, icrası, icra edilməməsi, xitamı, lazımı qaydada icra edilməməsinin və etibarsızlığının nəticələri, tələbin güzəşti, borcun köçürülməsi. Müqavilə tərəfləri həm bütövlükdə müqavilə üçün, həm də onun ayrı-ayrı hissələri üçün tətbiq olunmalı hüququ seçə bilirlər.

5. Əqdin bağlandığı yerin qanunu (lex loci actus). Kollizion bağlanmanın bu növünün müxtəlif formalarına rast gəlinir: a) müqavilənin bağlandığı yerin qanunu (**lex loci kontraktus**); b) əqdin formasına onun bağlandığı yerin qanununun tətbiqi (**locus regit actus**); c) müqavilənin icra olunduğu yerin qanunu (**lex loci solutionis**); ç) nikahın bağlandığı yerin qanunu (**lex loci celebrationis**); d) ziyanın vurulduğu yerin qanunu (**lex loci delicti commissi**).

Müqavilənin bağlandığı yerin qanunu müqavilənin bağlandığı ölkənin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur. Müasir dövrdə elmi texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar müqavilənin bağlandığı yeri müəyyən etmək bir sıra hallarda çətinliklər yaradır. Məsələ burasındadır ki, poçt, teleqraf, faks, internet vasitəsilə bağlanan müqavilələrin bağlandığı yerlə bağlı dövlətlərin qanunvericiliklərində müxtəlif mövqelər var. Anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə istifadə edilən "poçt qutusu" konsepsiyasına görə belə müqavilələrdə akseptin göndərildiyi yer müqavilənin bağlandığı yer hesab edilir. Qitə hüquq sistem-

li ölkələrdə isə belə halda akseptin alındığı yerə müqavilənin bağlandığı yer kimi baxılır. Təcrübədə həmin hüquq sistemlərin toqquşması zamanı eyni vaxtda iki yerə müqavilənin bağlandığı yer kimi qiymət verilə bilər. Belə vəziyyət də söhbət gedən kollizion bağlanmanın tətbiqi dairəsinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxartmışdır.

Müqavilənin bağlandığı yerin qanunundan fərqli olaraq əqdin formasına onun bağlandığı yerin qanununun tətbiqi (**lokus regit formam actus**) ümumqəbuledilmiş kollizion bağlanmalardan biridir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 17 və 18-ci maddələrində də bu formula özünün normativ təsbitini tapmışdır. Qanunun 17-ci maddəsində əqdlərin, 18-ci maddəsində isə ayrıca əqd kimi etibarnamənin formasının onların bağlandığı yerin hüququna tabe olması müəyyən edilmişdir.

Müqavilənin icra olunduğu yerin qanununa (**lex loci solutionis**) aid olan məsələlərin dairəsi milli hüquq sistemlərində müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununun 25-ci maddəsinin dördüncü hissəsinə görə müqavilənin icra üsullarına və proseduralarına, habelə onun lazımı qaydada icra edilməməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlərə münasibətdə tətbiq olunan hüquqdan əlavə icranın keçirilədiyi ölkənin hüququ da nəzərə alınmalıdır.

Nikahın bağlandığı yerin qanunu (**lex loci celebrationis**) dedikdə ərazisində nikah bağlanılan dövlətin hüququ başa düşülür. Bu formula çox geniş yayılmışdır. Bir qayda olaraq, nikahın bağlanmasının formasına münasibətdə işlədilən bu kollizion bağlanma bəzən nikahın şərtlərinin müəyyən edilməsinə, onun həqiqiliyinə də şamil edilir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146 və 148-ci maddələrində nikahın bağlandığı yerin qanununa istinad edilmişdir.

Ziyanın vurulduğu ölkənin qanunundan (**lex loci delicti commissi**) delikt öhdəliklər zamanı tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Həmin kollizion prinsip vasitəsilə hüquq pozuntusunun mövcudluğu, onun həcmi, xarakteri, vurulan

ziyana görə ödəniləcək kompensasiyanın miqdarı, ziyanı vuran şəxsin təqsiri, onun məsuliyyətinin yaranma şərtləri və s. məsələlərin həllinə imkan yaranır.

"Ziyanın vurulduğu yer" anlayışı milli hüquq sistemlərində müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Bəzi hüquq sistemlərində belə yer kimi qeyri-qanuni hərəkət və hərəkətsizliyin törədildiyi yer, digərlərində isə ziyanlı nəticənin baş verdiyi yer başa düşülür. Üçüncü qrup isə zərərçəkənə daha çox sərf edən qanunvericiliyin seçilməsinə üstünlük verir.

"Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 26-cı maddəsinə görə ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri ziyanı ödəmək haqqında tələbin irəli sürülməsi üçün əsas olan hərəkətin və ya digər vəziyyətin baş verdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Xaricdə vurulan ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri tərəflər eyni dövlətin vətəndaşları və ya hüquqi şəxsləridirsə, həmin dövlətin hüququ ilə müəyyən edilir.

6. Satıcının ölkəsinin qanunu (lex venditoris). Alqı-satqı müqaviləsində satıcının ölkəsinin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutan bu kollizion bağlanmaya son dövrdə qəbul edilmiş istər milli beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində, istərsə də beynəlxalq müqavilələrdə xüsusi diqqət verilmişdir. Həmin sənədlərin tədqiqi göstərir ki, burada "satıcı" anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Əgər hər hansı müqavilə üzrə tərəfin öz üzərinə götürdüyü öhdəlik müqavilənin başlıca məntiqini təşkil edirsə, onda həmin tərəf "satıcı" kimi qiymətləndirilir, sözü gedən müqaviləyə isə onun mənsub olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu prizmadan çıxış etmiş, tərəflərin razılığı olmadığı halda müqaviləyə tərəfin təsis olunduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutmuşdur (maddə 25). Həmin maddədə alqı-satqı müqaviləsi ilə bağlı dar mənada "satıcıdan" söhbət gedirsə, digər müqavilələrə münasibətdə (əmlak, kirayə, əvəz-

siz istifadə, podrat və s. müqavilələr) isə sözün geniş mənasında "satıcının ölkəsinin hüququnun" tətbiqi nəzərdə tutulub.

7. Məhkəmənin qanunu (lex fori). Kollizion problemin həlli zamanı bu formula, bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələrdə istinad edilir. Dövlətdaxili qanunvericilikdə isə digər hüquqi texniki üsuldən istifadə etməklə, yalnız öz hüququnun tətbiqini nəzərdə tutan birtərəfli kollizion norma yaratmaqla eyni məqsədə nail olmaq mümkündür.

"Məhkəmənin qanunu" formuluna görə məhkəmə və ya digər hüquq tətbiq edən orqan xarici elementin mövcudluğuna baxmayaraq xüsusi hüquq münasibətinə öz ölkəsinin hüququnu tətbiq edir. Bir qayda olaraq, bütün prosessual hərəkətlər: hakimlərin təyin olunması qaydası, iclasın aparılması, şahidlərin çağırılması, sübutların həqiqiliyi və s. məhkəmənin (arbitrajın) qanunu ilə tənzimlənir.

Biz yalnız geniş şəkildə yaranmış və ümumtanınmış kollizion bağlanmaları xarakterizə etdik. Əslində onların sayı xeyli çoxdur və müxtəlif təzahür formaları mövcuddur.

§ 4. Kollizion hüququn özəllikləri və inkişaf tendensiyası

Kollizion hüquq sözün geniş mənasında hər bir dövlətin beynəlxalq ünsiyyəti üçün mühüm vasitələrdən biridir. Bu və ya digər dövlət məhz özünün kollizion hüququ vasitəsi ilə xarici dövlətin mülki hüquq qanunvericiliyinin qüvvəsindən irəli gələn vəziyyəti (halı, nəticəni) tanıyır və ona münasibət bildirir. Hər bir dövlət özünün kollizion hüququnu yaratmaqla ona aid olan fiziki və hüquqi şəxslərin beynəlxalq dövriyyədə iştirakına "yaşıl işıq" yandırır və eyni zamanda onun suverenliyinin şamil olduğu ərazidə xaricilərin hüquqi statusunun necə müəyyən edilməsinə münasibət bildirir.

Kollizion normalar ifadə olunduğu mənbənin hüquqi təbiətinə görə milli və beynəlxalq ola bilər. Milli kollizion norma konkret dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsi olaraq öz ifadəsini

dövlətdaxili qanunvericilikdə tapır. Beynəlxalq kollizion norma isə iki və daha çox dövlətin iradəsinin razılaşdırılması yolu ilə yaranır və beynəlxalq müqavilələrdə ifadəsini tapır.

Bəşəriyyət hələ ki, kollizion hüququn vahid universal sisteminə nail olmamışdır. Bu yalnız bütün dünya dövlətləri üçün məcburi olan kollizion hüquq normalarını özündə ehtiva edən çoxtərəfli saziş bağlamaq yolu ilə mümkündür. Bu istiqamətdə mövcüd olan sazişlər isə (Bustamant məcəlləsi, konkret məsələlər üzrə müəyyən sazişlər, məsələn, 1930-cu il "Köçürmə və adi veksəl barədə qanunların bir sıra kolliziya məsələlərinin həlli haqqında" Konvensiya və s.) ya məhdud sayda dövlətləri özündə birləşdirir, ya da kollizion hüququn bütün məsələlərini əhatə etmir.

Bu gün üçün kollizion hüquq daha çox milli xarakter daşıyır və beynəlxalq müqavilələrlə müqayisədə dövlətdaxili qanunvericiliklərdə geniş təsadüf edilir. Yəni, universal səviyyədə kollizion hüququn unifikasiyasına nail olunmadığından, hələ ki, Azərbaycan, Rusiya, Almaniya, Fransa və s. dövlətlərin kollizion hüququndan danışılır. Mənsub olduğu hüquq sisteminin xüsusiyyətindən irəli gələrək kollizion hüquq mənbə etibarlı ilə müxtəlif xarakterli aktlarda (müqavilə, qanun, qanunqüvvəli akt, məhkəmə presedenti və s.) ifadə oluna bilər.

Bir sıra dövlətlər kollizion hüququ məcəllələşdirməyə cəhd etmiş (Almaniya, Avstriya, Azərbaycan, Çexiya, Macarıstan, Polşa, Türkiyə və s.) və müəyyən mənada buna nail olsalar da, əksər dövlətlərin qanunvericiliyində bu proses getməmişdir. Bu sahədə məcəllələşdirmə işinə cəhd edən dövlətlərin çoxunda isə həmin proses uğurlu aparılmamış, nəticədə milli hüquqda kollizion hüquq normalarının vahid aktda cəmləşdirilməsinə nail olunmamışdır.

Kollizion hüququ məcəllələşdirən normativ hüquqi aktın adı, bir qayda olaraq, "beynəlxalq xüsusi hüquq" qanunu adlandırılır ki, bu da təsadüfi deyildir. Beynəlxalq xüsusi hüquq tarixən kollizion hüquq kimi meydana gəlmiş və ona sinonim anlayış kimi işlədilmişdir. Müasir dövrdə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının kütləsi xeyli

artdığından, o, kollizion hüququn dar çərçivəsindən kənara çıxaraq, özündə kifayət qədər maddi hüquq normalarını da cəmləşdirmişdir. Bu mənada milli qanunvericiliklərdə kollizion hüquq normalarının məcəllələşdirilməsinin nəticəsi kimi peyda olan aktın adının "beynəlxalq xüsusi hüquq" adlandırılmasını şərti qəbul etmək lazımdır. Belə normativ hüquqi akt "kollizion hüquq haqqında" qanun adlandırılıbsaydı, fikrimizcə, mahiyyəti daha düzgün əks etdirmiş olardı.

Kollizion hüquq norması maddi hüquq normasından yalnız struktur baxımından fərqlənir. Bu növ normaların tətbiqi ilə müşayiət olunan kollizion hüquqi tənzimləmə bir sıra özəlliklərə malikdir. Bu istiqamətdə tez-tez müşahidə olunan situasiyalardan biri də elmi ədəbiyyatda "**kollizion kolliziya**" adlandırılır. Məlumdur ki, müxtəlif dövlətlərin maddi hüquq normaları arasında fərq hüququn kolliziyasını yaradır. "Kollizion kolliziya" isə ayrı-ayrı dövlətlərin oxşar münasibətləri tənzimləyən kollizion hüquq normalarının arasında olan fərqdən irəli gəlir, yəni kolliziyon hüquq normalarının kolliziyasına, başqa sözlə, kolliziyaların kolliziyasına deyilir. Belə fərq də, bir qayda olaraq kollizion normasının bağlanma hissəsində (təhkimetmə formullarında) özünü büruzə verir.

"Kollizion kolliziya" vəziyyəti bir sıra neqativ faktorlar (məsələn, geriyə istinad və s.) doğurur. Təsadüf edilən situasiyalardan biri də "**axsiyan münasibətlər**"² adlandırılan vəziyyətdir. Belə halda bir dövlətin hüququna görə hüquqa uyğun hesab edilən, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən, hüquqi baxımdan müdafiə olunan münasibət digər dövlətin hüququna görə hüquqa zidd hesab edilir, hüquqi qüvvə kəsb etmir və ya hüquqla müdafiə olunmur.

"Kollizion kolliziya"nın müsbət və mənfi növləri fərqləndirilir. Müsbət "kollizion kolliziya" zamanı tətbiq edilməyə iddialı olan iki dövlətin kollizion normalarının hər ikisi konkret hala münasibətdə

1 Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть. М. 2002, с. 213

2 Луниц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. М. 2002. с.244

özünün tətbiqini qanuni hesab edir. Mənfi "kollizion kolliziya" zamanı isə iddialı hüquq sistemlərin heç biri konkret münasibəti tənzimləmək üçün özünü səlahiyyətli hesab etmir. Müxtəlif şəxsi qanun formuluna malik dövlətlərin qanunvericilikləri baxımından bunun sadə izahını vermək olar. Məlumdur ki, şəxsi qanunun iki formulu mövcuddur: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**); 2) şəxsin daimi yaşadığı ölkənin qanunu (**lex domicilii**). Roman-german hüquq sistemli ölkələrdə fiziki şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu, ümumi hüquq sistemli ölkələrdə isə onun daimi yaşadığı yerin qanunu şəxsi qanun hesab edilir. Bu prinsipdən çıxış etsək Böyük Britaniyada daimi yaşayan Fransa vətəndaşının şəxsi hüquqları ilə bağlı məsələlər Böyük Britaniya hüququna görə daimi yaşadığı ölkənin, Fransa hüququna görə isə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ ilə müəyyən ediləcəkdir. Şəxsi statusun tənzimlənməsi zamanı qeyd edilən hər iki hüquq özünü səlahiyyətli hesab edəcəkdir. Bu müsbət mənada "kollizion kolliziya"dır. Amma ingilis təbəəsi Fransada daimi yaşayacağı təqdirdə bunun tam əksi olan situasiyanın şahidi olacağıq. Bu zaman sözü gedən hüquq sistemlərin heç biri şəxsi statusla bağlı məsələnin həllində özünü səlahiyyətli hesab etmir. Belə ki, ingilis hüququna görə fiziki şəxsin şəxsi statusu ilə bağlı məsələlər onun daimi yaşadığı ölkənin (konkret halda Fransanın), Fransa hüququna görə isə onun vətəndaşı olduğu ölkənin (yəni Böyük Britaniyanın) hüququ ilə tənzimlənir. Belə vəziyyətə mənfi mənada "kolliziyon kolliziya" deyilir ki, axırını da münasibətin tənzimləmə baxımından həllini tapmamasına, başqa sözlə desək "axsayan münasibətə" gətirib çıxarır.

Təcrübədə kollizion hüququn tətbiqi ilə bağlı təsadüf edilən digər bir situasiya müxtəlif dövlətlərin hüququna məlum olan müvafiq terminlərin zahirən oxşar olmasına baxmayaraq, məzmun baxımından müxtəlif mənə vermələri ilə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda bu "**tövsif konflikt**", bəzən isə "**gizli kolliziya**" adlandırılır.

I Международное частное право: Учебник для вузов/Под ред. Н.И.Марышевой. М. 2000. с. 71

Kollizion norma hər bir hüquq norması kimi müxtəlif hüquqi anlayışlardan və hüquqi texnika baxımından konstruksiyalardan ibarətdir. Məsələn, kollizion normanın həcmi hissəsində "fiziki şəxsin adı", "hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti", "əqdin forması", "iddia müddəti", "daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları" və s., bağlanma hissəsində isə "fiziki şəxsin şəxsi qanunu", "hüquqi şəxsin şəxsi qanunu", "əqdin bağlandığı yerin qanunu", "müvafiq münasibəti tənzimləyən ölkənin qanunu", "əmlakın yerləşdiyi ölkənin qanunu" və s. bu kimi anlayış və konstruksiyalara rast gəlinir (bu anlayışlar 6 iyun 2000-ci il tarixli "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunundan götürülmüşdür). Kollizion hüquq normasının tətbiqi ilə əlaqədar ilk növbədə bu anlayışlara aydınlıq gətirilməli, tənzimlənməsi ehtiyac duyulan faktiki halla onların nə dərəcədə uyğunluğu aydınlaşdırılmalı, başqa sözlə, kollizion norma təfsir edilməli və hüquqi tövsifini tapmalıdır. Lakin məsələ bununla bitmir.

Səlahiyyətli hüquq norması seçilərkən bu proses xarici hüququn xeyrinə həll edilə bilər. Həddər yerə kollizion normanı milli hüquq sistemlərini birləşdirən korpu adlandırmırlar.¹ Bu zaman birincidən daha mürekkəb olan yeni bir məsələ meydana çıxır: istinad edilən xarici hüquqda mövcud olan hüquqi anlayışların təfsiri və tövsifi. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta hər iki hüquq sistemində (kollizion normanın mənsub olduğu və kollizion normanın istinad etdiyi) eyni formada yazılan və səslənən anlayışlar arasında belə fərqi olması mümkündür.

Məlumdur ki, hər bir dövlətin hüquq sistemi özünəməxsus bir yol keçməklə formalaşır. Bu prosesdə həm hüquqyaratma, həm də hüquq tətbiqetmə praktikasının rolu əvəzsizdir. Məhz buna görə də hətta bir-birinə zahirən çox yaxın olan hüquq sistemləri arasında hüquq normalarının tövsifi və təfsiri baxımından ciddi fərqlər aşkara çıxır. Məsələn, Fransa və Belçikada mülki qanunvericilik sahəsində eyni mənbə - Napoleon Mülki Məcəlləsi qüvvədədir. Lakin təcru-

¹ Международное частное право. Учебник / под ред. Г.К.Дмитриевой. М. 2001. с.134

bədə həmin aktın ayrı-ayrı anlayışlarının məna və məzmun baxımından müxtəlif şəkildə izahı və tətbiqi ilə bağlı ciddi fərqlər mövcuddur. Əgər eyni hüquq mənbəyinə malik olan dövlətlərin praktikasında vəziyyət belədirsə, bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən hüquq sistemləri arasındakı fərqi anlamaq o qədər də çətin deyil.

Elmi ədəbiyyatda bu problemin izahı ilə bağlı, bir qayda olaraq "iddia müddəti" institutu üzərində dayanırlar. Məlumdur ki, roman-german hüquq sistemli ölkələrdə "iddia müddəti" institutu maddi hüquq institutu, anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə isə prosessual hüquq institutudur. Əgər Fransa məhkəməsində Böyük Britaniya hüququna tabe edilən iş üzrə iddia müddəti ilə bağlı məsələ meydana çıxırsa, bu zaman məhkəmə necə hərəkət etməlidir. O, "iddia müddəti"ni maddi hüquq kimi nəzərdən keçirərsə, yəni mənsub olduğu hüquq sistemi baxımından onu qiymətləndirərsə, ingilis hüququnu tətbiq etməlidir, yox, əgər onu prosessual hüquq baxımından tövsif edərsə, yəni münasibətin tabe edildiyi ingilis hüququ baxımından məsələyə yanaşarsa, onda məhkəmə ingilis hüququnun bu normasını onun prosessual norma olduğuna görə tətbiq edə bilməyəcəkdir. Belə ki, məhkəmə, ümumiyyətlə, xarici prosessual qanunları tətbiq etmir.¹

Beləliklə, kollizion normaların tətbiqi prosesində həm kollizion normasının özünün, həm də onun istinad etdiyi hüququn izahı və tövsifi ilə bağlı məsələlər meydana çıxır. Bu prosesdə ilkin və sonrakı tövsif fərqləndirilir. Əgər münasibədə xarici element mövcudursa, deməli o, milli hüquq sistemində mövcud olan kollizion normaların tətbiqini şərtləndirir. Milli hüquq sistemindəki kollizion normaya yanaşan zaman məhkəmə mənsub olduğu hüquq sistemi baxımından ona məlum olan kateqoriyalardan istifadə edir. Başqa sözlə ifadə etsək, bu zaman məhkəmə **lex fori** əsasında ilkin tövsifi həyata keçirir. Bunun nəticəsi kimi məhkəmə icraatında olan iş üzrə konkret münasibətin xarici hüquqla tənzimlənməsi əsasını müəyyən edərsə, onda sonrakı bütün məsələlər seçilən xarici hü-

¹ Луниц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. М. 2002. с.248

quq baxımından tövsif edilməlidir. Deməli, sonrakı tövsif münasibəti mahiyyətcə nizama salan hüquqa - **lex causae** tabe edilməlidir. Bu zaman istinad edilən xarici hüquq norması "vətən"ində olduğu kimi tətbiq edilməlidir. Qoyulan məsələyə qeyd edilən münasibət müasir beynəlxalq xüsusi hüquqda bu istiqamətdə hakim doktorina hesab edilir¹. Lakin fərqi yanaşmalar da mövcuddur.

Bununla bağlı elmi ədəbiyyatda "avtonom tövsif" adlandırılan nəzəriyyə üzərində dayanmaq olar². Bu nəzəriyyəyə görə kollizion norma milli hüquq sistemləri arasında körpü rolu oynadığına görə avtonom tövsif edilməlidir. "Avtonom tövsif" nəzəriyyəsinin banisi hesab edilən alman hüquqşünası E.Rabelin fikrinə görə kollizion normada ifadəsini tapan anlayışlara bir hüquq sistemi çərçivəsində deyil, müxtəlif hüquq sistemlərinin müqayisəli analizinə əsaslanan ümumi hüquq düşüncəsi mövqeyindən yanaşılmalıdır³. Bəzi müəlliflər bu məsələdə bir az da irəli gedərək kollizion normanın həcminə münasibətdə "avtonom tövsif"dən, kollizion normanın bağlanma hissəsinə münasibətdə isə məhkəmənin qanunundan istifadəni məqsədə müvafiq hesab edirlər⁴. Əlbəttə, "**avtonom tövsif**" nəzəriyyəsi bir ideya baxımında mütərəqqi hesab edilməlidir.

Belə ki, dünya dövlətlərinin inteqrasiyası nəticəsində hüquq sistemlərinin bir-birinə yaxınlaşması və onlar arasında fərqi getdikcə azalması tendensiyası labüddür. Lakin hüquq tətbiq edən orqanların gündəlik fəaliyyətində buna nail olmaq qeyri-mümkündür, çünki onların fəaliyyəti hüquq sistemlərinin müqayisə etmək və ondan nəticə çıxartmaq deyil, konkret hüquq normalarını tətbiq etməklə bağlıdır.

Təəssüf ki, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda "tövsif konflikti" nə münasibət bildirilmə-

1 Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М. 2001. с. 99

2 Международное частное право. Учебник/Под ред. Г.К.Дмитриевой. М. 2001. с.136

3 Rabel E. The Conflict of Laws: A Comparative Study/ Vol. 1. Chicago, 1945. P.47-60

4 Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 4-е издание. М. 2001. с. 99

mişdir. Məsələ ilə bağlı Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinin mövqeyi maraqlıdır. Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsinin 1187-ci maddəsində tətbiq edilən hüququn müəyyən edilməsi zamanı hüquqi anlayışların hansı qanunvericilik əsasında tövsif edilməsi ilə bağlı məsələsi özünün normativ təsbitini tapmışdır. Həmin normaya görə tətbiq edilən hüququn müəyyən edilməsi zamanı hüquqi anlayışlar, əgər qanunda başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Rusiya hüququna uyğun tövsif edilir. Tətbiq edilən hüququn müəyyən edilməsi zamanı tövsifi tələb olunan hüquqi anlayışlar Rusiya hüququna məlum olmadıqda və ya başqa məzmununda məlum olduqda və Rusiya hüququna uyğun onların tövsifi mümkün deyildirsə, onda onların tövsifi zamanı xarici hüquq tətbiq edilə bilər. Göründüyü kimi Rusiya qanunvericiliyində "tövsif konflikti" ilə bağlı məsələnin daha çox Rusiya hüququnun xeyrinə həll edilməsinə üstünlük verilmiş və təklif edilən ikinci üsula (xarici hüquqa) dispoziitiv münasibət göstərilərək, məsələnin müəyyən şərtlər daxilində xarici hüququn xeyrinə həll edilməsi hüquq tətbiq edən ixtiyarına buraxılır¹.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən norma ilkin tövsiflə, yəni tətbiq edilməyə iddialı olan kollizion normada nəzərdə tutulan anlayışların tövsifi ilə bağlıdır. Səlahiyyətli kollizion norma əsasında seçim edildikdən sonra bütün tövsif məsələləri (sonrakı tövsif) seçilən hüquq əsasında həll edilməlidir.

Kollizion hüquq müəyyən inkişaf tarixinə malikdir. Bu prosesdə o, xeyli təkmilləşmiş, struktur baxımından mürəkkəb forma almış, tarixən yaranan təhkim etmə formullarının (kollizion norma-
nın tipləri) siyahısı xeyli genişlənməmişdir.

Müasir dövrdə kollizion hüququn inkişafında daha çox iki tendensiya müşahidə edilir. Onlardan **birincisi**, yeni təhkim etmə formullarının yaranması ilə xarakterizə olunur. Məsələ, son illərdə

¹ Daha ətraflı bax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части третьей (постатейный) /Отв. ред. Н.И.Марышева, К.Б.Ярошенко. М. 2004. с. 351

kollizion hüquqda "münasibətin daha çox əlaqəli olduğu qanun" formulundan istifadə olunmağa başlanmışdır. **İkincisi** isə, kollizion normanın xarakterinin və strukturunun mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Axırıncı da öz ifadəsini, bir qayda olaraq kollizion normanın bağlanma hissəsində tapır və kollizion bağlanmaların say çoxluğu ilə bağlıdır. Məsələn, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 27-ci maddəsinə görə "malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında tələbə istehlakçının seçimi əsasında: 1) istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ; 2) istehsalçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ; 3) istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərildiyi ölkənin hüququ tətbiq olunur". Sitat gətirilən normanın mətnində göründüyü kimi birdən-birə aidiyyəti subyektə seçim üçün üç kollizion bağlanma təklif edilir. O, bunlardan hər hansı birini seçməkdə sərbəstdir.

Kollizion bağlanmaların çoxluğu onların birləşdirilməsinə, yəni "**kumulyasiya**"sına gətirib çıxarmış, bu da mahiyyət etibarilə problemin çəvik şəkildə tənzimlənməsinə və münasibət iştirakçıları üçün tətbiq ediləcək hüququn seçilməsində geniş imkanların yaradılmasına gətirib çıxarır.

Fəsil 4. Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar problemlər

§ 1. Xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi

Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanununda "ümumi müddəalar" hesab edilən məsələlər təhlil ediləcəkdir. Bəri başdan qeyd edək ki, Qanunun sözü gedən hissəsində nəzərdə tutulan institutların əksəriyyəti respublikamızın hüquq sistemi üçün tamamilə yeni məsələlərdir və ilk dəfə olaraq məhz bu qanunda özünün normativ təsbitini tapmışdır. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun qəbul edilənə qədər isə həmin məsələlər yalnız bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatın predmeti olmuş və onların izahı xarici ölkə qanunlarına və məhkəmə təcrübəsinə əsaslanırdı.

Mülki dövriyyədə baş verən xüsusi hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların "eksterritorial" (ərazidən kənar) hüquqi qüvvə kəsb etməsidir. Xüsusi hüquq münasibətlərin tənzimlənməsi nəticəsində bir dövlətin hüduqları daxilində yaranan hüquqi nəticələr digər dövlətin ərazisində də qalmaqda davam edir və tanınır. Məsələn, xaricdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşının və ya hər hansı bir fiziki şəxsin əşya üzərində yaranan mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikası ərazisində də tanınır, Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən bağlanan nikahlardan irəli gələn hüquqi nəticələr tərəflər xaricə köçərkən orada da davam edəcəkdir və s.

Xüsusi hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının "eksterritoriallığının" əsasında beynəlxalq xüsusi hüquq normaları

durur. Əvvəlki fəsillərdə qeyd etmişdik ki, beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüququn bir sahəsi olduğundan dünyada beynəlxalq xüsusi hüquq sahələrinin sayı milli hüquqların sayı qədərdir. Digər tərəfdən hər bir dövlət öz ərazisində suverenliyə malik olduğuna görə həmin ərazi üçün özünün milli hüquq sistemini yaratmaqda müstəqildir. Milli hüquq sistemlərinin bir-birinə münasibətdə müstəqilliyi onların bir-birini "tanımağını" inkar etmir. Belə "tanınma", bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları vasitəsilə reallaşır. Başqa sözlə desək beynəlxalq xüsusi hüquq normaları dövlət daxilində xarici dövlətin hüququnun tətbiqini şərtləndirir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinə hüququn tətbiqi məsələsi meydana gəldikdə ilkin həll edilməli olan məsələ hüquq sistemləri arasında baş verən kolliziyanı aradan qaldırmaqla bağlıdır. Xarici hüququn xeyrinə həll edilən kolliziya onun tətbiqini zəruri edir. Bütövlükdə xarici hüququn tətbiqi müəyyən şərtlərə əsaslanır. **Əvvəla**, tanınan xarici dövlətin hüququnun tətbiqinə yol verilir. Söhbət beynəlxalq hüquqi tanınmadan gedir. Təcrübədə tanınmayan xarici dövlətin hüququnun tətbiqinə rast gəlinmir. **İkincisi**, xarici dövlətin hüququnun tətbiqinin əsasında dövlətdaxili qanunvericilikdə qüvvədə olan normanın düzünə göstərişi durur. Bu funksiyanı da kollizion normalar yerinə yetirir. **Üçüncüsü**, milli qanunvericilikdə xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi, xarici hüququn tətbiqi hədləri, onun tətbiqi qaydası ilə bağlı ümumi prinsiplər müəyyən edilir. **Nəhayət**, xarici hüququn tətbiqi beynəlxalq hüququn ümumqəbul edilmiş prinsiplərinə, xüsusilə suveren bərabərlik, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, öz müqəddəratını təyin etmə və s. bu kimi imperativ normalara uyğun həyata keçirilir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində xarici hüququn məzmununun müəyyən olunması ilə bağlı qanunvericinin mövqeyi ifadə olunmuşdur. Orada deyilir ki, məhkəmə xarici hüququn tətbiqi zamanı həmin

hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. **Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir** ki, normada nəzərdə tutulan "məhkəmə" anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Bu normanın məzmunu baxımından məhkəmə dedikdə xarici hüququ tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan dövlət orqanı nəzərdə tutulur. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 1-ci maddəsinin beşinci hissəsində bu barədə aydın göstəriş vardır: "Qanunun məhkəmə tərəfindən tətbiq olunmalı hüququn müəyyən edilməsi barədə müddəalarını belə səlahiyyətləri daşıyan digər orqanlar da tətbiq etməlidirlər".

İkincisi, norma "xarici hüququn tətbiqi" prosesini nizamlayır. Burada istifadə edilən "xarici hüquq" ifadəsinə də geniş şəkildə yanaşılmalı, o, "xarici hüquq sistemi" kimi təfsir edilməlidir. Çünki xarici hüququn tətbiqini şərtləndirən kollizion normada xarici qanun konkretləşdirilmir, bütövlükdə küll halında xarici hüquqa istinad edilir, buna da daha çox "xarici hüquq sistemi" anlayışı uyğun gəlir.

Üçüncüsü, məhkəmənin üzərinə bir vəzifə olaraq qoyulur ki, xarici hüququn tətbiqi zamanı həmin hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görsün. Məhkəmə konkret xüsusi hüquq münasibətinə xarici hüququ tətbiq edərkən, bütövlükdə xarici hüquq sistemi baxımından məsələyə yanaşmaqdan əlavə, tətbiq etdiyi hüquq normasının həmin ölkədəki rəsmi təfsirini və tətbiqi praktikasını öyrənməlidir. Xarici hüquq, obrazlı desək "öz vətəndəki" kimi tətbiq edilməlidir. Əlbəttə, bu çətin bir prosesdir. Məhkəmə onun müvəffəqiyyətli həlli üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. "Zəruri tədbirlər" siyahısına müxtəlif hərəkətlər daxildir: səlahiyyətli dövlət orqanına müraciət, hüquqi yardım haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulan imkanlardan istifadə, diplomatik nümayəndəlik və konsulluqlardan kömək istəmək, elmi-tədqiqat mərkəzlərilə əməkdaşlıq və s.

Nəzərdə tutulan hərəkətlər nəticə vermədikdə və ya həddən çox xərc tələb etdikdə və proses iştirakçısı olan tərəflərdən heç biri öz tələb və etirazlarını əsaslandırmaq üçün istinad etdikləri hüquqi normaları təsdiqləyən sənədlər təqdim edə bilmədikdə məhkəmə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini tətbiq edir ("Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 2-ci maddəsinin ikinci hissəsi). Analoji qayda Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 156-cı maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi ilə bağlı Azərbaycan qanunvericisinin mövqeyi ilə tanış olduq. Qitə hüquq sistemli digər ölkələr üçün də eyni mövqe xarakterikdir.

Anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə isə xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi məsələsi başqa qaydada həll edilir. İngilis-amerikan beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinasına görə məhkəmə yalnız öz hüququnu tətbiq etməlidir. Lakin işdə xarici elementin mövcudluğu müəyyən subyektiv hüquqların tanınmasına gətirib çıxara bilər. Xarici hüquqda nəzərdə tutulan belə subyektiv hüquqlar həmin xarici hüquqla bərabər iş üzrə sübut kimi çıxış edə bilən faktiki hallar hesab edilir. Sübutları, o cümlədən xarici hüququn məzmunu ilə bağlı bütün materialları məhkəməyə maraqlı tərəflər təqdim etməlidirlər. Məhkəmə sübutları, o cümlədən xarici hüququn məzmunu ilə bağlı təqdim edilən materialları sadəcə, qiymətləndirir. Bu zaman xarici hüquq xarici elementli işdə diqqət yetirilməli olan fakt kimi çıxış edir. Məhkəmə xarici hüququ tətbiq etmir, amma onu fakt kimi nəzərə alır¹.

§ 2. Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad

Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan problemlərdən biri də "geriyə istinad" adlandırılır. Yuxarıda qeyd etdik ki,

1 Бах: Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. М., 1982, с. 24-25

kollizion problem xarici hüququn xeyrinə həll edildikdə məhkəmə xarici hüquq bütövlükdə nəzərdən keçirməlidir. Bu zaman xarici hüquq sistemində qüvvədə olan kollizion norma məhkəməni təzədən geriyyə və yaxud da üçüncü dövlətin hüququna göndərə bilər. Meydana gələn belə bir vəziyyətdə beynəlxalq xüsusi hüquqda geriyyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad deyilir.

Geriyyə istinad xarici elementli xüsusi hüquq münasibətinə tətbiq ediləcək hüququn seçilməsi prosesini çətinləşdirir. Onun mahiyyətini dərinəndən dərk etmək üçün institutun tarixinə nəzər salmaq vacibdir. İlk dəfə belə bir problem 1841-ci ildə ingilis məhkəmə təcrübəsində meydana çıxmışdır. Ömrünün son illərini Belçikada yaşayan ingilis təbəəsi dünyasını dəyişərkən forma etibarilə ingilis hüququnun tələblərinə cavab verən vəsiyyətnamə tərtib edir. Onun ölümündən sonra qanuni vərəsələrinin qaldırdığı iddiaya baxan Böyük Britaniya məhkəməsi vəsiyyətnamənin forma baxımından etibarlı olmasını müəyyən etmək məsələsi ilə üzləşir. Tərtib edildiyi yerin (Belçikanın) hüququnun forma ilə bağlı tələblərinə cavab verməyən vəsiyyətnaməyə hansı hüquq tətbiq edilməlidir. O vaxt qüvvədə olan ingilis kollizion hüquq normasına görə vəsiyyətnamənin forması vəsiyyət edənin son daimi yaşadığı yerin qanunu ilə (**lex domicilii**), yəni Belçika qanunu ilə müəyyən edilir. Lakin Belçika hüquq sistemində olan kollizion norma isə vəsiyyətnamənin formasını vəsiyyət edənin milli qanununa (**lex patriae**) tabe olmasını göstərirdi. Məhkəmə ingilis hüququna edilən geriyyə istinadı qəbul etmiş və vəsiyyətnaməni etibarlı hesab etmişdir.

Geriyyə istinadla bağlı elmi ədəbiyyatda "**renvoi**" termini işlədilir. Fransız dilində olan həmin terminin meydana gəlməsi 1878-ci ildə Fransa məhkəmə təcrübəsində baxılan işlə əlaqələndirilir. Bütün ömrü boyu Fransada yaşayan, nikahdan kənar doğulan Bavariya təbəəsinin Fransa bankında kapitalı qalmış, bununla bağlı vəsiyyətnamə tərtib edilməmişdir. Əmlaka Bavariyada yaşayan qan qohumları iddia etmişlər. Fransa hüququna görə miras qalan daşınar əmlakın hüquqi statusu miras qoyanın milli qanunu (**lex patriae**),

yəni Bavariya hüququ ilə müəyyən edilir. Bavariya maddi hüquq normaları belə vəziyyətdə qan qohumlarının vərəsəliyini tanıyırdı və iddia da təmin edilməliydi. Lakin Bavariya hüququnda olan kollizion norma isə daşınar əmlaka vərəsəliyi miras qalanın faktiki yaşadığı yerin qanununa, yəni Fransa hüququna tabe edirdi. Fransa hüququ isə qan qohumlarının vərəsəliyini tanımırdı və kapitalın sahibsiz əmlak kimi dövlət xəzinəsinə keçməsinə nəzərdə tuturdu. Fransa məhkəməsi geriyə istinadı qəbul etmiş, məsələni dövlət xəzinəsinin xeyrinə həll etmişdir.

Çəkilən misallardan görüldüyü kimi geriyə istinad vəziyyətinin yaranmasının əsasən iki səbəbi mövcuddur: 1) milli qanunvericilikdə olan kollizion hüquq normasının bütövlükdə xarici hüquq sisteminin, orada olan kollizion hüquq normaları da daxil olmaqla tətbiqini nəzərdə tutması; 2) ayrı-ayrı milli hüquq sistemlərində olan kollizion hüquq normalarının məzmununun müxtəlifliyi. Həmin səbəblərin aradan qaldırılacağı təqdirdə geriyə istinad vəziyyəti də tamamilə aradan qalxacaqdır. Beləliklə, geriyə istinad milli hüquq sistemlərinə mənsub olan kollizion hüquq normalarının kolliziyası nəticəsində meydana gəlir.

Üçüncü dövlətin hüququna istinad (**ikinci dərəcəli renvoi**) zamanı da oxşar proses baş verir. Lakin bu vaxt geriyə deyil, üçüncü dövlətin hüququna istinad edilir. Nəzəri baxımdan belə bir misal çəkmək olar: baş iqamətgahı Azərbaycanda yerləşən, İtaliyada təsis edilmiş, əsasən Fransada fəaliyyət göstərən hüquqi şəxsin "milli mənsubiyyətinin" müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələyə Azərbaycan məhkəməsi baxarkən, bu haqda qüvvədə olan kollizion normanı tətbiq edir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsinə görə hüquqi şəxsin "milli mənsubiyyəti" onun təsis edildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir (əgər həmin Qanunun 3-cü maddəsinin tələbini nəzərə almasaq). Hüquqi şəxs İtaliyada təsis edildiyindən məhkəmə İtaliya hüququna müraciət etməli olur. İtaliyada qüvvədə olan kollizion hüquq normasına görə isə hüquqi şəxsin "milli mənsubiyyəti" onun

fəaliyyət göstərdiyi yerə görə müəyyən edildiyindən İtaliya hüquq məsələnin həlli üçün Fransa hüququnun tətbiqini təklif edir. Azərbaycan hüququ İtaliyanın hüququna, sonuncu da Fransanın (üçüncü dövlətin) hüququna istinad edir. Belə vəziyyətə üçüncü dövlətin hüququna istinad deyilir. Nəzəri olaraq bu prosesin ardı kimi dördüncü, beşinci və s. dövlətin hüququna istinad mümkündür.

Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad məsələsinin həllində milli hüquq sistemləri müxtəlif mövqedə dayanırlar. **Bir qrup dövlətlər** bu institutun tam həcmdə tətbiqini qəbul edir. Bura Avstriya, Polşa, Finlandiya və s. dövlətlər aiddir. 1978-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Avstriya qanununa görə hətta üçüncü, dördüncü və s. dövlətlərin hüququna istinad etmək mümkün hesab edilir.

İkinci qrup dövlətlər geriyə istinad institutunu müəyyən şərtlərlə tanıyırlar. Onlardan bir qismi belə şərt kimi "əgər bu kollizion hüquq normasının mahiyyətinə zidd deyilsə" (AFR), əgər bu "həmin münasibətin ədalətli həllinə cavab verirsə" (Çexiya) tələbləri irəli sürürsə, bir qismi yalnız öz hüququnun tətbiqinə gətirib çıxaran geriyə istinadı (İspaniya, İran, Macarıstan, Lixtenşteyn, Rumıniya, Venesuela, Vyetnam, Yaponiya və s.) qəbul edir, digər qismi isə geriyə istinadı yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda mümkün hesab edir (İtaliya, Portuqaliya, İsveçrə, İsveç, Azərbaycan və s.).

Üçüncü qrup dövlətlər bu instituta neqativ münasibət bildirir, onun tətbiqinə yol vermir (Braziliya, Yunanıstan, Misir, Peru və s.). Həmin dövlətlərin hüquq sistemində təxminən aşağıdakı məzmununda norma nəzərdə tutulur: xarici hüquqa istinad yalnız onun maddi hüquq normalarının tətbiqini nəzərdə tutur (Braziliya MM-inə Giriş Qanununun 16-cı maddəsi) və yaxud istinad edilən xarici hüquq kollizion və ya beynəlxalq xüsusi hüquq normaları istisna olmaqla tətbiq edilməlidir (Misir MM-in 28-ci maddəsi) və s.

Dördüncü qrupa isə öz qanunvericiliklərində, ümumiyyətlə, geriyə istinad institutuna münasibət bildirməyən dövlətləri aid etmək olar (Əlcəzair, Argentina, Bolqarıstan, Çin və s.). Yaxın keçmişə qədər Azərbaycan Respublikası da bu qrupa aid idi.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun qəbul edilməklə Azərbaycan hüquq sistemində bu institut ilk dəfə olaraq öz normativ hüquqi təsbitini tapdı. Adi çəkilən qanunun 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan məhkəmələri aşağıdakı məsələlərlə bağlı geriyə istinadı və ya üçüncü dövlətin hüququna istinadı qəbul etməlidirlər: 1) fiziki şəxsin şəxsi qanunu müəyyən edilən zaman; 2) fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti müəyyən edilərkən; 3) ailə hüquq münasibətlərinə xarici hüquq tətbiq edilərkən; 4) xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinə baxılarkən.

Qalan bütün hallarda xarici hüquqa hər hansı istinad müvafiq xarici ölkənin maddi hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur.

Beləliklə, Azərbaycanda geriyə istinad institutu yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilir. Bu istiqamətdə “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 28-ci maddəsi də nəzər-diqqəti cəlb edir. Arbitraj prosesi zamanı baxılan mübahisənin mahiyyəti üzrə tətbiq edilən normaları müəyyən edən həmin maddənin birinci hissəsində göstərilir ki, tərəflərin “hər hansı dövlətin hüququna və ya hüquq sisteminə istənilən göstərişi həmin dövlətin kolliziya normalarına deyil, onun maddi hüququna bilavasitə istiqamətləndirən göstəriş kimi təfsir olunmalıdır”. Bununla qanun beynəlxalq arbitraja geriyə istinadı və ya üçüncü dövlətin hüququna istinadı qadağan edir. Məsələnin belə qoyuluşu beynəlxalq arbitrajın baxdığı məsələlərin xarakterindən irəli gəlir. Bildiyimiz kimi beynəlxalq arbitraj əsasən müqavilə öhdəliklərindən doğan mübahisələrə baxır. Müqavilə öhdəlikləri sahəsində əsas kollizion bağlanma kimi “iradələrin muxtariyyəti” prinsipinə əsasən tərəflərin seçdiyi qanun çıxış edir. Tərəflərin seçdiyi qanunun çərçivəsinə kollizion normaların daxil edilməsi belə seçimi mənasız etmiş olardı. Ona görə də tərəflərin seçdiyi qanun zamanı istinad edilən xarici hüquq, yalnız onun maddi hüquq normalarının nəzərdə tutulması kimi tövsif olunur.

Müqavilə öhdəlikləri sahəsində bağlanan beynəlxalq müqavilələrdə də geriyə istinad institutuna neqativ münasibət mövcuddur.

Məsələn, 1986-cı il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiyanın 15-ci maddəsinə görə Konvensiyada işlədilən "hüquq" anlayışı altında kollizion normalar istisna olmaqla qüvvədə olan hüquq başa düşülməlidir. Tətbiq edilməli olan hüquq sistemində kollizion normanı istisna etmək geriyə istinadı tanımağa deməkdir. Çünki yalnız kollizion normaların tətbiqi nəticəsində geriyə istinad mümkündür.

Eyni zamanda, geriyə istinadı özündə ehtiva edən beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur. 1930-cu il “Veksellər haqqında”, 1931-ci il “Çek haqqında” konvensiyalarda şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı məsələnin həlli zamanı geriyə istinad mümkün hesab edilir.

Müasir inteqrasiya prosesləri istər beynəlxalq, istərsə də milli hüquq sistemləri səviyyəsində geriyə istinad institutu ilə bağlı vahid mövqenin formalaşdırılmasını zəruri edir. Bunun üçün universal çərçivədə geriyə istinad institutunun tətbiqi qaydalarının unifikasiyası vacib şərtidir. Beynəlxalq Hüquq İnstitutu da 1999-cu ildə qəbul etdiyi qətnaməsində belə bir çağırışla çıxış etmişdir.

§ 3. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt

Öz ərazisində xarici hüququn tətbiqini nəzərdə tutan hər hansı bir dövlət eyni zamanda həmin hüququn tətbiqi dairəsini müəyyən etməkdə də maraqlıdır. Xarici hüququn tətbiqi milli hüququn "icazəsi" ilə baş verir. Yəni xarici hüquq milli hüquqda nəzərdə tutulan ikitərəfli kollizion hüquq norması vasitəsilə tətbiq edilir. Digər tərəfdən milli hüquq tərəfindən verilən belə "icazə" mütləq deyildir. Xarici hüququn tətbiqi özünəməxsus "qoruyucu qapaq" vasitəsilə məhdudlaşdırılır, buna da beynəlxalq xüsusi hüquqda ümumi qayda haqqında qeyd-şərt deyilir.

1 İfadə M.X.Babayevə məxsusdur. Daha ətraflı bax: Международное частное право: современные проблемы. М., 1994, с. 462-475

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunun əsas məqsədi xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar meydana gələ bilən neqativ nəticələrdən milli hüquq qaydasını qorumaqdır. Xarici hüququnun tətbiqinin arzu olunmaz nəticələrinin qarşısını almaq hər bir milli hüquq sistemi üçün önəm kəsb edən məsələdir. Məhz buna görə də ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutuna demək olar ki, bütün milli hüquq sistemlərində rast gəlinir.

Bu institutun tarixi orta əsrlərdən başlanır. XVII əsr Hollandiya beynəlxalq xüsusi hüquq məktəbində ümumi qayda haqqında qeyd-şərtlə bağlı təsəvvürlər xeyli təkmilləşmişdi.

Milli hüquq sistemlərində nəzərdə tutulan ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin iki növü fərqləndirilir: **1) pozitiv; 2) neqativ**. Onlara ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin ifadə forması kimi baxmaq lazımdır. Hər iki halda xarici hüququn tətbiqinin məhdudlaşdırılmasından söhbət getsə də, pozitiv halda bu institut bir formada, neqativ halda isə başqa formada ifadə olunur.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin pozitiv konsepsiyası öz başlanğıcını Fransa hüququndan almışdır. Bu institutun beynəlxalq səviyyədə eyni zamanda iki cür: *ordre public* və *public policy* adlandırılması ("ordre public" fransız dilində, "public policy" isə ingilis dilində işlədilir) da buradan irəli gəlir.

Bir qayda olaraq, pozitivizm aşağıdakı formada ifadə olunur: milli hüquq sistemində bu və ya digər prinsip və normaların dövlət üçün xüsusilə pozitiv əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə hər bir halda, hətta milli kollizion norma ilə xarici hüququn tətbiqi nəzərdə tutulsa belə, tətbiq edilməlidir.

Neqativ konsepsiya isə ümumi qaydanı həmin dövlətin müəyyən qrup maddi hüquq normasının məzmunu ilə eyniləşdirmir, xarici hüququn məzmunundan çıxış edərək, onun həmin dövlətin ümumi qaydası ilə ziddiyyət təşkil etdiyinə görə tətbiqini yol-verilməz hesab edir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliklərində ümumi qayda haqqında qeyd-şərt neqativ formada öz əksini tapmışdır. Düzdür, bu za-

man "ümumi qayda" ifadəsi müxtəlif formalarda işlədilir. Məsələn, 1978-ci il Avstriya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.6), 1982-ci il Türkiyə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.5), 1988-ci il İsveçrə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.17) "hüquq qaydasının əsasları", 1965-ci il Polşa beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.6) "hüquq qaydasının əsas prinsipləri", AFR-in qanunvericiliyində "alman hüququnun əsas prinsipləri", 1995-ci il Vyetnam MM-də (m.828) "qanunvericiliyin əsas prinsipləri", ÇXR-in qanunvericiliyində "ÇXR-in ümumi maraqları" və s. ifadələrdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin neqativ formasından istifadə edilmişdir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun "xarici hüququn tətbiqinə məhdudiyət" adlandırılan 4-cü maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olan xarici hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir". Və yaxud Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 157-ci maddəsində göstərilir ki, "xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasının hüquq qaydasının əsaslarına zidd olan hüquq normaları Azərbaycanda tətbiq edilmir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilir". Normaların mətnindən görüldüyü kimi birinci halda "Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş aktlar", ikinci halda isə "hüquq qaydasının əsasları" ifadələrindən istifadə edilmişdir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutu, bir qayda olaraq, mücərrəd xarakter daşıyır. Milli qanunvericilikdə bu instituta konkret anlayış verməkdən yan keçirlər. Hətta "müəyyən qrup milli hüquq normaları öz əhəmiyyətinə görə xarici hüquq normalarının tətbiqini istisna edir" məzmununu özündə ehtiva edən pozitiv qeyd-şərt belə həmin qrup milli hüquq normalarının siyahısını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.

Qanunvericinin ümumi qayda haqqında qeyd-şerti mücərrəd saxlanması hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini həyata keçirənlərə bu institutun tətbiqilə bağlı geniş imkanlar açır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bəzən təcrübədə eyni xarakterli iş bir halda bu institutdan istifadə etməklə xarici hüququn tətbiqindən imtina edilir, digər halda isə tətbiq edilir. Ənənəvi olaraq milliləşdirmə haqqında sovet qanunlarını ümumi qayda haqqında qeyd-şərtə əsasən tanımayan Fransa məhkəməsinin 1954-cü ildə Yekatrina Şukin-Kelle rin qaldırdığı iddiaya baxarkən bu mövqeyindən əl çəkməsi buna misaldır¹.

Bütün bunlara baxmayaraq nə qədər ki, planetimizdə geniş spektrə malik milli hüquq sistemləri (bir anlıq İran hüquq sistemi ilə hər hansı bir Avropa ölkəsinin hüquq sistemini müqayisə edin) mövcuddur, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutu öz əhəmiyyətini saxlayacaqdır.

§ 4. İmperativ normalar

Beynəlxalq xüsusi hüquqda nisbətən yeni olan bu instituta münasibət birmənalı deyildir. Bir qrup müəlliflər bu institutu ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunun davamı kimi qiymətləndirir, digər qismi isə onların hər birini müstəqil institut kimi xarakterizə edir.

Milli hüquqda olan kollizion normalarının tətbiqini məhdudlaşdırmaq bu institutun əsas təyinatıdır. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtdən fərqli olaraq imperativ normaların tətbiqi xüsusi hüquq xarakterli münasibətin tənzimlənməsinin ilkin mərhələsində baş verir. Hüquq tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan dövlət orqanı xarici hüquqa müraciət etmədən milli hüquqda olan imperativ normalara birbaşa müraciət edir. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt

1 Луниц Л.А. Международное частное право. М., 1970, с. 279

zamanı isə potensial olaraq tətbiq edilə bilən xarici hüquqa müraciət edilir, onun tətbiqi nəticələri nəzərdən keçirilir və tətbiqi nəticəsində baş verə biləcək "fəsadlara" görə ümumi qaydaya istinad edilərək tətbiq edilmir.

Kollizion normaların tətbiqini məhdudlaşdırmaq üçün imperativ normalardan istifadə edilməsi həm beynəlxalq müqavilələrdə, həm də bir sıra milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulmuşdur. 1986-cı il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinə tətbiq olunan hüquq haqqında" Haaqa Konvensiyasına görə onun normaları müqaviləni tənzimləyən hüquqdan asılı olmayaraq tətbiq edilməli olan məhkəmənin qanunun müddələrinin tətbiqinə maneçilik törətmir.

1980-ci il "Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında" Konvensiya bir az da irəli gedərək nəinki məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin imperativ normalarını, hətta işin halları ilə sıx bağlılığı olan üçüncü dövlətin hüququnun imperativ normalarının tətbiqini, müqaviləyə tətbiq edilməli olan hüquqdan asılı olmayaraq mümkün hesab etmişdir.

Bir qayda olaraq, müqavilə öhdəliklərilə bağlı tətbiq olunan hüququ müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrdə imperativ normaların tətbiqinə istinad edilir. Bunu nəzərə alan AFR-in qanunvericiliyi bu institutu "lokallaşdırmış", onu yalnız müqavilə öhdəliklərinə münasibətdə nəzərdə tutmuşdur¹. 1987-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında İsveçrə qanununda isə bu institut "ümumi müddəalar" bölümündə verilərək, onun daha geniş sferada tətbiqi nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikasında "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun layihəsi hazırlanarkən ikinci varianta üstünlük verilmişdir. Qanunun 5-ci maddəsində imperativ normaların tətbiqi hər tərəfli təsbit edilmişdir. Orada deyilir: "Bu qanuna görə tətbiq olunmalı hüquqdan asılı olmayaraq müvafiq münasibətləri tənzim-

1 Bu məsələ alman mülki külliyyatına giriş qanunun 34-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

ləyən Azərbaycan Respublikası hüququnun imperativ normaları tətbiq edilir". Bununla kifayətlənməyən qanun bir az da irəli gedərək hətta üçüncü dövlətin hüququnun imperativ normalarının tətbiqi imkanlarını da nəzərdə tutmuşdur: "Bir ölkənin hüququ tətbiq edilərkən bu ölkənin hüququna görə işin halları (məhiyyəti) ilə sıx bağlılığı olan digər ölkənin imperativ normalarına, müqavilədə əsas götürülən hüquqa istinad etmədən onların tətbiqinin mümkün olduğu dərəcədə üstünlük verilə bilər. Belə normalara üstünlük verilməsi barədə qərar qəbul edilərkən onların təyinatı və xarakteri, habelə tətbiqinin nəticələri nəzərə alınmalıdır" ("Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 5-ci maddəsinin ikinci hissəsi).

Yuxarıda qeyd etdik ki, beynəlxalq müqavilələrdə imperativ normaların tətbiqi əsasən müqavilə öhdəliklərinə münasibətdə nəzərdə tutulub. Müqavilə öhdəlikləri sahəsində də əsas kollizion bağlanma kimi tərəflərin seçdiyi qanun çıxış edir. Yəni müvafiq imperativ normalın mövcudluğu tərəflərin seçdiyi qanunun tətbiqini istisna edir. Bu məsələ də "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda əks olunmuşdur. Qanunun 24-cü maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir ki, "müqavilə ilə bağlı ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi etibarsızdır".

Beləliklə, imperativ normaların tətbiqi ilə bağlı "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 5-ci maddəsi ümumi norma, 24-cü maddəsinin dördüncü hissəsi isə xüsusi norma kimi çıxış edir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunda olduğu kimi imperativ normaların dairəsi ilə bağlı qanunvericisinin mövqeyi məlum deyil. Bu məsələnin həlli də hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini həyata keçirən orqanların üzərinə qoyulub.

§ 5. İnterlokall kolliziya

Kolliziya ancaq milli hüquq sistemləri arasında deyil, bir dövlətin hüquq sistemi daxilində də baş verə bilər. Dövlətdaxili hüquq

sistemi çərçivəsində rast gəlinən kolliziyanın bir formasına interlokal kolliziya deyilir. İnterlokal kolliziya, bir qayda olaraq, dövlət quruluşuna görə mürəkkəb hesab edilən dövlətlərin tərkib hissələrinin qanunvericilikləri arasında meydana gəlir. Federativ dövlətlərin təmsalında bunu aydın görmək mümkündür.

Federativ quruluşa malik olan dövlətlərdə federasiya subyektlərinin hər birinin federal konstitusiyası ilə onlara verilən səlahiyyət çərçivəsində özünəməxsus qanunvericiliyi vardır. Federasiya subyektlərinin qanunvericilikləri arasında fərqlər onlar arasında kolliziyanın yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ABŞ-da hər bir ştatın hüququ (hüquq sistemi mənasında) formalaşmış, nəticədə onlar arasında olan fərqlər kolliziya yaradır, bu da "ştatlararası kolliziya" və ya "interlokal kolliziya" adlanır.

İnterlokal kolliziya özü-özlüyündə beynəlxalq xarakter kəsb etmir və dövlət daxilində həll edilir. Lakin xarici elementli xüsusi hüquq xarakterli münasibət tənzimlənən zaman bu növ dövlətin hüquq sistemində istinad edildikdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün interlokal kolliziya problemi yaranır. Belə halda əlavə bir məsələni həll etmək lazım gəlir: dövlətin daxilində qüvvədə olan bir neçə hüquq sistemindən hansı biri seçilməlidir. Geriyə istinad institutun təhlili zamanı qeyd etdiyiniz kimi hər hansı dövlətin hüququna müraciət bütövlükdə onun hüquq sistemində müraciət deməkdir. Bu mənada yuxarıdakı suala cavab axtararkən həmin hüquq sisteminin söhbət gedən məsələ ilə bağlı mövqeyi əsas götürülməlidir. İstər xarici dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunvericiliyi, istərsə də bu istiqamətdə mövcud olan təcrübə məsələnin belə həllinə üstünlük verir. Məsələn, 1965-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Polşa qanununun 5-ci maddəsinə görə, əgər hüquq tətbiq edilməli olan dövlətdə bir neçə hüquq sistemi qüvvədədirsə, onda həmin dövlətin qanunu bu sistemlərdən hansı birinin tətbiqini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də məsələyə bu mövqedən yanaşır. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun

6-cı maddəsində deyilir: "Bir neçə hüquq sisteminin qüvvədə olduğu dövlətin hüququnun tətbiq ediləcəyi hallarda, bu dövlətin hüququ həmin hüquq sistemlərindən hansının tətbiq olunacağını müəyyən edir". Məsələyə bu cür yanaşma müasir beynəlxalq xüsusi hüquqa tamamilə uyğundur.

Bundan sonra yalnız bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir: əgər istinad edilən dövlətdaxili hüquq sistemində belə qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onda necə hərəkət etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununun 6-cı maddəsi həmin suala da aydınlıq gətirir: "Belə tətbiq qaydası müəyyən olunmadıqda, işin halları ilə daha sıx bağlı olan hüquq sistemi tətbiq edilməlidir". 1978-ci il Avstriya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununun 5-ci paragrafında və Almaniya Mülki Külliyyatına Giriş Qanununun 4-cü maddəsində də həmin məsələ analoji qaydada həll edilmişdir. Bu da keçən əsrin axırlarında aktualıq kəsb edən "daha sıx əlaqədə olan qanun" kollizion bağlanması (Proper Law) tətbiqinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir.

Elmi ədəbiyyatda şəxslərarası (**interpersonal**) və zamanlararası (**intertemporal**) kolliziya anlayışlarına da rast gəlinir. Onlar da dövlətdaxili hüquqda baş verən kolliziyanın formaları olub qanunların müvafiq olaraq şəxsə və zamana görə qüvvəsinin nəticəsi kimi meydana gəlir. Onların yaratdığı problemin həlli qaydası interlokal kolliziyanın həlli kimidir.

§ 6. Qarşılıqlıq və retorsiya

"Qarşılıqlıq" müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas komponentlərindən biridir. Öz ərazilərində suverenliyə malik olan dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə bərabər əsaslarla iştirak etdiyindən onlar arasında iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və s. əlaqələr qarşılıqlıq prinsipi ilə şərtləşir. Dövlətlər öz ərazilərində xarici hüquqi və fiziki şəxslərin statusunu, xarici investisiyaların hüquqi tənzimlən-

məsini və s. bu kimi məsələləri müəyyən edərkən də qarşılıq prinsipini önə çəkirlər (qarşılıq dar mənada). Beynəlxalq xüsusi hüquqda qarşılıq kateqoriyası eyni zamanda xarici hüququn tətbiqinə münasibətdə işlədilir (qarşılıq geniş mənada). Yəni bir dövlətin ərazisində xarici dövlətin hüququnun tətbiqi qarşılıq prinsipinə əsaslanmalıdır? Tarixən bir-birinə düşmən münasibətdə olan dövlətlər öz ərazilərində qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin hüququn tətbiqini yol verilməz hesab ediblər. Amma müasir beynəlxalq xüsusi hüquq bu məsələnin qarşılıq prinsipinin təsir dairəsindən kənara çıxdığını elan etmişdir. Müasir beynəlxalq xüsusi hüquq baxımından xarici hüququn tətbiqi qarşılıq prinsipindən asılı olmamalıdır. Kollizion normanın istinad etdiyi qanun şərtsiz tətbiq edilməlidir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliyi geniş mənada "qarşılıqlıq" a münasibət bildirməmişlər. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu da "xarici hüququn tətbiqi qarşılıq prinsipinə əsaslanmalıdır" sualına cavab vermir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda daha çox dar mənada, əsasən də xarici hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi zamanı qarşılıq prinsipinin tətbiqindən söhbət gedir. Dövlətlər qarşılıqlı olaraq biri digərinin fiziki və hüquqi şəxslərinə eyni hüquqlar verirlər. Elmi ədəbiyyatda şərti olaraq "qarşılıqlıq" ın iki növü fərqləndirilir: **1) maddi; 2) formal.**

"**Maddi qarşılıqlıq**" zamanı dövlətin xarici fiziki və hüquqi şəxslərə verdiyi hüquqların həcmi onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin müvafiq xarici dövlətdə istifadə etdiyi hüquqların həcminə bərabər olur. "**Formal qarşılıqlıq**" da isə xarici fiziki və hüquqi şəxslərə yerli qanunların müəyyən etdiyi həcmdə hüquqlar verilərək, onlar yerli fiziki və hüquqi şəxslərlə bərabər tutulur. "Formal qarşılıqlıq" xariciyə milli rejimin verilməsi deməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 69-cu maddəsinə görə əcnəbilər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə

ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilirlər.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda xaricilərin hüquqi statusunun müəyyən olunmasının əsasında "formal qarşılıqlı" durur.

Dövlətlər öz aralarında qarşılıqlı prinsipinin təminatı üçün **"retorsiya"dan** istifadə edirlər. Retorsiya diskriminasiya xarakterli hərəkətlərə qarşı cavab tədbiridir. Əgər bir dövlət digər dövlətin mənafeyinə və ya onun fiziki və hüquqi şəxslərinə qarşı ziyan gətirə biləcək hərəkətlərə yol verirsə, sonuncu da cavab tədbirləri görə bilər. Cavab tədbiri eyni həcmdə və adekvat olmalıdır.

"Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7-ci maddəsində retorsiyaların tətbiqi nəzərdə tutulub. Orada deyilir: "Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə retorsiyalar tətbiq edən dövlətlərin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyətlər müəyyən edə bilər". Fikrimizcə, maddənin mətnində səhvə yol verilmiş, "retorsiya" və "məhdudiyət" anlayışlarının yeri dəyişik salınmışdır. Retorsiya ilkin tətbiq edilən məhdudiyət deyil, ona cavabdır, sonradan tətbiq edilən məhdudiyətdir. Retorsiya məhdudiyət tətbiq edən dövlətə qarşı cavab tədbiri kimi görülür.

§ 7. Qanunu üstələmə

Beynəlxalq xüsusi hüquqda **"qanunu üstələmə"** elə bir vəziyyətə deyilir ki, bu zaman münasibət iştirakçılarının şüurlu olaraq süni şəkildə yaratdıqları şərait nəticəsində münasibət adi halda tabe olduğu hüquq sisteminin tabeliyindən çıxarılaraq başqa hüquq sisteminə tabe etdirilir. Şəxslər müxtəlif məqsədlərdən ötrü "qanunu üstələmə"yə əl atırlar: ikinci dəfə nikaha girmə və ya boşanma, vergidən yayınma, əlavə öhdəliklərdən qaçma və s.

Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində və məhkəmə praktikasında "qanunu üstələmə"yə münasibət birmənalı deyildir.

Hələ XIX əsrin II yarısında Fransa məhkəmə təcrübəsində bu növ işlərə təsadüf edilmiş və qanunu üstələmə nəticəsində bağlanmış əqdlər etibarsız hesab edilmişdir. 1878-ci ildə Fransa kassasiya məhkəməsinin Bofremon işi üzrə qərarı qanunu üstələmə ilə bağlı fransız doktrinasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Fransalı qadın o vaxt Fransada qüvvədə olan və boşanmanı qadağan edən qanunlardan yan keçmək məqsədilə Almaniyaya köçür. O, orada boşanmaya nail olduqdan sonra yeni nikaha girir. Məhkəmə həmin nikahı qeyri-qanuni elan edərək göstərmişdir ki, ilkin nikahın pozulması Fransa hüququnun qadağanedici normasının üstələnməsi nəticəsində baş vermişdir. O vaxtdan Fransa məhkəmə təcrübəsində "**fraus omnia corrumpit**" (qanunu üstələmə aktın bütövlükdə etibarsızlığına səbəb olur) prinsipi tətbiq edilir.

Bəzi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya və s.) "qanunu üstələmə"yə ikili münasibət mövcuddur. Bir sıra "əqdlərlə" əlaqədar (məsələn, **locus regit actum**) "qanunu üstələmə" vəziyyətinə loyol yanaşılır, digərləri isə etibarsız hesab edilir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliklərində isə "qanunu üstələmə" vəziyyətinin nəticələri ilə əlaqədar heç bir göstəriş yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununun "Ümumi müddəalar" fəslinin axırıncı - 8-ci maddəsi bu məsələyə həsr edilmişdir. Orada deyilir ki, tərəflərin həmin qanunun tətbiq olunmalı hüquq haqqında müəyyən etdiyi qaydaları üstələyərək müvafiq münasibəti digər hüquqa tabe etməyə yönələn razılışma və digər hərəkətləri qeyri-qanuni hesab olunur. Belə hallarda tətbiqi həmin qanunla müəyyən olunan müvafiq ölkənin hüququ tətbiq edilir.

Maddənin mətnindən görüldüyü kimi "qanunu üstələmə" qeyri-qanuni elan edilməklə bir tərəfdən onun nəticəsi kimi bağlanan razılışma və digər hərəkətlər etibarsız hesab edilir, digər tərəfdən isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunla müəyyən edilən kollizion normalarının dəyişdirilməsinə qadağa qoyulur. Başqa sözlə desək, həmin norma

bir növ “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun normalarının tətbiqinin təminatçısı kimi çıxış edir. Eyni zamanda, hüquq ədəbiyyatında “qanunu üstələmə”nin arxeikləşməsi ilə bağlı mövqelər də mövcuddur.¹ Bu zaman onun kollizion normalara münasibətdə də nəzərdə tutulması, xarici dövlətlərin bu sahədəki təcrübəsi, onun (qanunu üstələmənin) iradə azadlığı ilə (**lex voluntatis**) ziddiyyət təşkil etməsi, məhkəmələr tərəfindən xarici hüququn tətbiqinin süni surətdə əsassız məhdudlaşdırılması halları və s. əsas gətirilir.

1 Daha ətraflı bax: Муранов А.И. К вопросу об "обходе закона" // Московский журнал международного права. 1997, №3, с. 42-76; Mehman Sultanov. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanun və Azərbaycan Respublikası kollizion qanunvericiliyinin inkişafı: bəzi mülahizələr // Azərbaycan hüquq jurnalı, Bakı, 2003, №2, s. 134-136.

Fəsil 5. Beynəlxalq xüsusi hüquqda fiziki şəxslərin hüquqi vəziyyəti

§ 1. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquqi vəziyyəti

Bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyası altında olan fiziki şəxslər malik olduqları hüquqi statusa görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1) vətəndaşlar; 2) əcnəbilər; 3) vətəndaşlığı olmayan şəxslər. Bir sıra hallarda ikiqat vətəndaşlar da ayrıca göstərilir. Son dövr ədəbiyyatlarda isə qaçqınları və məcburi köçkünləri müstəqil qrup kimi ayırırlar¹.

Vətəndaşlıq hər hansı bir dövlətlə fiziki şəxsin çevik siyasi-hüquqi əlaqəsində ifadə olunur. Konkret bir dövlətə bağlılığı ilə seçilən vətəndaş həmin dövlətin hüduqlarını aşdıqdan sonra əcnəbiyə çevrilir. "Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında" 13 mart 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində "əcnəbi" və "vətəndaşlığı olmayan şəxs" anlayışlarına aydınlıq gətirilmişdir. Qanuna görə "əcnəbi" dedikdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxs başa düşülür. Vətəndaşlığı olmayan şəxs isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquqi vəziyyəti probleminin əsasında əhalinin miqrasiyası durur. Yer kürəsinin ayrı-ayrı nöqtələrində baş verən hadisələr insanların miqrasiyasına təsir göstərir. XX əsrin axırlarında Sovet İttifaqının dağılması, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi, Respublika üçün süni şəkildə yaradılan Dağlıq Qarabağ konfliktini istər Azərbaycan Respublikasından xarici dövlətlərə, istərsə də xaricdən Azərbaycan Respublikasına əhali axınına səbəb olmuşdur.

¹ Международное право. Отв. ред. Г.В.Игнатенко. М., 2001, с. 384

Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar iş yerlərini itirmiş Azərbaycan vətəndaşlarının xeyli hissəsi xarici dövlətlərə, xüsusən Rusiya Federasiyasına immiqrasiya etmişlər. Digər tərəfdən respublika iqtisadiyyatı xarici investorların üzünə açıq elan edilmiş, xarici fiziki və hüquqi şəxslərin Azərbaycanda fəaliyyəti genişlənmişdir.

Dünyada əhalinin miqrasiyası həm beynəlxalq hüquqda, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə xaricilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsini zəruri etmişdir. İnsan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq standartlar xaricilərin hüquqi vəziyyətinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının üçüncü fəslə "Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları" adlanır. Həmin fəsilə yalnız Azərbaycan vətəndaşları üçün nəzərdə tutulan bir neçə maddə (42, 52-57-ci maddələr) istisna olmaqla sadalanan hüquqlar bütün insanlara, o cümlədən xaricilərə şamil edilir. Konstitusiyanın 69 və 70-ci maddələri yalnız xaricilərə aiddir. 69-cu maddədə deyilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında xaricilərin hüquqi vəziyyətinin əsasında aşağıdakı prinsiplər durur:

1) **milli rejim prinsipi**, yəni Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları, qoşulduğu beynəlxalq müqavilələri ilə digər qayda müəyyən edilməyibsə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan və azadlıqlardan istifadə edirlər və bütün vəzifələri yerinə yetirirlər;

2) **qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi**, yəni əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər onların sosial və əmlak vəziyyəti, irqi və milli mənsubiyyəti, cinsi, dili, dinə münasibəti, fəaliyyətinin növü və xarakterindən və digər hallardan asılı olmayaraq qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər;

3) **retorsiya prinsipi**, yəni xarici dövlət öz ərazisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə məhdudiyət qoyduqda Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyətlər (retorsiyalar) həmin dövlətin vətəndaşları üçün müəyyən edilə bilər. Belə qanun onun qəbul edilməsinə əsas olan hallar aradan qaldırıldıqda ləğv olunur.

4) **Azərbaycan Respublikası yurisdiksiyasına tabe olma prinsipi**, yəni əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyinə zidd olmamalıdır, onlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, qanunlarının və qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət etməli, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmət etməlidirlər.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak, şəxsi qeyri-əmlak, ailə və əmək münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu növ münasibətlər sferasında milli rejim daha geniş tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 9-cu maddəsinin ikinci hissəsinə görə mülki qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydalar, əgər qanunda ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə də tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrin demək olar ki, hamısında əmlak hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli rejim prinsipi nəzərdə tutulub. Hüquqi yardım haqqında İran İslam Respublikası ilə 1998-ci ildə bağlanan müqavilənin birinci maddəsində deyilir: "Razılığa Gələn Tərəflərin hər birinin ərazisində digər Tərəfin vətəndaşları öz şəxsi və əmlak hüquqlarına münasibətdə həmin tərəfin öz vətən-

daşları üçün nəzərdə tutan hüquqi müdafiədən istifadə edirlər". Yaxud Türkiyə Respublikası ilə 2002-ci ildə bağlanan analoji müqavilənin 2-ci maddəsinə görə bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrində baxılan mülki və ticarət işlərində həmin Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə hüquqi müdafiəyə malikdir. Bir Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları mülki və ticarət işlərində digər Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələrinə həmin Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşları ilə eyni şərtlərlə sərbəst iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər.

“Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Qanun bu kateqoriyadan olan şəxsləri iki qrupa bölmür: 1) immiqrantlar; 2) ölkədə müvəqqəti olanlar. İmmiqrantlar 1998-ci il “İmmiqrasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada immiqrasiyaya icazə almış şəxslərdir. Onlar Azərbaycan Respublikasına daimi və ya müvəqqəti yaşamağa gələ bilirlər. Digər qanuni əsaslarla (turizm, şəxsi iş, xidməti ezamiyyət və s.) Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olan hesab edilirlər.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlər) statusu ilə əlaqədar BMT səviyyəsində 1954-cü ildə “Apatridlərin statusu haqqında”, 1961-ci ildə “Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında” konvensiyalar qəbul edilmişdir.

“Apatridlərin statusu haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə "apatrid" termini altında hər hansı dövlət tərəfindən onun qanununa görə vətəndaş sayılmayan şəxs nəzərdə tutulur. Apatridlər öz aralarında bərabər statusa malik olmalı, razılığa gələn dövlətlər həmin konvensiyanın müddəalarını apatridlərə onların irqinə, dininə və ya ölkə mənşəyi əlamətlərinə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan tətbiq etməlidirlər. Konvensiyanın 12-ci maddəsinə görə apatridin şəxsi statusu onun daimi yaşadığı yerin (**lex domicilli**), beləsi yoxdursa, yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir. Apatridlərin əmlak, müəlliflik və sənaye, assosiasiyalar, məhkə-

məyə müraciət etmək, əmək, sosial təminat, təhsil və digər hüquqları konvensiyada nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası "Apatridlərin statusu haqqında" Konvensiyanı 31 may 1996-cı ildə ratifikasiya etmişdir.

"Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında" Konvensiya adından görüldüyü kimi vətəndaşsızlığa gətirib çıxaran şəraitin aradan qaldırılması məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Razılığa gələn dövlətlər ərazilərində doğulan, əks halda vətəndaşlıq əldə edə bilməyən uşaqlara öz vətəndaşlığını verməyi öhdələrinə götürürlər. Şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi onu apatridə çevirirsə, bu yolverilməz hesab edilir. Razılığa gələn dövlətin qanunu fiziki şəxsin şəxsi statusunda hər hansı bir dəyişiklik (məsələn, nikahın bağlanması, nikahın pozulması, övladlığa götürmə və s. hallarda) nəticəsində vətəndaşlığın itirilməsini nəzərdə tutursa, vətəndaşlığın bu cür itirilməsi yeni vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə şərtləndirilir. Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən bu Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Xarici dövlətlərin bir qisminə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında xüsusi qanunlar qəbul edilib (AFR, Rusiya Federasiyası, Belarusiya, Qazaxıstan və s.). Bir qisim dövlətlərdə xaricilərin hüquqi statusu məsələsi bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüququn tərkibində öyrənilir (Fransa, Əlcəzair və s.), bəzi dövlətlərdə isə bu məsələ inzibati hüququn predmetinə aid edilir (AFR, Avstriya və s.)

§ 2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti hüquqlara malik olma, vəzifələr daşıma qabiliyyətidir. Hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslər üçün onların anadan olduğu andan yaranır. Hüquq qabiliyyətinin həcmi, yeni hüquq və vəzifələrin dairəsi qanunla müəyyən olunur.

Fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin öz hərəkətləri ilə hüquq münasibətinə girmək, subyektiv hüquqları həyata keçirmək, hüquqi vəzifə-

ləri icra etmək qabiliyyətidir. Yalnız hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan şəxslər hüququn subyekti kimi çıxış edə bilirlər.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin gəldiyi dövlətin ərazisində hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti tanınır. Bu məsələ ümumqəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarından birbaşa irəli gəlir. BMT-nin 1948-ci il "İnsan hüquqları haqqında" Ümumi Bəyannaməsinin 6-cı maddəsində deyilir: "Hər bir insan harada olursa olsun, hüquq subyekti kimi tanınmaq hüququna malikdir". Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə gəldiyi dövlətin ərazisində, xüsusən mülki dövriyyədə milli rejim verilir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların şəxsi qanunu ilə (**lex personalis**) müəyyən edilir. Şəxsi qanun iki variantda tətbiq edilir: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**); 2) şəxsin daimi yaşadığı yerin qanunu (**lex domicilii**). Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununda hər iki variantdan istifadə edilərək, birincisi, əcnəbilərə münasibətdə, ikincisi, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 9-cu maddəsinə görə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ (**lex patriae**) fiziki şəxsin şəxsi qanunu hesab edilir. İki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün onun daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ (**Proper Law**) şəxsi qanun sayılır. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin şəxsi qanunu isə onun daimi yaşadığı ölkənin hüququ (**lex domicilii**) hesab edilir.

Bütün bunlarla bərabər qanunun 15-ci maddəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Yəni onlara beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri sferasında milli rejim verilir. Qarşılıqlı olaraq cavab tədbiri kimi bu qaydadan istisnalar müəyyən edilə bilər.

Əcnəbilərin hüquq qabiliyyətinin həcmi onun vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ ilə müəyyən edilməsi (hər halda "Beynəlxalq xü-

susi hüquq haqqında” Qanunun 9 və 10-cu maddələrindən belə nəticə çıxır) təcrübədə müəyyən anlaşılmazlıq yarada bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində məlum olmayan və ya orada nəzərdə tutulmayan, lakin vətəndaşı olduğu ölkənin hüquq sistemində təsbit edilən hər hansı bir hüququn təmin edilməsini əcnəbi Azərbaycanda olarkən tələb edərsə, necə hərəkət etmək lazımdır? Müasir beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinası əcnəbinin belə vəziyyətdə vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna istinad etməsini düzgün hesab etmir. Bunun əksi olan vəziyyətdə, yəni əcnəbiyə gəlmiş dövlət ərazisində onun vətəndaşı olduğu ölkənin hüquq sistemində məlum olmayan hüquqlar isə verilə bilər. Bu mənada “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunun sözü gedən normalarında əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq qabiliyyətinin müəyyən edilməsinə münasibətdə yalnız Azərbaycan hüququna istinad edən birtərəfli kollizion hüquq normasının nəzərdə tutulması daha məqsədemüvafiq olardı.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, bir qayda olaraq, yerli hüquq sisteminin müəyyən etdiyi həcmdə hüquq qabiliyyətinə malik olur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız mülki dövriyyədə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər yerli vətəndaşlara bərabər tutulur. Demək olar ki, heç bir dövlətdə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi hüquqlar verilmir. Onlar seçmək və seçilmək, dövlət qulluğunda işləmək, hərbi mükəlləfiyyət daşımaq kimi hüquqlara iddia edə bilməzlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları hakim ola bilərlər və s.

Mülki dövriyyənin özündə də ayrı-ayrı sahələr üzrə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı qanunla məhdudlaşdırıla bilər. “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə görə müəyyən vəzifələr tutmaq, yaxud müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı ilə

şərtləndirildiyi hallarda əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər belə vəzifələr tuta və belə fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər.

Əcnəbilərin fəaliyyət qabiliyyətinin onların vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin isə onların daimi yaşadığı ölkənin hüququna tabe edilməsi beynəlxalq xüsusi hüquqda ənənəvi xarakter daşıyır. Əksər dövlətlərin qanunvericiliyində məhz (Macarıstan, Çexiya, Polşa, AFR, Yaponiya və s.) məsələnin belə həllinə üstünlük verilir. Latın Amerikasına ölkələrində qüvvədə olan Bustamant Məcəlləsində isə əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı şəxsi qanunun hər iki variantına istinad edilərək, onlardan hər hansı birinin seçilməsi razılığa gələn dövlətin ixtiyarına buraxılır.

Əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin onun vətəndaşı olduğu dövlətin hüququ ilə müəyyən edilməsi tarixən ticarət və təsərrüfat dövrünün maraqlarına uyğun olmamışdır. Bəzən təcrübədə özünü tam fəaliyyət qabiliyyətli kimi qələmə verən əcnəbi ticarət və təsərrüfat sahəsində bağladığı əqd üzrə yaranan məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün sonradan vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna istinad edərək fəaliyyət qabiliyyətli olmadığını əsas gətirmişdir. Yerli tacirlərin müdafiəsi üçün hələ 1861-ci ildə Fransa Kassasiya Məhkəməsi "Lizardi işi" üzrə qəbul etdiyi qərarla oxşar situasiyanı təhlil edərək göstərirdi ki, əcnəbi əqdin bağlandığı yerin qanununa görə fəaliyyət qabiliyyətli olduğu üçün belə əqd etibarlı hesab edilməlidir.

Əcnəbinin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı **lex patriae** kollizion bağlanmaya üstünlük verən xarici dövlətlərin əksəriyyətinin qanunvericiliyində həmin qaydadan istisnalar da müəyyən edilmişdir.

Qeyd edilən məsələ ilə əlaqədar "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinin ikinci və üçüncü hissəsində aşağıdakı istisnalar nəzərdə tutulmuşdur: 1) bağladığı əqdə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti əqdin bağlandığı ölkənin hüququ ilə (**lex loci actus**) müəyyən edilir; 2) vurulmuş ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər barəsində

fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti vurulmuş ziyanla bağlı öhdəliyin yarandığı ölkənin hüququ ilə (**lex loci delicti commissi**) müəyyən edilir; 3) fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi və ya fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna (**lex fori**) əsasən həyata keçirilir.

Anqlosakson hüquq sistemli ölkələrdə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı əsasən **lex domicilii** prinsipinə üstünlük verilsə də, bir sıra öhdəlik münasibətləri zamanı əqdin bağlandığı yerin qanununa istinad hallarına da rast gəlinir.

Məsələyə analogi münasibət bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə də öz əksini tapmışdır. 1930-cu il “Veksellər haqqında” Cenevrə Konvensiyasının 1-ci maddəsinə görə şəxsin sadə və köçürmə veksellər üzrə qabiliyyəti onun milli qanunu ilə müəyyən edilir, lakin milli qanuna görə qabiliyyətə malik olmayan, vekseli imzaladığı yerin qanununa görə qabiliyyətli hesab edilən şəxs tam məsuliyyətlidir. 1931-ci il “Çeklər haqqında” Cenevrə Konvensiyasında da oxşar norma nəzərdə tutulmuşdur.

Bir qayda olaraq, dövlətlər arasında bağlanan hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında beynəlxalq müqavilələrdə də fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin hansı qanunla müəyyən edilməsi məsələsinə toxunulur. 23 oktyabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə Latviya Respublikası arasında bağlanan hüquqi yardım haqqında müqavilənin 21-ci maddəsinə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti bu şəxsin vətəndaşı olduğu və ya ərazisində daimi yaşayış yeri olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

22 yanvar 1993-cü ildə MDB dövlətləri arasında bağlanan hüquqi yardım haqqında Konvensiyanın 23-cü maddəsinə görə fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti onun vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun ad hüququ ilə də sıx əlaqəlidir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin

26-cı maddəsinə görə hər bir fiziki şəxsin addan, ata adından və soyaddan ibarət adı olmaq hüququ vardır. Fiziki şəxs hüquq və vəzifələri öz adı ilə əldə edir və həyata keçirir.

Fiziki şəxsin ad hüququ qanunla qorunur. Fiziki şəxs öz adını dəyişdirdikdə, bu barədə borclularına və kreditorlarına məlumat verməlidir. Əks təqdirdə o, adının dəyişməsi barədə həmin şəxslərdə məlumatın olmamasının doğurduğu nəticələrin riskini daşıyır.

Fiziki şəxsin ad hüququ ilə əlaqədar kollizion məsələlər "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, fiziki şəxsin adı, ondan istifadə və onun müdafiəsi fiziki şəxsin şəxsi qanunu ilə müəyyən edilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi həmin qanunun 9-cu maddəsinə görə vətəndaşlığa malik olan fiziki şəxslər üçün vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün isə daimi yaşadığı yerin hüququ onların şəxsi qanunu hesab edilir.

§ 3. Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya ölmüş elan edilməsinin kollizion məsələləri

Fiziki şəxsin itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsinin hüquqi əsasları, həlli qaydası və hüquqi nəticələri xarici dövlətlərin qanunvericiliyi ilə eyni qaydada tənzimlənməməsi təcrübədə müəyyən çətinliklərin ortaya çıxmasına səbəb olur.

Bir sıra dövlətlərin hüququ ümumiyyətlə, şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və yaxud onun ölmüş elan edilməsi institutunu tanımır. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi institutu Fransanın (habele oxşar hüquq sistemlərə malik olan dövlətlərin) qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamışdır. Fransada məhkəmə qaydası ilə fiziki şəxs yalnız konkret iş üzrə xəbərsiz itkin düşmüş elan edilə bilər. Belə elan edilmənin nəticələri digər münasibətlərə şamil edilmir.

ABŞ və Böyük Britaniya hüququna isə xəbərsiz itkin düşmə institutu məlum deyildir. Həmin ölkədə də məhkəmə qaydasında yal-

nız konkret işə münasibətdə fiziki şəxsin birbaşa ölmüş elan edilməsi mümkündür.

Bəzi dövlətlərdə (AFR, Avstriya, İtaliya) bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi qanunlar qəbul edilmiş, digərlərində isə (Rusiya Federasiyası, Polşa, Macarıstan və s.) ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında bu haqda normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi institutu Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminə Mülki Məcəllənin 40 və 41-ci maddələrində təsbit edilmişdir. Bu institutla əlaqədar kollizion məsələlər isə "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 11-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, "fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi həmin işə baxan məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna tabedir". Göründüyü kimi bu zaman məhkəmənin qanunu (**lex fori**) kollizion bağlanmaya üstünlük vermişdir. Xarici dövlətlərin qanunvericiliklərində isə bu institutla əlaqədar meydana çıxan kollizion məsələlərin həlli zamanı daha çox şəxsi qanuna (**lex personalis** və ya **lex domicilii**) üstünlük verilir.

AFR-in qanunvericiliyində bununla bağlı şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanununa istinad edilərək göstərilmişdir ki, AFR vətəndaşını yalnız AFR məhkəmələri ölmüş elan edə bilər. Çexiya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununda da məsələnin oxşar həlli öz əksini tapmışdır. Lakin fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya onun ölmüş elan edilməsi məsələsinə xarici məhkəmələrdə baxılan zaman, bir qayda olaraq, məhkəmənin qanunu tətbiq edilir. Polşa "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununun 11-ci maddəsinə görə əcnəbinin ölmüş elan edilməsinin tanınması işi üzrə Polşa məhkəməsi rəy verirsə, Polşa hüququ tətbiq edilir.

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya onun ölmüş elan edilməsi məsələsi hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrin də predmetini təşkil edir. Həmin sənədlərdə xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilmə, ölmüş elan edilmə və ölüm faktının mü-

əyyən edilməsi məsələlərində vətəndaşlıq meyarına üstünlük verilir. Nümunə kimi Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında 8 mart 1996-cı ildə bağlanan hüquqi yardım haqqında Müqaviləyə mü-
raciət edək. Həmin Müqavilənin 20-ci maddəsində deyilir:

"1. Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşı olan şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ölmüş elan edilməsi (ölmüş hesab edilməsi), yaxud ölüm faktının müəyyənləşdirilməsi (ölüm anının müəyyənləşdirilməsi) işi ilə məşğul olmaq səlahiyyətinə Tərəfin müvafiq idarələri o zaman malikdir ki, sonuncu məlumatlara əsasən şəxs, bu hallardan əvvəl həmin Tərəfin vətəndaşı olmuşdur.

2. Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin idarələri Razılığa Gələn digər Tərəfin vətəndaşını ərazisində yaşayan, hüquq və mənafeləri həmin Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun gələn şəxslərin vəsatəti əsasında xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə, ölmüş elan edə (ölmüş hesab edə), habelə onun ölüm faktını müəyyənləşdirə (ölüm anını müəyyənləşdirə) bilərlər.

3. 1-ci və 2-ci bəndlərdə nəzərdə tutulmuş hallarda Razılığa Gələn Tərəflərin idarələri öz dövlətinin qanunvericiliyini tətbiq edirlər".

Analoji norma Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası (m.25), Litva Respublikası (m.23), İran İslam Respublikası (m.23), Qırğızıstan Respublikası (m.25), Özbəkistan Respublikası (m.17), Qazaxıstan Respublikası (m.24) ilə bağladığı hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulmuşdur.

§ 4. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər

Dünyanın ayrı-ayrı regionlarında baş verən silahlı konfliktlər dinc sakinlərin zorla öz dədə-baba yurdlarını tərk etməsi ilə müşayiət olunur. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağılması bu regionda məhəlli münaqişələrin baş verməsinə səbəb olmuş, nəticədə post-sovet məkanından dünyanın müxtəlif ölkələrinə qaçqınların və məcburi köçkünlərin miqrasiyası kütləvi xarakter almışdır.

Süni şəkildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ konfliktini ilə üzləşən Azərbaycan Respublikası ərazisinin 16 faizini itirməklə yanaşı, həm Ermənistan ərazisindən qovulmuş (yarım milyona yaxın), həm də işğal olunmuş öz ərazilərindən didərgin salınmış (800 min) insanları qoyununa almış, ciddi sosial, iqtisadi problemlərlə qarşılaşmışdır. Respublikanın daxili imkanları hesabına problemin həllinin qeyri-mümkün olması bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa zəruri etmişdir.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin hüquqi statusu həm beynəlxalq hüquq normaları ilə, həm də milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu sahədə əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1951-ci il "Qaçqınların statusu haqqında" Konvensiya və 1966-cı il "Qaçqınların statusuna dair" Protokol hesab edilir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən etibarən hər iki sənədə qoşulmuşdur.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinə görə razılığa gələn dövlətlər həmin Konvensiyanın müddəalarını qaçqınlara onların irqinə, dininə və ya ölkə mənşəyinə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan tətbiq edəcəklərini öhdələrinə götürürlər.

Qaçqınlara daha əlverişli hüquqi şərait yaradılmaqla bərabər, onlar, ümumiyyətlə, əcnəbilərin istifadə etdikləri hüquqlarla təmin olunmalıdırlar. Konvensiyaya görə qaçqının şəxsi statusu onun hüquqi baxımdan qeydə alındığı (**domicili**) yerin qanunu ilə, beləsi yoxdursa yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir (m. 12).

Daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək və bununla bağlı digər hüquqlar barəsində qaçqınlara mümkün qədər daha əlverişli şərait, ən azı əcnəbilərin istifadə etdikləri qədər şərait yaradılmalıdır. Dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınların müddətli iş hüququ barəsində əcnəbinin eyni şəraitdə istifadə etdiyi ən əlverişli hüquqi şəraitlə təmin etməlidirlər (m. 17).

Qaçqının azad surətdə Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır (m. 16). Eyni zamanda, hər bir qaçqın adəti yaşayış yeri olan sazişə gələn dövlətin ərazisində məhkəməyə müraciət etmək hüququ barədə, o cümlədən hüquqi yardım və məhkəmə xərclərinin ödənilməsini

təmin etməkdən azad olunmaq məsələlərində vətəndaşların istifadə etdikləri şəraitdən istifadə edəcəkdir.

Konvensiyada həmçinin qaçqınların mənzil, təhsil, sosial təminat hüquqları, yerdəyişmə azadlığı və s. məsələlər də təsbit edilmişdir. Razılığa gələn dövlət onun ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınlara yaşayış yeri seçmək və ərazisi hüduqlarında sərbəst yerdəyişmə hüququ, adətən eyni şəraitdə əcnəbilərə tətbiq edilən bütün qaydalara əməl etmək şərti ilə verməyi öz öhdəsinə götürür (m. 26).

Konvensiya yalnız 1 yanvar 1951-ci ilə qədər baş vermiş hadisələr nəticəsində qaçqın düşmüş şəxslərə aid olduğuna görə (bu barədə Konvensiyanın 1-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır) 1966-cı ildə qəbul edilən Protokolla onun müddəaları qaçqın düşmə tarixindən asılı olmayaraq bütün qaçqınlara şamil edilmişdir.

“Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiya unifikasiya edilmiş maddi hüquq normalarını (12-ci maddə istisna olmaqla) özündə ehtiva edir. Razılığa gələn dövlətlər milli qanunvericiliklərini Konvensiyanın müddəalarına uyğunlaşdırmağı öhdələrinə götürürlər. Bununla əlaqədar qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasında iki dəfə qanun qəbul edilmişdir. İlk qanun Azərbaycan Respublikası “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiyanı ratifikasiya etdikdən az sonra – 29 sentyabr 1992-ci ildə, hazırda qüvvədə olan sonrakı qanun isə 21 may 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. Məzmun baxımından daha mükəmməl olan ikinci Qanun qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu ilə bağlı ilk qanunda nəzərdə tutulmayan halları da tənzimləyir.

“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Qanuna görə qaçqın dedikdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya

istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənarda qalan, ehtiyat üzündən ora qayıda bilməyən və qayıtmaq istəməyən şəxs başa düşülür. Məcburi köçkün isə Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir. Başqa ölkədəki daimi yaşayış yerini qaçqın və məcburi köçkün kimi tanınmaq üçün nəzərdə tutulan əsaslara görə tərk etməyə məcbur olub Azərbaycan Respublikasına gəlmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına məcburi köçkün statusu verilə bilər.

Qanunun 2-ci maddəsinə görə aşağıdakı şəxslərə qaçqın statusu verilmir: 1) beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən sülhə, bəşəriyyətə və insanlığa qarşı, habelə hərbi cinayət törətmiş şəxsə; 2) Azərbaycan Respublikasına gələndə onun hüduqlarından kənarda qeyri-siyasi xarakterli cinayət törətmiş şəxsə; 3) BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətməkdə müqəssir olan şəxsə.

Qanunun 6-cı maddəsinə görə qaçqınlara Azərbaycan Respublikasının ərazisində Konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktları ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa milli rejim verilir. Qaçqın statusu almış şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün nəzərdə tutulan hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyır.

Qaçqınların statusu ilə əlaqədar bir sıra məsələlər qaçqının şəxsi qanunu ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununun 9-cu maddəsinin üçüncü hissəsinə görə qaçqının şəxsi qanunu dedikdə, onun sığınacaq aldığı ölkənin hüququ başa düşülməlidir.

Azərbaycan Respublikası qaçqın problemləri ilə əlaqədar başqa dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla, ilk növbədə BMT-nin Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsi ilə əməkdaşlıq edir.

Fəsil 6. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi şəxslər

§ 1. Hüquqi şəxsin şəxsi statusu və dövlət mənsubiyyəti

Xarici hüquqi şəxsin iştirakı ilə mülki dövriyyədə baş verən münasibət beynəlxalq xüsusi hüquq münasibəti olduğundan, belə münasibətin iştirakçıları, o cümlədən xarici hüquqi şəxs beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti hesab olunur. Bu mənada hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəla, "milli" hüquqi şəxslər arasında mülki dövriyyədə baş verən münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə deyil, milli hüququn digər müvafiq normaları ilə (mülki, əmək və s.) tənzimlənir. Münasibət iştirakçısı olan hüquqi şəxslərdən hər hansı birinin xarici olması avtomatik olaraq münasibətin statusunu dəyişdirərək onu beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına tabe etdirir.

İkincisi, hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını aydınlaşdırmaqla onun fəaliyyətinə təsir göstərəcək hüquq sistemləri məlum olur. Bildiyimiz kimi xarici hüquqi şəxs ən azı iki hüquq sisteminin təsiri altında olur: xarici hüquqi şəxsin mənsub olduğu dövlətin hüquq sistemi və ərazisində fəaliyyət göstərdiyi və ya fəaliyyət göstərəcəyi dövlətin hüquq sistemi.

Üçüncüsü, bu zaman hüquqi şəxsin statusu ilə əlaqədar aşağıdakı çox mühüm məsələlərə cavab tapılır: 1) qurumun, ümumiyyətlə, hüquqi şəxs statusuna malik olub-olmaması; 2) hüquqi şəxsin yaranması, mövcudluğu, fəaliyyəti, ləğv edilməsi, habelə onun yenidən təşkil olunmasının üsul və formaları; 3) hüquqi şəxsin daxili və xarici təsərrüfat dövriyyəsində iştirakının forma və qaydaları; 4) hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, onun həcmi; 5) hüquqi şəxsin təşkili-hüquqi formaları; 6) hüquqi şəxsin daxili münasibətləri və s.

Dördüncüsü, bir sıra hallarda hüquqi şəxsin milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi beynəlxalq müqavilələrin tələblərindən irəli gəlir. Dövlətlərarası hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə razılığa gələn tərəflər, bir qayda olaraq, öz ərazilərində bir-birlərinin hüquqi şəxslərinə milli rejim verilməsini nəzərdə tuturlar ki, bu da hüquqi şəxsin müvafiq dövlətə mənsubluğunun müəyyən edilməsini zəruri edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında 22 dekabr 1992-ci ildə bağlanan hüquqi yardım haqqında Müqavilənin birinci maddəsinə əsasən Razılığa Gələn Tərəflərin birinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılan hüquqi şəxsi digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində onun hüquqi şəxsləri ilə eyni şərtlərlə hüquqi müdafiəyə malikdir. Oxşar normaya hüquqi yardım haqqında digər müqavilələrdə də rast gəlinir.

Bəşincisi, hər bir dövlət öz ərazisindən kənarında yaşayan vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verdiyi kimi, özünün xaricdə fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərinə də hamilik edir. 8 fevral 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının konsulluqları xarici dövlətlərdə Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquq və mənafeyini müdafiə edir.

Ədəbiyyatda bəzən hüquqi şəxslə bağlı işlədilən "şəxsi status" və "dövlət mənsubiyyəti" kateqoriyaları bir-birinə qarışdırılır, onları bir-birindən fərqləndirmək üçün uğursuz cəhdlər edilir. Hüquqi şəxsin şəxsi statusu onun şəxsi qanununa deyilir. Hüquqi şəxsin şəxsi qanunu ilə onun dövlət mənsubiyyəti müəyyən edilir.

Hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun dövlət mənsubiyyətini aydınlaşdırmaqla bərabər bir sıra digər məsələləri: hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini, hüquqi şəxsin ad hüququnu, onun müdafiə hüququnu, hüquqi şəxsin yaranma və ləğv olunma əsaslarını da müəyyən edir.

Hüquqi şəxsin şəxsi statusu (şəxsi qanunu) ilə əlaqədar milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulan meyarların məzmun müxtəlif-

liyi təcrübədə mürəkkəb kollizion situasiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. Hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı dövlətlərdə qəbul edilən meyarlar həmin dövlətlərdə tarixən formalaşmış doktrinalara əsaslanır. Bundan irəli gələrək hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti ilə bağlı aşağıdakı nəzəriyyələr fərqləndirilir.

Birincisi, **inkorporasiya nəzəriyyəsi**. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun təsis olunduğu, nizamnaməsinin qeydə alındığı yerin qanunu hesab edilməlidir. İnkorporasiya nəzəriyyəsi əsasən anqlosakson hüquq sistemli ölkələr üçün xarakterikdir. Luiziana ştatı istisna olunmaqla ABŞ, Böyük Britaniya, Hindistan, Pakistan, Nepal, Tanzaniya, Zimbabve, Avstraliya, Yeni Zelandiya, CAR, Kvebek əyaləti istisna olmaqla Kanada, Sinqapur, Filippin adaları və s. dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsində bu prinsipə üstünlük verilir. İnkorporasiya nəzəriyyəsi eyni zamanda bir sıra kontinental (qitə) hüquq sistemli ölkələrdə də qəbul edilmişdir. Bura aiddir: Çexiya, Slovakiya, Çin və s. Sovet İttifaqının mülki qanunvericiliyində tarixən bu prinsip nəzərdə tutulduğuna görə hazırda əksər MDB ölkələrində də hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti bu əlamətə görə müəyyən edilir.

Qurumun hüquqi şəxs kimi fəaliyyətə başlaması üçün o, müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Hüquqi şəxs təsis olunarkən, onun nizamnaməsi qeydə alınarkən ilk növbədə həmin tələblər yoxlanılır. Milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan belə tələblər bütün dövlətlər üçün eyni deyildir. Təsis olunduğu yerin tələblərinə əsasən qeydə alınan hüquqi şəxs xarici dövlətdə, axırının hüquq normalarının hüquqi şəxs üçün nəzərdə tutulan tələblərinə cavab verməyə belə, hüquqi şəxs kimi tanınır. Əlbəttə, bu zaman öz qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipinə üstünlük verən xarici dövlətdən söhbət gedir.

İkincisi, **oturaqlıq nəzəriyyəsi**. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi şəxsin şəxsi statusunun aydınlaşdırılması üçün istifadə edilən meyarlardan biri kimi "mərkəzi idarənin yerləşdiyi yer" prinsipi oturaqlıq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Hüquqi şəxsin

dövlət mənsubiyyətinin onun mərkəzi idarənin (direktorlar şurası, idarə heyəti, digər icra və sərəncamverici orqanın) yerləşdiyi yere görə müəyyən edilməsi prinsipinə üstünlük verən ölkələr sırasına aşağıdakılar daxildir: Fransa, Almaniya, İspaniya, Belçika, Lüksemburq, Polşa, Ukrayna və s. Təcrübədə hər hansı hüquqi şəxsin mərkəzi idarəsinin yerləşdiyi yeri müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir. Bunun üçün onun nizamnaməsi ilə tanış olmaq kifayətdir, çünki bu barədə orada, bir qayda olaraq, xüsusi qeyd olur. Bundan irəli gələrək onun dövlət mənsubiyyəti də asanlıqla müəyyən edilir.

Üçüncüsü, **mərkəzi istismar nəzəriyyəsi**. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqi şəxsin şəxsi statusu onun fəaliyyətinin əsas hissəsinin həyata keçirildiyi yere görə müəyyən edilir. Bu prinsipdən daha çox öz iqtisadiyyatını dirçəltmək istəyən, ora xarici investisiyaların cəlb edilməsinin marağında olan dövlətlər istifadə edirlər. Xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr xaricdə təsis edilən və yaxud baş idarəsi xaricdə yerləşən şirkətləri öz iqtisadiyyatına cəlb etməkdən ötrü qanunvericiliklərində bu prinsipi nəzərdə tutmaqla bir növ həmin şirkətlərə güzəştli imkanlar yaradırlar. Eyni zamanda, belə vəziyyət xarici şirkətlərin də maraqlarına cavab verərək, onların bir sıra vergilərdən azad olunmaq yolu ilə yüksək mənfəətlə işləməsinə şərait yaradır.

Dördüncüsü, **nəzarət nəzəriyyəsi**. Təcrübədə hüquqi şəxsin yuxarıda sadalanan prinsiplər əsasında dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi bir sıra hallarda şübhə altına alınmışdır. Ayrı-ayrı konkret işlər üzrə müəyyən edilmişdir ki, həmin meyarlar formal xarakter daşıyır və hüquqi şəxsin əsasında duran kapitalın həqiqi mənsubiyyətini ayırd edə bilmir. Hüquqi şəxsin əsl mənsubiyyətini, onun daha çox hansı dövlətə xeyir verməsi məsələsini aydınlaşdırmaq xüsusən müharibə şəraitində olan dövlətlər üçün daha aktual xarakter kəsb edir. Bütün bunlar nəzarət nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, nəzarət nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə I və II cahan müharibə-

ləri dövrü ilə əlaqələndirirlər. Müharibə şəraitində olan dövlətlər özlərinin hüquqi şəxslərinə "düşmən xaricilərlə" (fiziki və hüquqi şəxslərlə) hər hansı iqtisadi əlaqəni, bir qayda olaraq, qadağan edirlər. Bu zaman idarəçiliyi və ya kapitalı bütövlükdə və ya əksər hissəsi düşmən dövlətin vətəndaşlarına mənsub olan hüquqi şəxs "düşmən" hüquqi şəxs hesab edilir. Nəzarət nəzəriyyəsinin məhkəmə təcrübəsində tətbiqi 1915-ci ilə təsadüf edir. İngiltərə məhkəməsi "Daymler işi" üzrə qərar çıxararkən məlum olmuşdur ki, İngiltərədə təsis olunmasına baxmayaraq, Daymler şirkətinin kapitalını təşkil edən 25 min səhmdən yalnız biri Britaniya təbəəsinə, qalanları isə "düşmən xaricilərə" (o vaxt İngiltərə ilə müharibə vəziyyətində olan Almaniya vətəndaşlarına) mənsubdur. Şirkətin formal baxımdan İngiltərəyə mənsub olmasına baxmayaraq (şirkət İngiltərə qanunları ilə təsis olunduğundan, inkorporasiya prinsipinə görə İngiltərənin hüquqi şəxsi hesab edilməlidir), məhkəmə onu qeyd olunan əsaslara görə "düşmən" hüquqi şəxs hesab etmişdir.

Sonralar nəzarət nəzəriyyəsi ayrı-ayrı məsələlər üzrə bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyində və beynəlxalq müqavilələrdə özünə yer almışdır. Məsələn, 30 may 1916-cı il və 18 iyun 1925-ci il tarixli İsveç qanunlarına görə İsveçrədə yaradılan, lakin faktiki olaraq xaricilər tərəfindən nəzarət edilən şirkətlərə torpaq və mədənlərin alınması qadağan edilir¹. 1965-ci il "Dövlətlərlə digər dövlətlərin şəxsləri arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında" Vaşinqton Konvensiyasında nəzarət prinsipinin qeyd-şərtlə tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif prinsiplərdən istifadə edilir. Milli qanunvericiliklərin bu məsələ ilə bağlı müxtəlif mövqeləri beynəlxalq dövriyyədə ziddiyyətli vəziyyətin yaranmasına gətirib

1 Вольф М. Международное частное право. М., 1948, с. 336-337.

çıxarır. Qeyd edilən prinsiplərin kolliziyası nəticəsində bir hüquqi şəxs eyni vaxtda bir neçə dövlətə mənsub və yaxud "milli mənsubiyyətsiz" ola bilər. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi son dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliklərində bir deyil, bir neçə prinsipin nəzərdə tutulması müşahidə olunur. Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə görə məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar inkorporasiya prinsipi, vergi tutmaları ilə bağlı fəaliyyət yeri prinsipi tətbiq edilir. 1979-cu il Macarıstan beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununun mövqeyi bu baxımdan daha maraqlıdır. Həmin qanunun 18-ci paraqrafına görə hüquqi şəxsin şəxsi qanunu onun qeydə alındığı yerin qanunu hesab edilir. Əgər hüquqi şəxs bir neçə dövlətin qanunvericiliyinə uyğun qeydə alınmışsa və yaxud onun nizamnaməsində göstərilən inzibati mərkəzin yerləşdiyi yerin qanununa görə qeydə alınma tələb edilmirsə, onda onun şəxsi qanunu kimi nizamnaməsində göstərilən yerləşdiyi yerin qanunu tətbiq edilir. Əgər hüquqi şəxsin nizamnaməsinə görə yerləşdiyi yeri yoxdursa və yaxud bir neçə yerləşdiyi yeri varsa və o, müvafiq dövlətlərin heç birində qeydə alınmayıbsa, onda onun şəxsi qanunu mərkəzi inzibati aparatının yerləşdiyi ərazinin mənsub olduğu dövlətin qanunu hesab olunur.

§ 2. Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Bu bərdə müddəalar Azərbaycan Respublikasının qanunlarında, qanun qüvvəli aktlarında, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Hüquqi şəxsin şəxsi statutu (şəxsi qanunu), onun dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində inkorporasiya prinsipindən istifadə edilmişdir.

Bu barədə Azərbaycan Respublikasının "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanununun 12-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır: "Hüquqi şəxsin təsis edildiyi ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab edilir". Yeri gəlmişkən, qeyd edilən normada fiziki şəxslərə münasibətdə olduğu kimi qanunverici "şəxsi qanun" ifadəsindən imtina etmiş, onu "istinad etdiyi qanun" formasında vermişdir.

Hüquqi şəxsin milli və ya xarici olmasını müəyyən etməklə əlaqədar bəzi hallarda qanunvericilikdə oturaqlıq prinsipinə də işarə edilir. 21 oktyabr 1994-cü il "Valyuta tənzihi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda valyuta tənzimində iştirak edən yerli və xarici subyektləri fərqləndirmək üçün "rezident" və "qeyri-rezident" anlayışlarından istifadə edilib. Adı çəkilən qanunun 1-ci maddəsinə görə "qeyri-rezident" kateqoriyasına aşağıdakılar aid edilir: Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənar da daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti qalan fiziki şəxslər; xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da yerləşən hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar; xarici diplomatik və digər rəsmi nümayəndəliklər, habelə beynəlxalq təşkilatlar, onların filialları və nümayəndəlikləri; xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasında yerləşən filialları və nümayəndəlikləri.

Qanunun mətnində xarici hüquqi şəxsin şəxsi mənsubiyyəti ilə əlaqədar onun xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılması və "Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar da yerləşməsi" prinsiplərindən istifadə edilmişdir.

Bunlardan əlavə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliində hətta nəzarət nəzəriyyəsinin elementlərinə də təsadüf edilir. Bununla bağlı "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun 82-ci maddəsinə müraciət edək. Orada deyilir: "Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan

Respublikasının ərazisində kütləvi informasiya vasitəsi təsis etməsi Azərbaycan Respublikasının bağladığı dövlətlərarası müqavilə ilə tənzimlənir (xarici dövlətin hüquqi şəxsi dedikdə, nizamnamə kapitalının və ya səhmlərinin 30%-dən çoxunun xarici dövlətlərin hüquqi şəxslərinə və ya vətəndaşlarına məxsus olan və ya təsisçilərinin 1/3 hissəsindən çoxunun xarici dövlətin hüquqi şəxsi və ya vətəndaşı olan hüquqi şəxslər başa düşülür)". Normanın mətnindən göründüyü kimi qanunverici hüquqi şəxsin xarici dövlətə mənsub olma meyarını müəyyən edərkən məhz nəzarət nəzəriyyəsi mövqeyindən çıxış etmişdir.

"Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsi ilə hüquqi şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun şəxsi qanunu ilə müəyyən olunur. Bu qayda hüquqi şəxsin nümayəndəliyinə və filialına da şamil edilir. Eyni zamanda, hüquqi şəxsin, onun filial və nümayəndəliyinin adı, ondan istifadə, onun müdafiəsi də hüquqi şəxsin şəxsi qanunu ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxsin hüquqi vəziyyətinin əsasında milli rejim prinsipi durur. Xarici hüquqi şəxslərə milli rejim verilməsinin normativ əsası kimi əvvəlki fəsilə istinad etdiyimiz Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 3 maddəsinin 2-ci hissəsi, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 15-ci maddəsi çıxış edir. Xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində bəlli olmayan hüquqlardan istifadəni tələb edə bilməz. Bununla əlaqədar olaraq "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunun 13-cü maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir: "Xarici hüquqi şəxs onun orqanının (filialının) və ya nümayəndəsinin əqd bağladığı ölkənin hüququna uyğun olaraq qadağan edilən həmin əqdi bağlaya bilmədiyinə görə səlahiyyətinin məhdudlaşdırılmasına etiraz edə bilməz".

Qeyd edilən sənədlər əsasında xarici hüquqi şəxslərə mülki dövriyyədə milli rejim verilməsi qanunvericini konkret istiqamət

üzrə qəbul edilən hər bir qanunda həmin müddəanın təkrar edilməsi zərurətindən azad edir. Lakin milli rejimlə əlaqədar hər hansı bir istisna halı isə mütləq qanunla müəyyən edilməlidir.

Xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərməsi üçün onlar burada dövlət qeydiyyatından keçməlidirlər. 12 dekabr 2003-cü il tarixli "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda (Bu Qanun 6 fevral 1996-cı il tarixli "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununu əvəz etmişdir) xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin fəaliyyətlərinin və nümayəndəliklərinin dövlət qeydiyyatının xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Qanunun 4-cü maddəsinə görə "Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum, habelə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyi və ya filialı dövlət qeydiyyatına alınmalı və dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Kommersiya təşkilatları, habelə xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri və ya filialları yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər... Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filialları və digər qurumları dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlik və ya filiallarının dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş məbləğdə və qaydada, kommersiya və qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, dövlət rüsumu tutulur".

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına ərizə ilə müraciət edilməlidir. Ərizə təsisçi (bir neçə təsisçi olduqda isə, bütün təsisçilər) və ya onun (onların) müvafiq qaydada vəkil etdiyi şəxs tərəfindən imzalanır və notariat qaydasında təsdiqlənir. Ərizədə aşağıdakılar göstərilir: 1) təsisçi

(təsisçilər) fiziki şəxs olduqda - onun (onların) adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nömrəsi və verilmə tarixi; 2) təsisçi (təsisçilər) hüquqi şəxs olduqda - onun (onların) adı, olduğu yer və qeydiyyat nömrəsi; 3) ərizə səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalandıqda habelə onun adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nömrəsi və verilmə tarixi və vəkəlnamə haqqında məlumatlar. Ərizəyə aşağıdakı sənədlər əlavə edilir: 1) təsis sənədləri - hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun təsisçisi (təsisçiləri) və ya onun (onların) səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi, həmin qurumun yaradılması və nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında qərar (qərar da hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun təsisçiləri tərəfindən onun təsis edilməsi niyyəti, birləşmə, ayrılma və bölünmə zamanı yeni hüquqi şəxs yaradılarkən yenidən təşkilin şərtləri, nizamnamənin təsdiq edilməsi, təyin edildiyi halda, qanuni təmsilçi və onun səlahiyyətləri, habelə təsisçilər tərəfindən zəruri hesab edilən digər məsələlər göstərilməli və bu qərar bütün təsisçilər tərəfindən imzalanmalıdır); 2) dövlət rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd; 3) təsisçi hüquqi şəxs olduqda - onun dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin (dövlət reyestrindən çıxarışın) və nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq olunmuş surəti; 4) hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun hüquqi ünvanını təsdiq edən sənəd. Əgər dövlət qeydiyyatı üçün verilən ərizə xarici hüquqi şəxsin nümayəndəliyinin və ya filialının qeydiyyatı ilə bağlıdırsa, onda əlavə aşağıdakılar təqdim olunmalıdır: 1) nümayəndəliyi və ya filialı yaradan xarici hüquqi şəxs və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə (nümayəndəliyin və ya filialın əsasnaməsində onu yaradan xarici hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, qeydiyyat nömrəsi və qeydiyyat tarixi, nümayəndəliyin və ya filialın hüquq və vəzifələri, idarə olunma və ləğv olunma qaydası və təsisçi tərəfindən zəruri hesab edilən digər məsələlər göstərilməlidir); 2) nümayəndəliyin və ya filialın yaradılması haqqında onu yaradan xarici hüquqi şəxsin qərarı; 3) nümayəndəliyin

və ya filialın təsisçisi olan hüquqi şəxsin qeydiyyatını təsdiq edən sənəd - ticarət reyestrindən çıxarış (qeydiyyat şəhadətnaməsi və s.). Bu halda həmin sənəd hüquqi şəxsin yerləşdiyi ölkədə Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi və ya bu ölkədə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil edən digər ölkənin diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən (belələri olmadıqda, müstəsna hal kimi Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən) qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada leqallaşdırılmalıdır; 4) nümayəndəliyi və ya filialı yaradan xarici hüquqi şəxs tərəfindən verilmiş etibarnamənin əslisi və ya notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti; 5) nümayəndəliyin və ya filialın rəhbərinin təyin edilməsi barədə həmin nümayəndəliyi və ya filialı yaradan xarici hüquqi şəxsin qərarının əslisi və ya notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti.

Bundan əlavə qeyd edilən qanunla Azərbaycan Respublikasında xaricilər (xarici hüquqi və fiziki şəxslər) tərəfindən hüquqi şəxsin təsis edilməsi məsələsi də tənzimlənir. Xarici investisiyalı hüquqi şəxs adlandırılan belə hüquqi şəxslərin təsis edilməsi zamanı yerli hüquqi şəxslər təsis edilərkən nəzərdə tutulan sənədlərdən əlavə aşağıdakı sənədlər də təqdim olunmalıdır: 1) təsisçi xarici hüquqi şəxsdirsə, onun qeydiyyatını təsdiq edən sənəd – ticarət reyestrindən çıxarış, qeydiyyat şəhadətnaməsini və s. (bu halda həmin sənəd hüquqi şəxsin yerləşdiyi ölkədə Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi, və ya bu ölkədə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil edən digər ölkənin diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən (belələri olmadıqda Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada leqallaşdırılmalıdır); 2) təsisçi əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs olduqda onun şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti, habelə bu qeyd edilən qaydada leqallaşdırılmış, vətəndaşı olduğu və daimi yaşadığı, yaxud hər hansı üçüncü ölkədə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmasını təsdiq edən sənəd.

Xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. 13 yanvar 1995-ci il “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində investisiya fəaliyyətinin bir növü kimi də vətəndaşların, hüquqi şəxslərin, dövlətlərin, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həyata keçirdiyi xarici investisiya fəaliyyəti göstərilir. Eyni zamanda həmin maddədə Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin vətəndaşları, hüquqi şəxsləri və dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən birgə investisiya fəaliyyəti də nəzərdə tutulmuşdur. Bundan irəli gələrək xarici hüquqi şəxslər, xarici ölkələrin vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici dövlətlər investisiya fəaliyyətinin subyektləri ola bilərlər. Qanunun 18-ci maddəsinə görə dövlət xarici investisiyanın qorunmasına təminat verir. İnvestorlar, o cümlədən xarici investorlar investisiyanı idarə, istifadə və ona xitam verməyə maneçilik törədə bilən bütün ayrı-seçkilik xarakterli tədbirləri istisna edən, habelə qoyulmuş sərvətlərin və investisiyanın nəticələrinin Respublikadan aparılması şərtləri və qaydasını müəyyənləşdirən bərabər hüquqi rejimlə təmin olunurlar.

15 yanvar 1992-ci il tarixli “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində aşağıdakı yolla investisiya qoya bilərlər: a) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə, təşkilatlarda payçılıq iştirakı; b) tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr yaradılması; c) müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, qurğuların, müəssisələrdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə xarici investorlara məxsus ola bilən başqa əmlakın əldə edilməsi; ç) torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının əldə edilməsi; d) Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşunun başqa formalarını nəzərdə tutan müqavilələr bağlanması.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin, habelə başa çatdırılmamış tikinti obyektlərinin özəlləşdirilməsində xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlə və qaydada iştirak edə bilirlər.

Xarici investisiyalı müəssisələr səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, digər təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqları şəklində, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hər hansı başqa formalarda yaradılır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investorların pay iştirakı ilə müəssisələr (birgə müəssisələr), tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr (xarici müəssisələr); xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri (büroları, kontorları, agentlikləri) yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər. Qanunun 16-cı maddəsinə görə birgə və xarici müəssisələr Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləridir.

Xarici investisiyalı müəssisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və qaydada birləşib assosiasiyalar, konsernlər, konsorsiumlar və başqa birliklər yarada bilər.

Xarici investisiyalı müəssisə gətirdüyü öhdəliklərin bütün növlərini təmin etmək, o cümlədən borc vəsaiti cəlb etmək üçün öz əmlakından istifadə edə bilər. Öhdəlikləri təmin etmək üçün o, binalar, qurğular, avadanlıqlar üzərində əmlak hüquqlarından və digər əmlak hüquqlarından, o cümlədən torpaqdan istifadə hüququndan istifadə edə bilər.

Xarici investorlara faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi hüquqları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin onlarla bağladığı və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiq etdiyi **konsessiya müqavilələri** əsasında verilir.

Azərbaycan Respublikasında xarici investorlar və xarici investisiyalı müəssisələr ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları, müəssisələri, ictimai təşkilatları və başqa hüquqi şəxsləri arasın-

da mübahisələrə, xarici investisiyalı müəssisənin iştirakçıları arasında mübahisələrə, habelə xarici investisiyalı müəssisənin iştirakçıları ilə həmin müəssisə arasında mübahisələrə məhkəmələrdə, yaxud tərəflərin razılığına əsasən münisiflər məhkəməsində, o cümlədən xaricdəki münisiflər məhkəməsində baxılır.

Qeyd edilən qanunlarda xarici hüquqi şəxslərlə əlaqədar nəzərdə tutulan müddəalar aşağıdakı aktlarda da özünün normativ təsbitini tapmışdır.

15 dekabr 1992-ci il tarixli "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq xarici hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. 13 fevral 1998-ci il "Yerin təkisi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinə görə xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikasında yerin təkisinin istifadəçiləri ola bilərlər. 1 iyul 1994-cü il "Müəssisələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14-cü maddəsinə əsasən xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlər, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada müəssisənin təsisçisi ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə də razılığa gələn tərəflərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsis edilən hüquqi şəxslərə hüquqi müdafiə zamanı milli rejimin nəzərdə tutulması ənənəvi xarakter daşıyır. Həmin müqavilələrdə hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyəti onun təsis edildiyi yerə görə müəyyən edilir.

§ 3. Beynəlxalq xüsusi hüquqda beynəlxalq təşkilatlar

Beynəlxalq (hökumətlərarası) təşkilatın meydana gəlməsinin əsasında onun üzvü olan dövlətlərin öz aralarında bağladıkları beynəlxalq müqavilə durur. Beynəlxalq təşkilatın təsis müqaviləsində

(nizamnaməsi) təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, onun üzvü olan dövlətlərin hüquqları, həmin təşkilatın orqanları, hüquq qabiliyyəti və s. məsələlər öz əksini tapır. Əsasən beynəlxalq ümumi hüququn subyekti kimi çıxış edən beynəlxalq təşkilat beynəlxalq hüququn digər subyektləri ilə müqavilələr bağlayır və beynəlxalq ümumi hüquq sahəsində fəaliyyət göstərir. Lakin əksər hallarda beynəlxalq təşkilatın effektiv beynəlxalq hüquqi fəaliyyəti onun mülki-təsərrüfat dövriyyəsidəki fəaliyyətindən asılı olur.

Hər bir beynəlxalq təşkilat yerləşdiyi dövlətin ərazisində müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslərlə ayrı-ayrı məsələlərlə (ışıq enerjisi, rabitə, poçt, telefon, teleqraf xidməti, nəqliyyat və s.) əlaqədar münasibətlərə girir. Bu növ münasibətlər zamanı beynəlxalq təşkilat, bir qayda olaraq, hüquqi şəxs qismində çıxış edir.

Eyni zamanda, hər bir beynəlxalq təşkilat işçi personala malikdir və onlar arasında əmək münasibətləri baş verir.

Göründüyü kimi beynəlxalq təşkilat öz fəaliyyətində rəngarəng münasibətlərə girir və bu münasibətlər ona tətbiq edilən hüquq normaları baxımından da bir-birindən fərqlənir. Beynəlxalq ümumi hüququn digər subyektləri ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında münasibət beynəlxalq ümumi hüquq normaları, beynəlxalq təşkilatla onun işçiləri arasında əmək münasibətləri həmin beynəlxalq təşkilatın müvafiq daxili qaydaları ilə tənzimlənir. Beynəlxalq təşkilatla fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı münasibətlərə isə ümumi əsaslarla mülki və kollizion hüquq tətbiq edilir.

Beynəlxalq təşkilatın milli mənsubiyyəti yoxdur və beynəlxalq hüquqi baxımdan onun iqamətgahının yerləşdiyi yer də heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin beynəlxalq təşkilatın mülki dövriyyədə iştirakı zamanı bağladığı mülki hüquqi əqdlərə **domicilii** (yerləşdiyi yer) hüququnun tətbiqi məqsədmüvafiq hesab edilir¹.

1 Луниц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. М., 1975, с. 93.

Bir qayda olaraq, beynəlxalq təşkilata onun mərkəzi ofisinin yerləşdiyi yerin qanunları ilə mülki dövriyyədə iştirak etməkdən ötrü hüquqi şəxs statusu verilir və beynəlxalq təşkilat hüquqi şəxs kimi yerli qanunlara əsasən fəaliyyətini rəsmiləşdirir (qeydiyyatdan keçir, müvafiq reyestr siyahısına düşür və s.). BMT-nin baş iqamətgahı Nyu-York şəhərində yerləşdiyindən, ona Nyu-York ştatının hüquqi şəxs statusu, YUNESKO-nun qərargahı Paris şəhərində yerləşdiyinə görə, ona Fransada hüquqi şəxs statusu və s. verilmişdir. BMT-nin və YUNESKO-nun mülki dövriyyədəki fəaliyyəti müvafiq olaraq kollizion hüquq normaları da daxil olmaqla ABŞ və Fransa hüququ ilə tənzimlənir.

Mülki dövriyyənin iştirakçısı kimi beynəlxalq təşkilatın hüquq subyektliliyi onun nizamnaməsinin müvafiq dövlətdə qeydə alındığı və ya reyestr siyahısına salındığı vaxtdan başlanır. Beynəlxalq təşkilatın hüquq qabiliyyətinin həcmi də onun iqamətgahının yerləşdiyi yerin qanununa əsasən müəyyən edilir.

Fəsil 7. Dövlət beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti kimi

§1. Dövlətin xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərdə iştirakı

Müasir dövrdə hər bir dövlət özünün gündəlik həyatında istər beynəlxalq sferada, istərsə də dövlət daxilində müxtəlif xarakterli əmlak münasibətlərinin iştirakçısı olur. İqtisadiyyat, istehsalat, ticarət, elm, mədəniyyət və s. sahələr üzrə yaranan belə münasibətlər onun subyekt tərkibindən asılı olaraq müxtəlif hüquq sistemləri (beynəlxalq və milli) ilə tənzimlənilir. Beynəlxalq sferada dövlətlərin öz aralarında, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında sadalanan sahələr üzrə meydana gələn münasibətlər beynəlxalq ümumi hüquq normaları ilə nizamlanır. Dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan analogi münasibətlər isə müvafiq dövlətdaxili qanunvericiliklə nizama salınır. **Əvvəla**, milli qanunvericiliklərdə, bir qayda olaraq, dövlətin də mülki hüquq subyektliliyi tanınır. **İkincisi**, dövlət mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi heç bir üstünlüyə malik olmur və digər mülki hüquq subyektlərinə bərabər tutulur. **Üçüncüsü**, belə münasibətlərə hüquqi və fiziki şəxslərin öz aralarında yaranan münasibətlərdə olduğu kimi milli mülki qanunvericilik tətbiq edilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də düzünə göstəriş vardır. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 5-ci maddəsinin ikinci hissəsində deyilir: "Dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının digər şəxslərlə mülki hüquq münasibətləri, qanunda ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülki qanunvericiliklə tənzimlənilir".

Bildiyimiz kimi dövlətdaxili münasibətləri, onun iştirakçılarının bir-birinə münasibətdə tabeli vəziyyətdə olub-olmamasına görə iki qrupa bölürlər: (1) ümumi hüquq xarakterli münasibətlər; (2) xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər. Ümumi hüquq xarakterli münasibətlərdə

dövlət aparıcı subyekt kimi çıxış edərək, özünün hakimiyyətə malik olmasını nümayiş etdirir. Xüsusi hüquq münasibətləri isə tərəflərin (dövlət də daxil olmaqla) müstəqilliyi və hüquq bərabərliyi ilə seçilir.

Dövlətin mülki dövriyyədə fiziki və hüquqi şəxslərlə girdiyi münasibətdə xarici element mövcuddursa, belə münasibət beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bununla bərabər dövlət belə münasibətlərdə özünəməxsus statusa malik olan xüsusi subyekt kimi çıxış edir. Məlumdur ki, mülki dövriyyədə baş verən münasibətlər məkan və zaman baxımından bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasının təsiri altındadır. Dövlətin yurisdiksiyaya malik olması dövlət suverenliyindən irəli gəlir. Yurisdiksiya dövlətin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin həcmi və onun yayılma sferasını müəyyən edir. Bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyası əsasən onun ərazisinə şamil edilir.

Mülki dövriyyədə dövlətin iştirakı ilə yaranan münasibət məkan etibarını ilə həmin dövlətin yurisdiksiyasından kənar, başqa dövlətin yurisdiksiyasının şamil olunduğu ərazidə də baş verə bilər. Məsələn, dövlət öz diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətini təşkil etməkdən ötrü xarici dövlətin ərazisində müxtəlif xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinə girə bilər: torpağın icarəyə götürülməsi, binanın tikintisi üçün podrat müqaviləsinin bağlanması, tikilmiş binanın müəyyən avadanlıqla təmin edilməsi, texniki təchizat məsələləri və s. Dövlət xarici banklarda özünün pul hesablarını açmağa, xaricdə yerləşən əmlaka münasibətdə vəsiyyətnaməyə əsasən vəərəse qismində çıxış edə bilər, xarici dövlətin ərazisində xarici hüquqi şəxslə bağladığı müqaviləyə əsasən investisiya qoya bilər və s.

Dövlətin iştirakı ilə xarici elementli xüsusi hüquq münasibəti eyni zamanda onun öz yurisdiksiyası altında olan məkanda baş verə bilər. Əvvəlki fəsildə Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini nəzərdən keçirdikdə konsessiya müqaviləsindən danışmışdıq. Xarici hüquqi şəxslərlə Azərbaycan Respublikasının ərazisində konsessiya müqaviləsini yalnız Azərbaycan dövləti bağlaya bilər. Bu barədə danışıqları Azərbaycan

can Respublikasının Nazirlər Kabineti aparır və belə müqavilələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təsdiq etməlidir.

Dövlət müxtəlif istiqrazlar buraxa bilər və onları xarici fiziki və hüquqi şəxs əldə etdikdə xarici elementli xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər yaranır.

Beləliklə, dövlət müxtəlif xarakterli xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərində kifayət qədər fəal iştirak edir və bu zaman beynəlxalq xüsusi hüququn subyektini kimi çıxış edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn digər subyektlərindən fərqli olaraq dövlət xüsusi statusa malikdir. Bu da dövlətin immunitetə malik olmasından irəli gəlir.

§ 2. "Dövlət immuniteti" anlayışı və onun normativ təsbiti

"İmmunitet" mürəkkəb hüquqi kateqoriyadır. Onun əsasında müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi durur. Həmin prinsipə görə müasir beynəlxalq hüququn subyektini olan dövlətlər öz aralarında bərabərdirlər və bir dövlət digər dövlətin hakimiyyətinə tabe edilə bilməz (**par in parem non habet imperium**). Eyni zamanda, hər bir dövlət yurisdiksiyaya: qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə malikdir ki, bunlar arasında da bərabərlik işarəsi qoyulmalıdır (**par in parem non habet jurisdictionem**).

Beynəlxalq mülki dövriyyənin inkişafı ilə əlaqədar dövlətlərin xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərində iştirakı genişlənir. Belə münasibətlərin bir qismi yuxarıda qeyd edildiyi kimi xarici dövlətin suverenliyinin və yurisdiksiyasının qüvvədə olduğu məkanda baş verir. Bu zaman sual olunur: dövlət xarici dövlətin ərazisində xüsusi hüquq münasibətlərində iştirak edərkən, həmin münasibətlərdən irəli gələn məsələlərlə əlaqədar məcburetmiş təsirlərinə (dövləti başqa dövlətin məhkəməsinə vermə, onun əmlakına münasibətdə müəyyən məcburi tədbirlərin görülməsi və s.) mə-

ruz qala bilərmə? Dövlətin immunitetə malik olmasına əsaslanaraq bu suala inkar cavabı verirlər.

Immunitet dövlətlər arasında tabelik münasibətlərini inkar edir. Bu mənada immunitetə malik olmaq hüququ bir dövlətə digər dövlətin ərazisində onun yurisdiksiyasını tanımamaqla müşayiət olunan istədiyi aksiyanı törətmək kimi hərəkətlərə hüquq vermir. Hər bir dövlət digər dövlətin ərazisində fəaliyyətini qurarkən onun qanunlarına hörmətlə yanaşmalı, yerli adət-ənənələrə riayət etməlidir.

Immunitet mürəkkəb hüquqi hadisə olmaq etibarı ilə bir dövlətə digər dövlətin yurisdiksiyasına əsasən ona məcburetmə tədbirlərinin tətbiqindən azad olmaq hüququ verirsə, eyni zamanda ikinci dövlətin üzərinə birinciyə qarşı məcburetmə tədbirlərinin tətbiqindən imtina etmək vəzifəsini qoyur.

Ayrı-ayrı dövrlərdə dövlətlərin beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrində iştirakından asılı olaraq dövlət immuniteti institutuna fərqli münasibətlər mövcud olmuşdur. Ümumqəbul edilmiş beynəlxalq hüquq institutu kimi meydana gələn dövlət immuniteti sonralar dövlətin xüsusən kommersiya əlaqələrində geniş iştirakının təsiri nəticəsində onun məhdudlaşdırılması istiqamətində müəyyən təsirlərə məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müşahidə edilən bu tendensiya məhkəmə təcrübəsində özünə yer almış, bu haqda müxtəlif doktrinaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq istər beynəlxalq, istərsə də milli qanunvericilik səviyyəsində dövlət immunitetlə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi aktuallaşmış, bu istiqamətdə konvensiyalar, bir sıra dövlətlərdə isə qanunlar qəbul edilmişdir. İlk belə beynəlxalq konvensiya 10 aprel 1926-cı ildə qəbul edilmiş dövlət gəmilərinin immunitetinə aid bir sıra qaydaların unifikasiyası üçün Brüssel Konvensiyasıdır. 24 may 1934-cü il tarixli Protokolla ona əlavələr edilmişdir. Konvensiyaya görə hökumətin mülkiyyətində olan və ya hökumət tərəfindən icarəyə götürülən gəmi ticarət məqsədi daşıyırsa, özünün yükü ilə bir yerdə sülh dövründə ümumi dəniz hüququna tabedir və dövlət immunitetindən istifadə etməməlidir. Belçika, İtaliya, Almaniya, Fran-

sa və s. dövlətlər konvensiyanın iştirakçılarıdır. Immunitetin məhdudlaşdırılması mövqeyindən çıxış edən Brüssel Konvensiyası bunu dövlətin ticarətlə (kommersiya) məşğul olması ilə əlaqələndirir.

Regional çərçivədə qəbul edilən dövlət immuniteti haqqında Avropa Konvensiyasında immunitetlə bağlı məsələlər hərtərəfli tənzimlənir. Bu sənəd Avropa Şurası tərəfindən 1972-ci ildə qəbul edilmiş və əksər Avropa dövlətlərinin ərazisində qüvvədədir.

Dövlət immuniteti ilə bağlı məsələlərin dinamik inkişafı onun universal səviyyədə eyni qaydada tənzimlənməsini zəruri etmişdir. Bununla əlaqədar bu məsələ BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının iş proqramına daxil edilmişdir. 1991-ci ildə Komissiya tərəfindən "Dövlətlərin və onların mülkiyyətlərinin yurisdiksiya immunitetləri" adlanan sənədin layihəsi hazırlanmış, qəbul olunması üçün Baş Məclisə təqdim edilmişdir. Həmin sənəd 2 dekabr 2004-cü ildə Baş Məclisin 59-cu sessiyasında qəbul edilmiş və qoşulmaq üçün dövlətlərin ixtiyarına verilmişdir.

Həm Avropa Konvensiyasında, həm də Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı sənəddə dövlət immuniteti beynəlxalq ümumi hüququn ümumqəbul edilmiş müddəalarından biri kimi qiymətləndirilir. Hər iki sənəddə göstərilir ki, dövlət özünə və öz mülkiyyətinə münasibətdə immunitetə malikdir, dövləti onun razılığı olmadan digər dövlətin məhkəmə yurisdiksiyasına tabe etmək yolverilməzdir, dövlətə qarşı hər hansı məcburetmə tədbirlərindən istifadə etmək olmaz və s. Lakin dövlət kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla immunitetdən könüllü imtina etmiş olur.

Dövlət immuniteti ilə bağlı məsələlər milli qanunvericiliklərdə də öz əksini tapmışdır. Bəzi dövlətlərdə bu barədə xüsusi qanunlar qəbul edilmiş, digərlərində isə immunitetlə bağlı normalar ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarının tərkibində nəzərdə tutulmuşdur. İlk belə qanun 1976-cı ildə ABŞ-da, sonralar Böyük Britaniyada (1978-ci il), Sinqapurda (1979-cu il), Pakistanda (1981-ci il), CAR-da (1981-ci il), Kanadada (1982-ci il), Avstraliyada (1984-cü il) və s. dövlətlərdə qəbul edilmişdir. Demək olar ki, eyni cür adlandırılan

bu qanunların (xarici dövlətin immunitətləri haqqında və ya dövlət immunitətləri haqqında) hamısında dövlətin xarici yurisdiksiyadan immunitəti tanınır. Məsələn, ABŞ qanununda deyilir: "Xarici dövlət ABŞ məhkəmələrinin və ştatların məhkəmələrinin yurisdiksiyasından immunitətə malikdir" (m.1604) və yaxud Böyük Britaniya qanununun 1-ci maddəsinə görə dövlət Birləşmiş Krallığın məhkəmə yurisdiksiyasından immunitətə malikdir. Eyni zamanda həmin qanunlarda göstərilir ki, dövlətin kommərsiya və sair xüsusi hüquq xarakterli fəaliyyəti məhkəmədə mübahisə predmeti olduqda immunitət tanınmayacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində dövlət immunitəti ilə bağlı normalara ayrı-ayrı qanunlarda rast gəlmək mümkündür. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunda dövlət immunitətinin məhdudlaşdırılması tendensiyası öz ifadəsini tapmışdır. Qanuna görə dövlətin bağladığı mülki hüquqi əqdlər, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar deyilsə, digər subyektlərin bağladığı əqdlərlə eyni statusa malikdir. Şübhəsiz ki, qanunverici burada kommərsiya xarakterli əqdlərə işarə edir. Dövlət tərəfindən bağlanan hüquqi əqdin xarakteri, yəni onun ümumi hüquq və ya xüsusi hüquq xarakterli olması əqdin hüquqi təbiəti və səbəblərinə əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi xarici dövlətləri təmsil edən şəxslərə qarşı mülki məhkəmə məsuliyyətini istisna etmişdir. Həmin qanuna görə Azərbaycan Respublikasında yaradılan diplomatik missiyaların üzvləri, onların ailə üzvləri və onların fərdi ev işçiləri 18 aprel 1961-ci il tarixli "Diplomatik münasibətlər haqqında" Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edirlər. Bu hətta həmin konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətlərin diplomatik personalına da aid edilir. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış konsulluq nümayəndəliklərin üzvləri isə, konsulluğun seçilmiş qulluqçuları da daxil olmaqla 24 aprel 1963-cü il tarixli konsulluq münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun

olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edilirlər. Azərbaycan Respublikasının mülki məhkəmə məsuliyyəti xidməti dəvət üzrə Azərbaycan Respublikasında olan digər dövlətlərin nümayəndələrinə və onların müşayiətçilərinə isə şamil edilir. (Azərbaycan Respublikası MPM-nin 453-455-ci maddələri).

§ 3. Dövlət immunitetinin məzmunu və növləri

Dövlət immuniteti məzmun baxımından aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: 1) məhkəmə immuniteti; 2) iddianı qabaqcadan təmin etmə ilə bağlı tədbirlərin tətbiqindən immunitet; 3) məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet; 4) dövlət mülkiyyətinin immuniteti; 5) dövlət əqdlərinin immuniteti.

Məhkəmə immunitetinə görə bir dövlət başqa bir dövlətin məhkəməsinə verilə bilməz. Dövlətə xarici dövlətlərin məhkəmə yurisdiksiyası yalnız onun razılığı ilə şamil edilə bilər. Dövləti cavabdeh qismində prosesə cəlb edilməsini yol verilməz hesab edən məhkəmə immuniteti onun iddiaçı kimi öz hüquqlarını müdafiə etməsini inkar etmir. Məhkəmə immuniteti razılığı olmayan dövlətin cavabdehliyinin tanınmaması deməkdir. Lakin təcrübədə dövlətin razılığı olmadan onun müxtəlif bəhanələrlə xarici dövlətin məhkəməsinə verilmə hallarına tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan Respublikasının Cənubi Afrika Respublikasının məhkəməsinə verilməsini buna misal kimi göstərmək olar. Fransanın Bolyques Offshore şirkətinin iddiasına əsasən Cənubi Afrika Respublikasının Keyptaun limanında Xəzər Hövzə Qəza Xilasetmə İdarəsinə məxsus olan "Tiqr" yedək gəmisinin üzərinə həbs qoyulur. İş üzrə iddiaçı Azərbaycan Respublikasının cavabdeh qismində cəlb edilməsi tələbi ilə çıxış edir. Buna münasibət bildirən Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin açıqlamasında Xəzər Hövzə Qəza Xilasetmə İdarəsinin dövlət təşkilatı olmaması, "Tiqr" gəmisi ilə bağlı məsələlərdə Azərbaycan Respublikasının həmin idarənin istənilən öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımaması, belə tələblərin əsassız olduğu göstərilir.

Qeyd olunan məsələ ilə bağlı Keyptaun məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının cavabdeh tərəf kimi məhkəmə prosesinə cəlb olunması və Azərbaycanın prosesdə iştirak etmədiyi təqdirdə ona münasibətdə müvafiq qərarın çıxarılması əsassızdır və yolverilməzdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq dövlətlərin razılığı olmadan və həmin dövlətlər istənilən məhkəmə orqanının yurisdiksiyasını özlərinə münasibətdə şamil etmədikləri təqdirdə, onlar məhkəmə proseslərinə cavabdeh tərəf kimi cəlb oluna bilməz.

İddianın qabaqcadan təmin edilməsindən immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətə qarşı irəli sürülən iddianı qabaqcadan təmin etməkdən ötrü dövlətin əleyhinə onun razılığı olmadan hər hansı məcburetmə tədbirlərinin tətbiqi yolverilməzdir. Dövlət xarici dövlətin məhkəməsində cavabdehliyə razılıq versə belə, həmin razılıq iddianın qabaqcadan təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin tətbiqinə şamil olunmur. Təcrübədə iddianı qabaqcadan təmin etmək məqsədilə dövlətin razılığı olmadan ona qarşı tətbiq edilən məcburetmə tədbiri kimi xarici limanda dövlət gəmisini tutub saxlamaq, xarici banklarda dövlətin valyuta hesablarına həbs qoymaq, dövlətin xaricdəki əmlakını siyahıya almaq və s. hallara rast gəlinir. Məsələn, 18 may 1948-ci ildə Nyu-York limanında "Rusiya" sovet gəmisinə iki fiziki şəxsin gəmiyə qarşı qaldırdığı iddianı təmin etmək məqsədi ilə həbs qoyulur. Sovet hökumətinin tapşırığı ilə sovet səfirliyi "Rusiya" gəmisinin Sovet İttifaqına məxsus olduğu üçün immunitetə malik olmasını ABŞ dövlət departamentinin diqqətinə çatdırmışdır. ABŞ departamenti də öz növbəsində gəminin sovet hökumətinə məxsus olduğu üçün immunitetə malik olması haqqında sovet səfirinin pretenziyasını qəbul etmiş və gəmi üzərində həbs götürülmüşdür¹.

1 Луниц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. М., 1975, с. 80-81

Məhkəmə qərarlarının məcburi icrasından immunitet aşağıdakıları nəzərdə tutur: dövlətin razılığı olmadan ona və onun əmlakına qarşı xarici məhkəmə qərarlarını icra etmək məqsədi ilə hər hansı məcburetmə tədbiri tətbiq etmək olmaz. Dövlətin özünün xarici məhkəməyə verilməsinə razılığı məhkəmənin çıxardığı qərarın icrasına razılığı nəzərdə tutmur. Məhkəmənin dövlətin əleyhinə çıxardığı qərarı yalnız dövlətin xüsusi olaraq icra üçün verdiyi razılıqdan sonra icra oluna bilər.

Dövlət mülkiyyətinin immuniteti xaricdə yerləşən dövlət əmlakının hüquqi rejiminin əsasını təşkil edir. Dövlət mülkiyyətinin immunitetinə görə dövlət əmlakı toxunulmaz hesab edilir.

Dövlət mülkiyyəti ilə bağlı məsələlər ancaq məhkəmə araşdırmaları zamanı meydana gəlir. Ona görə də məhkəmə araşdırmaları ilə əlaqədar olan yuxarıda qeyd etdiyimiz immunitetlərdən fərqli olaraq dövlət mülkiyyətinin immunitetinə daha geniş kontekstdə baxmaq lazımdır. Mülkiyyət immunitetinə görə dövlətin hər hansı əmlakın ona məxsus olması haqqında bəyanatı belə müzakirəyə çıxarıla bilməz və bu fakt kimi qəbul edilməlidir. Bu baxımdan 1921-ci ildə Böyük Britaniya məhkəməsinin "**Lyuter Seqora qarşı**" iş üzrə çıxardığı qərar maraq kəsb edir. Orada göstərilir ki, əgər xarici dövlətin nümayəndəsinin İngiltərəyə gətirdiyi məhsul (əmtəə) dövlət adından gətirilirsə və məhsulun (əmtəənin) xarici hökumətə məxsus olması elan edilirsə (və ya bəyanat verilir-sə), heç bir İngiltərə məhkəməsinin belə elanı (bəyanatı) yoxlamaq səlahiyyəti yoxdur. Onun istintaqı dövlətlər arasında beynəlxalq nəzakət qaydalarına ziddir¹.

Dövlət əqdlərinin immunitetinə görə dövlətin xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə bağladığı əqdlər yalnız dövlətin razılığı ilə xarici hüquqa tabe edilə bilər, əks təqdirdə belə əqdlər dövlətin öz hüququ ilə tənzimlənməlidir. Dövlətin xarici fiziki və hüquqi şəxslərlə bağladığı müqavilələr üzrə yaranan münasibətlər tərəflərin razılığı

1 Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. М., 1982, с. 168

ilə digər hüquq seçilməyibsə, həmin dövlətin dövlətdaxili qanunvericiliyi ilə nizama salınmalıdır. Bu qayda həm məhkəmə təcrübəsində, həm də beynəlxalq müqavilələrdə öz ifadəsini tapmışdır. Hələ 1929-cu ildə Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsinin daimi palatası özünün serb və brazillə istiqrazları haqqında çıxartdığı qərarında bu qaydaya istinad etmişdir. Serb dövlət istiqrazlarının fransız sahiblərinin Yuqoslaviya dövlətinə qarşı qaldırdığı iddiaya baxarkən Palata göstərmişdir ki, istiqrazla əlaqədar tərəflərin hüquq və vəzifələri istiqrazın buraxıldığı yer - Fransanın qanununa deyil, Yuqoslaviya qanununa tabedir. Bu zaman Palata qeyd etmişdir ki, dövlətin öhdəliklərinin digər hüquqa tabe edilməsi onun suverenliyinə ziddir.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 6 iyun 1957-ci il tarixli Norveç istiqrazları haqqında Fransa-Norveç mübahisəsi üzrə qəbul etdiyi qərarında da "dövlətlə xarici hüquqi və fiziki şəxslər arasında" bağlanan müqavilələrə həmin dövlətin hüququ tətbiq edilməlidir qənaətinə gəlinir.

Dövlət əqdlərinin immuniteti ilə bağlı norma 1965-ci il "Dövlətlərlə xarici şəxslər arasında investisiya mübahisələrinin həlli qaydaları haqqında" Vaşinqton Konvensiyasında özünün beynəlxalq hüquqi təsbitini tapmışdır. Konvensiyanın 42-ci maddəsinə görə tərəflər arasında investisiya mübahisələrinə tərəflərin razılığı ilə seçilən hüquq əsasında baxılır, belə hüququn seçilməsi haqqında razılıq yoxdursa mübahisədə tərəf olan dövlətin hüququ tətbiq edilir.

Beləliklə, qeyd edilən elementlər bir yerdə dövlət immunitetinin məzmununu təşkil edir. Dövlətin xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər zamanı xüsusi statusa malik olması bir çox hallarda ona ayrı-ayrı kontraktların bağlanması zamanı mane olur. Xarici hüquqi şəxslər dövlət immunitetindən doğan hüquqi nəticələrdən çəkinərək dövlətlə kommersiya və sair xüsusi hüquq xarakterli əlaqələrə girməyə tərəddüd edirlər. Özünün xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə münasibətlərini sadələşdirmək, onlara müəyyən təminatlar vermək məqsədi ilə dövlət bir sıra hallarda ayrı-ayrı sahələr üzrə immunitətdən imtina etməli olur. Bundan irəli gələrək dövlət immuniteti-

nin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) mütləq immunitet; 2) funksional immunitet; 3) məhdud immunitet.

Mütləq immunitet zamanı dövlət bütün hallarda tam həcmdə immunitətdən istifadə edir. İmmunitetin məzmununu təşkil edən bütün elementlər mütləq immunitetin aid olduğu hallarda gözlənilir. Dövlət fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, hər bir halda ona malik olur.

İmmunitet institutu tarixən mütləq immunitet növündə meydana gəlmiş, zaman keçdikcə onun yeni formaları nəzəriyyə və təcrübədə özünə yer almışdır. Qeyd edildiyi kimi mütləq immunitet beynəlxalq təsərrüfat dövriyyəsinə mane olduğundan dövlətlər könüllü olaraq ondan imtina etməli olmuşlar. Eyni zamanda, bu gün də mütləq immunitet mövqeyinə üstünlük verən dövlətlər vardır. Bu baxımdan 1986-cı ildə ABŞ-da Çin Xalq Respublikasına qarşı qaldırılan iddia ilə əlaqədar ÇXR hökumətinin bəyanatı maraqlıdır. 1911-ci ildə Çin hökuməti tərəfindən buraxılan istiqrazların ABŞ-da yaşayan sahibləri ÇXR-ə qarşı ABŞ məhkəməsində iddia qaldırırlar. İşə baxılarkən ÇXR hökuməti verdiyi bəyanatda göstərirdi ki, məhdud immunitet onu tanımayan dövlətlər üçün məcburi ola bilməz, ÇXR mütləq immunitet prinsipinə üstünlük verməkdə davam edir.

Funksional immunitet adından göründüyü kimi dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq ona şamil edilir. Bu mənada dövlətin funksiyalarını iki qrupa bölürlər: 1) ümumi hüquq xarakterli funksiyalar; 2) xüsusi hüquq xarakterli funksiyalar.

Ümumi hüquq xarakterli funksiyalar birbaşa dövlətin suveren hakimiyyətə malik olmasından (**de jure imperi**) irəli gəlir. Xüsusi hüquq xarakterli funksiyaları yerinə yetirən zaman isə dövlət xüsusi şəxs qismində (**de jure qestionis**) çıxış edir. Birinci halda, yəni suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar olan dövlətin fəaliyyətinə immunitet şamil edilir. İkinci halda, yəni xüsusi şəxs kimi dövlət çıxış etdikdə isə o, immunitetə malik olmur. Beləliklə, funksional immunitetə görə dövlət suveren hakimiyyətini yerinə yetirdikdə immunitetə malik olur, xüsusi şəxs qismində kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olduqda immunitətdən istifadə etmir.

XIX əsrin axırlarından etibarən bir sıra məhkəmələrin təcrübəsində funksional immunitetə istinad edilmişdir. Sonralar Avstriya, Belçika, İsveçrə, İtaliya, Yunanıstan, AFR və s. dövlətlərin məhkəmə təcrübəsində immunitetin bu növü tətbiq edilmişdir. Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq qəbul edilən bir sıra milli qanunlarda, o cümlədən 1976-cı il xarici dövlətin immunitetləri haqqında ABŞ qanununda, 1982-ci il məhkəmələrdə dövlətə immunitet verilməsini nəzərdə tutan Kanada aktında, 1984-cü il xarici dövlətin immuniteti haqqında Avstraliya aktında funksional immunitet təsbit edilmişdir.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda da funksional immunitet öz əksini tapmışdır: “Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərə, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar deyilsə, bu qanunun müddəaları tətbiq edilir”. Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunla tənzimlənməsi, əslində həmin əqdlərlə hüquqi və fiziki şəxslərin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərin bərabər tutulması deməkdir ki, bu da nəticədə immunitetin tətbiqini istisna edir. Dövlətin bağladığı əqdlər onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədardırsa, onda həmin qanun tətbiq edilə bilməz.

Əqdin dövlətin suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar olub-olmamasını müəyyən edərkən müxtəlif meyarlardan istifadə edirlər. Daha çox əqdin xarakterini və məqsədini əsas götürürlər. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə də dövlət tərəfindən bağlanan hüquqi əqdlərin xarakteri onun hüquqi təbiəti və səbəblərinə əsasən müəyyən edilir.

Təcrübədə sadalanan meyarlar dövlət tərəfindən bağlanan əqdin xarakterini müəyyən etmək üçün kifayət etmədiyinə görə funksional immunitetlə əlaqədar ziddiyyətli qərarların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni əqd bəzən bir məhkəmə instansiyasında dövlətin öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqələndirilir, digərində isə həmin əqdin xüsusi-hüquqi xarakter daşdığı göstərilir. Hətta Beynəlxalq Hüquq Komissiyası özünün 1999-cu ildə Cenev-

rədə keçirilən əlli birinci sessiyasında BMT Baş Məclisinin sorğusuna əsasən hazırladığı hesabatda göstərirdi ki, əqdin xüsusi-hüquq xarakterliliyinin müəyyən edilməsi üçün dəqiq meyarlar yoxdur. Hər bir halda məsələyə konkret yanaşılmalıdır. Bu zaman məhkəmə işin bütün hallarını nəzərdən keçirməli və əqdin ümumi və ya xüsusi hüquq xarakter daşması ilə bağlı yekun nəticəyə gəlməlidir.

İmmunitetin üçüncü növü kimi qeyd etdiyimiz **məhdud immunitet** funksional immunitətdə olduğu kimi immunitetin tam həcmində qəbul edilməsini inkar edir. Eyni zamanda, funksional immunitətdən fərqli olaraq məhdud immunitet formal meyarlardan deyil, konkret situasiyalardan çıxış edir. Bu zaman dövlət müəyyən edilmiş konkret situasiyalar mövcud olduqda immunitətdən istifadə etmir. Belə situasiyaların siyahısı dövlətlər arasında bağlanan ikitərəfli, regional və universal müqavilələrlə müəyyən edilə bilər.

16 may 1972-ci il “Dövlət immunitətləri haqqında” Avropa Konvensiyası məhdud immunitet mövqeyindən çıxış edərək immunitetin şamil olunmadığı konkret halları göstərmişdir. Bura aşağıdakı hallar aiddir: 1) əgər dövlət xarici məhkəmədə iddiaçı və ya üçüncü şəxs kimi çıxış edərsə və yaxud qarşılıqlı iddia verirsə; 2) dövlət işin mahiyyəti üzrə qərar çıxarıldıqdan sonra immunitətə istinad edərsə; 3) dövlət xarici məhkəmə yurisdiksiyasını tanıması haqqında bu və ya digər formada öhdəlik götürübsə; 4) əgər bağladığı kontrakta əsasən üzərinə götürdüyü öhdəliklər üzrə onların icra olunduğu yerdə məhkəmə araşdırması keçirilirsə; 5) bağladığı əmək müqavilələri zamanı işin icra olunduğu və ya icra olunacaq yerdə məhkəmə araşdırmaları keçirilirsə və s.

II BÖLMƏ XÜSUSİ HİSSƏ

Fəsil 8. Əşya hüquqları

§ 1. Əşya hüququnun kollizion məsələləri

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyədə baş verən xarici elementli münasibətləri tənzimləyir. Mülki dövriyyə, hər şeydən əvvəl, insanlar arasında əşyaların dövriyyəsidir. Əşyalar əşya hüququnun obyektləridir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 135-ci maddəsinə görə yalnız fiziki obyektlər əşya sayılırlar. Pullar və qiymətli kağızlar da əşyadır.

Əmlak və mülkiyyət münasibətləri əşya hüququ ilə tənzimlənir. Əmlak istənilən əşyaların və qeyri-maddi əmlak nemətlərin toplusudur. Əmlak daşınar və daşınmaz ola bilər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə torpaq sahələri, yerin təkisi, ayrıca su obyektləri, meşələr, çoxillik əkmələr, binalar, qurğular, torpaqla bağlı olan digər əşyalar, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər daşınmaz əmlak hesab edilir. Daşınmaz əmlaka aid edilməyən bütün əşyalar daşınar əmlak hesab edilir.

Əmlak bu və ya digər mülkiyyət formasında mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 13-cü maddəsinə görə mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər.

Hər bir dövlətin qanunvericiliyində əşya hüququ və onun elementləri ilə əlaqədar olan məsələlər spesifik qaydada nizamlanır. Bu da xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı mürəkkəb kollizion situasiyaların meydana gəlməsinə səbəb olur. Milli hüquq sistemləri əşyaların təsnifatını, o cümlədən daşınar və daşınmaz əşyaların dairəsini müxtəlif qaydada müəyyən edir, mülkiyyətin formalarına, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə

əsaslarına fərqli hüquqi qiymət verir, mülkiyyət hüquqlarının həcmi, mülkiyyət hüququnun keçmə momenti ilə əlaqədar özünəməxsus mövqedən çıxış edirlər. Nəticədə eyni vəziyyətə ayrı-ayrı hüquq sistemləri müxtəlif qiymət verir.

Xarici elementli əşya hüquq münasibətləri zamanı meydana çıxan kollizion problemin həlli üçün əsas kollizion norma **lex rei sitae** (əmlakın olduğu yerin qanunu) hesab edilir.

Tarixən əmlakın olduğu yerin qanununun tətbiqi daşınmaz əmlaka münasibətdə nəzərdə tutulmuş, sonralar isə onun tətbiq dairəsi genişlənmiş və daşınar əmlakın hüquqi statusunun da bu kollizion bağlanma ilə müəyyən edilməsinə üstünlük verilmişdir. Ümumiyyətlə, daşınmaz əmlaka münasibətdə onun olduğu yerin qanununun tətbiq edilməsi müəyyən səbəblərdən irəli gəlmişdir. **Əvvəla**, daşınmaz əmlak müəyyən ərazi üzərində qərar tutur. Əraziyə malik olma dövlətin əsas atributlarından biridir və hər bir dövlət öz ərazisinin hüquqi statusunu müəyyən etməkdə xüsusi maraqlıdır. **İkincisi**, dövlətin yurisdiksiyası onun ərazisinə şamil edildiyindən, orada yerləşən daşınmaz əmlakı həmin yurisdiksiyadan kənar təsəvvür etmək məntiqsizlik olardı. **Üçüncüsü**, torpaq, yerin təkli, meşələr və s. bu kimi daşınmaz əmlak öz-özlüyündə ərazinin tərkib hissələridir və onlar ərazidən kənar təsəvvür edilməzdir.

Bir qayda olaraq, aşağıdakı məsələlər əmlakın olduğu yerin qanunu ilə müəyyən edilir: 1) əşya hüququnun obyektlərinin dairəsi; 2) əşya hüquqlarının həcmi və məzmunu; 3) əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi, keçməsi və xitamı qaydaları və s. Bu məsələ bir sıra beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunlarda birbaşa təsbit edilmişdir. Məsələn, hazırda Çexiyada qüvvədə olan 1963-cü il beynəlxalq xüsusi hüquq və proses haqqında Çexoslovakiya qanununa görə daşınar və daşınmaz əmlaka əşya hüquqları qanunda digər hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əşyanın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Daşınar əmlak üzərində əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı, əşya hüququnun əmələ gəlməsi və xitamı üçün əsas olan fakt baş verdiyi zaman həmin əşyanın yerləşdiyi

ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Qeyd olunan məsələ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində hərtərəfli nəzərdə tutulmuşdur. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 20 və 21-ci maddələrinə əsasən aşağıdakı məsələlər qanunla müəyyən edilən xüsusi hallar istisna olmaqla əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur: 1) daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları; 2) daşınar əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları; 3) əmlakın daşınar və ya daşınmaz olması; 4) əmlakın digər hüquqi kvalifikasiyası; 5) əmlak üzərində əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı.

Əmlakın daşınar və daşınmaz növlərə bölünməsi hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Daşınmaz əmlakdan fərqli olaraq daşınar əmlak yerdəyişmə xüsusiyyətinə malikdir. Bu da onlar üzərində yurisdiksiyaların dəyişməsi ilə nəticələnə bilər. Daşınar əmlakın özünəməxsus xüsusiyyətləri mülki dövriyyədə onlara münasibətdə əlavə kollizion məsələlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, dövlət sərhədini keçmə daşınar əmlak üzərində əşya hüquqlarının həcminə necə təsir göstərir və yaxud xarici dövlətdə yerləşən daşınar əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə keçməsi hansı qanunla tənzimlənə bilər və s.

Daşınar əmlaka münasibətdə uzun müddət xüsusən Avropa dövlətlərində mülkiyyətçinin şəxsi qanunu tətbiq edilib. Lakin mülki dövriyyənin intensivliyinin artması, çox vaxt mülkiyyətçinin yaşayış yerini və onun şəxsi qanununu müəyyən etməkdə meydana gələn çətinliklər sonralar həmişə kollizion bağlanmadan imtina edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda demək olar ki, Avropa dövlətlərinin hamısında daşınar əmlaka münasibətdə əmlakın olduğu yerin qanunu tətbiq edilir. Yəni daşınar əmlak üzərində əşya hüquqlarının həcmi əmlakın olduğu yerin qanunu ilə müəyyən edilir, daşınar əmlakın dövlət sərhədini keçməsi onun üzərində əşya hüquqlarının məzmununa və həcminə təsir göstərir, əşya üzərində qanunauyğun şəkildə əmələ gələn mülkiyyət hüququ digər dövlətlərdə tanınır və s.

Əşya hüququ ilə əlaqədar məsələlərdə əsas kollizion bağlanma kimi qəbul edilən əşyanın olduğu yerin qanunundan bir sıra istisnalar da mövcuddur. İndi isə onların bəzilərini nəzərdən keçirək.

Birincisi, yolda olan əmlak (**res in transitu**) üzərində əşya hüquqlarının, xüsusən əmlak yolda olarkən tərəflər arasında əmlakın birinin mülkiyyətindən digərinə verilməsi ilə əlaqədar bağlanan əqdlərin hansı hüquqa tabe edilməsi ilə bağlı milli hüquq sistemləri, nəzəriyyə və təcrübə müxtəlif kollizion bağlanmalar təklif edir: 1) əmlakın göndərildiyi yerin qanunu; 2) ara məntəqənin qanunu; 3) son məntəqənin (əmlakın ünvanlandığı yer) qanunu; 4) tərəflərin seçdiyi qanun; 5) yüklərin dəniz daşımaları zamanı gəminin bayrağı qanunu və s.

Milli hüquq sistemləri qeyd edilən məsələyə, bir qayda olaraq, diferensial yanaşırlar. Məsələn, Macarıstan beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununa görə yolda olan daşınar əmlaka əşya hüquqları son məntəqənin (əmlakın ünvanlandığı yerin) qanunu ilə müəyyən edilir. Lakin belə əşyaların məcburi satışı və ya girovu ilə əlaqədar yaranan hüquqi nəticələrə əmlakın olduğu yerin qanunu tətbiq edilir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda da yolda olan daşınar əmlak üzərində əşya hüquqlarına tətbiq edilən qanunla əlaqədar alternativ kollizion bağlanmalar nəzərdə tutulub: "Yolda olan daşınar əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları, tərəflərin razılığı ilə başqa hal müəyyən edilməyibsə, əmlakın göndərildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur". Normanın mətnindən görüldüyü kimi bu zaman tərəflərin muxtariyyəti əsas kollizion bağlanma kimi çıxış edir. Tərəflər tətbiq ediləcək qanunu müəyyən etmədikdə isə əmlakın göndərildiyi yerin qanununa istinad edilir.

İkincisi, əmlak üzərində mülkiyyət hüququ bir şəxsdən digərinə keçən zaman əmlakın təsadüfən məhv olma riskinin kimin üzərinə düşməsi ilə bağlı kollizion məsələ də istisnalardan biri hesab edilir¹.

¹ Луниц Л.А. Курс международного частного права. В 3 т. М., 2002, с. 421

Məsələ burasındadır ki, dövlətdaxili hüquq sistemləri riskin keçmə momenti haqqında məsələni müxtəlif qaydada həll edir. Bir sıra hüquq sistemləri (Hollandiya və bir sıra Latin Amerikası ölkələri) hələ qədim Roma hüququna məlum olan "**pericillum est emtoris**" prinsipinə üstünlük verirlər. Həmin prinsipə görə əmlakın təsadüfən məhv olma riski satılan əşyaya mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsindən asılı olmayaraq, tərəflər arasında kontraktın bağlandığı andan keçir. Digər ölkələrin qanunvericiliyində isə (Fransa, Böyük Britaniya, Çexiya və s.) "**res perit domino**" (riski mülkiyyətçi daşıyır) qaydasına üstünlük verilir. Bu zaman riskin keçmə momenti ilə mülkiyyət hüququnun keçmə momenti üst-üstə düşür.

Əmlakın təsadüfən məhv olma riskinin satıcıdan alıcıya keçməsi anı mülkiyyət hüququnun keçmə momenti ilə üst-üstə düşübdüşməməsinə baxmayaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən məsələlər mülki hüququn ayrı-ayrı institutlarına aiddir. Əgər mülkiyyət hüququ əşya hüququnun tərkibinə daxildirsə, əşyanın təsadüfən məhv olma riskinin keçməsi ilə əlaqədar məsələ isə öhdəlik hüququna aiddir. Ona görə də əmlakın təsadüfən məhv olma riskinin keçmə momenti ilə bağlı məsələ müstəqil kollizion bağlanmaya malikdir.

Üçüncüsü, əmlak hüquqlarının dövlət qeydiyyatı qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda daşınar əmlaka da şamil edilir. Dövlət qeydiyyatı olan daşınar əmlaka əşya hüquqları, bir qayda olaraq, həmin əmlakın olduğu yerin qanunu ilə deyil, onların qeydiyyatdan keçdikləri ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Əlbəttə, bu zaman belə əmlakın olduğu yer ilə qeydiyyatdan keçdiyi yerin üst-üstə düşməsi adi hal ola bilər. Lakin belə əmlak qeydiyyatdan keçdiyi ölkənin hüddudlarından kənara çıxarıldıqda onunla bağlı əşya hüquqları əmlakın olduğu yerin qanunu ilə deyil, qeydiyyatdan keçdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilməlidir. Nəqliyyat vasitələri bu kateqoriyadan olan əmlak hesab edilir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 22-ci maddə-

sinə görə də nəqliyyat vasitələrinə əşya hüquqları onların olduğu yerin qanunu ilə deyil, qeydiyyatdan keçdikləri ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur.

Dördüncüsü, vərəsəlik qaydasında daşınar əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi əmlakın olduğu yerin qanunu ilə deyil, miras qoyanın şəxsi qanunu ilə tənzimlənir. Bu barədə XV fəsildə daha ətraflı şərh veriləcəkdir.

Beşincisi, əvvəlki fəsildə haqqında bəhs etdiyimiz dövlət imuniteti ilə əlaqədar dövlət əmlakına münasibətdə əmlakın olduğu yerin qanunu xeyli məhdudlaşır və s.

Azərbaycan Respublikasının bağladığı hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə əşya hüququnun kollizion məsələləri aşağıdakı qaydada tənzimlənir: 1) daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ ərazisində daşınmaz əmlak olan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir (bu zaman **lex rei sitae** kollizion bağlanmadan istifadə edilmişdir); 2) dövlət reyestrlərinə daxil edilməli olan nəqliyyat vasitələri üzərində mülkiyyət hüququ ərazisində nəqliyyat vasitəsini qeydiyyatdan keçmiş orqan olan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir; 3) əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun və ya digər əşya hüququnun yaranması və xitamı, bunun üçün əsas olan hərəkət və digər hallar baş verdiyi vaxtda ərazisində əmlak yerləşən Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir; 4) əqdlərin predmeti olan əmlak üzərində mülkiyyət və digər əşya hüququnun yaranması və xitam edilməsi Tərəflərin sazişində başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, əqdin bağlandığı yerin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Əşya hüququnun kollizion məsələləri çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrlə də tənzimlənir. Düzdür, bu istiqamətdə universal beynəlxalq müqavilə mövcud olmasa da, bir sıra çoxtərəfli müqavilələrlə qeyd edilən məsələlərin tənzimlənməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu sıraya aşağıdakı beynəlxalq müqavilələr aiddir: 1955-ci il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya, 1958-ci il “Əmtəələrin alqı-sat-

qısı zamanı mülkiyyət hüququnun keçməsinə tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya, 1986-cı il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya və s.

§ 2. Xarici investisiyaların hüquqi tənziimi

İnvestisiya gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitinə, habelə maddi və intellektual sərvətlərə deyilir. İnvestisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar fəaliyyət investisiya fəaliyyəti adlanır. İnvestisiya fəaliyyəti ilə nəinki yerli fiziki və hüquqi şəxslər, həm də xaricilər məşğul ola bilərlər. Xaricilər tərəfindən qoyulan investisiya xarici investisiya adlanır.

İnvestisiyalar əmlak və qeyri-əmlak xarakteri kəsb edir. Maddi formada ifadə olunan əmlak xarakterli investisiyalara aşağıdakılar aiddir: pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, digər qiymətli kağızlar, daşınar və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər) və əmlak hüquqları. Qeyri-əmlak xarakterli investisiyalar intellektual mülkiyyətlə əlaqədarlıdır. Bura müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər, bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan, ancaq patentləşdirilməmiş texniki sənədləşdirmə, vərmiş və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu (nou-hau) və s. aid edilir.

Xarici investor qismində, bir qayda olaraq, aşağıdakılar çıxış edir: xarici hüquqi şəxslər, xarici vətəndaşlar, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar. Xaricdə daimi yaşayış yeri olan vətəndaşlığı olmayan şəxslər də xarici investor hesab edilirlər.

Xarici investorların fəaliyyəti beynəlxalq və milli hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu sahədə mövcud olan beynəlxalq müqavilələri iki qrupa bölmək olar: 1) çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr; 2) ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr.

İnvestisiyaların hüquqi tənzimi ilə əlaqədar universal və regional səviyyədə bağlanan çoxtərəfli müqavilələr mövcuddur. Belə müqavilələrdən biri də Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının təşəbbüsü ilə hazırlanan, 18 mart 1965-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmaq üçün açıq elan edilən, 14 oktyabr 1966-cı ildə qüvvəyə minən “Dövlətlər və xarici şəxslər arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında” Konvensiyadır. Konvensiyaya uyğun olaraq xarici investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəz təsis edilmişdir. Mərkəzin əsas məqsədi Razılığa gələn dövlətlərlə digər Razılığa gələn dövlətlərin fiziki və ya hüquqi şəxsləri arasında investisiya mübahisələrinin barışdırma və ya arbitraj yolu ilə həlli üçün imkan yaratmaqdan ibarətdir. İnvestisiya ilə bağlı mübahisənin Mərkəzdə baxılması üçün aşağıdakı müddəalara əməl edilməlidir: 1) Mərkəz yalnız Razılığa gələn dövlətlə digər Razılığa gələn dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxsləri arasında mübahisəyə baxır; 2) İnvestisiya mübahisəsində tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə istifadə edilən beynəlxalq tənzimləmə metodu barışdırma və arbitraj imkanlarını nəzərdə tutur; 3) İnvestisiya mübahisəsinin barışdırma və ya arbitraj yolu ilə həlli üçün Tərəflərin qarşılıqlı razılığı Tərəflərin üzərinə barışdırma ilə bağlı tövsiyələri lazımi qaydada öyrənmək və arbitraj qərarlarını yerinə yetirmək öhdəliyi qoyan razılaşmada ifadə olunur; 4) hər hansı mübahisənin Mərkəzdə baxılması üçün müvafiq Razılığa gələn dövlət tərəfindən Konvensiyanın ratifikasiya edilməsilə yanaşı, həm də onun həmin mübahisə üzrə konkret razılığı tələb olunur; 5) Beynəlxalq Mərkəzin yurisdiksiyası Razılığa gələn dövlətlə digər Razılığa gələn dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxsləri arasında investisiya ilə bağlı bütün hüquqi mübahisələrə şamil edilir, bir şərtlə ki, tərəflərin müvafiq mübahisəni Mərkəzə vermək haqqında yazılı razılığı olsun. Belə razılıqdan birtərəfli imtina yol-verilməzdir; 6) Arbitraj məhkəməsi investisiya mübahisəsini tərəflərin razılığı ilə seçilən hüquq normalarına uyğun həll edir. Tətbiq ediləcək hüquq haqqında razılıq olmadıqda mübahisədə Tərəf olan

dövlətin hüququ (kollizion hüquq normaları da daxil olmaqla) və tətbiq edilə biləcək beynəlxalq hüquq normaları tətbiq edilir.

Bu sahədə digər çoxtərəfli konvensiya 1985-ci ilin sentyabr ayında imzalanmış, 12 aprel 1988-ci ildə qüvvəyə minmiş investisiyaların təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentliyin təsis edilməsi haqqında Seul Konvensiyası hesab edilir. Konvensiyanın əsas məqsədi xarici investorlara qeyri-kommersiya risklərindən sığortalanmaq yolu ilə maliyyə təminatları verməkdən ibarətdir. Konvensiya baxımından qeyri-kommersiya riski dedikdə aşağıdakılar başa düşülür: 1) valyuta köçürmələri ilə əlaqədar olan risk; 2) ekspropriasiya və ya digər analogi tədbirlərlə bağlı risk; 3) müqavilə şərtlərinin pozulmasından irəli gələn risk; 4) müharibə və vətəndaş hərəmərcliyi ilə bağlı risk.

Xarici investor sadalanan risklərdən qorunmaq üçün Çoxtərəfli Agentliklə sığorta müqaviləsi bağlayır. Sığorta hadisəsi baş verən zaman sığortalıya (investora) Agentlik nəzərdə tutulan kompensasiyanı ödəyir, sığortalı da öz növbəsində sığortaçıya (Agentliyə) qoyulan investisiya ilə əlaqədar bütün hüquqları və ya tələbləri güzəştə gedir. Nəticədə xarici investorla dövlət arasında olan münasibət Agentliklə dövlət arasındakı münasibətlə əvəz olunur.

Xarici investisiyaların hüquqi tənzimi sahəsində regional beynəlxalq müqavilə kimi MDB çərçivəsində bağlanan 1993-cü il “İnvestisiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında” və 1997-ci il “İnvestorun hüquqlarının müdafiəsi haqqında” konvensiyaları göstərmək olar.

Çoxtərəfli konvensiyalarla yanaşı dövlətlər investisiya sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədi ilə ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr bağlamağa da üstünlük verirlər. Azərbaycan Respublikası investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında Böyük Britaniya, Fransa, İran İslam Respublikası, Gürcüstan, Pakistan İslam Respublikası, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Livan, Moldova, İtaliya, Polşa, Türkiyə, Ukrayna və s. dövlətlərlə ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr bağlamışdır. Həmin müqavilələr məzmun və struktur

baxımından bir-birini təkrarlayır və onların əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır: 1) Razılığa gələn Tərəf öz ərazisində digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşları və şirkətlərinin investisiya qoyuluşunu həvəsləndirir, onlar üçün əlverişli şərait yaradır və öz qanunları çərçivəsində belə kapitalı qəbul edir; 2) Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşları və şirkətlərinə investisiya qoyuluşu sahəsində milli rejim və ya ən əlverişli rejim verilir; 3) Razılığa gələn Tərəfin ərazisində baş verən müharibə və ya silahlı münaqişə, inqilab, fəvqəladə hallar, üsyan və qiyam ilə bağlı zərərçəkmə zamanı kompensasiyanın ödənilməsi; 4) ekspropriasiya, milliləşdirmə və ya ekspropriasiyaya bərabər tutulan digər tədbirlərə yalnız müstəsna hallarda yol verilməsi, milliləşdirmə və ya ekspropriasiya yalnız daxili ehtiyaclarla bağlı olan ictimai məqsədlər tələb etdikdə ayrışdırmə yaradılmadan, təxirə salmadan, adekvat və səmərəli kompensasiya şərti ilə həyata keçirilə bilər; 5) investidlərə investisiyaların və gəlirlərin məhdudiyətsiz köçürülməsinə təminat verilir; 6) investisiyalarla əlaqədar baş verən istənilən hüquqi məsələnin arbitraj yolu ilə həlli imkanı nəzərdə tutulur. Hətta bəzi müqavilələrdə arbitraj orqanı konkretləşdirilir. Məsələn, 4 yanvar 1996-cı ildə Böyük Britaniya ilə bağlanmış analoji müqavilənin 8-ci maddəsinə görə hər bir Razılığa Gələn Tərəflə digər Razılığa gələn Tərəfin fiziki və hüquqi şəxsi arasında birincinin ərazisində olan investisiyaları ilə əlaqədar baş verən, istənilən hüquqi mübahisəni 1965-ci il martın 18-də Vaşinqtonda imzalanmaq üçün, açılmış olan “Dövlətlər və xarici şəxslər arasında investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi haqqında” Konvensiya çərçivəsində barışdırma və ya arbitraj yolu ilə həll etmək üçün investisiya mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəzə müraciət etməyə razılıq verir.

Hər bir dövlət özünün qanunlarına uyğun olaraq xarici investidlərin hüquqi statusunu müəyyən edir. Bu zaman dövlət beynəlxalq müqavilələrə əsasən üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün dövlətdaxili qanunvericiliyi qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşdırmağa borcludur.

Müasir dövrdə investisiya qoyuluşuna daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələr möhtacdır. Buna görə də həmin ölkələrdə xarici investisiyaların hüquqi tənziimi ilə bağlı, bir qayda olaraq, xüsusi qanunlar qəbul edilmişdir. ABŞ, AFR, Fransa, Böyük Britaniya, Yaponiya və s. bu kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə isə bu barədə xüsusi qanunvericilik aktları mövcud deyildir. Xarici investisiyalarla bağlı məsələlər həmin dövlətlərdə ümumi əsaslarla tənziimlənir.

Azərbaycan Respublikasında xarici investisiyaların hüquqi tənziimi 15 yanvar 1992-ci il tarixli “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” (sonradan bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir), 13 yanvar 1995-ci il tarixli “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunlarla, habelə Prezident fərmanları və hökumətin qərarları ilə tənziimlənir.

“Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanuna görə xarici investorlar Azərbaycan Respublikası ərazisində investisiya qoya bilərlər.

VI fəsilə qeyd etdiyimiz kimi “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə xarici investorlar Azərbaycan Respublikası ərazisində investisiya qoya bilərlər.

Həmin Qanuna görə xarici investorların investisiya qoyuluşu sahəsindəki fəaliyyətinin hüquqi rejimi Qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla yerli fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakı, əmlak hüquqları, habelə investisiya fəaliyyəti üçün yaradılmış rejimdən az əlverişli ola bilməz. Hətta xalq təsərrüfatının üstünlük verilən sahələrində və ayrı-ayrı ərazilərdə xarici investisiya üçün qanunvericiliklə əlavə güzəştlər müəyyən edilə bilər. Xarici investisiya tam və qeyd-şərtsiz müdafiə olunur. Azərbaycan Respublikasının sonrakı qanunvericiliyi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə on il ərzində xarici investisiyaya investisiyanın qoyulduğu zaman qüvvədə olan qanunvericilik tətbiq edilir.

Xarici investisiya yalnız müstəsna hallarda milliləşdirməyə və rekvizisiyaya məruz qala bilər. Belə halda xarici investora təxirə salınmadan müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilməlidir.

Qanun xarici investorlara müvafiq vergi və rüsumlar ödənildikdən sonra investisiya ilə əlaqədar qanuni əsaslarla xarici valyuta şəklində əldə etdikləri gəlirləri və başqa məbləğləri, o cümlədən kompensasiyaları və zərərin ödənilməsi məbləğlərini xaricə köçürməsinə təminat verir.

Qeyd edilən müddəalar “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanunda inkişaf etdirilmişdir. Qanunun 6-cı maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyət formasından və təsərrüfat fəaliyyətinin növündən asılı olmayaraq investisiya fəaliyyətinin bütün subyektləri investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində bərabər hüquqlara malikdir. Qanun, eyni zamanda, investisiya fəaliyyəti subyektlərinin vəzifələrini də onlar arasında fərq qoymadan müəyyən etmişdir. Dövlət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyanın qorunmasına təminat verir. Investorlar, o cümlədən xarici investorlar investisiyanı idarə, istifadə və ona xitam verməyə maneçilik törədə bilən ayrı-seçkilik xarakterli tədbirləri istisna edən, habelə qoyulmuş sərvətlərin və investisiyanın nəticələrinin respublikadan aparılması şərtləri və qaydasını müəyyənləşdirən bərabər hüquqi rejimlə təmin olunurlar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 mart 2000-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında əlverişli investisiya mühitinin formalaşması yolu ilə sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsini, xarici investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı görülən işlərin əlaqələndirilməsini və bu sahədə vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Xarici İnvestisiyalar Agentliyi yaradılmışdır.

Xarici investisiyalar haqqında qanunlar bütün MDB ölkələrində qəbul edilmiş və onlar demək olar ki, cüzi fərqlərlə eyni məzmunla malikdir.

§ 3. Azad iqtisadi zonalarda xarici investisiyalar

Azad iqtisadi zona dövlət ərazisinin elə bir hissəsinə deyilir ki, burada konkret iqtisadi vəzifələri yerinə yetirməkdən ötrü xarici investorlarla birgə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün xüsusi şərait yaradılır. Azad iqtisadi zonada xarici investorlar üçün onların adi təsərrüfat fəaliyyəti rejimindən fərqli olaraq müəyyən əlavə imtiyazlar yaradılır. Belə imtiyazlar sırasına, bir qayda olaraq, aşağıdakılar aid edilir: xarici investisiyalı müəssisələrin qeydiyyatının və ya başqa formada rəsmiləşdirilməsinin sadə qaydaları; imtiyazlı vergi rejimi; xüsusi gömrük rejimi; təbii ehtiyatlardan istifadə haqqının aşağı olması; xarici vətəndaşların gediş-gəlişinin sadə qaydaları və s.

Azad iqtisadi zonaya texnologiya, maşın və avadanlıq, xammal, material və yarımfabrikatlar azad və gömrüksüz gətirilir. Azad iqtisadi zonada mallar yenidən çeşidlənir, çəkilib-bükülür, qablaşdırılır, yenidən emal olunur, bundan sonra gömrük vergisi ödənilməklə həmin ölkənin daxili bazarına çıxarılır və ya başqa ölkələrə daşınır.

"Azad iqtisadi zona" anlayışı belə zonanın yaradılmasının təyinatından asılı olaraq müxtəlif cür adlandırılıb bilər. Bəzi ölkələrdə buna azad gömrük zonası (Bolqarıstan, Yuqoslaviya), digər ölkələrdə xüsusi iqtisadi zonalər (Çin) və ya azad sənaye zonaları (Asiya və Afrika ölkələrində), yaxud da azad sahibkarlıq zonaları (ABŞ) deyilir.

Şərti olaraq azad iqtisadi zonaları üç qrupa bölürlər: 1) azad sənaye zonaları; 2) xarici ticarət zonaları; 3) funksional və ya sahəvi zonalər (texnoparklar, sığorta, bank zonaları və s.)

Azad sənaye zonaları, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə yaradılır və belə ərazidə ticarət, valyuta, vergi, gömrüklə bağlı imtiyazlı hüquqi rejim mövcud olur.

Xarici ticarət zonaları daha çox Qərbi Avropa ölkələri üçün xarakterikdir. Malları əlavə dəyər vergisi və digər ticarət ödəmələrindən azad edən belə zonalarda əmtəələrin yüklənməsi və boşaldılması, uzun müddətə anbarlarda yerləşdirilməsi, sərgilərdə nümayiş etdirilməsi, çeşidlənməsi və digər bu kimi hərəkətlər həya-

ta keçirilir. Bu zaman, bir qayda olaraq, iri dəniz limanları, dəmir yol qovşağı, aeroportun xüsusi ərazisi və yaxud onlara bitişik rayon azad ticarət zonası elan edilir. Təkcə Almaniya ərazisində altı liman şəhəri (Bremen, Bremerhafen, Kukehafen, Emden, Kil, Hamburg) azad liman statusuna malikdir.

Funksional və ya sahəvi zonalər elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmək, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədi ilə yaradılır.

Beləliklə, azad iqtisadi zonanın növlərinin geniş spektri mövcuddur və onlardan hər hansı birini öz ərazisində yaratmaq hər bir dövlətin suveren hüququdur. Azad iqtisadi zonanın hüquqi statusu dövlətdaxili qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bir sıra dövlətlərdə bu bərdə xüsusi qanunlar qəbul edilmişdir. Məsələn, ABŞ (1934-cü ildə qəbul edilib), Meksika (1946-cı il), Rumıniya (1978-ci il), Böyük Britaniya (1984-cü il), Bolqarıstan (1979-cu il) və s. dövlətlərdə azad iqtisadi zonalər haqqında xüsusi qanunlar mövcuddur.

Dünyada getdikcə sürətlənən inteqrasiya prosesləri beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində azad iqtisadi zonalərin statusu ilə əlaqədar məsələlərin həllini zəruri etmişdir. 25 iyul 1988-ci ildə Avropa İttifaqı Şurasının qəbul etdiyi "Azad gömrük zonaləri və anbarları haqqında" qərarı İttifaqın üzvü olan dövlətlərdə qüvvədədir. Həmin sənəd üzv dövlətlərin ərazisində olan belə zonalərin hüquqi rejimini müəyyən edir.

"Xarici investisiyalərin qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda bu baxımdan "sərbəst iqtisadi zona" anlayışından istifadə edilmişdir. Qanunun 41-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında xarici investoralərin, xarici investisiyalı müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti üçün güzəştli rejimin müəyyən edildiyi ərazi sərbəst iqtisadi zona sayılır.

Qanun sərbəst iqtisadi zonalərin yaradılması qaydasını, xarici investoralərin və xarici investisiyalı müəssisələrin orada qeydə alınmasını, onların təsərrüfat fəaliyyəti və başqa fəaliyyət ilə məşğul olması şərtlərini Azərbaycan Respublikasının sərbəst iqtisadi zonalər haqqında qanunvericiliyi ilə müəyyən ediləcəyini nəzərdə tutur. Gələcəkdə belə qanunun qəbul olunması istisna olunmur.

§ 4. Azərbaycan Respublikasının xaricdəki mülkiyyətinin hüquqi vəziyyəti

Xarici dövlətin ərazisində bu və ya digər şəkildə: dövlət orqanlarına mənsub olan əmlak, dövlət bankının hesabları, hava və dəniz gəmiləri və s. formada Azərbaycan dövlətinin mülkiyyəti mövcud ola bilər. Xarici dövlətin ərazisində yerləşən dövlət mülkiyyəti xüsusi statusa malikdir. Bu birbaşa ümumqəbul edilmiş norma olan dövlət immunitetindən irəli gəlir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət mülkiyyəti onun yerləşdiyi yerin dövləti tərəfindən zorakılıq hərəkətlərinə məruz qala bilməz, ona həbs qoyula bilməz, məcburi şəkildə özgəninkiləşdirilə bilməz və digər məcburi hərəkətlərin obyekti ola bilməz. Azərbaycan dövləti, onun orqanları və təşkilatları tərəfindən hər hansı öhdəliyin yerinə yetirilməməsi xaricdə yerləşən Azərbaycan dövlətinin əmlakının həbsi və ona qarşı digər məcburetmə hərəkətlərinin görülməsi yolverilməz hesab edilir.

Dövlət əmlakına münasibətdə əmlakın yerləşdiyi yerin qanununun (*lex rei sitae*) tətbiqi xeyli məhdudlaşır. Dövlət əmlakı toxunulmaz hesab edilir. Yalnız dövlətin razılığı ilə onun əmlakına hər hansı məcburetmə tədbiri tətbiq edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 155-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasına mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak dövlət mülkiyyətidir. Dövlət immuniteti institutundan irəli gələn bütün məsələlər tam həcmdə Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqələri dövlət mülkiyyətinin həcmninə getdikcə artmasına gətirib çıxarır. Dövlət əmlakı müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən sonradan satılmaq, sərgilərdə nümayiş etdirmək və s. məqsədlə xaricə aparıla bilər. Eyni zamanda dövlətin xaricdə daşınmaz əmlakı da mövcud ola bilər.

Hüquqi kvalifikasiyadan asılı olmayaraq dövlət əmlakının idarəçiliyi həmin dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Yəni Azərbaycan dövlətinin mülkiyyəti üzərində hansı dövlət orqanının

sərəncam vermək hüququna malik olması Azərbaycan qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan dövləti xaricdə yerli qanunlara uyğun olaraq daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüquqları əldə edə bilər.

Dövlət mülkiyyətinin ayrılmaz hissəsini mədəni sərvətlər təşkil edir. Mədəni sərvətlərlə əlaqədar istər beynəlxalq səviyyədə, istərsə də milli qanunvericilikdə xüsusi qaydalar müəyyən edilmişdir. YUNESKO çərçivəsində hazırlanan 1954-cü il “Hərbi konfliktlər zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi haqqında” Haaqa konvensiyası, 1970-ci il “Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni aparılması, gətirilməsi və onlar üzərində mülkiyyət hüququnun keçməsinin qarşısının alınması və qadağan edilməsinə yönələn tədbirlər haqqında” Konvensiya, 1972-ci il “Ümumdünya mədəni və təbii sərvətlərin mühafizəsi haqqında” Konvensiya bu istiqamətdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının da ratifikasiya etdiyi 1972-ci il YUNESKO Konvensiyasına görə ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərində yerləşən mədəni və təbii sərvətlər bütün bəşəriyyətə mənsub olan ümumdünya sərvətinin bir hissəsi hesab edilir.

Fəsil 9. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əqli mülkiyyət hüququ

§ 1. Ümumi müddəalar

Əqli mülkiyyət hüququ insanların əqli fəaliyyətinin nəticələrindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusuna deyilir. İnsanların əqli fəaliyyətinin nəticələrinin hüquqi mühafizəsi ilə müqayisədə "əqli mülkiyyət" anlayışı yeni termdir. Bu termin Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən işlənməyə başlanmışdır. 1995-ci il Konstitusiyasının 30-cu maddəsində bu termin altında insan və vətəndaşlar üçün ayrıca hüquq nəzərdə tutulmaqla yanaşı onun elementləri də qismən sadalanmış və onların hüquqi mühafizəsinə təminat verilmişdir: "Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur".

"Əqli mülkiyyət" termininin Azərbaycan hüquq sistemində özünə "vəsiqə" qazanmasının əsasında beynəlxalq hüquq normaları durur. 14 iyul 1967-ci ildə Stokholmda imzalanmış, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən Konvensiyanın 2-ci maddəsində göstərilir ki, "əqli mülkiyyət" anlayışı altında aşağıdakılar nəzərdə tutulur: ədəbi, bədii və elmi əsərlərə; artistlərin, səsyazma, radio və televiziya verilişlərinin icra fəaliyyətinə; insan fəaliyyətinin bütün sferalarında ixtiralara; elmi kəşflərə, sənaye nümunələrinə; əmtəə nişanına, xidmət nişanına, firma adlarına, kommersiya işarələrinə aid olan hüquqlar, vicdansız rəqabətdən hüquqlar, habelə istehsalat, elm, ədəbi və bədii sahələrdə intellektual fəaliyyətə aid olan digər hüquqlar.

Zəmanəmizdə insanların əqli fəaliyyətinin nəticəsi olan mənəvi nemətlərin ixracı maddi nemətlərlə müqayisədə heç də geri qalmır. Bu baxımdan əqli mülkiyyət hüququnun beynəlxalq hüquqi mühafizəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mülki hüquqların digər növlərindən fərqli olaraq əqli mülkiyyət hüququnun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması onun

beynəlxalq hüquqi mühafizəsini daha da aktuallaşdırır. **Hər şeydən əvvəl**, əqli mülkiyyət hüququ ərazi xarakteri daşıyır. Konkret dövlətin ərazisində yaranan əqli mülkiyyət hüququnun tanınması və qorunması, əgər həmin dövlətin iştirak etdiyi beynəlxalq hüquqi mühafizə sistemi yoxdursa, həmin dövlətin hüdudları ilə məhdudlaşır. Başqa sözlərlə ifadə etsək, əmlak hüquqlarından fərqli olaraq əqli mülkiyyət hüququ ilə bağlı məsələlər eksterritorial xarakter kəsb etmir. Bir ölkənin qanunları əsasında meydana gələn subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun digər dövlətin ərazisində tanınması üçün həmin dövlətlər arasında müvafiq əqli mülkiyyət hüququnun qarşılıqlı tanınması haqqında razılışma olmalıdır.

İkincisi, xaricilər üçün əqli mülkiyyətlə bağlı hər hansı hüququn tanınması yerli qanunlara əsaslanır. Bu zaman xaricinin şəxsi qanunu heç bir əhəmiyyət kəsb etmir və onun tətbiqinə yol verilmir. Əqli mülkiyyətlə əlaqədar xaricinin statusunun yerli qanunlara tabe edilməsi, bir qayda olaraq, bu istiqamətdə kollizion problemini aradan qaldırır. Ona görə də beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti kimi əqli mülkiyyət münasibətləri öyrənilərkən, əsasən yerli qanunlarla bu sahədə xaricilərə verilən hüquqların dairəsi və mühafizə imkanları üzərində dayanırlar.

Əqli mülkiyyət hüququ müstəsna hüquq hesab edilir. Bu onunla izah olunur ki, əqli mülkiyyətin obyektlərini yaradanlar öz əqli əməyinin bəhrəsi və yaradıcılıq nəticəsinə subyektiv hüquqlar əldə edir¹. Müstəsna əqli mülkiyyət hüququnun yalnız onun subyektiv nə məxsus olmasını ifadə edir. Müstəsna hüquq qeyri-maddi nemətə mütəlak hüquqdur. Ədəbiyyatda çox haqlı olaraq göstərilir ki, qeyri-maddi obyektə münasibətdə müstəsna hüququn yerinə yetirdiyi funksiya, maddi obyektlər üçün mülkiyyət hüququnun əhəmiyyəti qədərdir².

1 Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. B., 2000, s.215

2 Права на результаты интеллектуальной деятельности. Сб. нормативных актов. Вступительная статья В.А.Дозорцева. М., 1994, с.42

İnsanların yaradıcı fəaliyyətinin nəticələri müxtəlif şəkildə təzahür etdiyinə görə onların mühafizə sistemləri fərqləndirilir: 1) müəyyən formada ifadə olunan nəticə müəlliflik hüquqları ilə; 2) mahiyyət xarakteri daşıyan nəticə isə patent hüququ ilə mühafizə olunur. Birinci halda (müəlliflik hüquqları zamanı) əqli mülkiyyət hüququnun mühafizəsi fakta görə (əsərin yaranması faktı), ikinci halda (patent hüququ zamanı) isə onun qeydə alınmasına görə yaranır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar insanların əqli fəaliyyətinin istiqamətləri genişləndiyinə görə mühafizə sistemlərini obyekt baxımından axıra qədər fərqləndirmək qeyri-mümkündür. Belə ki, faktoloji xarakter daşıyan əqli mülkiyyət obyektlərinin qeydiyyatı hallarına və yaxud əksinə rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, mühafizə vasitəsinə görə əqli mülkiyyət obyektlərini aşağıdakı qruplara bölürlər: 1) müəlliflik hüququ ilə mühafizə edilən obyektlər. Bura elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri aid edilir; 2) əlaqəli hüquqlar vasitəsilə mühafizə edilən obyektlər (ifalar, fonogramlar, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişləri); 3) patent hüququ ilə hüquqi mühafizə edilən obyektlər. Bura sənaye mülkiyyəti obyektləri (ixtiralar, faydalı modellər və sənaye nümunələri) daxildir; 4) fərdiləşdirmə qaydasında mühafizə edilən obyektlər (əmtəə nişanı, xidmət nişanı, firma adları, coğrafi göstəriciləri) və s.

§ 2. Müəlliflik və əlaqəli hüquqların beynəlxalq hüquqi mühafizəsi

Müəlliflik hüquqlarının sırf ərazi xarakteri kəsb etməsi artıq XIX əsrin axırlarında ciddi problemlər yaratmağa başladı. Xüsusən eyni dilli ölkələrdə (Fransa, Belçika, İsveçrə, Almaniya, Avstriya, İngiltərə, ABŞ, Kanada) xaricilərin müəlliflik hüquqlarının mühafizə olunmaması bu sahədə özünəməxsus "pirat"çılığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələ burasında idi ki, xaricdə çap

olunan əsərləri müəlliflik hüquqlarını tanımadan çap etmək çox ucuz başa gəldiyindən həm xarici müəllifin, həm də xarici nəşriyyatın mənafeyinə ciddi zərbə vurulurdu.

Bunun qarşısını yalnız bir üsulla – müəlliflik hüquqlarının qarşılıqlı tanınması və mühafizəsi haqqında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə almaq mümkün idi. Belə müqavilələrə görə bir razılığa gələn dövlətin ərazisində meydana gələn müəlliflik hüququ digər razılığa gələn dövlətin ərazisində onun qanunlarına uyğun olaraq tanınır və mühafizə edilir.

Müəlliflik hüquqlarının qarşılıqlı tanınması və mühafizə edilməsi haqqında beynəlxalq müqavilələr ilk əvvəl ikitərəfli xarakter daşımış və daha çox eyni dilli ölkələr arasında bağlanmışdır. XIX əsrin II yarısında qısa müddət ərzində artıq Avropa dövlətləri arasında 33 ikitərəfli müqavilə bağlanmışdı. Lakin müəlliflik hüquqları sahəsində ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyindəki fərqləri ikitərəfli müqavilələr aradan qaldırmağa qadir olmadığından, bu sahədə çoxtərəfli sazişə ehtiyac duyulurdu. Nəticədə 1886-cı ildə “Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında” Bern Sazişi bağlandı. Sazişlə müəlliflik hüquqları sahəsində maddi hüquq normaları unifikasiya edilmiş, bu da ona qoşulan dövlətlərin hüquq sistemləri arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına, mühafizə olunmaq şərti ilə müəlliflərin əsərlərinin maneəsiz yayılmasına şərait yaratmışdır. 26 maddədən ibarət olan bu sənədə bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər (hazırda 24 iyul 1974-cü il Paris konfransında ona edilən redaktə ilə qüvvədədir) edilmişdir. Dünyanın əksər dövlətləri ona qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası 27 noyabr 1998-ci ildən etibarən Bern Konvensiyasının iştirakçısıdır.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə Konvensiya iştirakçıları ədəbi və bədii əsərlərə müəlliflik hüquqlarının qorunması üçün öz aralarında Bern İttifaqı yaradırlar. Konvensiyaya əsasən nəzərdə tutulan mühafizə sistemi aşağıdakılara tətbiq edilir: 1) İttifaqın üzvü olan ölkələrdən hər hansı birinin vətəndaşı olan müəlliflərin həm çap olunmuş, həm də çap olunmamış əsərlərinə münasibətdə;

2) İttifaqın üzvü olan ölkələrdən hər hansı birinin vətəndaşı olmayan, lakin həmin ölkələrdə ilk dəfə və yaxud İttifaqın üzvü olan ölkə ilə üzvü olmayan ölkədə eyni vaxtda əsəri çap olunan müəllifin həmin əsərinə münasibətdə; 3) İttifaqın üzvü olan ölkələrdən hər hansı birinin vətəndaşı olmayan, lakin onlardan hər hansı birində daimi yaşayan müəlliflər həmin ölkənin vətəndaşı olan müəlliflərə bərabər tutulduğundan onların əsərlərinə münasibətdə.

Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə İttifaqın üzvü olan dövlətlərdə əsərləri mühafizə edilən müəlliflərə milli rejim verilir. Ümumiyyətlə, Konvensiyada müəlliflik hüquqları iki qrupa bölünür: 1) İttifaqın üzvü olan dövlətin milli qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan müəlliflik hüquqları; 2) Konvensiya ilə birbaşa nəzərdə tutulan müstəsna hüquqlar. Bura əsərin tərcümə olunması, icrası, onun radio və ya televiziya ilə nümayişi, onun yenidən işlənməsi və s. ilə əlaqədar müəllifin müstəsna hüquqları aid edilir.

Konvensiyanın 7-ci maddəsinə görə müəlliflik hüquqlarının qorunma müddəti müəllifin bütün ömrü boyu davam etməklə onun ölümündən 50 il sonrakı dövrünü əhatə edir. Kinomatoqrafiya, fotoqrafiya əsərlərinə, anonim və ya təxəllüslə çap olunmuş əsərlərə münasibətdə isə nisbətən qısa müddət (əsərin yaradılmasından sonra 50 il həddində) müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, İttifaqın üzvü olan ölkələr müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi ilə əlaqədar daha uzun müddət müəyyən edə bilirlər.

Hazırda Bern İttifaqının inzibati funksiyalarını Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) yerinə yetirir.

Müəlliflik hüquqları sahəsində ikinci əsas çoxtərəfli müqavilə 1952-ci ildə Cenevrədə imzalanmış "Müəlliflik hüquqları haqqında" Ümumdünya Konvensiyası hesab edilir. Konvensiyanın mətninə bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Hazırda 1971-ci il redaktəsində qüvvədədir. Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Bern Konvensiyasından fərqli olaraq Ümumdünya Konvensiyası daha universal xarakter daşıyır. Hər bir dövlət öz milli qanunve-

riciliyində ciddi dəyişiklik etmədən həmin konvensiyaya qoşula bilərlər. Müxtəlif hüquq sistemli ölkələrin konvensiyaya qoşulması üçün heç bir maneə yoxdur. Belə ki, konvensiyada maddi hüquq normalarından daha çox milli hüquqa istinadlara geniş yer verilmişdir. Konvensiya bu sahədə mövcud olan beynəlxalq mexanizmləri ləğv etmir, əksinə onları daha da təkmilləşdirərək, əlavə beynəlxalq hüquq normaları yaradır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mənafeyinə cavab verməyən Bern Konvensiyasından fərqli olaraq Ümumdünya Konvensiyasında onlar üçün müəyyən imtiyazlar: milli elmi, mədəniyyəti və təhsili inkişaf etdirmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən məcburi lisenziyaların verilməsi; əsərin çap olunmasından 10 il sonra azad tərcümə hüququnun yaranması, radio və televiziya verilişlərinin azadlığı və tədris və elmi məqsədlərlə çap olunmuş əsərlərdən azad istifadə nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiya müəlliflik hüquqlarının mühafizə müddətini qısaltdaraq, müəllifin ölümündən sonrakı dövrü 25 ilə endirmişdir.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində ədəbi, bədii və elmi əsərlərin siyahısı müəyyən edilmişdir. Bern Konvensiyası kimi Ümumdünya Konvensiyasında da milli rejim prinsipi təsbit edilmişdir. Konvensiyaya görə həm Razılığa Gələn Dövlətlərin vətəndaşlarının əsərləri, həm də həmin dövlətlərin ərazisində ilk dəfə çap olunan əsərlər digər Razılığa Gələn Dövlətin ərazisində axırıncının öz vətəndaşlarının əsərləri və ya onun ərazisində ilk dəfə çapdan çıxan əsərlər üçün müəyyən etdiyi mühafizə sistemində malikdirlər. Razılığa Gələn Dövlətlərin vətəndaşlarının çap olunmayan əsərləri digər Razılığa Gələn Dövlətdə, axırıncının öz vətəndaşının çap olunmayan əsəri üçün nəzərdə tutduğu mühafizəyə malikdir. Həmin Konvensiyanın məqsədləri üçün hər hansı Razılığa Gələn Dövlət özünün milli qanunvericiliyi ilə onun ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxsləri öz vətəndaşlarına bərabər tuta bilər.

Beləliklə, Konvensiya hətta Razılığa Gələn Dövlətlərin ərazisindən kənar çap olunan Razılığa Gələn Dövlətlərin vətəndaşlarının əsərlərinə də mühafizə təqdim edir.

Konvensiyada müəllifin müstəsna hüquqlarından olan tərcümə hüququna da xüsusi diqqət verilmişdir. Əsərin tərcüməsi, tərcüməni dərc etmək, tərcümənin dərc edilməsinə icazə vermək hüquqları tərcümə hüququnun elementləri kimi göstərilir.

Konvensiya müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi ilə əlaqədar xüsusi işarə (**copyright**) müəyyən etmiş, əsərin ilk dəfə çapdan çıxdığı tarixini və müəlliflik hüququnun sahibinin göstərilməsini zəruri hesab etmişdir. Əks təqdirdə sadalanan formal tələblərə cavab verməyən əsər Ümumdünya Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlərdə mühafizə olunmayacaqdır. Belə işarəyə malik olan kitabın və ya digər əsərin yenidən çapı zəruri olduqda, maraqlı şəxs nəşriyyata və müəllifə icazə üçün müraciət etməyə borcludur.

Nəhayət, Bern Konvensiyasından fərqli olaraq Ümumdünya Konvensiyasının geriyə qüvvəsi yoxdur.

20 dekabr 1996-cı ildə Cenevrədə çağırılmış diplomatik konfransda yeni, universal "ÜƏMT-nin müəlliflik hüquqlarına dair Müqaviləsi" qəbul edilmişdir. Müqavilə müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq müəlliflik hüquqlarının obyektlərinin dairəsini genişləndirmiş və onların mühafizəsini yeni səviyyəyə qaldırmışdır.

XX əsrdən etibarən isə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar meydana gələn insanların əqli fəaliyyətinin forma baxımından yeni nəticələrinin mühafizəsi aktualıq kəsb etdi. Müəlliflik hüquqları ilə üst-üstə düşməyən, lakin ona oxşar olan hüquqlar müxtəlif cür: "analoji", "əlaqəli", "qohum" hüquqlar adlandırıldı.

Texniki vasitələr ifaçıların: rol oynayan, oxuyan, musiqi aləti çalan aktyorun, müğənninin, musiqiçinin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini onların özündən ayırdı. Radionun, televiziyanın imkanları ifaçıların iştirakı olmadan onların fəaliyyətinin nəticələrini geniş tamaşaçı auditoriyasına çıxartmağa şərait yaratdı. Nəticədə ifaçının razılığı olmadan onun əsərlərini, ifa fəaliyyətini təkrar-təkrar verməklə külli miqdarda gəlir əldə edən təşkilatlar meydana gəldi. Bütün bunların qarşısını almaq məqsədi ilə əqli mülkiyyət hüququnda "əlaqəli hüquqlar" institutu yarandı.

Əlaqəli hüquqların subyektləri kimi aşağıdakılar çıxış edir: 1) ifaçılar; 2) fonogram istehsalçıları; 3) yayım təşkilatları. Əlaqəli hüquqlar müəlliflik hüquqlarına riayət etmək şərtilə həyata keçirilməlidir. Yəni ifaçı ifa olunan əsərin müəllifinin hüquqlarına riayət etməli, fonogram istehsalçısı və yayım təşkilatı fonogramaya yazılan və ya efirle, yaxud kabel televiziyası ilə verilən əsərin müəllifi ilə bağlanan müqavilə üzrə aldığı hüquqlar həddində hərəkət etməlidir.

Əlaqəli hüquqların yaranması və həyata keçirilməsi üçün hər hansı formal qayda tələb olunmur. Fonogram istehsalçısı və ifaçı öz hüquqlarını tanımaq üçün əlaqəli hüquqları qoruma nişanından istifadə etməlidir. Bu nişan üç ünsürdən ibarətdir: 1) dairəyə alınmış "P" latın hərfi; 2) əlaqəli hüquqların sahibi; 3) fonogramın ilk dəfə istehsal olunduğu il.

Əlaqəli hüquqlar yalnız çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə səmərəli mühafizə oluna bilər, çünki belə əsərlərin yazılması və yayılmasının texniki səviyyəsi çox yüksəkdir və sərhəd tanımır. Bu sahədə ilk çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə 1961-ci ildə imzalanmış "Artist-ifaçıların, fonogram istehsalçılarının hüquqlarının qorunması və radio-televiziya verilişlərinin təşkili haqqında" Roma Konvensiyasıdır. 1964-cü ildə qüvvəyə minən Konvensiya mühafizə ilə əlaqədar milli rejim prinsipi nəzərdə tutmuşdur. Konvensiya ilə əlaqəli hüquqların qorunması ilə bağlı 20 illik minimal müddət müəyyən edilib. İştirakçı dövlətlər öz vətəndaşları üçün daha uzun müddət müəyyən etməkdə sərbəstdirlər.

1971-ci ildə Beynəlxalq Səsyazma Federasiyasının təşəbbüsü ilə Cenevrədə "Fonogram istehsalçılarının fonogramlarının icazəsiz surət çıxarılmadan qorunması haqqında" Konvensiya qəbul edilir. 55-dən artıq ölkədə qüvvədə olan Konvensiya fonogramların mühafizəsi ilə əlaqədar Roma Konvensiyasında nəzərdə tutulanları daha da təkmilləşdirmiş, antiinhisar qanunvericilik çərçivəsində onların mühafizə edilməsini və onlara münasibətdə cinayət-hüquqi müdafiəni müəyyən etmişdir. İştirakçı dövlətlər fonogram istehsalçıların fonogramların surətlərini qeyri-qanuni istehsaldan, idxaldan və yayılmasından qorunmaq öhdəliyini öz üzərlərinə götürürlər.

1961-ci il Roma, 1971-ci il Cenevrə konvensiyalarının müddəaları 1996-cı il ÜƏMT-nin icra və fonogram haqqında Müqaviləsinə inkişaf etdirilmişdir. Müqavilənin 30 ratifikasiya aktından sonra qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulub. Müqavilə əvvəlki iki konvensiya ilə dövlətlərin öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə mane olmur.

Müqavilənin 4-cü maddəsinə görə hər bir iştirakçı dövlət öz ərazisində digər iştirakçı olan dövlətin vətəndaşlarına ifa və fonogram istehsalı sahəsində öz vətəndaşları üçün müəyyən etdikləri rejim, yəni milli rejim verirlər. Müqavilə həm ifaçıların, həm də fonogram istehsalçılarının müstəsna hüquqlarını müəyyən etmişdir. İfadən istifadəyə müstəsna hüquq kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulur: yazılmamış ifalar haqqında ümumi məlumat vermək və əfirlə bildiriş, fonogramda yazılan öz ifanın yenidən düzünə və yanakı ifası; fonogramda yazılmış öz ifanı satmaq və ya mülkiyyət hüququnun digər formada ötürülməsi qaydasında kütləvi bildiriş; fonogramda yazılmış öz ifanın əslini və ya surətini, onların hətta kütləvi bildirişindən sonra kommersiya məqsədilə kirayə vermək və s.

30 sentyabr 2005-ci il tarixdən etibarən Azərbaycan Respublikası "ÜƏMT-nin ifalar və fonogramlara dair Müqaviləsi"nin iştirakçısıdır.

Müəlliflik və əlaqəli hüquqlar sahəsində universal beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı, ikitərəfli və regional beynəlxalq müqavilələr də təsadüf edilir. Regional səviyyədə bağlanmış beynəlxalq müqavilə kimi 1946-cı il müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi üzrə Amerika dövlətləri arasında bağlanan konvensiyanı, bu sahədə Avropa İttifaqının reqlament və direktivlərini, 1993-cü il MDB çərçivəsində bağlanan müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqların mühafizəsi sahəsində razılaşmanı və s. göstərmək olar.

Müəlliflik hüquqlarının qarşılıqlı mühafizəsi sahəsində ikitərəfli müqavilələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan və Qazaxıstan Respublikaları ilə müvafiq olaraq 18 iyun 1997 və 22 oktyabr 1999-cu illərdə imzalanmış ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri mövcuddur. Qazaxıstan Respublikası ilə

bağlanmış “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişin 1-ci maddəsinə görə Tərəflərdən hər biri digər Tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinə və onların hüquqi varislərinə məxsus əsərlərə və əlaqəli hüquqların obyektlərinə ilk dərc olunma yerindən asılı olmayaraq müəlliflik hüququnu və əlaqəli hüquqları tanıyır və həmin hüquqların qorunmasını daxili qanunvericiliyin özünün fiziki və hüquqi şəxsləri üçün müəyyən etdiyi əsasda və bu hüquqi müdafiə vasitələrindən həmin əsaslarla və həcmdə istifadə etməklə təmin edir. Beləliklə, Tərəflər öz ərazilərində əsərin ilk dərc olunma yerindən asılı olmayaraq qarşı Tərəfin müəlliflik və əlaqəli hüquqların subyektlərinə milli rejim təqdim edir.

Sazişin maraqlı cəhətlərindən biri də Tərəflərin keçmiş SSRİ-nin “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasına qoşulduğu tarixə istinad etməsidir. Sazişin 5-ci maddəsinə görə Tərəflər 1973-cü il mayın 27-dək (keçmiş SSRİ-nin “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasına qoşulduğu tarix) yaradılan, amma həmin tarixə qədər Tərəflərin ərazisində və ya xud digər ərazidə kütləyə çatdırılmamış digər tərəfin vətəndaşlarının əsərlərinə olan hüquqlara və ya əsərlərə münasibətdə 1952-ci il 6 sentyabr tarixli “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasını tətbiq edirlər. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Azərbaycan Respublikasının “Müəlliflik hüquqları haqqında” Ümumdünya Konvensiyasına 1996-cı ildə qoşulmasına baxmayaraq, adı çəkilən Konvensiya 27 may 1973-cü il tarixdən Azərbaycan Respublikasının ərazisində qüvvəyə minmiş hesab edilir.

Sazişin digər cəhətlərindən biri də Tərəflərin müəlliflik hüquqları sahəsində öz qanunvericiliyini bu sahədə mövcud olan beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşdırmaq istəyidir. Sazişin 7-ci maddəsində deyilir ki, Tərəflər 1993-cü il sentyabrın 24-də imzalanmış “Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişə uyğun olaraq, bundan sonra da “Ədəbi-bədii əsərlərin qorunması haqqında” Bern Konvensiyasının, “Fonoqram istehsalçılarının fonogramlarının icazəsiz surət çıxarılmadan qo-

runması haqqında” Cenevrə Konvensiyasının, “Artist-ifaçıların, fonogram istehsalçılarının hüquqlarının qorunması, radio-televiziya verilişlərinin təşkili haqqında” Roma Konvensiyasının tələbləri səviyyəsində müəlliflik hüquqlarının qorunmasını təmin edən qanun layihələrinin qəbul edilməsinin zəruriliyini təsdiq edirlər, həmçinin göstərilən konvensiyalara üzvlük üçün tədbirlər görəcəklər.

§ 3. Azərbaycan Respublikasında xaricilərin müəlliflik və əlaqəli hüquqları

Azərbaycan Respublikasında elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin (müəlliflik hüququ), habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin (əlaqəli hüquqlar) yayılması, istifadəsi və mühafizəsi ilə əlaqədar münasibətlər 5 iyun 1996-cı il tarixli “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir.

Qanun əsasən aşağıdakılara şamil edilir: 1) Azərbaycan Respublikasının vətəndaşının və ya Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayış yeri olan sair fiziki şəxsin müəllifi olduğu elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə, ifalar və fonogramlara; 2) Azərbaycan Respublikası ərazisində ilk dəfə dərc edilmiş elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə və ya fonogramlara; 3) Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq qorunan digər elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə, ifalara, fonogramlara və yayım təşkilatlarının verilişlərinə. Əsər və fonogram Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında ilk dəfə dərc edildikdən sonra 30 gün keçənədək Azərbaycan Respublikası ərazisində dərc edildikdə Azərbaycan Respublikasında da ilk dəfə dərc edilmiş sayılır.

Qanunun şamil olunduğu halların hər birində xarici elementin mövcud olma imkanları mümkündür. Birinci halda, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və ya Azərbaycanda daimi yaşayış yeri olan sair fiziki şəxs (hərçənd onun xarici dövlətin vətəndaşı olması da mümkündür) öz əsərini xaricdə dərc etdikdə, ikinci halda, xa-

xarici dövlətin vətəndaşı öz əsərini ilk dəfə Azərbaycan Respublikasında dərc etdikdə yaranan münasibətlər xarici elementli olur. Üçüncü halda isə yaranan müəlliflik münasibətləri hər bir halda xarici elementlidir. Hər üç halda xarici müəllifə milli rejim verilir.

Bütövlükdə götürüldükdə xarici müəlliflərin əsərlərini Azərbaycanda mühafizə olunmaq baxımında iki qrupa bölmək olar: 1) yuxarıda sadalanan halların hər hansı birinə aid edilən və bundan irəli gələrək mühafizə olunan əsərlər, 2) "Müəlliflik və əlaqəli hüquqlar haqqında" Qanunun şamil edilmədiyi və bundan irəli gələrək mühafizə olunmayan əsərlər.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası müəlliflik hüquqları sahəsində bir sıra beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın müvafiq müqaviləyə qoşulduğu andan sonra həmin müqavilənin qüvvədə olduğu ölkələrin birində dərc edilən əsərlər Azərbaycanda mühafizə edilir. Belə meyara cavab verməyən əsərlər mühafizə olunmayan əsərlərdir. Ümumiyyətlə, mühafizə olunmayan əsərlərə aşağıdakıları aid etmək olar: 1) mühafizə müddəti başa çatmış əsərlər; 2) müəlliflik hüququnun obyektı olmayan əsərlər; 3) Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə qoşulmayan ölkələrdə ilk dəfə dərc olunan əsərlər; 4) beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasına münasibətdə qüvvəyə mindiyi tarixə qədər müqavilə iştirakçıları olan dövlətlərdə çap olunan əsərlər.

Müəlliflik hüququnun obyektı olmayan əsərlərə aşağıdakılar aiddir: 1) rəsmi sənədlər (qanunlar, məhkəmə qərarları, qanunvericilik, inzibati və məhkəmə xarakterli digər mətnlər), həmçinin onların rəsmi tərcümələri; 2) dövlət rəmzləri və nişanları (bayraqlar, gerblər, himnlər, ordenlər, pul nişanları, digər dövlət rəmzləri və nişanları); 3) xalq yaradıcılığı əsərləri; 4) hadisələr və faktlar haqqında informasiya xarakterli məlumatlar.

Mühafizə olunmayan əsərlər şəxsi hüquqlar gözlənilmək şərti ilə (ad hüququ, əsərin toxunulmazlığı hüququ, müəllifin şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ) hər hansı bir icazə olmadan azad istifadəyə açıqdır.

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanuna görə müəlliflik hüququ əsərin yaradılması ilə yaranır, müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 50 il müddətində qüvvədə qalır. Anonim və ya təxəllüslə dərc edilmiş əsərə müəlliflik hüququ həmin əsərin qanuni dərc edildiyi tarixdən 50 il müddətində qüvvədə qalır.

Əsərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti qurtarıqda əsər ictimai varidata keçir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində heç vaxt qorunmamış əsər də ictimai varidata keçmiş sayılır.

Azərbaycanda mühafizə olunan xarici müəllifin əsərinin Azərbaycanda çap olunması xarici müəlliflə və ya onun digər sahibləri ilə bağlanmış müəllif müqaviləsi üzrə həyata keçirilə bilər. Hüquqların verilməsi həcmindən asılı olaraq müəllif müqavilələrinin iki növü vardır: 1) müstəsna lisenziya müqaviləsi (müstəsna hüquqların verilməsi haqqında); 2) qeyri-müstəsna lisenziya müqaviləsi (qeyri-müstəsna hüquqların verilməsi haqqında).

Müstəsna lisenziya müqaviləsi zamanı müəllif və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi əsərdən müəyyən üsulla və müqavilədə müəyyən edilmiş həddə istifadəyə müstəsna hüququnu başqa şəxsə verir və bununla həmin şəxsə digər şəxslərin də əsərdən bu cür istifadə etməsinə icazə vermək və ya qadağan etmək hüququnu verir. Qeyri-müstəsna lisenziya müqaviləsi zamanı isə müəllif və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi istifadəçiyə həmin əsərdən eyni üsulla istifadəyə razılıq almış başqa şəxslə bərabər istifadəyə icazə verir.

Müəllif müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanmalıdır. Müqavilədə aşağıdakılar müəyyən edilməlidir: əsərdən istifadə üsulları (belə müqavilə üzrə verilən konkret hüquqlar); hüquqların verildiyi müddət və ərazi; qonorların məbləğlərinin müəyyən edilməsi qaydaları; ödəniş qaydaları və müddəti; tərəflərin mühüm hesab etdikləri digər şərtlər. Müəllif müqaviləsində ərazi haqqında şərt olmadıqda, müqavilə üzrə nəzərdə tutulan hərəkətlər Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşdırılır.

§ 4. Sənaye mülkiyyətinin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi

Sənaye mülkiyyəti əqli mülkiyyətin tərkib hissəsidir. "Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında" 1883-cü il Paris Konvensiyasının 1-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə aşağıdakılar sənaye mülkiyyətinin obyektləri hesab edilir: 1) ixtiralar; 2) faydalı modellər; 3) sənaye nümunələri; 4) əmtəə nişanı; 5) xidmət nişanı; 6) firma adları; 7) vicdansız rəqabətdən müdafiə və s. Konvensiyaya görə "sənaye mülkiyyəti" anlayışına geniş mənada yanaşmaq lazımdır. Bura nəinki sənaye və ticarət sahəsində, həmçinin kənd təsərrüfatı və mədəni sənayesində insanların əqli fəaliyyətinin nəticəsi olan bütün obyektlər aid edilir.

Sənaye mülkiyyətinə hüquq müəlliflik və əlaqəli hüquqlardan bir sıra xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Əgər müəlliflik hüququ əqli mülkiyyət obyektinin (əsrin) formasını mühafizə edirsə, sənaye mülkiyyətinə hüquq isə ideyanın, ixtiranın, faydalı modelin və sənaye nümunəsinin müəllifinin düşüncə yaratdığı həllin məzmununu qoruyur.

Müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər təkrar olunmaz xüsusiyyətə malikdir. Digərləri tərəfindən həmin əsrin olduğu kimi yaradılması qeyri-mümkündür. Sənaye mülkiyyəti hüququnun obyektlərinə münasibətdə məsələ bu baxımdan başqa cürdür. İxtira, sənaye nümunəsi, faydalı modellər onun birinci yaradıcısından asılı olmayaraq, başqa şəxs tərəfindən də yaradıla bilər¹.

Sənaye mülkiyyətinə hüququn özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun obyektlərinin müəyyən tələblərə cavab verməsi ilə əlaqədardır. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinə müxtəlif tələblər: yenilik, ilkinlik, faydalılıq və s. irəli sürülür. Yenilik mövcud bilgiler səviyyəsində nəyinsə təkrarlanmaması deməkdir. Sənaye mül-

1 Allahverdiyev Sabir. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. B., 2000, s.224

kiyyətinin obyektı elə bir yeniliyi əks etdirməlidir ki, o, mövcud bilgilər məcmusuna məlum olmamalıdır. Mövcud bilgilər məcmusuna dünyada hamıya müəssər olan məlumatlar aid edilir. Bu baxımdan universal və ya lokal yenilikdən söhbət gedə bilər.

Nəhayət, müəlliflik və əlaqəli hüquqlardan fərqli olaraq sənaye mülkiyyətinə hüququn ərazi xarakterliliyi hər bir konkret hal üçün təsbit edilməli, bu halda səlahiyyətli dövlət orqanı ayrıca qərar qəbul etməlidir. Texniki nailiyyəti sənaye mülkiyyətinin obyektı kimi qiymətləndirən belə qərar mühafizə sənədi hesab edilir (patent) və yalnız həmin dövlətin ərazisində qüvvədədir. Digər dövlətin ərazisində həmin sənaye mülkiyyətinin obyektinə hüquq əldə etmək üçün onun orada yenidən qeydiyyatı tələb olunur. Bu zaman heç də əvvəlki dövlətdə yaranan subyektiv hüququn tanınması məsələsinə görə deyil, ikinci dövlətin ərazisində yeni subyektiv hüququn yaranması üçün təşəbbüs qaldırılır.

Sənaye mülkiyyətinə hüququn xaricdə mühafizəsi üçün dövlətlər arasında ikitərəfli, regional və universal müqavilələr bağlanmışdır. Bu sahədə ilk universal müqavilə 1883-cü il “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında” Paris Konvensiyası hesab edilir. Konvensiya 1900-cü ildə Brüsseldə, 1911-ci ildə Vaşinqtonda, 1925-ci ildə Haaqada, 1934-cü ildə Londonda, 1958-ci ildə Lissabonda, 1967-ci ildə Stokholmda olmuş konfranslarda yenidən nəzərdən keçirilmiş və ona müəyyən əlavələr edilmişdir. Konvensiyaya görə iştirakçılar sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üçün Beynəlxalq İttifaq yaradırlar. Konvensiya hazırda 150-dən artıq dövlətdə qüvvədədir. Azərbaycan Respublikası 14 sentyabr 1995-ci ildən Konvensiyanın iştirakçısıdır. Keçmiş SSRİ Konvensiyaya 1 iyul 1965-ci il tarixdən qoşulmuşdur. Konvensiyanın Stokholm mətni isə SSRİ tərəfindən 19 sentyabr 1968-ci il tarixində ratifikasiya edilmişdi.

Konvensiya ilə sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi ilə əlaqədar olan normaların unifikasiyası və beynəlxalq patentin yaradılması nəzərdə tutulmasa da, onun bir sıra üstünlükləri danılmazdır. Bu sıradan aşağıdakı məsələləri qeyd etmək olar: 1) Konvensiya ilə yaradılan ittifaqın üzvü olan hər bir ölkənin vətəndaşına ittifaqın di-

gər ölkələrində onların öz vətəndaşları üçün sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi ilə əlaqədar müəyyən etdikləri bütün hüquqlardan istifadə imkanı verilir. Yəni ittifaqın üzvü olan dövlətlərdə sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinə münasibətdə milli rejim müəyyən edilmişdir; 2) Konvensiya ilə ilkinlik (prioritetlik) hüququ müəyyən edilmişdir. Belə ki, ittifaqın üzvü olan hər hansı bir ölkədə ixtiraya, faydalı modelə, sənaye nümunəsinə və ya əmtəə nişanına patent üçün lazımi şəkildə ərizə verən hər bir şəxs və ya onun hüquqi varisi avtomatik olaraq İttifaqın üzvü olan digər ölkələrdə də Konvensiya ilə müəyyən edilən zaman intervalında ərizə vermək üçün üstünlük hüququ əldə edir. İxtira və faydalı modellərə patent üçün ilkinlik müddəti on iki ay, sənaye nümunəsi və əmtəə nişanları üçün isə altı ay müəyyən edilmişdir. Bu müddət ərzində ittifaqın üzvü olan digər ölkələrdə üçüncü şəxslər tərəfindən eyni obyektin mühafizəsi ilə əlaqədar verilən ərizələr və s. belə hərəkətlər ilkin verilən ərizəyə əsasən geri qaytarılmalıdır; 3) Konvensiya ixtiralar və sənaye mülkiyyətinin bəzi digər obyektləri üçün beynəlxalq sərgilər zamanı müvəqqəti mühafizə müəyyən edir. İttifaqın üzvü olan ölkələr patent qabiliyyətli ixtiraları və sənaye mülkiyyətinin bəzi digər obyektlərini onların ərazilərində təşkil edilən beynəlxalq sərgilərdə nümayişi zamanı öz qanunvericiliyinə əsasən mühafizə etməyi öhdələrinə götürürlər. İxtiranın sərgidə nümayişi onun yeniliyinə xələl gətirmir və sərginin təşkil olunduğu ölkədə patentləşdirilməsinə mane olmur.

Sənaye mülkiyyətinin obyektlərinin daha səmərəli mühafizəsi məqsədi ilə 1970-ci ildə Vaşinqtonda "Patent kooperasiyası haqqında" Müqavilə imzalanır. 1973-cü ildə qüvvəyə minən Müqavilədə hazırda 100-dən artıq ölkə iştirak edir. Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə bu Müqaviləyə qoşulmuşdur. Müqavilə iştirakçıları öz aralarında Beynəlxalq Patent Kooperasiyası İttifaqı yaratmışlar. İttifaq ixtiranın mühafizəsi üçün beynəlxalq ərizənin verilməsi, bununla əlaqədar axtarış və ekspertizanın aparılması, habelə xüsusi texniki xidmətin göstərilməsi sahəsində əməkdaşlığı koordinasiya edir. Müqavilə ilə dövlət patent idarələri qismində bey-

nəlxalq axtarış orqanının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Onun əsas vəzifəsi ərizəçinin materiallarına əsasən sənədli axtarışın aparılması və patent üçün ərizə verilən milli idarələrdə ekspertizanın aparılmasını təşkil etməkdən ibarətdir. Ərizəçinin xahişi ilə beynəlxalq axtarış orqanı ilkin beynəlxalq ekspertiza apara bilər və onun nəticələri ərizəçinin patent almaq istədiyi ölkənin milli idarələrinə təqdim edilir. Həmin ölkənin dövlətdaxili qanunvericiliyinin tələblərinə cavab verən nəticələrlə bağlı isə patent verilməsi haqqında qərar çıxarılır.

Vaşinqton Müqaviləsi də Paris Konvensiyası kimi vahid beynəlxalq patentin yaradılmasını nəzərdə tutmur. Lakin müqavilə bu istiqamətdə xeyli irəli getmiş, eyni ixtiranın çoxsaylı milli qeydiyyatları ilə bağlı bəzi çətinlikləri aradan qaldırmış, onu nisbətən operativ etmişdir.

Universal səviyyədə vahid patentin yaradılması məsələsi indiyə qədər həll olunmamasına baxmayaraq, regional səviyyədə bu iş uğurla aparılır. 1973-cü ildə bağlanmış "Avropa patentinin verilməsi haqqında" Münxen Konvensiyası ilə vahid Avropa patenti müəyyən edilmişdir. Konvensiyaya əsasən iqamətgahı Münxendə yerləşən Avropa Patent İdarəsi yaradılmışdır. Münxen Konvensiyasına görə, Avropa Patent İdarəsi tərəfindən verilən patent Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlərdə tanınır və mühafizə edilir. Konvensiya patent alınması ilə bağlı olan proseduranı sadələşdirmişdir. Bunun üçün bir ərizənin hazırlanması kifayət edir. Patent müvəkkili tərəfindən Avropa Patent İdarəsinə təqdim edilən ərizə tələblərə cavab verdikdə patentləşdirilir. Əksər Avropa dövlətləri Münxen Konvensiyasının iştirakçılarıdır.

Afrika qitəsində sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi iki təşkilat çərçivəsində həyata keçirilir. İngilisdilli dövlətlər 1976-cı ildə Sənaye Mülkiyyəti Təşkilatı, fransızdilli dövlətlər isə 1977-ci ildə Afrika Əqli Mülkiyyət Təşkilatı yaratmışlar.

Digər regional patent Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) səviyyəsində müəyyən edilmişdir. 1994-cü ildə imzalanan Avroasiya patent Konvensiyası MDB ölkələri ərazisində qüvvədədir. Konvensiya

BMT-nin üzvü olan və 1883-cü il Paris və 1970-ci il Vaşinqton müqavilələri ilə əlaqəli olan digər dövlətlər üçün də açıqdır.

Avroasiya Patent Konvensiyasına əsasən Avroasiya Patent Təşkilatı yaradılır. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin hamısı Təşkilatın üzvü hesab edilir. Təşkilatın iki əsas orqanı: 1) İnzibati şura; 2) Avroasiya Patent İdarəsi fəaliyyət göstərir.

Hökumətlərarası təşkilat hesab edilən Avroasiya Patent Təşkilatı iştirakçı dövlətlərin hər birində hüquqi şəxs statusuna malikdir. Təşkilata təqdim edilən ərizələrə Avroasiya Patent İdarəsi tərəfindən baxılır və tələblərə cavab verdiyi halda patentləşdirilir. Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris Konvensiyasına uyğun olaraq ilkinlik (prioritetlik) hüququ tanınır. Avroasiya patenti 20 il müddətinə verilir və Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlərin ərazisində mühafizə edilir. Konvensiya ilə milli patent idarələrinin fəaliyyəti məhdudlaşdırılmır. Eyni zamanda, ərizələrin milli patent idarələri vasitəsi ilə verilməsi imkanı da nəzərdə tutulmuşdur. Avroasiya patentinin verilməsindən imtina həmin ərizənin milli idarələr tərəfindən patentləşdirilməsinə mane olmur.

Konvensiya ilə patent sahibinin müstəsna hüquqları, hüquqi mühafizənin həcmi və s. məsələlər də tənzimlənir. Konvensiya iştirakçı dövlətlərin sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində digər beynəlxalq təşkilatlarda iştirakına və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif formalarının inkişaf etdirilməsinə mane olmur.

Azərbaycan Respublikası 2 may 1995-ci ildə Avroasiya patent Konvensiyasını təsdiq etmişdir.

Sənaye mülkiyyətinin obyektləri, eyni zamanda, ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrə əsasən də mühafizə edilir. Azərbaycan Respublikasının sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq barədə Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan dövlətləri ilə ikitərəfli müqavilələri mövcuddur. Həmin müqavilələrə əsasən sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində bir Tərəfin fiziki və hüquqi şəxsləri digər Tərəfin ərazisində onun milli qanunvericiliyi ilə öz hüquqi və fiziki şəxslərinə hazırda verilmiş və ya veriləcək hüquqlardan və üstünlüklərdən eyni

əsaslarla və eyni həcmdə istifadə edəcəklər. Tərəflər həmin sazişdə tənzimlənməyən məsələlər üzrə Paris Konvensiyasının müddəalarını tətbiq etmək haqqında razılaşırlar. Sənaye mülkiyyətinin obyektləri üzrə əvvəldən verilmiş SSRİ-nin mühafizə sənədlərinin fəaliyyətini öz ərazilərində tanımağı və onların sahiblərinin və müəlliflərinin hüquqlarının səmərəli mühafizəsi üçün zəruri tədbirləri həyata keçirməyi Tərəflər öhdəsinə götürürlər.

§ 5. Azərbaycan xaricilərin sənaye mülkiyyətinə olan hüquqları

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xaricilərin sənaye mülkiyyəti sferasında hüquqları Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı, 25 iyul 1997-ci il tarixli "Patent haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 12 iyun 1998-ci il tarixli "Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 iyun 1995-ci il tarixli "Haqsız rəqabət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və onlar əsasında qəbul edilmiş qanun qüvvəli normativ aktlarla tənzimlənilir.

"Patent haqqında" Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Qanun patentlə mühafizə edilən sənaye mülkiyyətinin üç obyektini fərqləndirir: 1) ixtira; 2) faydalı model; 3) sənaye nümunəsi. Qanun bu obyektlərin hər birinə anlayış verir. İxtira sənayenin və təsərrüfatın digər fəaliyyət sahələrində konkret problemin praktik həllinə imkan verən, patent qabiliyyəti şərtlərini ödəyən yeni həllə deyilir. Faydalı modelə istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli kimi anlayış verilir. Sənaye nümunəsi isə məmulatın yeni zahiri görkəmini müəyyən edən bədii və ya bədii-konstruktiv həll kimi müəyyən edilir.

“Patent haqqında” Qanunun 42-ci maddəsinə görə xarici hüquqi və fiziki şəxslər həmin qanunda nəzərdə tutulmuş hüquqlardan Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrə və qarşılıqlı prinsipinə əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər istifadə edirlər. Göründüyü kimi, bu sahədə xaricilərə milli rejimin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Xarici həm müəllif, həm də patent sahibi kimi çıxış edə bilər. İxtiranın, faydalı modelin və sənaye nümunəsinin yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxs müəllif sayılır. Yəni ixtira səviyyəli olan və sənayedə tətbiq edilə bilən obyektə hüquqi mühafizə verilir. Sənaye mülkiyyəti obyektləri üçün (ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsi) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən mühafizə sənədi patent adlanır. Patent aşağıdakı şəxslərə verilir: 1) sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə və ya onun varisinə; 2) patent verilməsi barədə iddia sənədində, yaxud sənaye mülkiyyəti obyektini qeydiyyatdan alınana qədər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verilmiş ərizədə müəllifin və ya onun hüquqi varislərinin göstərdikləri hüquqi və fiziki şəxslərə (onların razılığı ilə); 3) xidməti vəzifələrinin həyata keçirilməsi və ya işgötürənin yazılı şəkildə verdiyi tapşırığı ilə əlaqədar işçinin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almaq hüququ isə işgötürənlə işçi arasında müqavilədə başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, işgötürənə mənsubdur.

Müvafiq icra hakimiyyəti funksiyasını Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi (Patent Agentliyi) həyata keçirir.

Xarici hüquqi və fiziki şəxslər iddia sənədini Patent Agentliyinə Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, yalnız Patent Agentliyində qeydiyyatdan alınmış patent müvəkkilləri vasitəsilə verirlər. Patent alınması barədə xaricilərin iddia sənədlərinə milli rejimdən irəli gələrək ümumi əsaslarla baxılır. Patent verilməsi barədə ərizə Azərbaycan dilində tərtib olunur. İddia sənədinin digər materialları Azərbaycan dilində və ya başqa dildə verilə bilər. İddia sənədinin

başqa dildə verilmiş materiallarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi iddia sənədinin verildiyi gündən 2 ay müddətində təqdim olunmalıdır.

Qanunda sənaye mülkiyyəti obyektinin ilkinliyi ilə bağlı məsələ hərtərəfli tənzimlənir. Sənaye mülkiyyətinin ilkinliyi qanuna müvafiq olaraq rəsmiləşdirilmiş iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına daxil olduğu tarixdən müəyyənləşdirilir. Sənaye mülkiyyəti obyektinə üzrə ilkinlik ilk iddia sənədinin sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinə dair Paris Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətdə verilməsi tarixindən müəyyənləşdirilə bilər (konvensiya ilkinliyi), bu şərtlə ki, ixtira və faydalı model barəsində iddia sənədi həmin tarixdən etibarən 12 ay ərzində, sənaye nümunəsi barəsində iddia sənədi isə 6 ay ərzində müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verilmiş olsun. Paris Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətin ərazisində təşkil edilən beynəlxalq rəsmi sərgidə nümayiş etdirilmiş obyektin ilkinliyi həmin obyektin sərgidə açıq nümayiş etdirildiyi tarixdən xahiş edilə bilər, bu şərtlə ki, ərizə həmin tarixdən ən gec 6 ay keçənədək verilmiş olsun (sərgi ilkinliyi). Həmin müddət konvensiya ilkinliyi müddətini uzatmır.

Konvensiya ilkinliyi hüququndan istifadə etmək istəyən iddiaçı bu istəyini iddia sənədini verərkən və ya iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına daxil olduğu gündən 2 ay ərzində bildirməli, bunun üçün əsaslandığı əvvəlki iddia sənədi və patent haqqında məlumatı həmin iddia sənədini qəbul etmiş orqan tərəfindən təsdiqlənmiş şəkildə təqdim etməlidir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində patentin qüvvədə olma müddəti iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verildiyi gündən etibarən hesablanmaqla ixtira üçün 20 il, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün 10 il müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 fevral tarixli qərarı ilə "Patent müvəkkilləri haqqında" Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Əsasnaməyə görə, patent müvəkkili ilə Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri, iddiaçılar, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin sahibləri arasındakı münasibətlər

müqavilə əsasında tənzimlənir. Patent müvəkkilinin səlahiyyəti və-kalət verən tərəfindən ona verilən etibarnamə ilə təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında yaradılan sənaye mülkiyyəti obyektləri də xarici dövlətdə patentləşdirilə bilər. "Patent haqqında" Qanunun 41-ci maddəsinə görə sənaye mülkiyyətinin obyektinə bə-rədə iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verildiyi tarixdən etibarən 12 ay müddətində xarici dövlətdə patentləşdirilə bilər. Sənaye mülkiyyəti obyektinə bə-rəsində iddia sənədinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına daxil olduğu tarixdən etibarən 3 ay ərzində həmin orqan patent alınması üçün iddia sənədinin xarici dövlətə verilməsinin mümkünlüyü haqqında müvafiq qərar qəbul edir və iddiaçıya bildiriş göndərir.

§ 6. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əmtəə nişanı

Əmtəə nişanlarının qeydə alınması, hüquqi mühafizəsi və istifa-dəsi ilə bağlı münasibətlər həm beynəlxalq müqavilələr, həm də milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu sahədə əsas beynəlxalq mü-qavilə 1891-ci ildə qəbul edilmiş "Fabrik və əmtəə nişanlarının beynəlxalq qeydiyyatı haqqında" Madrid Konvensiyası hesab edilir. Konvensiyaya 1967 və 1979-cu illərdə əlavə və dəyişikliklər edil-mişdir. Azərbaycan Respublikası 25 dekabr 1995-ci il tarixdən eti-barən Konvensiyanın iştirakçısıdır. Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər öz aralarında nişanların beynəlxalq qeydiyyatı üzrə Xüsusi İttifaq yaradırlar. Xüsusi İttifaqın üzvü olan dövlətlərin ərazisində sənaye və ticarət müəssisələrinə malik olan və ya həmin dövlət-lərin ərazisində daimi yaşayan, yaxud da həmin dövlətlərin hər han-sı birinin vətəndaşı olan hər bir şəxs əmtəə nişanını beynəlxalq qey-diyyatdan keçirtmək üçün ərizəçi qismində çıxış edə bilər. Beynəlxalq qeydiyyatdan keçən əmtəə nişanı ittifaqın üzvü olan bütün döv-lətlərdə, onların hər birində ayrıca qeydiyyatdan keçməmək şərtilə mühafizə olunur. Əmtəə nişanlarının beynəlxalq qeydiyyatı üçün

Konvensiyaya əsasən iqamətgahı Cenevrədə yerləşən Beynəlxalq Əqli Mülkiyyət Bürosu (Beynəlxalq Büro) yaradılmışdır. Ərizələr Beynəlxalq Bürodə milli patent idarələri vasitəsi ilə verilir. Qeydiyyatdan keçən nişanlar haqqında Beynəlxalq Büronun dövrü nəşr olunan jurnalında məlumat verilir. Bu zaman əmtəələrin və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı əsas götürülür. Həmin təsnifat 1973-cü il “Nişanların qeydiyyatı üçün əmtəələrin və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı haqqında” Nitsa Razılaşması ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq qeydiyyat 20 il ərzində qüvvədə olur. Bu müddət növbəti 20 ilə uzadıla bilər. Əmtəə nişanının sahibi vaxtından əvvəl bir və ya bir neçə ölkədə mühafizədən imtina edə bilər. Bunun üçün o, öz ölkəsinin patent idarəsinə Beynəlxalq Büroya məlumat verməkdən ötrü müraciət edir. Axırını da öz növbəsində müvafiq dövləti belə ərizənin verilməsi ilə əlaqədar xəbərdar edir.

1989-cu ildə Madrid şəhərində Konvensiyaya əlavə protokol qəbul edilmişdir. Protokola əsasən beynəlxalq qeydiyyat milli ərizələrə əsasən həyata keçirilməlidir.

1973-cü ildə nişanların mühafizəsi sahəsində beynəlxalq münasibətlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə “Əmtəə nişanlarının qeydiyyatı haqqında” Vyana Müqaviləsi imzalanır. 1994-cü ildə isə ÜƏMT-nin “Əmtəə nişanları üzrə qanunlar haqqında” Cenevrə Müqaviləsi və həmin Müqaviləyə təlimat qəbul edilmişdir. Həmin Müqavilə əmtəə nişanı ilə əlaqədar milli qanunvericilikləri bir-birinə uyğunlaşdırmağı və sadələşdirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikasında bu sahə üzrə münasibətlər 1998-ci il tarixli “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Qanun əmtəə nişanına sahibkarın əmtəələrini və xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı bir uzlaşması (kombinasiyası) kimi anlayış verir. Əmtəə nişanı kimi sözlər, şəxsi adlar, hərflər, rəqəmlər, təsviri elementlər, əmtəələrin forması və ya onların qablaşdırılması, rənglərin və yuxarıda göstərilənlərin hər hansı uzlaşması çıxış edə bilər.

Azərbaycan Respublikasında qeydə alınan əmtəə nişanlarının və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsi həmin qanundan əlavə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı nişanların beynəlxalq qeydiyyatına dair beynəlxalq sazişlərə və müqavilələrə uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında qeydə alınmayan, lakin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə görə qüvvəsi olan əmtəə nişanı və coğrafi göstərici həmin qanuna uyğun olaraq mühafizə edilir.

Qanuna görə, sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyasının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq qeydə alınması mümkün hesab edilməyən əmtəə nişanlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sazişlərə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında daha əvvəl mühafizə edilən və s. əmtəə nişanlarının qeydə alınmasına yol verilmir.

Əmtəə nişanının və coğrafi göstəricinin qeydə alınması barədə iddia sənədini iddiaçı müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verir. Bu səlahiyyəti Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi (Patent Agentliyi) həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə başqa qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti göstərənlər istisna olmaqla, xarici hüquqi və fiziki şəxslər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına iddia sənədini yalnız patent müvəkkilləri vasitəsilə verirlər.

Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər müvafiq tələblərə cavab verdikdə Dövlət Reyestrində qeydə alınır. Reyestrə əmtəə nişanının şəkli, ilkinliyi, sahibi haqqında məlumat, qeydə alındığı tarix, Nitsa təsnifatının sinifləri üzrə əmtəələrin və ya xidmətlərin qruplaşdırılmış siyahısı daxil edilir. Reyestrə daxil edilmiş məlumatlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəsmi bülletenində dərc edilir. Qeydə alınmış əmtəə nişanı barədə məlumat dərc edildiyi tarixdən 3 ay ərzində hər bir şəxs onun qeydə alınması faktına qarşı əsaslandırılmış etiraz verə bilər.

Qanunda əmtəə nişanının qeydiyyatının 10 il müddətində qüvvədə olması nəzərdə tutulub. Bu müddət hər dəfə 10 il müddətinə uzadıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxslərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada əmtəə nişanını və coğrafi göstəricini xarici dövlətlərdə qeydə aldırmaq və ya onun beynəlxalq qeydiyyatını həyata keçirmək hüququ vardır. Əmtəə nişanının beynəlxalq qeydiyyatına dair iddia sənədi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı vasitəsilə verilir.

Əmtəə nişanının və coğrafi göstəricinin qeydə alındığı tarixdən fasiləsiz olaraq 5 il ərzində istifadə olunmadıqda onun qeydiyyatına xitam verilə bilər.

Qanunla, eyni zamanda, xaricilərə milli rejimin verilməsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, xarici hüquqi və fiziki şəxslər əmtəə nişanlarına və coğrafi göstəricilərə dair Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri ilə bərabər hüquqa malikdirlər.

Fəsil 10. Xarici iqtisadi əqdlər

§ 1. Xarici iqtisadi əqdlərin anlayışı

Dövlətin hüdudlarını aşan təsərrüfat fəaliyyəti, bir qayda olaraq, xarici iqtisadi fəaliyyət adlandırılır. Bura hər şeydən əvvəl xarici ticarət, beynəlxalq investisiya fəaliyyəti, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, sənaye komplekslərinin tikintisi zamanı texniki kömək, birgə elmi-texniki əməkdaşlıq, ixtiraların və digər elmi-texniki nailiyyətlərin istifadəsi haqqında lisenziya müqavilələri bağlama, valyuta, maliyyə-kredit əməliyyatları və s. aiddir. Azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas kütləsi hüquqi və fiziki şəxslər arasında baş verir. Belə fəaliyyətin əsas hüquqi forması kimi isə mülki-hüquqi əqdlər çıxış edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət zamanı bağlanan mülki-hüquqi əqdlərə beynəlxalq kommertiya əqdləri və ya xarici iqtisadi əqdlər deyilir.

Xarici iqtisadi əqdin anlayışını müəyyən etmək mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu məsələ həmin əqdə tətbiq ediləcək hüquqla sıx bağlıdır. Bildiyimiz kimi, dövlətdaxili xarakter daşıyan əqd müvafiq milli hüquq normaları ilə tənzimlənir. Xarici iqtisadi əqd isə bir neçə dövlətin hüququ ilə əlaqəli olduğundan, bu zaman onların hansı birinin tətbiq edilməsi məsələsi ortaya çıxır. Bir sıra hallarda isə belə əqdlərə beynəlxalq hüquq normaları tətbiq edilə bilər. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, xarici iqtisadi əqdlərə münasibətdə beynəlxalq işgüzar dövriyyə üçün xarakterik olan adətlər (**lex mercatoria**) də geniş tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində xarici iqtisadi əqdin anlayışına təsadüf olunmur.

Elmi ədəbiyyatda da xarici iqtisadi əqdin anlayışı ilə bağlı vahid mövqe yoxdur. Bu sahədə tədqiqat aparən müəlliflərin əksəriyyəti daha çox iki əlamətə üstünlük verirlər. Birinci əlamət kimi belə əqdə tərəflərdən birinin digər dövlətin ərazisində yerləşməsi və əksər hallarda xarici (xarici vətəndaş və ya xarici hüquqi şəxs) olma-

si, ikinci əlamət kimi isə belə əqdin predmetinin əmtəə və xidmətlərin ixrac və idxal əməliyyatları təşkil etməsi göstərilir¹. Bütövlükdə xarici iqtisadi əqdlər tədqiq edilən zaman daha çox onların ən geniş yayılmış növü olan xarici ticarət əqdləri üzərində dayanırlar. "Xarici ticarət əqdi" və ya "xarici ticarət" termini beynəlxalq kommersiya əqdlərinin bütün növlərini əhatə edir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir: 1) respublikada istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracı; 2) kreditə ixrac; 3) təkrar ixrac; 4) konsiqnasiya yolu ilə ixrac; 5) müvəqqəti ixrac; 6) barter ticarəti; 7) kooperasiya əməliyyatları; 8) sərhədyanı ticarət və s.

Kreditə ixrac faktiki mal (iş və xidmət) ixracından sonra haqqı müəyyən şərtlərlə və hər hansı müddət ərzində ödənilən malların ixrac əməliyyatlarına deyilir. Təkrar ixrac Azərbaycan Respublikası rezidentləri tərəfindən xarici mənşəli malların respublika gömrük ərazisinə daxil olmaqla yenidən işlənmədən digər xarici ölkələrə ixrac edilməsidir.

Konsiqnasiya yolu ilə ixrac xarici rezidentlərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən respublika hüdudlarından kənar, satışı müəyyən müddət ərzində nəzərdə tutulmuş malların ixracına deyilir. Konsiqnasiya ticarəti üçün ayrılan müddət malların gömrük orqanlarında bəyan edildiyi gündən etibarən 180 günə qədər müəyyən olunur. Göstərilən müddətdə mallar satılmadıqda 30 gün ərzində ölkəyə qaytarılmalıdır.

Müvəqqəti ixrac respublikanın rezidentləri tərəfindən xarici ölkələrdə xidmət göstərilməsi, sərgilərdə, yarmarkalarda iştirak və

1 Луниц Л.А., Марышева Н.И., Садиков О.Н. Международное частное право. Учебник. М., 1984, с.131

s. üçün malların yenidən işlənmədən Azərbaycan Respublikasına qaytarılması şərtilə ixrac əməliyyatlarını nəzərdə tutur.

Dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal (iş və xidmət) mübadiləsi barter ticarəti adlanır. Kooperasiya əməliyyatları isə yarımfabrikatların və xammalın bu və ya digər (emal, son məhsul şəklinə gətirmə, qablaşdırma və s.) məqsədlə müvəqqəti olaraq ixrac və ya idxal edilməsinə deyilir.

Xarici iqtisadi əqdlər sistemində xarici ticarət əqdlərinin aparıcı rola malik olması təkcə onların qeyd edilən çoxsaylı növləri ilə izah olunmur. Digər xarici iqtisadi əqdlər, adətən, bu və ya digər formada xarici ticarətlə əlaqəli olur. Məsələn, daşıma, sığorta, həsablama və s. müqavilələrinin əsasında, bir qayda olaraq, xarici alqı-satqı müqavilələri durur.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, digər xarici iqtisadi əqdlərdən fərqli olaraq, xarici ticarət əqdləri ilə bağlı normaların beynəlxalq hüquqda müvəffəqiyyətli unifikasiyası aparılmışdır. Təcrübədə həmin normaların analogiya üzrə digər beynəlxalq kommersiya əqdlərinə tətbiqi hallarına tez-tez rast gəlinir. Məhz bunun nəticəsidir ki, həmin normalarla beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə verilən anlayışdan xarici iqtisadi əqdlərə bütövlükdə anlayış verilərəkən istifadə edilir.

Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənziimi ilə əlaqədar bir sıra beynəlxalq müqavilələr qəbul edilmişdir: 1964-cü il "Beynəlxalq alqı-satqı haqqında" Haaqa Konvensiyası; 1974-cü il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında" Nyu-York Konvensiyası; 1980-ci il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında" BMT Konvensiyası; 1986-cı il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilən hüquq haqqında" Haaqa Konvensiyası və s. Qeyd edilən sənədlərin hamısında alqı-satqı müqaviləsinin beynəlxalq xarakter daşması üçün "tərəflərin kommersiya müəssisələrinin müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşməsi" meyarından istifadə edilmişdir. 1980-cı il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında" BMT Konvensiyasının 1-ci maddəsinə görə əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi de-

dikdə kommərsiya müəssisələri müxtəlif dövlətlərdə yerləşən tərəflər arasında bağlanan alqı-satqı müqavilələri başa düşülür. Əgər alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin kommərsiya müəssisələri eyni dövlətin ərazisində yerləşirsə, belə alqı-satqı müqaviləsi beynəlxalq hesab edilmir¹. Təcrübədə "kommərsiya müəssisəsi" termini, bir qayda olaraq, "işgüzar əməliyyatların həyata keçirildiyi daimi yer" kimi təfsir edilir. Hüquqi şəxsin mərkəzi ofisinin, onun filial və nümayəndəliyinin yerləşdiyi yer bu zaman əsas götürülə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən beynəlxalq hüquqi sənədlərdə istifadə edilən meyar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də rast gəlinir. 18 noyabr 1999-cu il tarixli "Beynəlxalq arbitraj haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə arbitraj razılaşması bağlananda onun tərəflərinin müəssisələri ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşdikdə, belə arbitraj beynəlxalq hesab edilir. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq arbitraj xarici iqtisadi əqdlərdən irəli gələn mübahisələrə baxır və bu zaman istifadə edilən meyar xarici iqtisadi əqdə anlayış verməkdən ötrü tətbiq edilə bilər.

Beləliklə, kommərsiya müəssisələri müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşən tərəflərin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən zaman öz aralarında bağladığı əqdə xarici iqtisadi əqd deyilir.

Digər mülki hüquqi əqdlər kimi xarici iqtisadi əqdlər də birtərəfli, iki və ya çoxtərəfli ola bilər. Birtərəfli əqd üçün bir tərəfin iradə ifadəsi əqdin bağlanması üçün kifayət edir. Müqavilə adlandırılan iki və ya çoxtərəfli əqdlər zamanı isə tərəflərin iradələrinin razılaşdırılması zəruridir.

Xarici iqtisadi əqdlərin xarakteristikası üçün elmi ədəbiyyatda digər əlamətlər də (idxal və ya ixrac edilən əmtəələrin dövlət sərəhədini keçməsi, ödəmənin xarici valyuta ilə aparılması, daşıma və sığorta şərtlərinin əqddə mühüm yer tutması, tətbiq edilən hüquq,

¹ Венская Конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994, с. 9

fors-majorla bağlı normaların nəzərdə tutulması, arbitraj qeyd-şərtin mövcudluğu və s.) göstərilir. Lakin onların heç biri həlledici əhəmiyyət kəsb etmir. Buna görə də onları fakültativ əlamət kimi qiymətləndirmək lazımdır.

§ 2. Xarici iqtisadi əqdlərin kollizion məsələləri

Xarici iqtisadi əqdlərə münasibətdə tətbiq ediləcək hüquq müəyyən etmək üçün əsas kollizion bağlanma kimi "iradələrin muxtariyyəti" (**lex voluntatis**) çıxış edir. Müasir dövrdə əksər dövlətlərin qanunvericiliyində belə bir norma nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 24-cü maddəsinə görə müqavilə ilə bağlı tərəflərin hüquq və vəzifələri tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənilir.

Tərəflər öz aralarında bağladıkları müqavilənin məzmununu, onun şərtlərini qarşılıqlı razılaşma əsasında müəyyən edirlər. Müqavilədə tərəflərin razılaşdırılmış iradələri ifadə olunur. Xarici elementli müqavilələrdə tərəflərə bunlarla yanaşı müqaviləyə tətbiq ediləcək hüquq seçməklə əlaqədar da sərbəstlik verilir. Onlar qarşılıqlı razılıq əsasında tətbiq ediləcək hüquq seçə bilərlər. Nəticədə "tərəflərin seçdiyi qanun" xarici iqtisadi əqdlər zamanı meydana çıxan kollizion problemin həllinə əncam çəkir. Elmi ədəbiyyatda "iradələrin muxtariyyəti", "tərəflərin seçdiyi qanun" və ya "**lex voluntatis**" adlandırılan (hər üç halda eyni mənadan söhbət gedir) bu kollizion bağlanma Almaniyada, Avstriyada, İsveçrədə, Yuqoslaviyada, Macarıstanda, Polşada, Türkiyədə, Çexoslovakiyada qəbul edilmiş beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunlarda, bir sıra dövlətlərin mülki məcəllələrində və digər qanunlarında (Vyetnam, Çin, ABŞ), məhkəmə təcrübəsində (Böyük Britaniya) və s. öz ifadəsini tapmışdır.

Xarici iqtisadi əqdlərlə əlaqədar olan əksər beynəlxalq müqavilələrdə də "iradələrin muxtariyyəti" prinsipi təsbit edilmişdir. İstər milli qanunvericilikdə, istərsə də beynəlxalq müqavilələrdə "iradələrin muxtariyyəti"nin tanınması onun universallığına dəlalət edir. Lakin bu heç də onun eyni həcmdə qəbul edilməsi demək deyildir.

"İradələrin muxtariyyəti"nin mümkün hədləri ilə əlaqədar istər milli qanunvericilikdə, istərsə də beynəlxalq müqavilələrdə müxtəliflik mövcuddur. Bu, ilk növbədə özünü tərəflərin hüquqla bağlı seçmə imkanının hədlərində göstərir. Əksər beynəlxalq müqavilələr və milli qanunvericiliklər tərəflərə bu məsələdə tam sərbəstlik verir, yəni tərəflər istənilən hüququ tətbiq edilməkdən ötrü seçə bilərlər və bu heç nə ilə məhdudlaşdırılmır. Bir sıra dövlətlərdə isə seçmək hüququ müqavilənin əlaqəli olduğu dövlətlərin qanunvericiliyi ilə məhdudlaşdırılır, yəni tərəflər yalnız müqavilə ilə bu və ya digər formada əlaqəli olan hüququ seçməkdə azaddırlar. Məsələn, beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Polşa qanununun 25-ci maddəsinə görə, tərəflər yalnız öhdəliyin qarşılıqlı əlaqədə olduğu hüququ seçə bilərlər, və yaxud ABŞ-ın Eynitipli Ticarət Məcəlləsinə görə tərəflər "əqdlə ağlabatan əlaqəyə malik olan" hüququ seçə bilərlər.

Digər məsələ tərəflərin seçmiş olduğu hüquqla tənzimlənən məsələlərin dairəsi ilə əlaqədardır. Bəzi beynəlxalq müqavilələrdə və milli qanunlarda həmin məsələlərin dairəsinin göstərilməsinə cəhd edilir, digərlərində isə bu məsələ açıqlanmır. Tərəflərin seçdiyi hüquqla tənzimlənən məsələlərin dairəsi 1986-cı il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilən hüquq haqqında" Haqq Konvensiyasının 12-ci maddəsində nisbətən geniş müəyyən edilmişdir. Bura aşağıdakı məsələlər aiddir: müqavilənin təfsiri, tərəflərin hüquq və vəzifələri və onların icrası, riskin keçmə momenti, əmtəə üzərində mülkiyyət hüququnun qorunması haqqında müqavilə müddəasının həqiqiliyi və hüquqi qüvvəsi, müqavilənin icra edilməməsinin nəticələri, öhdəliyin icra üsulları, iddia müddətləri və s.

"Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda isə tərəflərin razılığı ilə seçilən hüquqla tənzimlənən məsələlər sırasına aşağıdakılar aid edilir: müqavilə ilə bağlı tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, müqavilənin təfsiri, icrası, icra edilməməsi, xitamı, lazımı qaydada icra edilməməsinin və etibarsızlığının nəticələri, habelə müqavilə ilə əlaqədar tələbin güzəşti və borcun köçürülməsi.

Əslində qeyd edilən məsələlərin məcmusu öhdəliyin statusunun məzmununu təşkil edir və eyni zamanda "iradələrin muxtariyyətinin" hədlərini müəyyən edir.

"İradələrin muxtariyyətinin" tətbiqi beynəlxalq xüsusi hüquq üçün ümumi xarakter daşıyan "ümumi qayda haqqında qeyd-şərt" institutu və imperativ normaların tətbiqi ilə əlaqədar məhdudlaşdırıla bilər. Bu barədə "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda birbaşa göstəriş vardır: "Müqavilə ilə bağlı ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi etibarsızdır". Qeyd edilən məhdudluq istisna olmaqla qanun tərəflərə zaman baxımından da geniş imkanlar yaradır. Tərəflər tətbiq olunmalı hüququ istənilən vaxtda, o cümlədən müqavilənin imzalandığı vaxt və ya ondan sonra seçə bilərlər. Tərəflər həm də istənilən vaxt müqavilə ilə əlaqədar tətbiq olunan hüququn dəyişməsi barədə razılığa gələ bilərlər.

Əgər tərəflər onlara verilən imkandan istifadə edib tətbiq ediləcək hüququ seçməyiblərsə və müqavilənin hallarından tətbiq ediləcək hüququ müəyyən etmək qeyri-mümkündürsə, onda müqaviləyə hansı hüquq tətbiq edilməlidir? "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda qoyulan suala tam dolğunluqla cavab verilir. Bununla əlaqədar olaraq qanunda xarici iqtisadi əqdin hər bir növünə müvafiq olaraq əlavə kollizion norma nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə müqavilə tərəfləri arasında həmin müqaviləyə tətbiq edilməli hüquq barədə razılıq olmadığı halda, müqaviləyə aşağıda göstərilən tərəflərin təsis olduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüquq tətbiq edilir: alqı-satqı müqaviləsində - satıcının, bağışlama müqaviləsində - hədiyyə edən, əmlak kirayəsi müqaviləsində - kirayə verənin, əvəzsiz istifadə müqaviləsində - əvəzsiz istifadəyə verən şəxsin, borc müqaviləsində - borc verənin, podrat müqaviləsində - podratçının, tapşırıq müqaviləsində - vəkaləti alanın, komissiya müqaviləsində - komissiyonçunun, saxlama müqaviləsində - saxlayıcının, daşıma müqaviləsində - daşıyıcının, sığorta müqaviləsində - sığorta-

çının, girov müqaviləsində - girov qoyanın, zaminlik müqaviləsində - zaminin, qarantuya müqaviləsində - qarantın.

Sadalanan tərəflərin təsis olunduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququna istinad edilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, həmin tərəflərin müqavilə üzrə icra fəaliyyəti müqavilənin məzmununu üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi, müqavilənin spesifikliyi daha çox hansı tərəflə bağlıdırsa, həmin tərəfin mənsub olduğu dövlətin hüququna üstünlük verilmişdir. Əslində bu zaman kollizion məsələ (**lex venditoris**) kollizion bağlanmaya üstünlük verilməklə həll edilir. "Saticının qanunu" kimi təqdim edilən bu kollizion bağlanmaya görə öhdəliyə müqavilənin məzmununun əsasında duran tərəfin mənsub olduğu dövlətin hüququ tətbiq edilir.

Bundan əlavə, Qanun bir sıra müqavilələrin spesifikliyini nəzərə alaraq onlar üçün tətbiq olunmalı hüquq barədə ayrıca qayda müəyyən etmişdir. Müqavilə tərəfləri arasında, müqavilə ilə bağlı tətbiq olunmalı hüquq barədə razılaşma olmadıqda 1) daşınmaz əmlak barədə müqaviləyə - əmlakın olduğu ölkənin hüququ; 2) birgə fəaliyyət barədə və tikinti podrat müqavilələrinə - belə fəaliyyətin həyata keçirildiyi və müqavilə ilə nəzərdə tutulan nəticələrin yarandığı ölkənin hüququ; 3) auksionda, müsabiqədə və ya birjada bağlanan müqavilələrə - auksionun, müsabiqənin keçirildiyi və birjanın yerləşdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir.

Qanun sadalanan kollizion bağlanmalarla yanaşı, bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün nisbətən yeni olan daha bir kollizion bağlanmaya - müqavilənin daha sıx bağlı olduğu (**Proper Law of the Kontrakt**) hüquqa da istinad edir. Qanunun 25-ci maddəsində adı çəkilməyən müqavilələrə, tərəflər arasında tətbiq edilməli hüquq barədə razılaşma olmadığı halda, belə müqavilənin daha sıx bağlı olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir. Lakin Qanun "daha sıx bağlılığın" nədən ibarət olduğuna aydınlıq gətirmir. Bəzi xarici dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunlarında və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan bu kollizion bağlanmanın meyarları da göstərilir. Məsələn, İsveçrə beynəlxalq xüsusi hüquq haq-

qında qanununa görə "daha sıx əlaqə" kimi xidmət göstərən tərəfin adı yaşayış yeri başa düşülməlidir. Almaniya Mülki Qanunlar Külliyyatına Giriş Qanunu, 1986-cı il "Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilən hüquq haqqında" Haaqa Konvensiyası, 1980-cı il "Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında" Roma Konvensiyası da məsələyə analoji mövqedən yanaşır.

Beləliklə, "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda bu məsələ ilə bağlı müasir beynəlxalq xüsusi hüququn inkişaf tendensiyası və bu sahədə mövcud olan yeni beynəlxalq müqavilələrin normaları nəzərə alınmışdır.

§ 3. Xarici iqtisadi əqdin forması

Xarici iqtisadi əqdin forması ilə bağlı kollizion məsələlər xüsusi kollizion norma ilə tənzimlənir. "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinə görə əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir. Lakin Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə riayət olunduğu halda xaricdə bağlanan əqd xarici hüququn tələb etdiyi formanın pozulmasına görə etibarsız hesab edilə bilməz. Bu zaman əsas kollizion bağlanma kimi "**locus regit formam actus**" (əqdin forması onun bağlandığı yerin qanunu ilə müəyyən edilir) çıxış edir. Əlavə kollizion bağlanma kimi isə Azərbaycan Respublikasının hüququna istinad edilir. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində isə xarici iqtisadi əqdin forması ilə əlaqədar xüsusi maddi hüquq norması nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 333-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə görə xarici iqtisadi əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi əqdin etibarsızlığına səbəb olur.

Mülki Məcəllənin qeyd edilən normasında xarici iqtisadi əqdin forması ilə bağlı nəzərdə tutulan qayda Azərbaycan Respublikasının ərazisində bağlanan xarici iqtisadi əqdlərə şamil edilir. Belə əqdlər xaricdə bağlanarkən xarici hüququn tələb etdiyi formaya riayət edilməsə və Azərbaycan Respublikası hüququnun tələbləri-

nə uyğun bağlandıqda da Azərbaycan Respublikasının ərazisində etibarlı hesab edilir.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar bəzən əqdin bağlandığı yeri müəyyən etmək çətinləşir. Xüsusən teleqraf, teletayp, elektron rabitə vasitələri ilə bağlanan əqdlər tərəflərin birbaşa iştirakı olmadan, yazışma nəticəsində bağlanılır. Belə hallar üçün "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda ayrıca norma nəzərdə tutulub: "Ayrı-ayrı ölkələrdə olan tərəflər arasında bağlanan əqdin forması həmin ölkələrdən birinin hüququna uyğundursa, etibarlı sayılır".

Bundan əlavə, qanunda iki növ əqdə münasibətdə yuxarıda qeyd edilən ümumi qayda ilə yanaşı xüsusi kollizion norma müəyyən edilib. Onlardan biri predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə hüququ olan əqdin forması, digəri isə etibarnamənin forması ilə bağlıdır. Predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə hüququ olan əqdin forması həmin torpağın yerləşdiyi ölkənin imperativ hüquq normaları ilə müəyyən edilir, bu şərtlə ki, həmin ölkənin hüququna görə, əqdin bağlandığı yerdən və bu əqdin tabe olduğu hüquqdan asılı olmayaraq bu normalar tətbiq olunmalıdır (Qanunun 17-ci maddəsinin 3-cü hissəsi). Etibarnamənin forması və qüvvədə olması müddəti onun verildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Lakin etibarnamənin formasına riayət edilməməsi nəticəsində o, etibarsız sayıla bilməz, bu şərtlə ki, onun forması Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğun olsun (Qanunun 18-ci maddəsi).

Əqdin formasının onun bağlandığı yerin qanununa tabe edilməsinə nəzərdə tutan kollizion norma orta əsrlərdən üzübəri tətbiq edilir. Lakin XX əsrdən etibarən bir sıra Avropa dövlətlərində həmin qaydaya münasibət dəyişilməyə başlamışdır. Belə hesab edilir ki, əqdin məzmununa tətbiq edilən hüquq onun forması müəyyən edilərkən də əsas götürülməlidir. Yəni əqdin forması əqdi mahiyyət üzrə tənzimləyən dövlətin hüququna əsasən müəyyən edilmə-

lidir. Beləliklə, əqdin formasına münasibətdə yeni kollizion bağlanma: **lex causae** (məhiyyət qanunu) formalaşmaqdadır.

Məhiyyət qanununa istinad edən ölkələr əqdin formasına münasibətdə onun bağlandığı yerin qanununun tətbiq edilməsindən tamamilə imtina etməmişlər. Bəzi dövlətlərdə onlar bərabər statuslu alternativ kollizion bağlanma olaraq paralel tətbiq edilir, digərlərində isə **lex causae** (məhiyyət qanunu) əsas, **lex loci actus** (əqdin bağlandığı yerin qanunu) isə subsidiar kollizion bağlanma kimi nəzərdə tutulub. Birinci hala misal olaraq Almaniya Mülki Qanunlar Külliyyatına Giriş Qanununun (1994-cü il redaksiyasında) 11-ci maddəsini göstərmək olar. Orada deyilir ki, əqd forma baxımından onun predmetini təşkil edən münasibətə tətbiq edilən qanununa və ya harada bağlanıbsa, həmin dövlətin qanununa uyğundursa, lazımı formada bağlanmış hesab edilir. İkinci variant isə öz ifadəsini 1965-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Polşa qanununda tapmışdır. Həmin qanunun 12-ci maddəsindən belə nəticə çıxır ki, əqdin forması ona tətbiq edilən qanuna əsasən müəyyən edilir. Lakin onun bağlandığı yerin qanununun forma ilə bağlı tələblərinə riayət etmə də kifayət edər.

Lex causae (məhiyyət qanunu) beynəlxalq müqavilələrdə də təsadüf olunur. 1986-cı il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilən hüquq haqqında” Haaqa Konvensiyasına görə əqdin forması ilə əlaqədar nəzərdə tutulan iki alternativ kollizion bağlanmadan biri **lex causae** - məhiyyət qanunudur.

MDB ölkələrinin bir qisminə xarici iqtisadi əqdin mütləq yazılı formada olması ilə bağlı imperativ tələb irəli sürülür. Kontinental və anqlo-sakson hüququna görə isə iqtisadi əqd hər hansı bir formada bağlanıla bilər. Bu sahədə mövcud olan beynəlxalq müqavilələrdə, onların hər iki qrup dövlətlərdə qəbul olunması üçün, bir qayda olaraq, kompromis variant nəzərdə tutulur. İstər 1980-ci il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında” Vyana Konvensiyasında, istərsə də 1986-cı il Haaqa Konvensiyasında göstərilir ki, qanunvericiliyində alqı-satqı müqaviləsi üçün məcburi yazılı forma tələb edilən hər hansı bir dövlət Konvensiyaya qo-

şulan zaman müvafiq kollizion normanın ona şamil olunmaması ilə bağlı qeyd-şərt edə bilər, bu şərtlə ki, müqavilə bağlanan zaman tərəflərdən birinin kommersiya müəssisəsi onun ərazisində olsun.

§ 4. Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi

Qeyd edildiyi kimi xarici iqtisadi əqdlərin əsas kütləsini xarici ticarət əqdləri və ya beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri təşkil edir. Tarixən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsasında beynəlxalq ticarət əlaqələri durmuşdur. Lakin həmin əlaqələrin inkişafı heç də rahat olmamış, bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur. Bu istiqamətdə mövcud olan çətinliklərin bir qismi milli qanunvericiliklərin müvafiq normalarının bir-birindən fərqlənməsi, çox zaman tətbiq ediləcək hüququn seçilməsi ilə bağlı tərəflərin tərəddüd etmələri və s. hüquqi məsələlərlə əlaqədar idi.

Beynəlxalq ticarətin inkişafına mane olan belə halların aradan qaldırılması məqsədilə bu sahədə XX əsrin ortalarından etibarən geniş unifikasiya işi aparılmışdır. Hələ XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut çərçivəsində əmtələrin alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması haqqında və əmtələrin alqı-satqısı haqqında iki eyni tipli qanun layihəsi hazırlanmışdır. Lakin sənədlər üzərində iş yalnız 60-cı illərdə başa çatmış və 1964-cü ildə Haaqada keçirilən diplomatiya konfransında iki konvensiya: 1) “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı ilə bağlı eynitipli qanun haqqında”; 2) “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması haqqında eynitipli qanun haqqında” konvensiyalar qəbul edilmişdir. Hər iki sənəd beynəlxalq ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərsə də, bir sıra çatışmazlıqlarla əlaqədar universal xarakter kəsb etmədi. Ayrı-ayrı milli hüquq sistemlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almayan Haaqa Konvensiyaları əksər dövlətlər tərəfindən qəbul edilmədi. Bununla əlaqədar olaraq BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası müxtəlif hüquq sistemli dövlətlərin qoşula biləcəyi bir

sənədin hazırlanması işinə başlayır. Komissiya qısa müddət ərzində Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında” Konvensiyanın layihəsini işləyib hazırlayır. 11 aprel 1980-ci ildə Vyana-da keçirilən diplomatiya konfransında qəbul edilən həmin sənəd 1 yanvar 1988-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Konvensiya struktur baxımdan girişdən, dörd hissədən və 101 maddədən ibarətdir. Konvensiya hələ qüvvəyə mindiyi vaxt onun universallığına heç bir şübhə qalmadı. Belə ki, onu imzalayan ilkin 11 dövlət (Argentina, ABŞ, Zambiya, İtaliya, Lesoto, Macarıstan, Misir, Suriya, Fransa, Çin, Yuqoslaviya) müxtəlif hüquq sistemlərini, ayrı-ayrı coğrafi regionları və fərqli iqtisadi inkişaf səviyyələri təmsil edirdi.

Girişdə bərabərlik və qarşılıqlı mənfəət əsasında beynəlxalq ticarətin inkişafı dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin mühüm elementi hesab edilir və göstərilir ki, eynitipli normaların qəbul edilməsi beynəlxalq ticarətdə hüquqi maneələrin aradan qaldırılmasına və onun inkişafına kömək edəcəkdir.

Konvensiyanın "Tətbiqi sferası və ümumi müddəalar" adlanan birinci hissəsində xarici iqtisadi ticarət əqdinin anlayışı, Konvensiyanın tətbiqi sferası, tərəflərin muxtariyyəti, Konvensiyanın təfsiri, müqavilənin forması və s. məsələlərin tənzimlənməsi öz əksini tapmışdır. Konvensiya kommertiya müəssisələri müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşən tərəflər arasında əmtəələrin alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilir, bu şərtlə ki, ya həmin dövlətlər Konvensiyanın iştirakçısı olsun, ya da beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına uyğun iştirakçı dövlətin hüququ tətbiq edilsin.

Konvensiya ilə onun tətbiqi sferasına aid edilməyən alqı-satqı müqavilələrinin siyahısı da müəyyən edilmişdir. Bu sıraya şəxsi, ailə və ya evdə istifadə üçün alınan əmtəələr, hərəcda (auksionda) satılan əmtəələr, qanuna əsasən məcburi satışa qoyulan əşyalar, digər spesifik əmtəələr (aksiyalar, dövriyyə sənədləri, valyuta, qiymətli kağızlar, su və hava gəmiləri, elektrik enerjisi və s.) aid edilir.

Konvensiyada əsas etibarilə müqavilənin bağlanması və tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi məsələləri öz əksini

tapmışdır. Konvensiya müqavilənin həqiqiliyi, satılmış əmtəyə mülkiyyət hüququna münasibətdə müqavilənin nəticələri, satılmış əmtəənin insanın səhhətinə və həyatına vurduğu ziyana görə satıcının məsuliyyəti məsələlərinə toxunmur.

Konvensiyada əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısını tənzimləməkdən ötrü hüquq normaları unifikasiya edilmişdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün Konvensiyanın müddələrinin bütün hüquq sistemlərində eyni cür təfsir edilməsi vacib şərtidir. Bunun üçün Konvensiyanın layihəsi hazırlanan zaman onun sadə və anlaşılıqlı olmasına ciddi diqqət yetirilmişdir. Bununla bərabər, onun məzmunu və tətbiqi ilə əlaqədar mübahisələrin baş verməsi istisna olunmur. Belə mübahisələr zamanı bütün tərəflər, o cümlədən milli məhkəmələr və arbitrajlar Konvensiyanın eyni cür tətbiq edilməsinə kömək etməlidirlər. Əgər Konvensiyada bu və ya digər məsələnin tənzimlənməsi nəzərdə tutulmayıbsa, həmin məsələ Konvensiyanın əsaslandığı ümumi prinsiplərə uyğun nizamlanmalıdır. Yalnız ümumi prinsiplər olmadıqda, beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına əsasən tətbiq edilən hüquqa uyğun məsələ həll edilməlidir.

Konvensiyanın ikinci hissəsində alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması qaydaları öz əksini tapmışdır. Müqavilənin bağlanması haqqında təklifin oferta olması üçün o, bir və ya bir neçə konkret şəxsə ünvanlanmalı və kifayət qədər aydın olmalıdır. Özündə əmtəənin adını, onun qiymətini və miqdarını ifadə edən təklif kifayət qədər aydın hesab edilir.

Ofertaya aksept bəyanat vermək və ya akseptantın digər davranışı vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu zaman oferta ilə razılıq ifadə olunur. Bəzi hallarda əmtəələrin oferentə göndərilməsi, qiymətin ödənilməsi kimi hərəkətlər də aksept kimi qiymətləndirilə bilər.

Əmtəələrin alqı-satqı müqaviləsində tez-tez rast gəlinən hallardan biri də ofertaya cavab kimi göndərilən akseptdə əlavə və ya digər şərtlər də göstərilir. Konvensiyaya görə həmin əlavə və ya digər şərtlər ofertanın şərtlərini mahiyyətə dəyişmirsə və oferent gecikmədən həmin şərtlərə etiraz etmirsə, belə cavab aksept hesab

edilməlidir. Belə halda akseptlə dəyişiklik edilən ofertanın şərtləri müqavilə şərtləri kimi qəbul edilir.

Müqaviləni mahiyyətə dəyişən əlavə və digər şərtlər qarşılıqlı oferta kimi qiymətləndirilir və müqavilənin bağlanması üçün öz növbəsində akseptləşdirilməlidir. Qiymət, ödəmə, əmtələrin kəmiyyət və keyfiyyəti, daşıma, tərəflərin bir-birinin qarşısında məsuliyyəti ilə bağlı şərtlər ofertanı mahiyyətə dəyişən şərtlər hesab edilir.

Müqavilə oferent tərəfindən aksepti aldığı andan bağlanmış hesab edilir.

Konvensiyanın üçüncü hissəsində tərəflərin öhdəlikləri, müqavilə şərtləri pozulan zaman hüquqi müdafiə vasitələri, əmtənin təsadüfən məhv olma riskinin keçmə momenti, öhdəliyin icrasının dayandırılması, məsuliyyətdən azad olma halları və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Əmtələrin tədarükü, ona aid olan sənədlərin verilməsi, əmtəə üzərində mülkiyyət hüququnun keçməsi satıcının ümumi öhdəlikləri kimi göstərilir. Tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə satıcının öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin üsulu, vaxt və yeri göstərilmədiyi hallar üçün Konvensiya əlavə normalar müəyyən etmişdir.

Satıcı əmtəəni kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müqavilənin tələblərinə uyğun olaraq tədarük etməlidir. Alıcı da öz növbəsində əmtəəyə baxış keçirməyə borcludur. O, ağılasığan müddət ərzində müqavilə şərtlərinin hər hansı bir uyğunsuzluğu barədə satıcıya xəbərdar etməli, əmtəəni müqavilə və Konvensiyaya uyğun olaraq qəbul etməli və əmtəənin qiymətini vaxtında ödəməlidir.

Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsində onların təsadüfən məhv olma riskinin satıcıdan alıcıya keçmə momentinin müəyyən edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Tərəflər bu məsələni bağladıqları müqavilədə nəzərdə tuta bilərlər. Əgər onlar bunu etməyiblərsə Konvensiyanın müvafiq normaları tətbiq edilir. Konvensiyaya əsasən əmlakın təsadüfən məhv olma riski satıcıdan alıcıya, bir qayda olaraq, axırıncı tərəfindən əmlakın qəbul edilmə momentində keçir. Əgər alqı-satqı müqaviləsi əmlakın daşınmasını da nə-

zərdə tutursa, onda risk satıcı tərəfindən malın daşıyıcıya təhvil veridiyi andan keçir. Əgər yolda olan əmtəyə münasibətdə alqı-satqı müqaviləsi bağlanırsa, onda risk müqavilənin bağlandığı andan keçir.

Konvensiyada öz öhdəliklərini icra etmədiyinə görə tərəflərin məsuliyyəti məsələsinə xüsusi yer ayrılmışdır. Tərəfin öz öhdəliyini icra etməməsi qarşı tərəfdə əlavə hüquqların yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, Konvensiyada məsuliyyətdən azad olma əsası da müəyyən edilmişdir. Belə əsas kimi tərəfin nəzarətindən kənar olan halın təsirindən müqavilənin icra edilməməsi göstərilir.

Konvensiyanın yekun hissəsində Konvensiyaya qoşulma qaydası, qeyd-şərt, depozitari və s. məsələlər tənzimlənir.

Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrində iddia müddəti ilə bağlı ayrıca beynəlxalq müqavilə qəbul edilmişdir. Bu məsələ 1974-cü ildə Nyu-Yorkda bağlanmış “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında” Konvensiya ilə tənzimlənir. 1980-ci il Vyana Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə əlaqədar iddia müddəti haqqında Konvensiyaya əlavə Protokol qəbul edilmişdir.

Konvensiya bütün beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri üçün dörd illik vahid iddia müddəti müəyyən etmişdir. İddia müddəti iddia hüququnun yarandığı andan hesablanır. Həmin hüquq da, bir qayda olaraq, əmtəənin faktiki olaraq alıcının sərəncamına keçdiyi, və ya beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin şərtlərinin pozulduğu, yaxud yalanın üzə çıxdığı və s. anda yaranır.

Konvensiyada habelə iddia müddətinin dayandırılması, onda dəyişiklik, onun hesablanması qaydası, iddia müddətinin maksimum məhdudlaşdırılması (10 il) və s. məsələlər də tənzimlənir.

İstər 1980-ci il Vyana Konvensiyası, istərsə də 1974-cü il Nyu-York Konvensiyası məzmun etibarı ilə xarici ticarət əqdləri üzrə eynitipli maddi hüquq normalarını özündə ifadə edir. Bu sahədə kollizion hüquq normalarının unifikasiya işi isə 1986-cı il “Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilən hüquq haqqında” Konvensiya ilə müəyyən qədər yerinə yetirilmişdir.

§ 5. Beynəlxalq ticarət adətləri (Lex mercatoria)

Xarici ticarət əqdləri zamanı tərəflər tətbiq ediləcək hüquq kimi beynəlxalq ticarət adətlərinə istinad edə bilərlər. Təcrübədə belə hallara tez-tez rast gəlinir. "İradələrin muxtariyyəti" nə əsasən istinad edilən adət hüquq norması hesab edilir və müqavilədən irəli gələn mübahisələrin həlli zamanı əsas götürülür¹.

Beynəlxalq ticarət adətlərinin geniş spektri mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda onların hətta təsnifatını da aparırlar. Məsələn, əhəmiyyətinə və tətbiqi həuddlarına görə beynəlxalq ticarət adətləri iki qrupa: 1) xarici ticarət əqdlərinin bütün növləri üçün xarakterik olan adətlər; 2) ticarət dövriyyəsində yalnız müəyyən qrup əmtələrin alqı-satqısına tətbiq edilən adətlərə ayırırlar.

Beynəlxalq ticarət adətləri tarixən formalaşsa da xarici ticarət dövriyyəsinin inkişafı onların da məzmununa təsir göstərmişdir. Ayrı-ayrı dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin təsiri nəticəsində adətlər deformasiyaya uğrayır, təkmilləşir, yeniləri meydana gəlir. Bu da çox vaxt təcrübədə anlaşılmazlıqların yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, adətlərin yazılı olmaması onların tətbiqini çətinləşdirir, beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin iştirakçıları tərəfindən onlar müxtəlif cür anlaşılır və tətbiq edilir. Nəticədə eyni adət norması dünyanın ayrı-ayrı regionlarında və dövlətlərində fərqli şəkildə qəbul edilir. Bütün bunlar xarici ticarət dövriyyəsinə mane olur, beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin iştirakçıları arasında əlavə mübahisələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Belə halların aradan qaldırılması məqsədilə beynəlxalq ticarət adətlərinin kodifikasiyası aparılır.

Beynəlxalq ticarət adətlərin qeyri-rəsmi kodifikasiyası ilə indiyə qədər müxtəlif təşkilatlar: beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar,

1 Лунц Л.А. Курс международного частного права. В 3 т. М., 2002, с.517

beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, milli qeyri-hökumət təşkilatları və s. məşğul olmuşdur. Onların hazırladıqları sənədlər müxtəlif cür adlandırılır: unifikasiya olunmuş qaydalar, ümumi şərtlər, nümunəvi müqavilələr və s.

Necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, bu növ sənədlərin hamısı üçün bir sıra xüsusiyyətlər xarakterikdir. Əvvəla, kodifikasiyası qeyri-rəsmi aparıldığından onlar məcburi xarakter daşıyırlar. İkincisi, onların birbaşa hüquqi qüvvəsi yoxdur və konkret müqavilə ilə nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilirlər. Bu zaman hər hansı beynəlxalq ticarət adətinin tətbiqi üçün tərəflərin qarşılıqlı razılığı olmalıdır.

Beynəlxalq ticarət adətlərin unifikasiyası xarici ticarətin ayrı-ayrı sahələri üzrə BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası, Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə BMT Komissiyası, Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut, Beynəlxalq Mühəndis Məsləhətçilər Federasiyası çərçivəsində müxtəlif vaxtlarda aparılmışdır. BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasında konkret növ əmtələrin satışı üzrə ümumi şərtlərin və ya rəhbər qaydaların hazırlanması ənənə xarakteri almışdır. Bu sıradan maşın və avadanlığın tədarükünün ümumi şərtləri, maşın avadanlıqlarının xaricdə montaj edilməsinin ümumi şərtləri, beynəlxalq qarşılıqlı ticarət müqavilələri üzrə rəhbər qaydaları və s. göstərmək olar.

Beynəlxalq ticarət adətlərinin kodifikasiyası sahəsində başlıca rol Beynəlxalq Ticarət Palatasına məxsusdur. İqamətgahı Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Ticarət Palatası 1920-ci ildə beynəlxalq ticarətə təşkilati, texniki və s. kömək məqsədilə qeyri-hökumət təşkilatı kimi yaranmışdır. Palata 130-dan artıq dövlətdən sənaye-ticarət palatalarını, minlərlə kommərsiya birliklərini özündə birləşdirir.

Beynəlxalq Ticarət Palatası beynəlxalq ticarət adətlərinin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi üzrə geniş iş aparmışdır. Palatanın bu istiqamətdə apardığı fəaliyyətin nəticələri demək olar ki, bütün dövlətlərdə tanınır. Fəaliyyətinin ilk dövrlərində ticarət adətlərin sistemləşdirilməsi işini müvəffəqiyyətlə aparan Palata sonralar onların təfsirini də verməyə başlamışdır.

Beynəlxalq Ticarət Palatası həm ticarət adətləri məcmuəsini ("**Trade Terms**" axıncı redaksiyada 1953-cü ildə qəbul edilmişdir), həm də beynəlxalq ticarət adətlərinin təfsiri qaydalarını (**Incoterms**) qəbul etmişdir. İnkoterms hazırda 2000-ci il redaksiyasında tətbiq edilir. Son redaksiyada müasir dövrün xüsusiyyətləri: kompyuter rabitə xidmətinin, nəqliyyat-daşıma üsullarının təkmilləşməsi halları nəzərə alınmışdır.

İnkotermsdə xarici ticarət müqavilələrində işlədilən 13 terminin təfsiri verilmişdir. İnkoterms mənasında termin dedikdə ticarət partnyorları arasında hüquq və vəzifələrin bölgüsünü müəyyən edən xarici alqı-satqı müqavilələrinin bəzi tipləri başa düşülür. Bəzi tip müqavilələrdə (terminlərdə) hüquq və vəzifələrin bölgüsü əmtəələrin daşınması ilə, bəzilərinə əmtəələrin bir dövlətdən digərinə keçirilməsi ilə bağlı gömrük rəsmiyyətinin aparılması ilə, digərlərində isə əmtəənin təsadüfən məhv olma riskinin satıcıdan alıcıya keçmə momentinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar aparılır.

İnkotermsdə təfsiri verilən 13 termin (müqavilə tipi) dörd qrupa bölünmüşdür. Terminlərin qruplara bölünməsinin əsasında satıcının daşdığı vəzifələrinin həcmi meyarı durur. "E" hərfi ilə işarə edilən ilk qrupa yalnız bir termin: EXW (**ex works** - zavoddan və ya **franko** - zavod) aiddir. EXW müqaviləsinə görə satıcı öz müəssisəsində nəzərdə tutulan müddətdə əmtəəni alıcının sərəncamına verməlidir. Bu tip müqavilə satıcının üzərinə ən az vəzifə qoyan müqavilə hesab edilir.

"F" hərfi ilə işarə edilən ikinci qrupa aşağıdakı üç tip müqavilə aid edilir: 1) FCA (**free carrier** - daşıyıcıya təhvil verəndən sonra azad); 2) FAS (**free alongside ship** - gəmiyə çatandan sonra azad); 3) FOB (**free on board** - gəmiyə yükləyəndən sonra azad).

FCA müqaviləsinə görə satıcı əmtəəni gömrük baxışından keçirtdikdən sonra şərtləşdirilmiş məntəqədə daşıyıcının sərəncamına verməklə öz öhdəliyini yerinə yetirmiş olur. Daşıyıcı qismində bu və ya digər nəqliyyat təşkilatı da daxil olmaqla müqavilə ilə üzərinə əmtəənin daşınması vəzifəsi qoyulan hər hansı şəxs başa düşülür.

FAS və FOB müqavilələri adından göründüyü kimi yüklərin dəniz daşımaları zamanı tətbiq edilir.

"C" hərfi ilə işarə edilən üçüncü qrupa dörd tip müqavilə: 1) CFR (**cost and freight** - dəyər və fraxt); 2) CİF (**cost, insurance, freight** - dəyər, sığorta, fraxt); 3) CPT (**carriage paid to... - ...** qədər daşıma haqqı ödənilib); 4) CİP (**carriage and insurance paid to... - ...** qədər daşıma haqqı və sığorta ödənilib) daxildir.

Üçüncü qrupa daxil olan müqavilə tipləri satıcının öhdəliklərini bir qədər də artıraraq, daşıma və sığorta müqavilələrinin öz hesabına bağlaması vəzifəsini də onun üzərinə qoyur.

Dördüncü "D" qrupuna beş müqavilə tipi aid edilir: 1) DAF (**delivered at frontier** - sərhədə qədər daşıma); 2) DES (**delivered ex ship** - gəmiylə çatdırılmış); 3) DEQ (**delivered ex quay (duty paid)** - rüsumu ödəməklə limanda çatdırılmış); 4) DDU (**delivered duty unpaid** - rüsum ödənmədən çatdırılmış); 5) DDP (**delivered duty paid** - rüsum ödəməklə çatdırılmış).

Dördüncü qrupda cəmləşən müqavilə tipləri satıcı üçün daha ağırlaşdırıcı şərtlər nəzərdə tutur. O, yükün təyin edilmiş məntəqəyə çatdırılması üçün bütün xərcləri ödəyir və əmtəənin təsadüfən məhv olma riskini daşıyır.

Beynəlxalq ticarət adətlərin digər qeyri-rəsmi məcəllələri kimi İnkoterms də məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Onu öz müqaviləsinə tətbiq etmək istəyən xarici ticarət müqaviləsinin tərəfləri bunu bağladıqları müqavilə ilə təsdiq etməlidirlər. İnkoterms müxtəlif redaksiyalarda mövcud olduğundan ona istinad edənlər müqavilələrində redaksiya ilini mütləq göstərməlidirlər.

Xarici ticarət döviyyəsinə beynəlxalq ticarət adətlərinin geniş tətbiqi ilə əlaqədar olaraq son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda ayrıca bir normativ sistemin formalaşması göstərilir. Həmin normativ sistem transmilli kommertiya hüququ və yaxud müasir dövrün "**lex mercatoria**"sı adlandırılır. "**Lex mercatoria**" ifadəsinin latın dilindən tərcüməsi "ticarət hüququ"dur.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi əməliyyatları tənzimləyən müəyyən qrup normalar formalaşmışdır ki, onlar milli hüquq sistemində münasibətdə avtonom xarakter daşıyır. Yuxarıda bu növ normaların qeyri-rəsmi səviyyədə məcəllələşdirilməsini qeyd etmişdik. Məhz aparılan məcəllələşdirmə işinin nəticələrinin məcmusu müasir dövrün "**lex mercatoria**"sı hesab edilir. Bu baxımdan **lex mercatoria-nın** mənbələri rəngarəngdir. Bura hüququn ümumi prinsipləri və geniş yayılmış beynəlxalq ticarət adətlərindən tutmuş qeyri-hökumət təşkilatlarının nümunəvi müqavilələri, tövsiyələri, ümumi şərtləri, arbitraj qərarları və s. sənədləri aid edirlər.

Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (UNIDRUA) tərəfindən işlənib hazırlanan və 1994-cü ildə dərc edilən beynəlxalq kommertiya müqavilələrinin Prinsipləri **lex mercatoria**nın formalaşması işini bir az da sürətləndirmişdir. Qısa müddət ərzində həmin sənəd beynəlxalq ticarətin iştirakçıları arasında geniş səviyyədə tanınmış və təcrübədə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Analoji unifikasiya işləri kimi UNIDRUA-nın hazırlanmış olduğu beynəlxalq kommertiya hüququnun Prinsipləri də beynəlxalq müqavilə deyildir və xarici ticarət dövriyyəsinin iştirakçıları üçün məcburi hesab olunmur. Yalnız tərəflər bağladıqları müqavilə ilə nəzərdə tutduqda Prinsiplər tətbiq edilir.

Fəsil 11. Beynəlxalq hesablaşmalar

§ 1. Beynəlxalq hesablaşmaların və valyuta əməliyyatlarının hüquqi əsasları

Əksər xarici iqtisadi əqdlərdə görülən işlə və ya göstərilən xidmətlə əlaqədar müəyyən hesablaşmaların aparılması nəzərdə tutulur. Xarici elementli xüsusi hüquq dövriyyəsində tərəflər arasında aparılan belə hesablaşmalara beynəlxalq hesablaşmalar deyilir. Beynəlxalq hesablaşmaları aparmaq müvafiq səlahiyyətli bankın funksiyasıdır. Bank xarici iqtisadi əqdin iştirakçıları tərəfindən ona təqdim edilən sənədlər əsasında hesablaşmanı həyata keçirir. Buna görə də xarici iqtisadi əqdlərin tərəfləri ilə yanaşı, onlara xidmət edən bank da beynəlxalq hesablaşma münasibətlərinin subyekti hesab olunur.

Beynəlxalq hesablaşmaların aparılmasının hüquqi əsasları həm müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə, həm də dövlətdaxili qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulub. Beynəlxalq hesablaşma münasibətlərinə təsir edən beynəlxalq hüquqi sənədlərə 1980-ci il “Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında” BMT Konvensiyasını, 1930-cu il veksəl konvensiyalarını, 1931-ci il çek konvensiyalarını, habelə bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələri aid edirlər.

Xarici ticarət əqdlərində olduğu kimi beynəlxalq hesablaşma münasibətləri ilə əlaqədar da tarixən müəyyən adətlər formalaşmışdır. Beynəlxalq Ticarət Palatasının həmin adətlər əsasında apardığı qeyri-rəsmi məcəllələşdirmə işi də beynəlxalq hesablaşmalar zamanı geniş tətbiq edilir. Palata tərəfindən məcəllələşdirilən 1993-cü il sənədli akkreditiv üçün unifikasiya edilmiş Qayda və Adətlər, 1995-ci il inkasso üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar tövsiyə xarakteri daşısa da, beynəlxalq hesablaşmalar zamanı onlara tez-tez müraciət edilir. Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitutun (beynəlxalq kommərsiya müqavilələrinin Prinsipləri), Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə BMT Komissiyasının (“Bey-

nəlxalq kredit ödəmələri haqqında” 1992-ci il Nümunəvi Qanun və s.) tövsiyə xarakterli aktları da bu sıradandır.

Beynəlxalq hesablaşmaların aparılması ilə əlaqədar “Beynəlxalq Valyuta Fondu haqqında” Razılaşma da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Razılaşmada beynəlxalq hesablaşmaların aparılmasının əsas prinsipləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən etibarən Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvüdür. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu istiqamətdə mövcud olan beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bundan irəli gələrək, Respublikanın yeni Mülki Məcəlləsində ilk dəfə olaraq mülki dövriyyənin iştirakçıları arasında hesablaşmalarla əlaqədar xüsusi fəsil (53-cü fəsil) nəzərdə tutulmuşdur. Mülki məəcəllənin 972-ci maddəsinə görə “nağdsız hesablaşmalar aparılarkən ödəniş tapşırıqları ilə, akkreditiv üzrə hesablaşmalara, inkasso üzrə, çeklərlə, ödəniş kartları ilə, elektron şəklinde hesablaşmalara, habelə qanunla, qanuna uyğun müəyyənləşdirilmiş bank qaydaları ilə və bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri ilə nəzərdə tutulmuş digər formalarda hesablaşmalara yol verilir”.

Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının aparılması prinsipləri 21 oktyabr 1994-cü il tarixli “Valyuta tənziimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunun 1-ci maddəsində valyuta əməliyyatları ilə bağlı bir sıra anlayışlara aydınlıq gətirilmişdir. Qanuna görə valyuta əməliyyatları dedikdə, valyuta sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların keçməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar, o cümlədən ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan və xarici valyutada ödəniş sənədlərindən istifadə edilməsi; valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi; beynəlxalq pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi başa düşülür. Valyuta sərvətlərinə aşağıdakılar aid edilir: 1) xarici valyuta; 2) xarici valyutada qiymətli kağızlar - xarici valyutada ifadə edilmiş ödəniş sənədləri (çeklər, akkre-

ditivlər və s.), fond sərvətləri (səhmlər, istiqrazlar) və digər borc öhdəlikləri; 3) qiymətli metallar; 4) xam və emal edilmiş təbii daş-qaş. Xarici valyutaya da öz növbəsində müvafiq xarici dövlətin və ya dövlətlər qrupunun ərazisində tədavüldə olan və qanuni ödəniş vəsaiti sayılan, eləcə də tədavüldən çıxarılmış və ya çıxarılan, lakin həmin ərazidə tədavüldə olan pul nişanlarına dəyişdirilə bilən banknotlar, xəzinə biletləri və sikkələr şəklində pul nişanları, habelə xarici dövlətlərin pul vahidlərində, beynəlxalq pul və ya hesablaşma vahidlərində hesablarda olan vəsaitlər aid edilir.

Qanun valyuta əməliyyatlarının subyektlərini rezident və qeyri-rezidentlərə ayırır. Rezidentlər Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənar müvəqqəti qalan fiziki şəxslərə, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxs statusuna malik olmayan müəssisə və təşkilatlara, onların Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənar yerləşən Azərbaycan Respublikasının diplomatik və digər rəsmi nümayəndəliklərinə deyilir. Qeyri-rezidentlər dedikdə isə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1) Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti qalan fiziki şəxslər; 2) xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar yerləşən hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar, onların Azərbaycan Respublikasında yerləşən filialları və nümayəndəlikləri (büro və agentlikləri); 3) Azərbaycan Respublikasında yerləşən xarici diplomatik və digər rəsmi nümayəndəliklər, habelə beynəlxalq təşkilatlar, onların filialları və nümayəndəlikləri.

Azərbaycan Respublikasında valyuta sərvətləri həm rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin mülkiyyətində ola bilər. Rezidentlər Azərbaycan Respublikasında müvəkkil banklarda xarici valyuta he-

sablarına malik ola bilərlər. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən başqa hal müəyyən edilmədikdə rezident müəssisə və təşkilatlar əldə etdikləri xarici valyutanı məcburi şəkildə müvəkkil banklardakı öz hesablarına köçürməlidirlər. Rezidentlər Milli Bankın müəyyən etdiyi hal və şərtlər daxilində Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar xarici valyuta hesabı açma bilərlər.

Rezident və qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının müvəkkil banklarındakı xarici valyuta hesablarının rejimi Milli Bank tərəfindən təsdiq edilən 25 iyun 1997-ci il tarixli Qaydalara əsasən müəyyən edilir.

Qeyri-rezidentlər gömrük qaydalarına əməl etmək şərti ilə valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasına köçürmək, gətirmək və göndərmək hüququna malikdir.

Xarici valyuta ilə və xarici valyutada qiymətli kağızlarla əməliyyatları iki qrupa bölürlər: 1) cari valyuta əməliyyatları; 2) kapitalın hərəkətilə bağlı valyuta əməliyyatları. Cari valyuta əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir: a) malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə hesablaşmaların, eləcə də ixrac-idxal əməliyyatlarının 180 gündən artıq olmayan müddətə kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi; b) 180 gündən artıq olmayan müddətə maliyyə kreditlərinin alınması və verilməsi; c) əmanətlər, investisiyalar, kreditlər və kapitalın hərəkəti ilə bağlı başqa əməliyyatlar üzrə faizlərin, dividendlərin və digər gəlirlərin Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi; ç) Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından qeyri-ticarət xarakterli köçürmələr, o cümlədən əmək haqqı, pensiya, aliment və miras üzrə məbləğlərin köçürülməsi, eləcə də digər bu kimi əməliyyatlar.

Kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları isə aşağıdakı əməliyyatlar hesab edilir: a) birbaşa investisiyalar, yəni gəlir əldə etmək və müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna ma-

lik olmaq məqsədilə müəssisənin nizamnamə kapitalına qoyulan sərmayə; b) qiymətli kağızların əldə edilməsi; c) torpaq və yerin tək də daxil olmaqla binalar, qurğular, eləcə də yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyi ilə daşınmaz əmlak aid edilən digər əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun, habelə daşınmaz əmlak üzərində başqa hüquqların ödənilməsi üzrə köçürmələr; ç) malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə 180 gündən artıq müddətə ödəniş möhletlərin verilməsi və alınması; d) müvəkkil banklar tərəfindən valyuta vəsaitlərinin 180 gündən artıq müddətə depozitə cəlb edilməsi; f) cari valyuta əməliyyatı olmayan bütün digər valyuta əməliyyatları.

Sadalanan valyuta əməliyyatları üzrə hesablaşmalar nağdsız qaydada aparılır. Nağdsız aparılan beynəlxalq hesablaşmaların baş tutması üçün ilk növbədə beynəlxalq bank əməkdaşlığı zəruridir. Ayrı-ayrı dövlətlərin bankları arasında belə münasibətlərin yaranmasının əsasında onlar arasında müxbir münasibətlərinin qurulması, beynəlxalq hesablaşma və ödəmə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydaları və şərtləri haqqında bağlanan razılaşmalar durur.

Müasir dövrdə beynəlxalq bank əməliyyatlarının xeyli hissəsi SWIFT (Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzrə Maliyyə Hesablaşmaları ilə bağlı Beynəlxalq Banklararası Təşkilat) sistemi ilə həyata keçirilir. Hazırda bu təşkilat 90 ölkədə 3500-dən çox bankı birləşdirir və beynəlxalq hesablaşmaların sürətlə həyata keçirilməsinə təminat verir.

§ 2. Beynəlxalq hesablaşmaların formaları

Beynəlxalq hesablaşmalar zamanı kreditorun xeyrinə həyata keçirilən ödənişlər müxtəlif şərtlər əsasında reallaşır. Bununla əlaqədar olaraq beynəlxalq hesablaşmaların aşağıdakı formaları fərqləndirilir: 1) sənədli akkreditiv; 2) inkasso; 3) ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar və s.

Beynəlxalq hesablaşmanın **akkreditiv** forması zamanı ödəyicinin akkreditiv açılması haqqında tapşırığı və göstərişi ilə hərəkət edən bank (emitent bank) vəsait alana vəsait ödəməyi və ya köçürmə vekselinə ödəməyi, aksept etməyi və ya uçota almağı və ya bu səlahiyyətləri başqa banka (icraçı banka) verməyi öhdəsinə götürür. Sənədli akkreditiv üzrə hesablaşmada aşağıdakılar iştirak edir: a) sənədli akkreditivin açılması xahişi ilə çıxış edən idxalçı (alıcı); b) akkreditivi açan bank - emitent bank; c) ixrac edəni (satıcı) akkreditivin açılması haqqında xəbərdar etmək göstərişi alan, ona akkreditivin şərtlərini təqdim edən və pul vəsaitini ödəyən icraçı bank; ç) ixrac edən, xeyrinə akkreditiv açılan tərəf - benefisiar.

Sənədli akkreditiv xarici iqtisadi əqd üzrə hər iki tərəfin: həm ixrac edənin, həm də idxalçının maraqlarını özündə ifadə edir. Bir tərəfdən ixrac edən əqd üzrə ödəmənin reallaşmasına təminat alır, digər tərəfdən əmtənin ixracı ilə əlaqədar bütün sənədlər alındıqdan sonra ödəmə yerinə yetirilir. Ödəmə benefisiar tərəfindən akkreditivdə nəzərdə tutulan hərəkətlər icra edildikdən sonra baş verir.

Beynəlxalq hesablaşmanın sənədli akkreditiv forması Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən hazırlanan sənədli akkreditivlər üçün unifikasiya olunmuş Qayda və Adətlər (1993-cü il redaksiyasında) əsasında aparılır. İşgüzar dövrüyyə adətləri adlanan bu növ normalara Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də istinad edilir. Belə ki, Mülki Məcəllənin 977.2-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, akkreditiv üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydası qanunla, habelə ona uyğun müəyyənləşdirilmiş bank qaydaları və bank praktikasında tətbiq edilən işgüzar adətləri ilə tənzimlənir.

Sənədli akkreditivə əsasən emitent bankın üzərinə götürdüyü öhdəlik tərəflərin xarici iqtisadi əqd üzrə yaranan münasibətlərdən asılı deyildir. Tərəflər arasında bağlanmış xarici iqtisadi əqdin akkreditivi icra edən banka heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu mənada sənədli akkreditiv üzrə bağlanan əqd müstəqil xarakter daşıyır. Amma hesablaşmanın akkreditiv forması xarici iqtisadi əqdin özündə

ödəmənin şərti kimi nəzərdə tutula bilər. Bu zaman idxalçı (alıcı) xarici iqtisadi əqdə razılaşıdırılan müddətdə öz bankına akkreditivin açılması haqqında göstəriş verir. Akkreditivi açan bank (emitent bank) benefisiarın bankına (icraçı bank) bu barədə xüsusi məktubla müraciət edir, eyni zamanda, akkreditivin icrası üçün onun hesabına müəyyən pul məbləği köçürür və ona benefisiarı bu haqda xəbərdar etməyi tapşırır. İcraçı bank da öz növbəsində benefisiarı onun xeyrinə akkreditivin açılması və icranın şərtləri haqqında xəbərdar edir.

İxrac edən əmtəəni yola saldıqdan və ya işi gördükdən sonra bu barədə akkreditivdə göstərilən zəruri sənədləri rəsmiləşdirir və onları icraçı banka təqdim edir. İcraçı bank sənədləri akkreditivin şərtlərinə uyğunluğunu tam yoxladıqdan sonra ödəməni həyata keçirir, bu barədə emitent bankı xəbərdar edərək, təqdim olunmuş sənədləri ona göndərir. Emitent bank sənədlərin düzgünlüyünü yoxladıqdan sonra icraçı banka olan borcunu ödəyir və sənədləri xarici ticarət üzrə yükü almaqdan ötrü idxalçıya təqdim edir. Əgər icraçı bank akkreditivin şərtlərinə müvafiq surətdə ödənişi icra etmiş və ya başqa əməliyyatı aparmışdırsa, emitent bank ona akkreditivin icrası ilə bağlı çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəməlidir. Göstərilən xərclərin əvəzi, habelə akkreditivin icrası ilə əlaqədar emitent bankın bütün başqa xərclərinin əvəzi ödəyici (idxalçı) tərəfindən ödənilir.

İcraçı bank zahiri əlamətlərinə görə akkreditivin şərtlərinə uyğun gəlməyən sənədləri qəbul etməkdən imtina edərsə, bu barədə o, imtinanın səbəblərini göstərməklə vəsait alana (benefisiara) və emitent banka dərhal məlumat verməlidir.

Əgər icraçı bankın qəbul etdiyi sənədləri aldıqdan sonra emitent bank onları zahiri əlamətlərinə görə akkreditivin şərtlərinə uyğun gəlməyən hesab edərsə, onların qəbulundan imtina edə bilər və akkreditivin şərtləri pozulmaqla vəsait alana ödənilmiş məbləği icraçı bankdan tələb edə bilər, ödənilməmiş akkreditiv üzrə ödənilmiş məbləğlərin əvəzini ödəməkdən imtina edə bilər.

Hesablaşmanın **inkasso** forması zamanı bank ixrac edənin tapşırığı ilə idxalçıdan onun ünvanına göndərilən əmtəyə görə ödənişin alınması və onun ixrac edənin hesabına köçürülməsi əməliyyatlarını aparır. İnkasso hesablaşması zamanı meydana gələn münasibətlərdə aşağıdakılar iştirak edir: a) öz bankına inkasso əməliyyatının aparılmasını tapşırın tərəf, ixrac edən - müştəri; b) müştəridən inkasso əməliyyatının aparılması tapşırığını alan bank (remitent bank); c) inkasso tapşırığını yerinə yetirmək üzrə əməliyyatda iştirak edən bank (inkasso edən bank); ç) ödəyici (idxalçı).

İnkasso üzrə hesablaşmalar Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən hazırlanan inkasso üçün unifikasiya edilmiş Qaydalar üzrə (1996-cı il redaksiyasında) aparılır. Həmin sənəd, onun tövsiyəedici xarakter daşmasına baxmayaraq işgüzar dövriyyə adəti kimi tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəllənin 984.2-ci maddəsinə görə inkasso üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydası qanunla, qanuna əsasən müəyyənləşdirilmiş bank qaydaları və bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri ilə tənzimlənir.

İnkasso əməliyyatında bank ixrac edənlə idxalçı arasında bir növ vasitəçi qismində çıxış edir. Əmtənin xarici iqtisadi əqd üzrə göndərilməsi zamanı sənədlər ödəyiciyə bank vasitəsilə təqdim edilir. İnkasso edən bank (icraçı bank) ödəyicidən ödənişi aldıqdan sonra onu remitent bankın hesabına köçürür. Sonuncu da öz növbəsində onu müştərinin hesabına ötürür.

İnkasso üzrə bütün sənədlər təlimata tam uyğun olmalıdır. Hər hansı sənəd olmadıqda və ya sənədlər zahiri əlamətlərinə görə inkasso tapşırığına uyğun gəlmədikdə icraçı bank inkasso tapşırığını aldığı şəxsə bu barədə dərhal məlumat verməlidir. Göstərilən qüsurlar aradan qaldırılmadıqda bank sənədləri icra etmədən qaytara bilər.

İnkasso üzrə Qaydalarda hesablaşmanın bu forması zamanı istifadə edilən sənədlərin iki növü fərqləndirilir: 1) maliyyə sənədləri; 2) kommersiya sənədləri. Maliyyə sənədlərinə veksəl, çek, ödəmə qəbzləri, kommersiya sənədlərinə isə hesablar, yükün göndərilməsi ilə əlaqədar, mülkiyyət haqqında sənədlər aid edilir.

Sənədlər alındıqları formada icraçı bank tərəfindən ödəyiciyə təqdim edilir, amma inkasso əməliyyatının rəsmiləşdirilməsi üçün zəruri olan bank qeydləri və yazıları istisna edilir. Əgər sənədlər təqdim olunduqda ödənilməlidir, icraçı bank inkasso tapşırığını aldıqdan dərhal sonra sənədləri ödənişə təqdim etməlidir. Əgər sənədlər başqa müddətdə ödənilməlidir, icraçı bank ödəyicinin akseptini almaq üçün sənədləri inkasso tapşırığını aldıqdan sonra dərhal akseptə təqdim etməlidir, ödəniş isə sənəddə göstərilmiş ödəniş müddətinin çatdığı gündən gec olmayaraq tələb olunmalıdır. Alınmış məbləğlər icraçı bank tərəfindən dərhal remitent bankın sərəncamına verilməli, həmin bank isə bu məbləğləri müştərinin hesabına salmalıdır.

İnkasso əməliyyatı komission xarakter daşdığına görə əvəzli hesab edilir. İcraçı bank inkasso edilmiş məbləğlərdən ona çatan muzdu və xərclərin əvəzini tuta bilər.

İnkasso hesablaşma forması daha çox idxalçının mənafeyinə uyğundur. Belə ki, bu hesablaşma zamanı ödəmə əməliyyatı faktiki olaraq ixrac edən tərəfin üzərinə düşən bütün hərəkətlər yerinə yetirildikdən sonra baş verir və son ana qədər ödəyicinin ödəmədən imtina etmək imkanı ilə bağlı risk mövcud olur. Bununla əlaqədar olaraq təcrübədə inkasso əməliyyatı, bir qayda olaraq, əlavə şərtlərlə müşayiət olunur.

Bank köçürmələri formasında (**ödəniş tapşırığı ilə**) hesablaşmalar əsasən milli qanunvericiliklə nizama salınır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində bu institut 973 - 976-cı maddələrlə tənzimlənir.

Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı bank ödəyicinin tapşırığı ilə onun hesabında olan vəsait hesabına müəyyən pul vəsaitini bu və ya başqa bankda ödəyicinin göstərdiyi şəxsin hesabına qanunla nəzərdə tutulmuş və ya qanuna uyğun təyin edilmiş müddətdə köçürməyi öhdəsinə götürür, bu şərtlə ki, bank hesabı müqaviləsində daha qısa müddət nəzərdə tutulmasın və ya bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri ilə daha qısa müddət müəyyənləşdirilməsin.

Bu növ hesablaşmanın həyata keçirilməsi qaydası qanunla, habelə ona uyğun müəyyənləşdirilmiş bank qaydaları və bank praktikasındakı tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə bank tərəfindən ödəniş tapşırığının yerinə yetirilməsi şərtləri, tapşırığın icrası, tapşırığın icra edilməməsinə və ya lazımınca icra edilməməsinə görə məsuliyyət məsələləri müəyyən edilmişdir.

§ 3. Bank təminatı

Xarici iqtisadi əlaqələrdə bank təminatı (qarantıya) müqaviləsinə də tez-tez rast gəlinir. Bu zaman ödəmə qabiliyyəti etibarlı olan bank, bir qayda olaraq, vəkalət alan kimi çıxış edir və o, zəmanətçi bank kimi öz müştərisi üçün zəmin durur.

Bildiyimiz kimi xarici iqtisadi əqd üzrə tərəflərin hər biri əqdin icrası ilə əlaqədar müəyyən risk daşıyır. Öhdəliyin lazımı qaydada icra olunmaması və ödəmənin vaxtında yerinə yetirilməməsi ilə bağlı olan belə riskdən qorunmaq üçün istifadə edilən vasitələrdən biri kimi də bank təminatı müqaviləsi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, müştəri öz borcunu vaxtında verə bilməyə, bank həmin borcu öz hesabına ödəyəcəyini öhdəsinə götürür.

Bank təminatı ilə bağlı hüquqi məsələlər Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Mülki Məcəllənin 478-ci maddəsinin tələbləri baxımından bank təminatı (qarantıya) müqaviləsinə görə qarant (bank) digər şəxsin (prinsipialın) xahişi ilə prinsipialın kreditörünə (benefisiara) qarantıya öhdəliyinin şərtlərinə uyğun olaraq benefisiar pul məbləğinin ödənilməsi barədə yazılı tələb təqdim etdikdə həmin məbləği ödəyəcəyi barədə yazılı öhdəlik verir.

Mülki Məcəllənin bank təminatı ilə (qarantıya) bağlı normaları (478-490-cı maddələr) beynəlxalq hesablaşmalarda tətbiq edilən müvafiq işgüzar dövriyyə adətlərinə uyğundur. Həmin normalar Beynəl-

xalq Ticarət Palatası tərəfindən sistemləşdirilən tələb üzrə qarant üçün unifikasiya edilmiş Qaydalarda (1992-ci il) öz əksini tapmışdır.

Bankın benefisiar qarşısında qarantıya ilə nəzərdə tutulan öhdəliyi müstəqil öhdəlikdir və icrasının təminatı üçün verildiyi əsas öhdəlikdən, hətta qarantıyada bu öhdəliyə istinad edilsə belə, asılı deyildir. Qarant prinsipalın benefisiar qarşısında öhdəliyini (xarici iqtisadi əqd üzrə öhdəliyi) lazımınca icra etməsini təmin edir. Prinsipalın öz üzərinə düşən öhdəliyi lazımınca yerinə yetirməməsi benefisiara qarantıya üzrə pul məbləğinin ödənilməsinə dair tələblə çıxış etmək hüququ verir. Benefisiarın belə tələbi qarantıyada göstərilmiş sənədlərlə bir yerdə qaranta (banka) yazılı formada təqdim edilməlidir. Tələbdə benefisiar prinsipalın təminatı üçün qarantıya verilmiş əsas öhdəliyi pozmasının nədən ibarət olduğunu göstərməlidir. Qarant da öz növbəsində bu barədə prinsipalı məlumatlandırır və tələbin surətini bütün sənədlərlə bir yerdə ona təqdim edir.

Beynəlxalq hesablaşmalarda qarantın aşağıdakı tipləri fərqləndirilir: tender qarantı, öhdəliyin icrası qarantı, avans qarantı, ödəmə qarantı, veksəl qarantı, gömrük qarantı, kredit qarantı və s.

§ 4. Beynəlxalq hesablaşmalarda veksəl və çek

Beynəlxalq hesablaşmalarda qiymətli kağız kimi veksəl və çeklərdən geniş istifadə edilir. Belə ki, xarici iqtisadi əqdlər üzrə ödəmələrin qiymətli kağızlarla həyata keçirilməsi tərəflər arasında nəzərdə tutula bilər.

Hələ keçən əsrin 30-cu illərində beynəlxalq səviyyədə veksəl və çek hüququnun unifikasiyası uğurla nəticələnmişdir. 1930-cu ildə Millətlər Liqası çərçivəsində Cenevrədə keçirilən konfransda iştirakçı dövlətlər veksəl hüququ ilə əlaqədar aşağıdakı üç konvensiyayı imzalayıblar: 1) “Köçürmə və adi veksəl haqqında vahid qanun barədə” Konvensiya; 2) “Köçürmə və adi veksellərə münasibətdə gerb

rüsümü haqqında” Konvensiya; 3) “Köçürmə və adi veksəl barədə qanunların bir sıra kolliziya məsələlərinin həlli haqqında” Konvensiya.

“Köçürmə və adi veksəl haqqında vahid qanun barədə” Konvensiyaya əlavə kimi köçürmə və adi veksəl haqqında nümunəvi qanunun mətni hazırlanmış və onun əsasında qanun qəbul etmək vəzifəsi iştirakçı dövlətlərin üzərinə öhdəlik olaraq qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikası 2 may 2000-ci il tarixdə həmin Konvensiyaya qoşulmuş və bundan irəli gələrək veksellə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Konvensiyada nəzərdə tutulan normalara uyğunlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində veksəl haqqında normalar Mülki Məcəllənin 1004 - 1048-ci maddələrində öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq hesabləşmalarda həm adi, həm də köçürmə veksəllərdən istifadə olunur. **Köçürmə veksəl** bir şəxsin digər şəxsə onun üçüncü şəxsə müəyyən müddətdə müəyyən məbləğdə pul verilməsi haqqında yazılı əmrinə deyilir. **Adi veksəl** isə bir və ya bir neçə şəxsin müəyyən məbləğ pulu müəyyən edilmiş vaxtda ödəyəcəkləri barədə şərtsiz yazılı öhdəliyidir.

Veksəl haqqında nümunəvi qanuna müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində veksəlin anlayışı, köçürmə veksəlin tərtibi və forması, indossament, aval (veksəl zəminliyi), veksəlin akseptə verilməsi, veksəl üzrə ödəniş, xarici valyuta ilə verilən veksəllər, veksəlin ödənişindən və ya akseptindən imtina, imtinaya protest verilməsi, adi veksələ irəli sürülən tələblər və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Veksəl hüququ ilə bağlı kollizion məsələlər isə “Köçürmə və adi veksəl barədə qanunların bir sıra kolliziya məsələlərinin həlli haqqında” Konvensiya ilə tənzimlənilir. Konvensiyaya görə: 1) köçürmə və ya adi veksəl üzrə öhdəlik daşıyan şəxsin qabiliyyəti onun milli qanunu ilə müəyyən edilir. Milli qanun digər ölkənin qanununa istinad etdikdə, axırıncı tətbiq edilir. Bu qayda ilə müəyyən edilən qa-

nunla veksəl üzrə öhdəlik daşıma qabiliyyətinə şəxs malik olmasa da, o, əgər ərazisində vekseli imzaladığı ölkənin qanununa əsasən belə qabiliyyətə malikdirsə, məsuliyyət daşıyır; 2) adi və köçürmə veksəl üzrə öhdəliyin forması öhdəliyin imzalandığı ölkənin qanunu ilə müəyyən edilir; 3) reqres qaydasında iddianın verilməsi müddəti sənədin tərtib olunduğu yerin qanununa əsasən müəyyən edilir və s.

Adi və köçürmə veksəl haqqında vahid qanun müəyyən edən Cenevrə konvensiyaları qitə hüquq sistemli ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən hazırlandığına görə anqlosakson hüquq sistemli ölkələr, o cümlədən ABŞ və Böyük Britaniya həmin konvensiyalara qoşulmayıblar. Cenevrə konvensiyalarının universal xarakter daşmadığını nəzərə alıb Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə BMT Komissiyası (YUNSI TRAL) tərəfindən beynəlxalq köçürmə vekseləri və beynəlxalq sadə veksellər haqqında BMT Konvensiyasının layihəsi işlənilib hazırlanmışdır. 3 dekabr 1988-ci ildə Konvensiya BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyənilmişdir. Konvensiyanın "Beynəlxalq köçürmə vekseli (YUNSI TRAL Konvensiyası)" və "Beynəlxalq sadə veksəl (YUNSI TRAL Konvensiyası)" sərəlvhəli veksellərə tətbiqi nəzərdə tutulur. Konvensiyada köçürmə və sadə veksellərin hansı halda beynəlxalq olması meyarları göstərilmişdir. Köçürmə veksəl o vaxt beynəlxalq hesab edilir ki, aşağıda göstərilən beş yerdən ən azı ikisi ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisinə aid olsun: 1) köçürmə vekselin çıxarıldığı yer; 2) vekseli verən şəxsin imzasının yanında göstərilən yer; 3) ödəyicinin adının yanında göstərilən yer; 4) ödənişi alanın adının yanında göstərilən yer; 5) ödəmə yeri. Ehtimal edilir ki, vekselin çıxarıldığı və ya ödəmə yeri vekselə göstərilir və belə yer Razılığa Gələn Dövlətin ərazisidir.

Konvensiyaya görə sadə veksəl o vaxt beynəlxalq hesab edilir ki, aşağıda göstərilən dörd yerdən ən azı ikisi müxtəlif dövlətlərin ərazisinə aid olsun: 1) vekselin çıxarıldığı yer; 2) vekseli verən şəxsin imzasının göstərildiyi yer; 3) ödənişi alanın adının yanında göstərilən yer; 4) ödəmə yeri. Güman edilir ki, ödəmə yeri vekselə göstərilir və belə yer Razılığa Gələn Dövlətin ərazisindədir.

Konvensiya hazırlanarkən hər iki hüquq sisteminin ənənələri mümkün həddə nəzərə alınmışdır. Lakin Konvensiya anqlosakson hüquq sistemində formalaşan qaydadan fərqli olaraq çeki köçürmə vekselinin bir növü kimi inkar edir.

Çek orderli qiymətli kağız olub, ifadə etdiyi pul məbləğinin çek sahibinə ödənilməsi barədə çek verənin banka verdiyi və heç nə ilə şərtləndirilməyən yazılı sərəncamını ifadə edən sənəddir. Beynəlxalq hesabləşmalarda çeklərin istifadəsini tənzimləyən hüquq normaları 19 mart 1931-ci ildə Cenevrədə qəbul edilən aşağıdakı iki konvensiya ilə unifikasiya edilmişdir: 1) “Çeklər haqqında vahid qanun barədə” Konvensiya; 2) “Çeklər haqqında qanunların kolliziyasının bəzi məsələləri haqqında” Konvensiya.

Cenevrə Konvensiyasına görə çekdə bir sıra zəruri rekvizitlər öz əksini tapmalıdır, əks təqdirdə belə rekvizitlərə cavab verməyən çek etibarsız hesab edilə bilər. Konvensiya məcburi rekvizitlər sırasına aşağıdakıları aid edir: sənədin mətninə daxil edilmiş “çek” adı (sənədin tərtib edildiyi dildə); müəyyən pul məbləğini ödəmək barədə sadə və heç nə ilə şərtləndirilməyən tapşırıq; ödənişi icra edənin adı; ödənişin yeri; çekin tərtib olunduğu tarix və yer; çek verənin imzası.

2 may 2000-ci ildən Azərbaycan Respublikası “Çeklər haqqında vahid qanun barədə” Konvensiyanın iştirakçısıdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının çek qanunvericiliyi müvafiq beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılmışdır.

Cenevrə çek konvensiyalarının əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1049-1069-cu maddələrində öz ifadəsini tapmışdır. Həmin normalarla çeklə hesablaşmanın ümumi müddəaları, çekin rekvizitləri, onun ödəmə qaydası, çekin başqasına verilməsi, aval (çek zəminliyi), hesablaşma çeki və s. məsələlər tənzimlənir.

Fəsil 12. Beynəlxalq daşımalar

§ 1. Beynəlxalq daşımaların anlayışı

Beynəlxalq daşımalar dedikdə istənilən nəqliyyat növündən istifadə edilməklə yüklərin və sərnişinlərin beynəlxalq daşınması başa düşülür və bu zaman göndərmə və təyinat məntəqələri müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşməli və ya daşıma xarici dövlətin ərazisindən istifadə edilməklə həyata keçirilməlidir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq elmində "beynəlxalq daşımalar"ın mü-kəmməl, ümumqəbul edilən anlayışı mövcud deyildir. Dövlətlərin milli qanunvericiliklərində, bir qayda olaraq buna cəhd edilmir. Beynəlxalq daşımaların mənbəyini təşkil edən beynəlxalq nəqliyyat konvensiyalarında da buna birmənalı münasibət bildirilmir və hər bir konvensiya tənzimlədiyi münasibətlərin xarakteri baxımından məsələyə yanaşmağa üstünlük verir¹. Bu baxımdan iki sənədə müraciət edək. Birincisi, 1929-cu il "Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün" Varşava konvensiyasına görə aşağıdakı tələblərə cavab verən hər hansı bir daşıma beynəlxalq daşıma hesab edilir: 1) göndərmə və təyinat məntəqələri iştirakçı iki dövlətin ərazisində yerləşdikdə; 2) yaxud daşıma zamanı nəqliyyat vasitəsi xarici dövlətin ərazisində (belə xarici dövlət Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlət də ola bilər) dayanmaqla hərəkət etdikdə (bu zaman göndərmə və təyinat məntəqələrinin yerləşdiyi yer əhəmiyyət daşımır), daşıma beynəlxalq xarakter daşıyır (Azərbaycan Respublikasının Hava Məcəlləsində də analoji anlayış öz əksini tapmışdır). Məsələyə belə münasibət yalnız bu Konvensiyanın təsir dairəsinə düşən münasibətlərə şamil edilir. Hətta

¹ Гафаров З.М., Алиев Э.А. Применение современного международного транспортного права в Азербайджанской Республике. М., 2002, с. 13

Varşava Konvensiyası ilə tənzimlənməyən digər beynəlxalq hava daşımaları üçün başqa meyarlar müəyyən edilə bilər.

Digər mənbə kimi 1991-ci il "Beynəlxalq ticarətdə nəqliyyat terminalları əməliyyatçılarının məsuliyyəti haqqında" BMT Konvensiyasının üzərində dayanıla bilər. Konvensiyaya görə beynəlxalq daşıma elə daşımadır ki, "əməliyyatçı yükü öz icraatına qəbul edən zaman göndərmə və təyinat məntəqələri müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşmiş olsun". Göründüyü kimi 1991-ci il Konvensiyasında Varşava Konvensiyası ilə müqayisədə "beynəlxalq daşıma" anlayışına fərqli münasibət (dar yanaşma) mövcuddur.

Beynəlxalq daşımalar dəmir yolu, avtomobil, hava, dəniz və s. nəqliyyat vasitələri ilə maddiləşir. Bütün nəqliyyat növləri ilə beynəlxalq daşımaların həyata keçirilməsini tənzimləyən vahid universal konvensiya mövcud deyildir. Hər bir nəqliyyat növünün spesifik xüsusiyyətlərinin mövcudluğu belə bir konvensiyanın qəbul edilməsini qeyri-mümkün edir.

Nəqliyyat vasitələrinin növ müxtəlifliyindən irəli gələrək beynəlxalq daşımalar sahəsində çoxsaylı sazişlər mövcuddur. Bəzən isə eyni bir sazişlə bir neçə növ nəqliyyat vasitəsi ilə (qarışıq) beynəlxalq daşımalarının həyata keçirilməsinə də təsadüf olunur.

Beynəlxalq daşımalar sahəsində mövcud olan sazişlərdə, bir qayda olaraq nəqliyyat sənədlərinə olan tələblər, yükün daşıma üçün qəbul edilməsi, onun təyinat məntəqəsində verilməsi, daşıyıcının məsuliyyət hədləri, nəqliyyat təşkilatına pretenziya və iddiaların verilmə proseduru və s. məsələlər nəzərdə tutulur. Belə sazişlərin layihələri, bir qayda olaraq beynəlxalq nəqliyyat təşkilatları çərçivəsində hazırlanır. Bu sahədə çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlar mövcuddur. Onlar əsasən nəqliyyatın növünə görə yaradılır. Təkcə su nəqliyyatı sahəsində 100-dən artıq beynəlxalq təşkilat fəaliyyət göstərir¹. Beynəlxalq nəqliyyat təşkilatlarının bəziləri (Beynəl-

1 Международное частное право. Под ред. Г.К.Дмитриевой. М. 2001. с. 403

xalq Dəniz Təşkilatı, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı) BMT-nin ixtisaslaşmış müəssisə statusuna malikdir.

Beynəlxalq müqavilə ilə tənzimlənmə həllini tapmayan beynəlxalq daşıma münasibəti isə müvafiq milli qanunvericiliklə, bu zaman milli qanunvericiliyin kollizion normaları əsas götürülməklə, tənzimlənəcəkdir.

Əksər dövlətlərin milli qanunvericiliyində beynəlxalq daşımalara bağlı, həmin dövlətin qoşulduğu beynəlxalq nəqliyyat konvensiyalara uyğun olan və onları tamamlayan, xüsusi hüquqi aktlara təsadüf edilir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində 9 fevral 1994-cü ildə qəbul edilmiş Hava Məcəlləni, 22 iyun 2001-ci ildə qəbul edilmiş Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləni və s. qanunvericilik aktlarını göstərmək olar.

Nəqliyyatın növündən asılı olaraq beynəlxalq dəmir yolu daşımaları, beynəlxalq dəniz daşımaları, beynəlxalq avtomobil daşımaları, beynəlxalq hava daşımaları fərqləndirilir. Çox vaxt bu sərəya beynəlxalq "qarışiq" daşımaları da əlavə edirlər.

§ 2. Beynəlxalq daşımaların maddi-hüquqi və kollizion-hüquqi tənzimlənməsi

Qeyd edildiyi kimi beynəlxalq daşımalar sahəsində maddi və kollizion-hüquq normalarını özündə əks etdirən çoxlu sayda beynəlxalq müqavilələr qəbul edilmişdir. Bu müqavilələrin predmetini daşımaların həyata keçirilməsi ilə bağlı çoxsaylı məsələlər (daşıyıcının öhdəlikləri, tərəflərin məsuliyyəti, daşıma müqaviləsinin sənədləşdirilməsinə dair qaydalar, qəza zamanı dəyən ziyanın bölgüsü və s.) təşkil edir. Bu baxımdan 1924-cü il "Konosament haqqında bəzi qaydaların unifikasiyasına dair" Brüssel konvensiyası üzərində dayana bilərik. Həmin sənəddə aşağıdakı məsələlər üzrə

maddi hüquq normaları öz təsbitini tapmışdır: konosamentin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı irəli sürülən tələblər, daşıyıcının gəmini lazımi vəziyyətdə saxlaması ilə bağlı vəzifələri, dəymiş ziyan haqqında xəbərnəmənin göndərilməsi qaydası, daşıyıcını məsuliyyətdən azad edən əsaslar və s. Konvensiyaya görə nəqliyyat təşkilatı yükü aldıqdan sonra yük göndərən tələbi ilə ona tələb olunan qaydada tərtib edilən konosament verməyə borcludur. Konosamentdə həmçinin yükün xarici görkəmi və vəziyyəti barədə məlumat da öz əksini tapmalıdır.

Digər nəqliyyat konvensiyalarında da analogi maddi hüquq normalarına rast gəlmək mümkündür. Lakin sözü gedən müqavilələrdə beynəlxalq daşımalarla bağlı meydana gələn məsələlərin heç də hamısı özünün maddi hüquqi tənzimlənməsini axıra qədər tapmadığından, kollizion hüquq normalarına da təsadüf edilir.

Bir qayda olaraq, beynəlxalq daşımalar sahəsində aşağıdakı kollizion bağlanmalardan (təhkimetmə formulları) istifadə olunur:

- 1) yükün (sənişinin) göndərildiyi yerin qanunu;
- 2) təyinat məntəqəsinin qanunu;
- 3) gəmi bayrağının mənsub olduğu dövlətin qanunu (bayraq qanunu);
- 4) tranzit ölkənin qanunu;
- 5) müqavilənin bağlandığı yerin qanunu;
- 6) gəminin mənsub olduğu dövlətin qanunu;
- 7) daşıyıcının əsasən fəaliyyət göstərdiyi yerin qanunu və s.

Beynəlxalq daşımaların həyata keçirilməsi zamanı tərəflərin "iradə azadlığı" prinsipindən də geniş istifadə edilir. Bu prinsipə əsasən müqavilə bağlanarkən tərəflər mübahisə yaranacağı təqdirdə hansı hüququn tətbiq ediləcəyini müstəqil olaraq seçirlər.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, növündən asılı olaraq beynəlxalq daşımaların özünəməxsus kollizion bağlanmaları mövcuddur. Məsələn, dəniz daşımaları zamanı tez-tez bayraq qanununa təsadüf edilir.

Beynəlxalq daşımalar sahəsində **lex fori** kollizion prinsipindən də geniş istifadə edilir. Bu prinsipə nəinki milli qanunvericilikdə, hətta bəzi beynəlxalq konvensiyalarda da rast gəlinir. Məsələn, 1929-cu il "Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün" Varşava Konvensiyasına görə ödənilməli olan dövrü ödəmələrin məbləğinin müəyyən edilməsi, məsuliyyət haqqında iddia ilə müraciət etmə müddətinin hesablanması qaydası kimi məsələlərin həllində **lex fori** kollizion bağlanmaya istinad edilmişdir (22 və 28-ci maddələr).

Beynəlxalq daşımalar sahəsində tətbiq edilən kollizion prinsiplər milli qanunvericilikdə, çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Bu zaman kollizion norma seçilərkən tərəflər ierarxiya qaydasına əməl etməlidirlər. Belə ki, milli kollizion normalara münasibətdə beynəlxalq kollizion normalar daha üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 335-ci maddəsinə görə "əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilədə müəyyənləşdirilən normalar həmin Məcəllədə nəzərdə tutulan normalardan fərqlənsə, "onda beynəlxalq müqavilənin normaları tətbiq edilir".

Universal və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr arasında kolliziya yarandıqda isə müqavilələrin ratifikasiya və qüvvəyə minmə tarixlərinə, normanın ümumi və xüsusi hala şamil edilmə məsələsinə diqqət yetirmək lazımdır.

§ 3. Beynəlxalq dəniz daşımaları

22 iyun 2001-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin "Tətbiq edilən hüquq" adlanan axırıncı - 24-cü fəslində (324-335-ci maddələr) dəniz daşımalarında yaranan xarici elementli mülki hüquq münasibətlərinə tətbiq

edilən hüququn müəyyən olunması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Həmin Məcəllənin 324-cü maddəsinə görə xarici vətəndaşların və ya xarici hüquqi şəxslərin iştirakı ilə, o cümlədən mülki hüquq obyektini Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında olduqda, ticarət gəmiçiliyindən yaranan münasibətlərə tətbiq edilən qanun Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə, həmin Məcəlləyə, digər qanunlara və Azərbaycan Respublikasının tanıdığı ticarət gəmiçiliyi adətlərinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir.

Məcəllənin 324.2 maddəsinə görə həmin "Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş müqavilənin tərəfləri müqavilə bağlayarkən və ya sonradan razılaşma əsasında həmin müqavilə üzrə onların hüquq və vəzifələrinə tətbiq edilən qanunu seçə bilərlər. Belə razılaşma olmadıqda, bu Məcəllənin qaydaları tətbiq edilir; belə razılaşmanın mövcudluğu sərnişinin həyatına və ya sağlamlığına zərər vurulmasına, yükün və baqajın itirilməsinə və ya zədələnməsinə yaxud onların gecikdirilmə ilə çatdırılmasına görə bu Məcəlləyə müvafiq olaraq məsuliyyətinin aradan qaldırılmasına və ya azaldılmasına səbəb olmur". Deməli, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi müqavilə üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən tətbiq edilən hüququn seçilməsində "iradə azadlığı" prinsipini əsas tutur. Lakin qanunverici həmin prinsipin tətbiqini məhdudlaşdırmış, sitat gətirilən normanın mətnindən göründüyü kimi, sərnişinin həyatına və ya sağlamlığına zərər vurulmasına, yükün və baqajın itirilməsinə və ya zədələnməsinə, yaxud onların gecikdirilmə ilə çatdırılmasına görə həmin Məcəlləyə müvafiq olaraq məsuliyyətinin aradan qaldırılmasına və ya azaldılmasına səbəb olan hallara onun şamil edilməməsini müəyyən etmişdir.

Məcəllənin 328.2-ci maddəsinə görə "tərəflərin tətbiq ediləcək hüquq bərədə razılaşmaları olmadıqda, onların müqavilədən yaranan münasibətləri aşağıda göstərilənlərin təsis edildikləri, əsas fəaliyyət və ya yaşayış yeri olan dövlətin qanunu ilə tənzimlənir:

- 1) dənizlə yük daşınması müqaviləsində - daşıyıcının;
- 2) dəniz agentliyi müqaviləsində, taym-çarter və berbout-çarterdə - gəmi sahibinin;
- 3) yedəkləmə müqaviləsində - yedəkçi gəmi sahibinin;
- 4) dəniz vasitəçiliyi müqaviləsində - sifarişçinin;
- 5) dəniz sığorta müqaviləsində - sığortaçının".

Bundan əlavə Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində dəniz daşımalarından irəli gələn xarici elementli münasibətlərə tətbiq edilən aşağıdakı kollizion bağlanmalar nəzərdə tutulur:

1) gəminin bayrağı altında üzdüyü dövlətinin qanunu (gəmiyə mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları, habelə belə hüquqların əldə edilməsi, verilməsi və ya itirilməsi; açıq dənizdə batmış gəmilərə, onların yükünə və digər əmlakına; gəmi sahibinin məsuliyyətinin hüdudları məsələlərinə münasibətdə);

2) gəminin bilavasitə bayrağın dəyişdirilməsindən əvvəl qeydə alındığı dövlətin qanunu (digər dövlətin bayrağı altında müvəqqəti üzmək hüququ verilmiş gəmiyə olan əşya hüquqlarına münasibətdə);

3) gəminin inşa üçün qəbul edildiyi və ya inşa edildiyi dövlətin qanunu (əgər gəminin inşa edilməsi haqqında müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, inşa edilməkdə olan gəmiyə münasibətdə);

4) Azərbaycan Respublikasının qanunu (Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində batmış əmlaka hüquqların müəyyən edilməsi zamanı; Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində gəmilərin toqquşmasından yaranan münasibətlərə);

5) ümumi qəzaya səbəb olan hadisədən sonra gəmi səfərini başa çatdırdığı limanın dövlətinin qanunu (tərəflərin tətbiq ediləcək hüquq barədə razılaşmaları olmadıqda, ümumi qəzadan doğuran münasibətlərə);

6) xilasətmə əməliyyatının aparıldığı dövlətin qanunu (gəminin və digər əmlakın xilas edilməsindən yaranan münasibətlərə tətbiq ediləcək hüquq barədə tərəflərin razılaşması olmadıqda) və s.

Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində müqavilə tərəfləri arasında əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı tətbiq edilən hüququn seçilməsi ilə bağlı normalar da öz əksini tapmışdır. Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 326-cı maddəsinə əsasən gəmi sahibi ilə gəmi heyəti üzvləri arasındakı münasibətlər, əgər müqavilə üzrə onlar arasında başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, gəmi bayrağının mənsub olduğu dövlətin hüququ ilə tənzimlənilir. Gəmi sahibi ilə gəmi heyəti üzvləri arasında bağlanmış əmək müqaviləsinin şərtləri gəmi heyəti üzvlərinin əmək şəraitini pisləşdirməməlidir.

Beynəlxalq dəniz daşımaları sahəsində 1978-ci il “Dəniz yük daşımaları haqqında” BMT Konvensiyası (qısa şəkildə “1978-ci il Hamburq qaydaları” adlandırılır) əsas hüquqi mənbə kimi çıxış edir. Bu Konvensiyanın müddələrinin əsas hissəsini daşıyıcının yükə görə məsuliyyəti ilə bağlı normalar təşkil edir. Konvensiyaya görə yükün salamat çatdırılması üçün bütün zəruri tədbirlərin görülməsini sübut edə bilmədiyi halda daşıyıcı yükün zədələnməsi və itməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində dəniz daşımalarında tətbiq olunan aşağıdakı əsas anlayışların izahı verilmişdir: daşıyıcı, yük göndərən, yük, dəniz daşıma müqaviləsi, konosament və s.

Hamburq konvensiyasında yükgöndərənin məsuliyyəti ilə bağlı xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur. Yükgöndərən yükü daşıyıcıya daşınmaq üçün təhvil verərkən yükün spesifik xüsusiyyətləri barədə dəqiq məlumat verməlidir. Bu xüsusi ilə də tez xarab olan və təhlükəli yüklərin daşınması zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyada həmçinin konosamentin məzmunu və rekvizitləri barədə normalar da nəzərdə tutulmuşdur. Bu normalar olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki konosamentin düzgün tərtib edilməməsi və rəsmiləşdirilməməsi yükdaşıma müqaviləsinin etibarsız hesab edilməsi ilə nəticələne bilər.

Konvensiyanın 15-ci maddəsinə uyğun olaraq konosamentin məzmununa aşağıdakılar aiddir: daşıyıcının adı, yük göndərənin adı, yük alanın adı, yükün spesifik xüsusiyyətləri haqqında məlumat, yükün daşınma müddəti və s.

Dəniz daşıma müqaviləsinin tərəfləri arasında mübahisə yaranıqda onlar iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Konvensiyanın 20-ci maddəsində iddia müddəti iki il nəzərdə tutulmuşdur.

1978-ci il Hamburq konvensiyasından başqa dəniz daşımaları sahəsində “Xətt konfranslarının davranış məcəlləsi haqqında” 1974-cü il Konvensiyası da mühüm yer tutur. Həmin Konvensiyanın qəbul edilməsində əsas məqsəd gəmi sahibinin, daşıyıcının və yük göndərəninin maraqlarını daha yaxşı qorumaqdan ibarətdir. Konvensiyada müəyyən coğrafi istiqamətlərdə daşımaları həyata keçirən müxtəlif dövlətlərin milli gəmiçilik xətləri arasında münasibətləri tənzimləyən normalar, onların xüsusi xətt konfransları adlı qrup təşkil etmə hüquqları və gəmiçilik xətləri ilə yük göndərən arasında münasibətləri tənzimləyən normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiyada tərəflər arasında yaranan mübahisələri tənzimləyən müddəalar xüsusi bölmədə öz əksini tapmışdır. 30-cu maddəyə müvafiq olaraq beynəlxalq dəniz nəqliyyatı sahəsində təcrübəli ekspertlərdən ibarət Beynəlxalq barışdırıcılar qrupu təsis edilir. Tərəflərin razılığı ilə barışdırıcılar Qrupu mübahisənin həlli ilə bağlı tövsiyə qəbul edir.

Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə yüklərin daşınması zamanı müqavilənin çarter formasından geniş istifadə olunur. Beynəlxalq təcrübədə çarterin aşağıdakı formaları mövcuddur: reys çarter, taym-çarter, dimayz-çarter, deli-çarter. Çarter müqaviləsi üzrə daşımaları həyata keçirərkən yaranan kollizion məsələlər tərəflərin çarter müqaviləsində göstərdikləri hüquq ilə tənzimlənir.

§ 4. Beynəlxalq dəmiryol daşımaları

Beynəlxalq dəmiryol daşımaları sahəsində 1980-ci ildə qəbul edilmiş “Beynəlxalq dəmiryol daşımaları haqqında” Sazişi xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bu Saziş mahiyyət etibarilə 1890-cı il

“Yüklərin dəmiryol daşımaları haqqında” Bern konvensiyasının və 1923-cü il “Sərnişinlərin və baqajın dəmiryol daşımaları haqqında” Bern konvensiyasının birləşmiş variantıdır.

1980-ci il Sazişinin iştirakçıları əsasən Avropa ölkələridir. Sazişdə daşınmanın maksimal müddətləri, dəmir yolunun məsuliyyət hədləri və yük sahibinə dəymiş ziyanın ödənilməsi şərtləri nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq dəmiryol daşımaları sahəsində daha bir mühüm saziş 1994-cü ildə qəbul edilmiş “Dəmiryol nəqliyyatının texniki təchizatı və yenilənməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişdir. Qeyd etdiyimiz Saziş dəmiryol nəqliyyatında daşımaların həyata keçirilməsini tənzimləyən normaları nəzərdə tutmur. Bu yalnız dəmiryol nəqliyyatının mütəmadi fəaliyyətinin təmin olunmasına həsr edilmişdir. Saziş 6 maddədən ibarətdir. Sazişin qəbul edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir və 12 dövlət bu sazişin iştirakçısıdır.

Bu istiqamətdə mövcud olan beynəlxalq müqavilələrdə maddi hüquq normaları ilə yanaşı kollizion normalara da (məsələn, daşıma üçün yükün qəbul edilməsi yük göndərən dəmir yolu təşkilatının qanunu ilə, yükün gecikdirilməsinə görə cərimələr yükü müşayiət edən dəmir yolu təşkilatının qanunu ilə müəyyən edilir və s.) təsadüf edilir.

Beynəlxalq dəmiryol daşımalarından irəli gələn məsələlərin əksəriyyəti çox zaman tərəflər arasında bağlanmış sərnişin və yük daşımaları haqqında iki tərəfli sazişlər vasitəsilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının da beynəlxalq dəmir yolu əlaqələri sahəsində qonşu dövlətlərlə (Gürcüstan, Özbəkistan və s.) **ikitarəfli** müqavilələri mövcuddur. "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Gürcüstan Hökuməti arasında dəmir yolu nəqliyyatının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi haqqında" 2004-cü il iyunun 14-də Tbilisi şəhərində imzalanmış Sazişin 2-ci maddəsinə görə Tərəflər hər iki ölkə arasında dəmir yolu daşımalarının daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir-birlərinə lazımi kömək göstərir və əməkdaşlıq edirlər və beynəlxalq sərnişin və ya yük daşımalarının təkmilləşdiril-

məsi üzrə zəruri tədbirlər görürlər. Tərəflər dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində müntəzəm olaraq istehsal-texniki, iqtisadi və elmi əməkdaşlıq etməyi məqsəduyğun hesab edirlər. Tərəflərdən hər biri öz dövlətlərinin qanunvericiliyi və qüvvədə olan beynəlxalq-hüquqi normalar çərçivəsində istər hər iki dövlət arasında, istərsə də tranzitlə onların ərazisindən üçüncü ölkələrə sərnəşin daşımalarına, yüklərin, baqajın və poçtun nəql edilməsinə, nəqliyyat tərkibinin keçməsinə lazımi şərait təmin edirlər.

Sazişin 12-ci maddəsi ilə dəmir yolunda baş verən bədbəxt hadisə nəticəsində yaranan maddi məsuliyyətin aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaqla həlli müəyyən edilmişdir:

1) Tərəflərdən birinin xidməti heyətinin digər Tərəfin ərazisində xidməti borcunu yerinə yetirərkən dəmir yolunda baş verən bədbəxt hadisə nəticəsində dəyən zərəri, zərərçəkən işçinin təmsil olunduğu və əmək müqaviləsi bağladığı səlahiyyətli orqan milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq həmin heyətə ödəyir;

2) Tərəflərdən birinin xidməti heyətinin digər Tərəfin ərazisində xidməti borcunu yerinə yetirərkən dəmir yolunda baş verən bədbəxt hadisə nəticəsində dəyən zərəre görə məsuliyyəti, ərazisində hadisə baş vermiş Tərəfin səlahiyyətli orqanı öz milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq daşıyır;

3) daşıma prosesi zamanı baş verən bədbəxt hadisə nəticəsində sərnəşinə dəyən zərəre görə, əgər zərər qarşısını alınmaz qüvvə nəticəsində və ya sərnəşinin öz günahı üzündən baş verməyibsə, məsuliyyəti dövlətinin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq ərazisində bədbəxt hadisə baş vermiş Tərəfin səlahiyyətli orqanı daşıyır;

4) müəyyən edilmiş qaydada daşınmaya qəbul edilmiş yükün sahibi, həmçinin baqaj, poçt sahibi yükü alanadək yük itməsinə görə məsuliyyəti ərazisində hadisə baş vermiş Tərəfin səlahiyyətli orqanı daşıyır;

5) Tərəflərdən birinin səlahiyyətli orqanı digər Tərəfin səlahiyyətli orqanı qarşısında öz xidməti heyətinin günahı üzündən, həm-

çinin hərəkət tərkibinin, dəmiryol tikililərinin, qurğularının və digər texniki vasitələrin nasaz saxlanması və düzgün istifadə edilməməsi, müəyyən olunmuş reqlamentlərin və daşıma prosesi qaydalarının pozulması səbəbindən dəyən zərərə görə məsuliyyət daşıyır;

6) hər bir Tərəfin səlahiyyətli orqanı zərərin vurulmasına görə öz günahının dərəcəsinə proporsional olaraq məsuliyyət daşıyır. Günahkarın müəyyən edilməsi mümkün olmadıqda Tərəflərin səlahiyyətli orqanları bərabər dərəcədə məsuliyyət daşıyır;

7) Tərəflərdən hər birinin səlahiyyətli orqanı məhkəmə orqanlarının qərarına əsasən və ya digər Tərəfin səlahiyyətli orqanı ilə razılaşdırmaqla könüllü olaraq, həmin Tərəfin günahı nəticəsində zərərin ödənilməsinə məcbur olubsa, digər Tərəfin səlahiyyətli orqanına reqres vermək hüququna malikdir;

8) Ticarət-Sənaye Palatası və ya Tərəflərin digər səlahiyyətləndirilmiş orqanları tərəfindən verilən təsdiqləyici sənədin mövcud olduğu halda qarşılıqlı qüvvənin təsiri nəticəsində yaranan zərər ödənilmir;

9) zərərin ödənilməsi qaydası Tərəflərin səlahiyyətli orqanları arasında razılaşdırılır.

§ 5. Beynəlxalq hava daşımaları

Beynəlxalq hava daşımalarının həyata keçirilməsində 1929-cu ildə qəbul edilmiş "Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün" Varşava konvensiyasının rolu olduqca əhəmiyyətlidir. 1955-ci ildə Haaqada Varşava konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən bu konvensiyaya düzəlişlər haqqında Protokol, 1975-ci ildə isə eyni məqsədlə dörd əlavə Protokol qəbul edilmişdir. Konvensiyanın 100-dən çox iştirakçısı vardır. Azərbaycan Respublikası 9 noyabr 1999-cu il tarixdən etibarən həm Konvensiyanın, həm də Protokolların iştirakçısıdır.

Varşava konvensiyası 41 maddədən ibarət olub, maddi hüquq normaları özündə əks etdirir. Konvensiyada hava nəqliyyatı ilə daşımada tətbiq edilən sənədlərin tələbləri haqqında normalar, daşıyıcının məsuliyyət hədləri və əsasları haqqında müddəalar öz əksini tapmışdı. Konvensiyada daşıyıcıya qarşı iddia müddəti 2 il nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq daşımalarda ən çətin məsələlərdən biri daşıyıcının məsuliyyət məsələsidir. Bu hava daşımalarında da əsas problem olaraq qalmaqdadır. Məsuliyyət məsələləri ilə bağlı normalar Varşava konvensiyasının 3-cü bölməsində öz əksini tapmışdır. Məsuliyyətin əsas prinsipi daşıyıcının təqsirinin mövcud olmasıdır. Konvensiyanın 20-ci maddəsinə əsasən daşıyıcı ziyanın baş verməməsi üçün bütün lazımı tədbirlərin həyata keçirildiyini sübuta yetirəcəyi halda məsuliyyətdən azad edilir. Varşava konvensiyasının 21-ci maddəsində daşıyıcının ziyanın vurulmasında zərər çəkən tərəfin təqsirini sübuta yetirəcəyi halda, məsuliyyətdən tam və ya qismən azad olmasını müəyyən etmək üçün kollizion normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Hava daşımalarını tənzimləyən normalar digər beynəlxalq konvensiyalarda da öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1919-cu il “Hava navigasiyası haqqında” Konvensiya, 1948-ci il “Hava gəmilərinə hüquq beynəlxalq tanınması haqqında” Konvensiya, 1963-cü il “Hava gəmilərində törədilmiş cinayətlər və digər hərəkətlər haqqında” Konvensiya, 1970-ci il “Hava gəmilərinin qanunsuz zəbt edilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Konvensiyanı və 1971-ci il “Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş qanunsuz hərəkətlərə qarşı mübarizə haqqında” Konvensiyanı xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır.

Sadaladığımız konvensiyalar bir daha onu sübuta yetirir ki, dövlətlərin mülki aviasiya sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı bu sahədə xüsusi rol oynayır. Bu təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş standartlar və tövsiyələr hava daşımaları sahəsində bağlanmış ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin əsasını təşkil edir.

9 fevral 1994-cü ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Hava Məcəlləsinin VI fəslə (68-76-cı maddələr) beynəlxalq hava uçuşlarını tənzimləyir. Məcəllənin 68-ci maddəsinə görə Məcəllənin məqsədləri baxımından Azərbaycan Respublikasının və digər dövlətin sərhədlərini keçən hava gəmisinin hər bir uçuşu beynəlxalq uçuş sayılır.

Azərbaycan Respublikasının mülki hava gəmiləri beynəlxalq uçuşları mülki aviasiyayı idarə edən dövlət orqanının müəyyən edilmiş qaydada verdiyi icazəyə əsasən həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikası mülki hava gəmilərinin beynəlxalq uçuşları Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının hava sahəsində xarici hava gəmilərinin uçuşları aşağıdakı əsaslara və şərtlərə uyğun sürətdə həyata keçirilir: 1) Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri; 2) birdəfəlik uçuşlar üçün müəyyən edilmiş qaydada verilən xüsusi icazələr.

Xarici hava gəmilərinin sahibləri müntəzəm beynəlxalq uçuşlar və ya birdəfəlik uçuş başlananaqədək bu gəmilərin tanınma nişanlarını mülki aviasiyayı idarə edən dövlət orqanına bildirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanları tərəfindən başqa qayda qoyulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının hava sahəsində xarici hava gəmilərinin uçuşları yalnız müəyyən edilmiş beynəlxalq hava yolları ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq uçuşlar üçün açıq olan beynəlxalq hava yollarının və aeroportların (aerodromların) siyahılarını Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti təsdiq edir.

Xarici aviasiya müəssisələri Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikasının və müvafiq xarici dövlətlərin iştirak etdikləri beynəlxalq müqavilələrə, habelə birdəfəlik uçuşlar üçün verilən xüsusi icazələrə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Xarici aviasiya müəssisələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində nümayəndəliklər açmaqla bəzən

Xarici hava gəmilərinin aşağıdakıları etmək hüququ yoxdur: 1) hava əlaqəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının və müvafiq xarici dövlətlərin iştirak etdikləri beynəlxalq müqavilələrdə və ya birdəfəlik uçuşlar üçün verilən xüsusi icazələrdə nəzərdə tutulmadığı hallarda xarici dövlətin ərazisinə daşımaq üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində sənişin, baqaj, yük və poçt götürmək və ya xarici dövlətin ərazisindən bunları Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirmək; 2) Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiyasını idarə edən dövlət orqanının xüsusi icazəsi olmadan Azərbaycan Respublikası ərazisindəki başqa bir məntəqəyə daşımaq üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində sənişin, baqaj, yük, poçt götürmək.

Mülki aviasiyanı idarə edən dövlət orqanı hərbi zərurəti, ekoloji təhlükəsizlik mülahizələrini nəzərə alaraq müəyyən zonalarda uçuşu məhdudlaşdırıla bilər. Uçuşun məhdudlaşdırıldığı zonaların sahəsini mülki aviasiyanı idarə edən dövlət orqanı müvafiq orqanlarla dəqiqləşdirməli, müvafiq təşkilatlara və dövlətlərə məlumat verməlidir.

Azərbaycan Respublikasına gəlib-gedən hava gəmilərinə, onların heyətlərinə və sənişinlərinə, habelə hava gəmiyə ilə Azərbaycan Respublikasına gətirilib-əparılan əmlak, müvafiq olaraq pasport, gömrük, valyuta, sanitariya, karantin qaydaları və Azərbaycan Respublikasına gəlib-gətmək, əmlak gətirib-əparmaq, Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzərindən tranzit haqqında başqa qaydalar şamil edilir.

Azərbaycan və xarici hava gəmilərinin Azərbaycan Respublikasından qalxması, habelə Azərbaycan Respublikasına gəldikdən sonra enməsi beynəlxalq uçuşlar üçün açıq olan sərhəd qoşunlarının nəzarət-buraxılış məntəqələrinin və gömrük idarələrinin yerləşdiyi aeroportlarda (aerodromlarda) həyata keçirilir. Hava gəmilərinin qalxmasının və enməsinin başqa qaydasına yalnız Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanlarının icazəsi ilə yol verilir.

Xarici mülki hava gəmisinin gəmi sənədləri hava gəmisini qeydiyyata götürmüş dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olduqda Azərbaycan Respublikası ərazisində etibarlı sayılır. Azərbaycan Res-

publikasının ərazisində enmiş xarici mülki hava gəmiləri beynəlxalq uçuşlar üçün zəruri olan bütün sənədləri ilə birlikdə yoxlanıla bilər. Xarici mülki hava gəmisində beynəlxalq uçuşlar üçün müəyyənləşdirilmiş sənədlər olmadıqda və ya hava gəmisinin texniki avadanlığını və vasitələrini nasaz hesab etməyə əsas olduqda Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiyasını idarə edən dövlət orqanı həmin hava gəmisinin uçuşunu qadağan edə bilər.

Hava gəmiləri Azərbaycan Respublikası ərazisindən, Azərbaycan Respublikası ərazisinə və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzərindən tranzitlə beynəlxalq uçuşlar keçirən aviasiya müəssisələri belə uçuşlar zamanı mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilənin qarşısını almaq üçün lazım olan bütün tədbirləri görməlidirlər. Bu tədbirlər Azərbaycan Respublikasının ərazisində qüvvədə olan müvafiq qanunlar və qaydalar nəzərə alınmaqla tətbiq edilir.

Hava Məcəlləsinin VIII fəslə (123-143-cü maddələr) beynəlxalq hava yolu ilə sərnişin, baqaj, yük və poçt daşıma məsələlərini tənzimləyir. 123-cü maddədə beynəlxalq hava daşımalarının anlayışı verilmişdir: "Yenidən yükləmə və ya daşımada fasilənin olub-olmamasından asılı olmayaraq yoladüşmə yeri və təyinat yeri aşağıda göstərilən ərazidə olduqda, hava gəmiləri ilə hər cür daşıma beynəlxalq hava daşımaları sayılır: 1) iki dövlətin ərazisində; 2) eyni dövlətin ərazisində, lakin başqa dövlətin ərazisində dayanmaq nəzərdə tutulduqda".

Məcəllənin 127-ci maddəsinə görə beynəlxalq hava yolu ilə sərnişin daşımaq haqqında müqavilə və onun şərtləri biletlə, baqajın təhvil verilməsi baqaj qəbzi ilə təsdiq olunur. Beynəlxalq hava yolu ilə yük daşımaq haqqında müqavilə, onun şərtləri və daşıyıcının yükü qəbul etməsi yük qaiməsi ilə təsdiq olunur. Biletin, baqaj qəbzinin və ya yük qaiməsinin olmaması, yanlış olması və ya itirilməsi daşıma müqaviləsinin nə mövcud olmasına, nə də etibarlığına təsir göstərir.

Yükün çəkisi (kütləsi), ölçüsü və qablaşdırılması haqqında, habelə yerlərin sayı haqqında yük qaiməsində yazılan məlumat, əgər

daşıyıcı bunun əksini sübut etməsə, doğru sayılır. Yükün miqdarı, həcmi və vəziyyəti haqqında məlumat ancaq o halda doğru sayılır ki, daşıyıcı göndəricinin iştirakı ilə onları müəyyənləşdirilmiş qaydada yoxlayıb yük qaiməsində göstərsin, yaxud bu məlumat yükün zahiri görünüşünə aid olsun. Göndərici yükün alıcıya verilməsindən əvvəl gömrükhana rəsmiyyətlərinin və digər rəsmiyyətlərin icrası üçün lazım olan məlumatı verməyə və bütün sənədləri yük qaiməsinə əlavə etməyə borcludur. Daşıyıcının təqsirli olduğu hallar istisna edilməklə, göndərici bu məlumatın və sənədlərin olmaması, çatışmaması və ya yanlışlığı üzündən dəyə biləcək bütün zərər üçün daşıyıcının qarşısında cavabdehdir.

Beynəlxalq hava yolu ilə yük daşımaq haqqında müqavilədən irəli gələn bütün öhdəlikləri yerinə yetirmək və yük qaiməsinə daşıyıcıya təqdim etmək şərtilə göndərici yükü göndərmə məntəqəsində və ya təyinat məntəqəsində geri almaq, aralıq enmə məntəqələrində yubatmaq, qaimədə göstərilən alıcını dəyişdirmək, yükün göndərmə məntəqəsinə qaytarılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Göndəricinin bu hüquqdan istifadə etməsi nə daşıyıcıya, nə də digər göndəricilərə zərər vurmamalıdır. Göndərici bundan irəli gələn xərcləri ödəməlidir. Göndəricinin sərəncamlarını yerinə yetirmək mümkün olmadıqda, daşıyıcı bu barədə ona dərhal məlumat verməlidir. Əgər göndəricidən digər sərəncam alınmayıbsa, yükün təyinat məntəqəsinə gəldiyi andan alıcının yükü və yük qaiməsinə ona verməyi daşıyıcıdan tələb etmək hüququ vardır. Alıcının yükü və yük qaiməsinə ona verməyi tələb etmək hüququnun meydana gəldiyi andan göndəricinin hüququna xitam verilir. Lakin alıcı yükü qəbul etməkdən imtina edirsə və ya yükü ona vermək mümkün deyilsə, onda göndərici yenidən yük barəsində sərəncam vermək hüququ əldə edir.

Daşıyıcı zərərin qarşısını almaq üçün lazım olan bütün tədbirləri gördüyünü və ya belə tədbirlər görməyin mümkün olmadığını sübut etməsə, hava daşımaları zamanı sərnişinin ölməsi və ya səhhətinin

pozulması nəticəsində dəyən zərər üçün və daşıma zamanı gecikmə nəticəsində dəyən zərər üçün, habelə baqajın və ya yükün itməsi, çatışmaması və zədələnməsi üçün cavabdehdi, bu şərtlə ki, zərər dəyməsinə səbəb olmuş hadisə baqajın və ya yükün yerdə, yaxud hava gəmisində daşıyıcının mühafizəsi altında olması zamanı baş versin; daşıyıcı baqajın və ya yükün daşınması zamanı gecikmə nəticəsində dəyən zərər üçün də cavabdehdir. Əgər daşıyıcı zərərçəkən şəxsin təqsirinin zərər dəyməsinə səbəb olduğunu və ya şərait yaratdığını sübut edərsə, məhkəmə onu nəzərdə tutulmuş məsuliyyətdən azad edə bilər və ya bu məsuliyyəti məhdudlaşdırma bilər.

Sənişin daşınması zamanı daşıyıcının hər bir sənişin qarşısında zərər üçün məsuliyyəti hava daşımaları zamanı məsuliyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində müəyyənləşdirilən hədlə məhdudlaşdırılır. Zərərin ödənilməsi vaxtaşırı ödənişlər şəklində müəyyənləşdirilə bilər, həm də bu ödənişlərin kapitallaşdırılmış məbləği göstərilən həddən yuxarı ola bilməz.

Baqaj və ya yük daşınması zamanı baqajın və ya yükün hər kiloqramı üçün daşıyıcının məsuliyyəti hava daşımaları zamanı məsuliyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində müəyyənləşdirilən hədlə məhdudlaşdırılır, göndəricinin baqajı və ya yükü daşıyıcıya elan olunmuş dəyərle təhvil verdiyi hal istisna edilir. Bu halda daşıyıcı elan olunmuş dəyərin həqiqətdə vurulmuş zərərdən yüksək olduğunu sübut etməsə, məsuliyyət elan olunmuş dəyər məbləğində müəyyənləşdirilir. Baqajın və ya yükün bir hissəsi, yaxud bunların içərisində olan hər hansı bir əşya itdikdə, çatışmadıqda, zədələndikdə və ya çatdırılma müddəti ötürüldükdə əvəzinə ödənilməsi məbləği müəyyənləşdirilərkən yalnız həmin yerin və ya yerlərin ümumi çəkisi (kütlesi) nəzərə alınır. Lakin baqajın və ya yükün bir hissəsinin, yaxud onların içərisində olan hər hansı bir əşyanın itməsi, çatışmaması, zədələnməsi, yaxud çatdırılma müddətinin ötürülməsi eyni baqaj qəbzinə və ya yük qaiməsinə daxil edilmiş digər yerlərin dəyərinə təsir göstərdikdə,

zərərin ödənilməsi məbləği müəyyənləşdirilərkən bütün bu yerlərin ümumi çəkisi (kütləsi) nəzərə alınır.

Sərnişinin yanında olan əşyaların itməsi, çatışmaması və ya zədələnməsi üçün daşıyıcının məsuliyyəti hava daşımaları zamanı məsuliyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində müəyyənləşdirilmiş hədlə məhdudlaşdırılır.

Baqaj və ya yük etirazsız alındıqda güman edilir ki, bunlar lazımi vəziyyətdə və daşıma sənədinə müvafiq surətdə çatdırılmışdır, bir şərtlə ki, bunun əksi sübut olunmasın. Zərərlər vurulduqda baqajı və ya yükü almaq hüququna malik olan şəxs zərəri aşkara çıxaran kimi dərhal daşıyıcıya yazılı pretenziya verməlidir, lakin bu pretenziya baqajın alındığı gündən ən çoxu 7 gün və yükün alındığı gündən ən çoxu 14 gün keçənədək verilməlidir. Çatdırılma müddəti ötürüldükdə pretenziya baqajın və ya yükün alıcının sərəncamına verildiyi gündən ən çoxu 21 gün keçənədək verilməlidir. Baqaj və ya yük itirildikdə daşıyıcıya pretenziyalar hava gəmisinin mənzil başına çatdığı və çatmalı olduğu gündən, yaxud daşımanın dayandırıldığı gündən iki il keçənədək verilməlidir. Yuxarıda göstərilən müddətlərdə yazılı pretenziya verilmədikdə daşıyıcıya iddia verilə bilməz.

Daşıyıcıya beynəlxalq hava daşımından irəli gələn iddialar hava gəmisinin mənzil başına çatdığı və ya çatmalı olduğu gündən, yaxud daşımanın dayandırıldığı gündən ən çoxu iki il keçənədək daşıma idarəsinin yerləşdiyi ərazidəki məhkəməyə verilir.

§ 6. Beynəlxalq avtomobil daşımaları

Beynəlxalq avtomobil daşımaları üçün vacib olan əsas şərtlərdən biri universal səviyyədə vahid yol nişanların və vahid yol hərəkəti qaydalarının müəyyən edilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq 1949-cu ildə BMT-nin yol hərəkəti üzrə Cenevrədə keçirilən kon-

fransında "Yol hərəkəti haqqında" Konvensiya və "Yol nişanları və siqnalları haqqında" Protokol (1968-ci il redaksiyasında qüvvədədir) qəbul edilmişdir. Bu sənədlərdə avtonəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti, sürücülərə irəli sürülən tələblər, sürücülük vəsiqələrinin qaydaları və s. məsələləri tənzimləyən müddəalar öz əksini tapmışdır.

Avtomobil nəqliyyatında yükdaşımının şərtləri 1956-cı il "Yüklərin beynəlxalq yol daşımaları müqaviləsi haqqında" Cenevrə konvensiyası ilə tənzimlənir. Həmin Konvensiya yüklərin yollarla beynəlxalq daşınmasının vahid şərtlərini müəyyən etmək məqsədi ilə qəbul edilmişdir.

Konvensiyada əsasən maddi hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, qaimənin tərtib edilməsini tənzimləyən və tərəflərin məsuliyyətinin əsaslarını müəyyən edən normalara aiddir. Bununla yanaşı bəzi fakultativ xarakterli məsələlər Konvensiyada nəzərdə tutulmuş kollizion normalar vasitəsilə həll edilir. Məsələn, Konvensiyanın 32-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə məhkəməyə müraciətlə əlaqədar iddia müddəti ilə bağlı məsələlər məhkəmənin qanunu ilə müəyyən edilir.

51 maddədən ibarət olan Konvensiya aşağıdakı məsələləri tənzimləyir:

- 1) daşıma müqaviləsinin bağlanması və icrası ;
- 2) daşıyıcının, yük göndərən, yük alanın məsuliyyəti;
- 3) daşımalar ilə bağlı mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsinin və pretenziyaların təqdim edilmə qaydalarının tənzimi.

Avtomobil daşımaları sahəsində qəbul edilmiş universal beynəlxalq konvensiyalardan başqa regional sazişlər də mövcuddur. Məsələn, Avropa ölkələri arasında yüklərin daşınma şərtlərini müəyyən edən 1956-cı ildə qəbul edilmiş "Yüklərin beynəlxalq yol daşımaları müqaviləsi haqqında" Konvensiya, 1970-ci il "Beynəlxalq

avtomobil daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat vasitələri heyətinin işinə dair” Avropa razılaşması bu sırada mühüm yer tutur.

Bunlardan əlavə bu sahə ilə bağlı çoxsaylı ikitərəfli müqavilələr də mövcuddur ki, onlarda, bir qayda olaraq, avtonəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti, daşıma müqaviləsinin bağlanması şərtləri, vurulmuş ziyanın ödənilməsi əsasları, məcburi sığorta və s. məsələləri tənzimləyən müddəalar təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq avtomobil sərnişin və yük daşımaları haqqında Özbəkistan, Qazaxıstan, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna, Rusiya, Yunanıstan və s. dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələri mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında beynəlxalq avtomobil əlaqələri haqqında 2001-ci il yanvarın 9-da Bakı şəhərində imzalanmış Sazişin 1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında və ya Rusiya Federasiyasında qeydiyyatda alınmış avtonəqliyyat vasitələri ilə hər iki dövlət arasında müntəzəm və qeyri-müntəzəm sərnişin daşımaları, yük daşımaları və onların ərazilərindən tranzit həyata keçirilir.

Sazişin 11-ci maddəsinə görə avtobusun və ya yük avtomobilinin sürücüsündə idarə etdiyi avtonəqliyyat vasitəsinin kateqoriyasına uyğun olan milli və ya beynəlxalq sürücü vəsiqəsi və avtonəqliyyat vasitəsinin milli qeydiyyat sənədləri olmalıdır. Milli və ya beynəlxalq sürücü vəsiqəsi və milli qeydiyyat sənədləri "Yol hərəkəti haqqında" 8 noyabr 1968-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının müəyyən etdiyi nümunəyə uyğun olmalıdır. Sazişdə nəzərdə tutulan yüklərin daşınması forması ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq nümunəyə uyğun olan qaimələr əsasında həyata keçirilməlidir. Sazişin müddəalarına müvafiq surətdə tələb edilən icazə və başqa sənədlər avtonəqliyyat vasitəsinin sürücüsündə olmalı və Razılığa gələn Tərəflərin səlahiyyətli nəzarət orqanlarının tələbi ilə təqdim edilməlidir.

§ 7. Beynəlxalq “qarışıq” daşımlar

Beynəlxalq təcrübədə bir neçə növ nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə qarışıq daşımalardan geniş istifadə olunur. 1980-ci il “Beynəlxalq qarışıq daşımlar haqqında” BMT konvensiyasında qarışıq daşımların anlayışı nəzərdə tutulmuşdur. Həmin sənədə görə beynəlxalq qarışıq daşımlar dedikdə, qarışıq daşımlar haqqında müqaviləyə əsasən iki və daha çox nəqliyyat vasitəsi növündən istifadə etməklə yüklərin daşınması başa düşülür.

Qarışıq daşımlar həm milli qanunvericiliklə, həm də ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə tənzimlənir. 1959-cu ildə “Yüklərin dəmiryol-su vasitəsilə beynəlxalq birbaşa qarışıq daşınması haqqında” Razılaşma qəbul edilmişdir. Razılaşmaya uyğun olaraq beynəlxalq qarışıq daşımların şərtləri müvafiq nəqliyyat təşkilatları arasında qəbul edilmiş qaydalarla müəyyən olunur. Razılaşma ilə həm də beynəlxalq qarışıq daşımların həyata keçirilməsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının ümumi prinsipləri müəyyən edilib.

Fəsil 13. Müqavilədən kənar öhdəliklər

§ 1. Müqavilədən kənar öhdəliklər üzrə kollizion məsələlər

Müqavilədən kənar əmələ gələn öhdəliklərin əsas kütləsini ziyan vurma nəticəsində meydana gələn öhdəliklər təşkil edir. Belə öhdəliklərə hüquq ədəbiyyatında delikt öhdəliklər deyilir. Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunan müasir zəmanəmizdə çox hallarda delikt öhdəliklərin meydana gəlməsi və onların doğurduğu nəticələr bir dövlətin hüdudlarından kənara çıxır və bu zaman bu və ya digər formada onlarda xarici element özünü büruzə verir. Bəzən bir dövlətin ərazisində törədilən hərəkətin nəticələri başqa dövlətin ərazisində maddiləşir. Belə hallar ziyan vurmaq baxımından məqsədyönlü xarakter daşdıqda isə çox vaxt hətta sərhəd tanımayan təbii proseslərdən: küləyin əsməyi, çayların axımı, quşların uçuşu və s. hadisələrdən istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə qonşu dövlətlərdən daxil olan çaylara orada müxtəlif zərərli maddələr axıdılırsa, bu da öz nəticəsini həmin çayların suyundan həm içməli su, həm də kənd təsərrüfatı məqsədi ilə istifadə edildiyi Azərbaycan Respublikasının ərazisində büruzə verəcəkdir. Və yaxud, bir dövlətin atom stansiyasında baş vermiş qəzanın nəticələri onun sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda öz təsirini göstərir.

Xarici elementli delikt öhdəliklərə hansı qanun tətbiq edilməlidir? Əksər dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüququnda bu istiqamətdə ziyanın vurulduğu yerin qanununa (**lex loci delicti commissi**) üstünlük verilir. Mütəxəssislərin fikrinə görə, bu norma öz başlanğıcını Napoleon Mülki Məcəlləsindən götürmüşdür.¹ Həmin məcəllənin 3-cü maddəsinin 1-ci bəndində "rifah və təhlükəsizliklə

1. Звеков В.П. Международное частное право. М., 2001, с. 358.

əlaqədar olan qanunlar Fransa ərazisində yaşayanların hamısı üçün məcburidir" məzmununda ifadə olunan birtərəfli kollizion norma sonralar Fransa beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinasında və məhkəmə təcrübəsində inkişaf etdirilərək **lex loci delicti** formulasında ikitərəfli kollizion hüquq normasına çevrilmişdir. Lakin beynəlxalq əlaqələrin kütləsinin daim artması müqabilində delikt öhdəliklərə gətirib çıxaran hərəkət və nəticələrin rəngarəngliyi də artmış və bu da göstərilən istiqamətdə bütün situasiyalar üçün daha ədalətli və qəbul edilməli olan norma axtarışına zəmin yaratmışdır. Bununla yanaşı **lex loci delicti** əsas kollizion prinsip olaraq qalmaqda davam edir. Sonrakı axtarışlar isə hələ ki, yalnız ona alternativ kollizion normaların yaradılmasına gətirib çıxartmışdır. Bu istiqamətdə milli qanunvericiliklərdə aşağıdakı alternativ kollizion bağlanmalara təsadüf edilir: tərəflərin vətəndaşı olduqları və ya daimi yaşadıkları yerin qanunu, əgər belə hallar üst-üstə düşürsə; nəqliyyat vasitəsinin qeydiyyatdan keçdiyi yerin qanunu (konkret halda ziyan vuran nəqliyyat vasitəsi nəzərdə tutulur); delikt münasibətin daha sıx əlaqədə olduğu ölkənin hüququ; tərəflərin seçdiyi qanun və s. Bu baxımdan ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyinə müraciət edək. Avstriyanın beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununda delikt öhdəliklərə münasibətdə əsas kollizion norma kimi ziyanın vurulmasına səbəb olan hərəkətin törədildiyi yerin qanununa istinad edilir. Bununla yanaşı tərəflərin daha sıx əlaqədə olduğu digər ölkənin də hüququnun tətbiqi mümkün hesab edilir.

Macarıstanın beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununda delikt məsuliyyəti ilə əlaqədar müxtəlif situasiyalar üçün kollizion normalar nəzərdə tutulub. Burada da əsas kollizion prinsip kimi ziyanın vurulduğu yerin qanunu göstərilir. Əgər tərəflərin (ziyan vuran və zərərçəkən) daimi yaşayış yerləri (**domicilii**) üst-üstə düşürsə, yəni bir dövlətin ərazisində yerləşirsə, onda həmin dövlətin hüququna üstünlük verilir. Qanuna görə ziyana səbəb olan hərəkətin yol hərəkəti qaydaları və ya digər təhlükəsizlik normaları baxı-

mından hüquqa zidd olması həmin hərəkətin törədildiyi ölkənin hüququna əsasən müəyyən edilməlidir. Qeydiyyatdan keçən nəqliyyat vasitələrində və ya hava gəmisində milli yurisdiksiyadan kənarda baş verən ziyan vuran hərəkət və ya hərəkətsizlik və onun nəticələri isə nəqliyyat vasitəsinin qeydiyyatdan keçdiyi ölkənin hüququna tabedir. Macarıstan qanunu ilə qeyri-hüquqi hesab edilməyən hərəkətlər, habelə Macarıstan hüquq qaydasına yaranma əsası məlum olmayan hallar məsuliyyətə səbəb ola bilməz.

İsveçrə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunu ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliyi tərəflərin adi yaşayış yerləri üst-üstə düşdüyü halda həmin ölkənin hüququna tabe edir. Əgər tərəflərin adi yaşayış yerləri müxtəlif dövlətlərin ərazisindədirsə, onda ziyanın vurulmasına səbəb olan hərəkətin törədildiyi ölkənin hüququna üstünlük verilir. Belə hərəkətin zərərli nəticələri digər ölkədə baş verərsə və ziyan vuran bunu görməli olduğu halda, ziyanın baş verdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir.

AFR-də bu sahədə tarixən ziyanın vurulduğu yerin qanununa istinad edilib.¹ Bununla yanaşı alman hüququ "hərəkətin baş verdiyi" və "ziyanın vurulduğu yer" anlayışlarını bir-birindən fərqləndirir. Onlar bir dövlətin hüdudları ilə məhdudlaşmadıqda məhkəmə zərərçəkənin mənafeyinin müdafiəsi baxımından daha əlverişli olan hüququ tətbiq etməlidir. Bu zaman zərərçəkən tərəf özü də həmin iki qanundan birini seçə bilər. Tərəflərin ziyan vurulan zaman adi yaşayış yerləri üst-üstə düşdükdə isə həmin ölkənin hüququ tətbiq edilməlidir.

Yaponiya qanunvericiliyinin müvafiq normalarının əsasında da **lex loci delicti commissi** prinsipi durur. Lakin həmin normanın xaricdə baş verən və Yaponiya qanunlarına əsasən hüquqa zidd hesab edilməyən əməllərə tətbiqinə yol verilmir.

¹ Раапе Л. Международное частное право. М., 1960, с. 525.

İngiltərədə bu istiqamətdə ənənəvi olaraq məhkəmənin qanunu (**lex fori**) tətbiq edilmişdir. Keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən isə delikt münasibətlərin digər Avropa dövlətlərində olduğu kimi tənzimlənməsinə üstünlük verilməyə başlanmış, ziyanın vurulduğu yerin qanunu əsas prinsipə çevrilmişdir. Yalnız delikt münasibətin daha sıx əlaqəli olduğu hüquq istisna təşkil edə bilər ki, belə hallara da tərəflərin adı yaşayış yerlərinin üst-üstə düşməsi, onlar arasında müqavilə münasibətləri və s. aid edilir.

§ 2 Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müqavilədən kənar öhdəliklərin kollizion tənzi

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müqavilədən kənar öhdəliklərin kollizion-hüquqi tənzi ilə əlaqədar əsas normalar "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanunda və Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu hüquqi yardım haqqında bir sıra müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə delikt öhdəliklərin bir sıra növləri ilə əlaqədar yaranan məsuliyyətin tənzimlənməsi ilə bağlı sahəvi normativ aktlara da rast gəlinir.

"Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun IV fəslə bütövlükdə müqavilədən kənar öhdəliklərlə bağlı kollizion normalardan ibarətdir. Qanun müqavilədən kənar öhdəliklərin aşağıdakı üç növü üzrə yaranacaq kollizion situasiyanın həlli ilə əlaqədar tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən edir: (1) ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər (delikt öhdəliklər); (2) istehlakçıya dəyən ziyana görə məsuliyyət; (3) əsassız varlanma.

Delikt öhdəliklərlə bağlı tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən etməkdən ötrü qanun əsas prinsip kimi "**lex loci delicti commissi**"yə istinad edir: "Ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri ziyana ödəmək haqqında tələbin irəli sürülməsi üçün əsas olan hərəkətin və ya digər vəziyyətin baş verdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir" (Qanunun 26.1-

ci maddəsi). Qeyd edilən norma ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliyə tətbiq edilməli olan hüququ seçməkdən ötrü delikt öhdəliyə səbəb olan hərəkətin baş verdiyi yeri onun nəticələrindən (fikrimizcə, normada işlədilən "digər vəziyyət" ifadəsi altında belə hərəkətin doğurduğu nəticə başa düşülməlidir) ayırsa da, onlar arasında "və ya" ifadəsini işlətməklə bərabərlik işarəsi qoyur. Əgər delikt öhdəliyə səbəb olan hərəkətlə belə hərəkətin doğurduğu nəticə məkan baxımından üst-üstə düşmürsə və ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisi ilə bağlıdırsa, yəni hərəkət bir ölkədə, nəticə başqa ölkədə baş verirsə, onda hansı dövlətin hüququ tətbiq edilməlidir? Qanunverici bu məsələnin həllini normanı tətbiq edən orqanın ixtiyarına buraxır və normanın mətnindən belə görünür ki, həmin orqan qeyd edilən hüquqlardan hər hansı birini seçib tətbiq etməkdə azaddır.

Qanunda delikt öhdəliklərə münasibətdə tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən etməklə bağlı alternativ kollizion bağlanma da nəzərdə tutulmuşdur. Əgər tərəflər eyni dövlətin vətəndaşları və ya hüquqi şəxslədirsə, onda xaricdə vurulan ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə həmin dövlətin hüququ tətbiq edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin norma yalnız xaricdə vurulan ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklərə şamil edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verən delikt üzrə tərəflərin hər ikisinin eyni xarici dövlətə mənsub olması həmin dövlətin hüququnun tətbiqinə səbəb ola bilməz. Bu zaman işə baxan Azərbaycan məhkəməsi əsas kollizion prinsipinə əsasən (**lex loci delicti commissi**) Azərbaycan hüququnu tətbiq etməlidir.

"Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Qanun müqavilədən kənar öhdəliklərin bir növü olan istehlakçıya dəyən ziyana görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi zamanı hansı hüququn tətbiq edilməsi məsələsinə də aydınlıq gətirmişdir. Qanunun 27-ci maddəsinə görə malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında tələbə istehlakçının seçimi əsasında aşağıdakı üç kollizion bağlanmadan biri tətbiq

edilə bilər: 1) istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ; 2) istehsalçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ; 3) istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərildiyi ölkənin hüququ.

Mülki qanunvericiliyə görə malın, işin və ya xidmətin konstruksiya, resept və ya digər qüsurları (keyfiyyətsiz məhsul) nəticəsində, habelə mala (işə, xidmətə) dair yanlış və ya yarımçıq informasiya nəticəsində fiziki şəxsin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına, yaxud hüquqi şəxsin əmlakına dəyən zərərin əvəzini malın satıcısı və ya istehsalçısı, işi görmüş və ya xidməti göstərmiş şəxs (icraçı), təqsirli olub-olmadığına və zərərcəkənin onlar ilə müqavilə münasibətlərində olub-olmadığına baxmayaraq, ödəməlidirlər. Bu zaman vurulan zərərin əvəzini zərərcəkmişin seçimi üzrə ya məhsulun (işin) satıcısı (iş görən), ya da istehsalçı ödəməlidir. Əgər meydana gələn belə öhdəlikdə xarici element mövcuddursa və edilən müraciətdə tətbiq ediləcək hüquqla bağlı qeyd yoxdursa, onda hüququ tətbiq edən orqan istehlakçıya (dəyən zərərin ödənilməsi tələbi ilə çıxış edən şəxsə) yuxarıda qeyd edilən kollizion bağlanmaların istinad etdiyi hüquq sistemlərindən birini seçməyi təklif etməlidir.

Müqavilədən kənar öhdəliklərin bir növü də əsassız varlanma hesab edilir. Qeyd edilməlidir ki, əsassız varlanma halları milli qanunvericiliklərdə müxtəlif şəkildə müəyyən edilir. Bundan irəli gələrək "Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda "əsassız varlanma" anlayışının Azərbaycan Respublikasının hüququ ilə müəyyən edilməsi haqqında müddəa nəzərdə tutulub.

Mülki qanunvericiliyə görə əsassız varlanma yalnız o zaman baş verir ki, bu cür varlanmaya haqq qazandıran qanuni əsas və ya müqavilə əsası olmur. Hüquqi əsas olmadan varlanma, həmçinin o hallarda baş vermiş sayılır ki, bu cür varlanma həyata keçirilməmiş əsasa və ya sonralar aradan qalxmış əsasa söykənir.

Xarici elementli əsassız varlanmaya qarşı verilən iddiaya baxılan zaman tətbiq ediləcək hüququ müəyyən etməklə bağlı Qanunun 28-ci maddəsində iki kollizion bağlanma nəzərdə tutulmuşdur: 1) əgər əsassız varlanma özgənin əmlakına edilən qəsd nəticəsində yaranırsa, bu zaman qəsdin baş verdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilməlidir; 2) digər hallarda isə əsassız varlanmanın baş verdiyi dövlətin hüququ tətbiq edilir.

§ 3. Müqavilədən kənar öhdəliklərin beynəlxalq hüquqi tənzimi

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində delikt öhdəliklərin də forma və məzmunu dəyişmişdir. Yüksək təhlükə mənbəyi olan elə obyektlər meydana gəlmişdir ki, çox vaxt onların vurduğu ziyanın qarşısını almaq ayrıca bir dövlətin imkanları xaricində olur. Bu mənada müasir delikt münasibətləri beynəlmilləşmiş, onların tənzimi milli hüquq çərçivəsindən kənara çıxaraq beynəlxalq xarakter kəsb etmişdir.

Bir qayda olaraq dövlətlər söylərini birləşdirməkdən ötrü öz aralarında beynəlxalq müqavilə bağlayırlar. Müqavilədən kənar öhdəliklərin beynəlxalq hüquqi tənzimi ilə əlaqədar da çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr mövcuddur.

Çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr müxtəlif sahələr üzrə bağlanmışdır. Onların bir qismi nüvə fəaliyyəti nəticəsində vurulan ziyana görə məsuliyyət müəyyən edir. Bura 1963-cü il “Nüvə fəaliyyəti nəticəsində vurulan ziyana görə mülki məsuliyyət haqqında” Vyana Konvensiyası, 1971-ci il “Nüvə materiallarının dəniz daşımaları sahəsində mülki məsuliyyət haqqında” Konvensiya, 1962-ci il “Nüvə gəmilərinin operatorlarının məsuliyyəti haqqında” Brussel Konvensiyası, 1960-cı il “Nüvə enerjisi sahəsində üçüncü tərəf qarşısında məsuliyyət haqqında” Paris Konvensiyası aiddir.

Nüvə fəaliyyəti nəticəsində vurulan ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar qaldırılan iddialara münasibətdə məhkəmənin yurisdiksiyasını müəyyən etmək üçün Vyana və Paris konvensiyalarında əsas kollizion bağlanma kimi "nüvə insidentinin baş verdiyi yer" meyarından, subsidiar kollizion bağlanma kimi isə "nüvə qurğusuna görə məsuliyyət daşıyan dövlət" (Vyana Konvensiyası) və ya "nüvə qurğusunun yerləşdiyi dövlət" (Paris Konvensiyası) meyarından istifadə edilmişdir. Hər iki konvensiyaya görə ödəmənin xarakteri, forması və həcmi ilə bağlı məsələlər səlahiyyətli məhkəmənin qanunu üzrə həll edilir.

1963-cü il Vyana, 1962-ci il Brüssel konvensiyalarında nüvə fəaliyyəti nəticəsində vurulan ziyana görə məsuliyyəti istisna edən hallar da nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, silahlı münaqişə, hərbi əməliyyat, vətəndaş müharibəsi və üsyan zamanı nüvə insidentinin vurduğu ziyana görə nüvə qurğusunun operatoru məsuliyyətdən azad olunur. Bəzi hallarda isə təbii fəlakət halının mövcudluğu belə məsuliyyəti aradan qaldırmır.

Delikt öhdəliklərlə əlaqədar olan çoxtərəfli müqavilələrdən biri də 1969-cu il "Dənizin neftlə çirklənməsindən vurulan ziyana görə mülki məsuliyyət haqqında" Brüssel Konvensiyasıdır. Konvensiya gəmilərdən dənizə neft axını ilə əlaqədar ciddi məsuliyyət müəyyən etmişdir. Yalnız Konvensiyada nəzərdə tutulan hallarda mülkiyyətçi məsuliyyətdən azad ola bilər.

Müqavilədən kənar öhdəliklərin tez-tez təsadüf olunduğu sahələrdən biri də beynəlxalq daşımalarla bağlıdır. Bu istiqamətdə bağlanmış çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə kimi 1971-ci il "Yol-nəqliyyat hadisələrinə tətbiq edilən hüquq haqqında" Haaqa Konvensiyasını qeyd etmək olar. Yol-nəqliyyat hadisələrinə tətbiq ediləcək hüquqla bağlı əsas prinsip kimi "**lex loci delicti commissi**"yə istinad edən Konvensiya həmin bağlanmaya əsasən hətta onun iştirakçısı olmayan dövlətin hüququnun tətbiqini də nəzərdə tutur. Konvensiyada "daha sıx bağlı olan hüquq", "nəqliyyat vasitəsinin qey-

də alındığı yerin qanunu" kimi subsidiar kollizion bağlanmaların da müəyyən şəraitdə tətbiqi göstərilmişdir.

Dövlətlər arasında inteqrasiya dərinləşdikcə delikt münasibətlərin çoxtərəfli konvensiyalar vasitəsi ilə tənzimlənməsinə tələbat da artır və buna müvafiq olaraq belə konvensiyaların sayı ildən-ilə çoxalır.

Eyni zamanda, müqavilədən kənar öhdəliklər üzrə yaranan münasibətlərin xeyli hissəsi ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənir. Bunu Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardım haqqında bağladığı müqavilələrin nümunəsində izah edək. Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası hüquqi yardım haqqında qonşu dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr bağlamışdır. Bildiyimiz kimi bu növ müqavilələrdə, bir qayda olaraq, mülki dövriyyə ilə bağlı olan məsələlərin kollizion hüquqi tənzimi, o cümlədən müqavilədən kənar ziyanın vurulması nəticəsində yaranan öhdəliklərə tətbiq edilən hüquqla bağlı məsələ öz ifadəsini tapmışdır.

Delikt öhdəliklərlə əlaqədar norma Azərbaycan Respublikasının hüquqi yardım haqqında bağladığı əksər müqavilələrdə çox cüzi fərqlə eyni məzmununda verildiyinə görə onlardan yalnız birinin üzərində dayanaq. 1996-cı ildə mart ayının 8-də Tbilisi şəhərində imzalanmış Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Müqavilənin 23-cü maddəsində müqavilədən kənar ziyanın vurulması nəticəsində yaranan öhdəliyin kollizion-hüquqi tənzimi qaydası təsbit edilmişdir. Orada deyilir:

"1. Müqavilələrdən və digər qanuna uyğun hərəkətlərdən irəli gələnlərdən başqa, ziyanın ödənilməsi haqqında öhdəliklər ərazisində ziyanın ödənilməsi üçün tələbin əsas olan hərəkətin, yaxud halın baş verdiyi Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun müəyyən edilir.

2. Əgər zərərçəkən və zərər vuran eyni Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşlarıdırsa və ya eyni Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində

yaşayırlarsa, həmin Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir.

3. Bu maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərində sadalanan işlər üzrə ərazisində ziyanın ödənilməsi haqqında tələb üçün əsas olan hərəkətin və ya digər halın baş verdiyi Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsi səlahiyyətli dir. Zərərçəkən, həmçinin ərazisində cavabdehin yaşayış yeri olduğu Razılığa Gələn Tərəfin məhkəməsində də iddia təqdim edə bilər”.

Maddənin mətnindən göründüyü kimi burada da əsas kollizion bağlanma kimi ziyanın ödənilməsi üçün tələbin əsası olan hərəkətin, yaxud halın baş verdiyi yerin qanununa (**lex loci delicti commissi**) istinad edilir. İkinci kollizion bağlanma kimi isə şəxsi qanun (**lex personalis**), özü də onun hər iki forması: 1) tərəflər eyni Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşdırlarsa həmin dövlətin; 2) tərəflər eyni Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində yaşayırlarsa, həmin dövlətin qanunu göstərilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun müvafiq normasında yalnız "lex patria"dan söhbət gedir.

Sitat gətirilən maddənin 3-cü hissəsində isə bu kateqoriyadan olan işlərə baxmağa səlahiyyətli olan orqan müəyyən edilmişdir. Bu zaman da əsas meyar kimi ziyanın ödənilməsi haqqında tələb üçün əsas olan hərəkətin və ya digər halın baş verdiyi yerin məhkəməsi; alternativ meyar kimi isə cavabdehin yaşadığı yerin məhkəməsi müəyyən edilmişdir.

Fəsil 14. Beynəlxalq xüsusi hüquqda ailə münasibətləri

§ 1. Xarici elementli ailə münasibətləri sferasında kollizion məsələlər

Beynəlxalq xüsusi hüququn digər institutlarından fərqli olaraq ailə hüququnda baş verən kollizion məsələlərin dairəsi daha genişdir. Hər şeydən əvvəl, bunun əsasında ayrı-ayrı dövlətlərin müvafiq maddi hüquq normalarının bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənməsi durur. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dövlətin ailə hüququnun formalaşmasında həmin dövlətdə yaşayan xalqların milli, dini, tarixi xüsusiyyətləri, uzun dövr ərzində məişətdə formalaşan adət-ənənələr mühüm rol oynayır. Bundan irəli gələrək milli ailə hüquqlarında əksər məsələlərin, o cümlədən nikahın maddi və formal şərtləri, ailədaxili əmlak münasibətləri, nikaha xitam verilməsi, aliment öhdəlikləri, övladlığa götürmə, qəyyumluq, himayəçilik və onlarla əlaqədar olan digər məsələlərin tənzimlənməsi fərqli qaydada baş verir. Hətta zəmanəmizin müasir inkişaf səviyyəsində belə bir sıra inkişaf etmiş dövlətlərin ailə hüququnun ayrı-ayrı institutlarında tarixi, iqtisadi, etnoqrafik, mədəni, dini xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması müşahidə edilir.

Bəzi dövlətlərin ailə qanunvericiliyində poliqamiya (çoxarvadlılıq) saxlanılır. Nikah və ailə münasibətlərində irqi və dini məhdudiyyətlər, "matəm müddəti" (məsələn, Yaponiya Mülki Məcəlləsinin 733-cü maddəsinə görə əvvəlki nikah xitam edildikdən və ya etibarsız hesab edildikdən sonra qadın ikinci dəfə nikaha altı aydan sonra girə bilər) və s. bu kimi hallara təsadüf edilir. Bundan əlavə, hər bir dövlətin ailə hüququnda eyni məsələ üzrə (məsələn, nikahın maddi şərtləri və s.) nəzərdə tutulan normalar müxtəlif məzmunu malikdir. Təkcə nikahın aşağı yaş həddilə bağlı qeyd etmək olar ki, bu yaş həddini müəyyən edərkən hər bir dövlət öz spesifik

şərtləri daxilində çıxış edir və bu hədd 12 yaşdan 21 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir.

Təbii ki, belə situasiyalar zamanı ayrı-ayrı dövlətlərin vətəndaşları ailə-nikah münasibətlərinə girərkən səlahiyyətli hüquq normasının seçilməsilə bağlı kollizion məsələnin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, ailə münasibətləri sferasında "yad qayda"nı qəbul etməmək ənənəsi dövlətləri bu sahədə maddi hüquq normalarını deyil, kollizion hüquq normalarını unifikasiya etməyə sövq etdirmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq xüsusi hüquqda "axsayan münasibətlər" kimi qiymətləndirilən vəziyyət xarici elementli ailə münasibətləri üçün daha xarakterikdir ki, onun da klassik nümunəsi "axsayan nikahlar" hesab edilir. Belə nikahlar bir dövlətdə tanınan, digərində isə tanınmayan nikahlara deyilir. Bütün bunlar hələ XIX əsrin axırlarından etibarən Haaqa konfransı çərçivəsində başlanan ailə-nikah münasibətləri sferasında kollizion hüquq normalarının unifikasiyası işini sürətləndirmişdir. Həmin işin nəticəsi kimi 1902-1905-ci illər ərzində nikah haqqında ər-arvadın boşanma və məhkəmə yolu ilə ayrılması haqqında, ər-arvad arasında şəxsi və əmlak münasibətləri haqqında, yetkinlik yaşına çatmayanlar üzərində qəyyumluq və himayəçilik haqqında Haaqa konvensiyaları qəbul edilmişdir. Həmin konvensiyalar hüquqi qüvvəyə minməsələr də, onların meydana gəlməsi bu istiqamətdə aparılan sonrakı unifikasiya işinə mühüm təsir göstərmişdir. Bu sahədə XX əsrin 50-ci illərindən etibarən qəbul edilən Haaqa konvensiyalarından 1956-cı il "Uşaqların xeyrinə aliment öhdəliklərinə tətbiq edilən qanun haqqında", 1958-ci il "Uşaqlara münasibətdə aliment öhdəlikləri haqqında işlər üzrə qərarların tanınması və icrası haqqında", 1961-ci il "Yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsinə münasibətdə yurisdiksiya və tətbiq edilən hüquq haqqında", 1970-ci il "Boşanmanın və ər-arvadın məhkəmə yolu ilə ayrılması haqqında qərarın tanınması haqqında", 1973-cü il "Aliment öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında" və s. konvensiyaların adını çəkmək olar.

Bu istiqamətdə BMT çərçivəsində qəbul edilən universal müqavilələr də mövcuddur. 1957-ci il “Ərli qadının vətəndaşlığı haqqında” Konvensiya, 1962-ci il “Nikaha daxil olmağa razılıq verilməsi, minimal nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında” Konvensiya, 1989-cu il “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya və s. bu sıradandır.

Çoxtərəfli müqavilələrlə yanaşı ailə hüququnun unifikasiyası regional və ikitərəfli müqavilələrdə də öz əksini tapmışdır. Latın Amerikasına regionunda qüvvədə olan Bustamant Məcəlləsi (1928-ci il) ailə hüququ sahəsində kollizion hüquq normalarının geniş spektrini nəzərdə tutmuşdur. Burada nikahın maddi və formal şərtləri, onun etibarsızlığı, atalığın müəyyən edilməsi, qohumların alimənt öhdəlikləri, övladlığa götürmə, qəyyumluq, emansipasiya və yetkinlik yaşına çatma, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı və s. məsələlərə münasibətdə səlahiyyətli hüququ müəyyən etmək üçün kollizion normalar təsbit edilmişdir.

Regional beynəlxalq müqavilə kimi xarakterizə olunan mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında 1993-cü il MDB Konvensiyasında ailə işləri ilə əlaqədar 26 - 37-ci maddələri əhatə edən ayrıca bölmə nəzərdə tutulmuşdur. Əsasən kollizion normalardan ibarət olan Konvensiyanın qeyd edilən maddələrində nikahın bağlanması, ər-arvadın hüquq münasibətləri, nikahın xitam edilməsi, nikahın etibarsız hesab edilməsi, atalığın və ya analığın müəyyən edilməsi, valideynlərlə uşaqlar arasında hüquq münasibətləri, qəyyumluq və himayəçilik, övladlığa götürmə zamanı, habelə sadalanan məsələlər üzrə səlahiyyətli orqanları müəyyən edərkən tətbiq edilməli olan hüquqa aydınlıq gətirilir.

Konvensiyada ailə işləri ilə əlaqədar sadalanan məsələlər Azərbaycan Respublikasının bir sıra dövlətlərlə (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, İran İslam Respublikası, Latviya, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan və s.) bağladığı hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə də özünün analoji həllini tapmışdır.

Ailə-nikah münasibətləri sferasında beynəlxalq səviyyədə maddi hüquq normalarının müəyyən edilməsinin qeyri-mümkünlüyü, bu sahədə bütün dövlətlər üçün məcburi olan prinsiplərin formalaşmasına mane ola bilməmişdir. Həmin prinsiplər insan hüquqları sferasında mövcud olan universal beynəlxalq hüquqi aktlarda, xüsusən də 1948-ci il “İnsan hüquqları haqqında” ümumi Bəyannamədə və 1966-cı il “Vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq paktı təsbit edilmişdir. Bura aiddir: 1) yetkinlik yaşına çatmış bütün kişi və qadınların nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malik olmaları; 2) nikaha girmək hüququnun irqi, milli və dini əlamətlərə görə məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi; 3) nikahın hər iki tərəfin azad və tam razılığı ilə bağlanması; 4) kişi və qadınların nikah bağlayarkən, nikahda olarkən və onu pozarkən eyni hüquqlardan istifadə etməsi; 5) cəmiyyətin təbii və əsas özəyi kimi ailənin cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunması; 6) uşaqların xüsusi müdafiə olunması.

Sadalanan prinsiplər dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş və milli ailə qanunvericiliklərində, o cümlədən 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən və 1 iyun 2000-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır.

§ 2. Xarici elementli nikahlar

Nikahın maddi və formal şərtləri ilə bağlı kollizion situasiyalar. Nikah hüquqi baxımdan mülki-hüquqi əqdin bir formasıdır. Lakin adi əqdlərdən fərqli olaraq nikah tərəflərin iradəsindən asılı olmayaraq onlar üçün bir sıra məcburi hüquqi nəticələr doğurur. Belə müqavilə bağlamağın nəticəsi kimi həm də tərəflərin hüquqi statusu dəyişir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində nikaha kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatı alınan könüllü ittifaqı kimi anlayış verilir.

Sosial-hüquqi hadisə olmaq etibarını ilə nikah müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Belə tələblər bütün dövlətdaxili qanunvericilik-

lərdə mövcuddur. Onları iki qrupa bölürlər: 1) nikahın formasına aid olan tələblər (nikahın formal şərtləri); 2) nikahın bağlanması üçün maddi tələblər (nikahın maddi şərtləri). Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu və ya digər tələbin nikahın maddi və ya formal şərti hesab edilməsində belə milli qanunvericiliklərdə fərqlər mövcuddur. Məsələn, İngiltərə hüququna görə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin nikaha girməkdən ötrü onun valideyninin razılıq verməsi tələbi nikahın formal şərti kimi qiymətləndirildiyi halda, kontinental hüquqda bu nikahın maddi şərti hesab edilir.

Xarici elementli nikahların bağlanması zamanı milli qanunvericiliklərdə nikahın maddi və formal şərtləri ilə bağlı nəzərdə tutulanların öyrənilməsi vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsinin ikinci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbi şəxs üçün nikahın bağlanma şərtləri onun ölkəsinin qanunvericiliyi ilə və həmin Məcəllənin nikahın maddi şərtləri ilə bağlı 12-ci maddədə nəzərdə tutulan tələblərə riayət edilməklə müəyyən edilir. Bu baxımdan milli qanunvericiliklərdə nikahın maddi və formal şərtlərinin müqayisəli təhlilini aparmaq əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəlcə, nikahın **maddi şərtləri** haqqında. Əksər ölkələrin ailə hüququnda (bir sıra müsəlman dövlətləri istisna olmaqla) nikahın maddi şərtlərindən biri kimi monoqamiya prinsipi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsində nikahın bağlanmasına mane olan hallardan biri kimi tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin başqası ilə nikahda olması göstərilir. Fransa Mülki Məcəlləsinin 147-ci maddəsinə görə birinci nikaha xitam verilməmiş ikinci nikahın bağlanması yolverilməzdir. Analoji norma əksər dövlətlərin, o cümlədən AFR, RF, İsveç, Yaponiya və s. dövlətlərin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur.

Nikahın bağlanması ilə əlaqədar irəli sürülən ikinci maddi şərt nikah yaşı ilə əlaqədardır. Bütün ölkələrdə nikaha girmək üçün (nikah bağlamaq qabiliyyəti) aşağı yaş həddi müəyyən edilmişdir. La-

kin belə yaş həddi ilə bağlı milli qanunvericiliklərin mövqeləri üst-üstə düşmür. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə nikah yaşı kişilər üçün 18 yaş, qadınlar üçün isə 17 yaş müəyyən edilmişdir. Üzrlü səbəblər olduqda, nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin yaşadıkları ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşının bir ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər (Ailə Məcəlləsinin 10-cü maddəsi). Fransa Mülki Məcəlləsinin 144-cü maddəsi nikah yaşını kişilər üçün 18, qadınlar üçün 15 yaş nəzərdə tutur. Üzrlü səbəb olduqda nikah bağlandığı yerin prokurorunun razılığı ilə daha aşağı yaş həddində bağlanıla bilər. Amma bu zaman yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin nikah bağlaması ilə bağlı valideynlərin razılığı tələb olunur. İtaliya Mülki Məcəlləsinə görə nikah bağlamaq qabiliyyəti kişilər üçün 16, qadınlar üçün 14 yaşdan yaranır. Müstəsna hallarda müvafiq orqanın icazəsi ilə həmin yaş həddi iki il həddində azaldıla bilər. Yetkinlik yaşına çatmayanlar (21 yaşa qədər) valideynlərin razılığı ilə nikah bağlaya bilərlər. İspaniya mülki qanunvericiliyi daha aşağı yaş həddi müəyyən etmişdir (kişilər üçün 14, qadınlar üçün 12 yaş). AFR və İsveçdə isə nikaha girmək üçün vahid yaş həddi - 18 yaş qəbul edilib. İngiltərə və ABŞ-da 16 yaşdan etibarən hər iki cinsdən olanlar valideynlərin razılığı ilə, 18 yaşdan isə onların razılığı olmadan da nikah bağlaya bilərlər.

Nikah bağlanması üçün tələb olunan maddi şərtlərdən biri də nikaha girən şəxslər arasında qohumluq münasibətləri ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasında yaxın qohumlar (valideynlər və uşaqlar, baba-nənə və nəvələr, doğma və ögey (ümumi ata və ya anası olan) qardaş və bacılar arasında nikah qadağandır (Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsi). Fransada yüksələn və enən xətt üzrə qohumlar və əmi, dayı, bibi və xala uşaqları, habelə qardaş və bacı arasında nikahlar yolverilməzdir. İspaniya Mülki Məcəlləsinə görə düzünə xətt üzrə qohumlar, üç arxa yanakı xətt üzrə qan qohumları öz aralarında nikah bağlaya bilməzlər. ABŞ-ın bəzi ştatlarında da

yanakı xətt üzrə (əmi, dayı, xala, bibi uşaqları) nikahlar qadağan edilib. İngiltərə qanunvericiliyinə görə yüksələn və enən xətt üzrə olan qohumlar arasında nikah yolverilməzdir.

Nikahın bağlanması üçün nəzərdə tutulan dördüncü maddi şərt tərəflərin könüllülüğüdür. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 11-ci maddəsinə görə nikahın bağlanması üçün tərəflərin yazılı razılığı tələb olunur. Fransa qanunvericiliyi də razılıq olmadan nikahı mümkünsüz hesab edir (Mülki Məcəllənin 46-cı maddəsi). Bir sıra müsəlman ölkələrində isə tərəflərin könüllülüğü prinsipinə əməl edilmir.

Ayrı-ayrı dövlətlərdə nikahın sadalanan maddi şərtlərindən əlavə digər tələblər də müəyyən edilib. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyində (ABŞ, RF, Azərbaycan və s.) müəyyən xəstəliklər zamanı nikahın bağlanmasına yol verilmir. Çox vaxt xəstəlik müəyyən hüquqi nəticə ilə əlaqələndirilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə ikisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstəlik və ya kəmağıllılıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər arasında nikaha yol verilmir (Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsi). Bundan əlavə, nikaha daxil olan şəxslərdən biri özündə dəri zöhrəvi xəstəliyinin və insanın immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin olmasını o birindən gizlətdikdə, digər tərəf nikahın etibarsız sayılması tələbi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər (Ailə Məcəlləsinin 13.3 maddəsi). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Yaponiyada “matəm müddəti”nin gözlənilməsi nikahın maddi şərti hesab edilir.

Nikahın **formal şərtləri** onun qeydiyyatı ilə bağlı irəli sürülən tələblərlə əlaqədardır. Bu məsələdə milli qanunvericiliklərdə müxtəlif mövqelər vardır. Bir qrup dövlətlərdə (Azərbaycan Respublikası, Fransa, İsveçrə, Belçika, RF, Hollandiya və s.) yalnız dövlət orqanlarında qeydiyyatı alınan nikahlar tanınır. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 1.5-ci maddəsinə görə dini kəbin-kəsmə (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir. İkinci qrup

dövlətlərdə (Lixtenşteyn, Kipr, Yunanıstan, bir sıra müsəlman ölkələri) nikahın yalnız dini qaydada bağlanması mümkündür. Üçüncü qrup dövlətlərdə isə (İngiltərə, İsveç, Danimarka, Norveç, Avstraliya, Braziliya və s.) hər iki formada bağlanmış nikahlar tanınır. Bir sıra dövlətlərdə (İtaliya, İsveç, Macarıstan, Hindistan və s.) xaricilərlə nikahın bağlanması üçün xüsusi razılıq tələb olunur.

Nikahın bağlanması zamanı qanunların kolliziyası. Milli qanunvericiliklərdə nikahın istər maddi, istərsə də formal şərtləri ilə bağlı qeyd edilən fərqlər onlar arasında baş verə biləcək kollizion situasiyanı qaçılmaz edir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir dövlətin milli qanunvericiliyində səlahiyyətli hüququn seçilməsilə bağlı kollizion normalar nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin "Ailə qanunvericiliyinin əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ailə münasibətlərinə tətbiqi" adlanan VII bölməsində də müvafiq normalar təsbit edilmişdir.

Bütövlükdə, bu istiqamətdə nikahın forması ilə bağlı əsas prinsip kimi nikahın bağlandığı yerin qanunu - **lex loci celebrationis** çıxış edir. Nikahın formasına münasibətdə onun bağlandığı yerin qanununun əsas götürülməsi Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində bir neçə şəkildə ifadə olunmuşdur. Məcəllənin 146-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanması forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Bununla yanaşı Məcəllənin 148-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında həmin xarici ölkənin qanunvericiliyinə əməl etməklə bağlanan nikah, həmin Məcəllənin 12-ci maddəsində nəzərdə tutulan hallar (orada nikahın bir sıra maddi şərtləri sadalanıb) olmadıqda, Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir. Daha sonra, məcəllənin 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə isə Azərbaycan Respublikasından kənar-

da əcnəbilər arasında onların ölkəsinin qanunvericiliyinə əməl etməklə bağlanan nikah Azərbaycan Respublikasında tanınır.

Nikahın formasına münasibətdə **lex loci celebrationis** prinsipi RF, Polşa, Macarıstan və s. dövlətlərin qanunvericiliyində, Bustamant Məcəlləsində, habelə Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə özünə yer almışdır. Azərbaycan Respublikası və Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Müqavilənin 24-cü maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir: "Nikahın bağlanması forması ərazisində nikah bağlanan Rəzilığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur".

Nikahın bağlanmasının maddi şərtlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar isə əsas kollizion prinsip kimi müasir dövrdə nikaha girən şəxslərin şəxsi qanunu (**lex patriae**) çıxış edir. Polşa, Çexiya, Macarıstan, İspaniya, Latın Amerikasının əksər ölkələri, ABŞ-ın bir çox ştatlarında qarışıq nikah (yerli vətəndaşlarla xaricilər arasında, xaricilərin öz aralarında bağlanan nikahlar) bağlanan zaman onun mahiyyət etibarı ilə həqiqi olması üçün şəxsi qanuna istinad etməni vacib hesab edirlər. Məsələn, beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Polşa qanununun 14-cü maddəsinə görə tərəflərə münasibətdə nikah bağlanmasının imkanları onların vətəndaşı olduğu ölkənin qanununa əsasən həll edilir.

Azərbaycan qanunvericiliyi də bu məsələdə şəxsi qanun prizmasından çıxış edir. Bu zaman xarici vətəndaşlara münasibətdə onların vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə isə onların daimi yaşadığı yerin qanunu (**lex domicilii**) əsas götürülür. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsinin ikinci və üçüncü hissələrində birbaşa göstəriş vardır. Orada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbi şəxs üçün nikahın bağlanma şərtləri onun ölkəsinin qanunvericiliyi ilə (**lex patriae**) və həmin Məcəllənin 12-ci maddəsindəki tələblərə əməl olunmaqla müəyyən edilir. Nikah

bağlayan şəxsin vətəndaşlığı yoxdursa, nikahın bağlanması şərtləri onun daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyi (**domicilii**) ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xaricinin tərəf olduğu nikahın maddi şərtlərinin qanuniliyi müəyyən edilən zaman xaricinin şəxsi qanunu ilə yanaşı Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə istinad edilməsi hüquqi baxımından xaricinin şəxsi qanununun tətbiqinin məhdudlaşdırılması kimi görünə bilər. Əslində isə Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsində nəzərdə tutulanlar yalnız "başqa nikahda olma" şərti (bir sıra müsəlman ölkələrində çoxarvadlılığa yol verilir) istisna olmaqla beynəlxalq standartdır və ailə hüququnda ümumqəbul edilmiş norma kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə də bu mövqe öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan nikahın istər maddi, istərsə də formal şərtlərinin hüquq sistemində fərqli qaydada müəyyən edildiyi İran İslam Respublikası ilə 21 fevral 1998-ci ildə bağlanmış hüquqi yardım haqqında Müqavilədə məsələnin həlli forması maraq kəsb edir. Həmin müqavilənin 24-cü maddəsinə görə nikaha girən şəxslərdən hər biri üçün nikahın bağlanması şərtləri onun vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Nikah bağlanmasının forması isə ərazisində nikah bağlanan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Deməli, nikahın maddi şərtlərinə münasibətdə **lex patriae**, formal şərtlərinə münasibətdə isə **lex loci celebrationis** prinsipləri əsas götürülmüşdür. Beləliklə, forma baxımından dini nikah kimi, o cümlədən Azərbaycan Respublikası vətəndaşının iştirakı ilə İranda bağlanan nikahlar Azərbaycan Respublikasında tanınır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən, başqası ilə nikahda olan İran vətəndaşının Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ilə bağladığı nikahlar mahiyyət baxımından harada bağlanmasından asılı olmayaraq qanundan kənar hesab edilməlidir.

Konsul nikahları. Xarici elementli nikahlar vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı orqanlarından başqa xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərində və ya konsulluq idarələrində də bağlana bilər. Belə idarələrdə bağlanan nikahlara konsul nikahları deyilir. Bu zaman irəli sürülən əsas şərtlərdən biri kimi, bir qayda olaraq, nikah bağlayan tərəflərin hər ikisinin diplomatik nümayəndəliyinin və ya konsul idarəsinin mənsub olduğu dövlətin vətəndaşı olması göstərilir.

Konsul nikahları bağlanan zaman nikaha girənlərin şəxsi qanunu, yəni diplomatik nümayəndəliyin və ya konsulluq idarəsinin mənsub olduğu dövlətin qanunu tətbiq edilir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliyində konsul nikahların bağlanması nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu məsələ Ailə Məcəlləsinin 147-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları arasında nikah Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliklərində və konsulluq idarələrində həmin Məcəllənin tələblərinə uyğun olaraq bağlanır. Eyni zamanda, xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliklərində və ya konsulluq idarələrində əcnəbilər arasında bağlanan nikah Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir.

Qanunvericiliyin qeyd edilən tələbi ilə yanaşı bu məsələ Azərbaycan Respublikasının bağladığı konsulluq konvensiyalarında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında 1997-ci il martın 24-də Kiyevdə imzalanmış Konsulluq Konvensiyasının 14-cü maddəsinə görə Konsulluğun vəzifəli şəxsi göndərən dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, göndərən dövlətin vətəndaşları arasında nikah bağlanması və nikahın pozulmasını qeydiyyatdan keçirtməklə bağlı səlahiyyətləndirilir.

Bəzi hallarda "qarışıq nikahların" da (tərəflərin ayrı-ayrı dövlətlərə vətəndaşlıq baxımından mənsub olduğu nikahlar) konsulluqlarda bağlanmasına təsadüf edilə bilər. Bu zaman müvafiq konsulluq kon-

vensiyalarında bu barədə mütləq göstəriş olmalı və tərəflərdən heç olmasa biri konsulluğun mənsub olduğu dövlətin vətəndaşı olmalıdır.

Boşanma zamanı qanunların kolliziyası. Boşanma ilə bağlı məsələ ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyində öz həllini müxtəlif qaydada tapmışdır. Bəzi dövlətlərdə (İspaniya, İrlandiya, Argentina, Kolumbiya) boşanma qanunla ümumiyyətlə qadağan edilib, digərlərində buna icazə verilsə də, bunun üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsasların dairəsi ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif cür müəyyən edilib. Məsələn, 1970-ci ildən İtaliyada qüvvədə olan qanuna görə boşanma yalnız aşağıda göstərilən əsaslardan biri mövcud olduqda mümkündür: ər (arvad) ciddi cinayət cəzasına məhkum edildikdə; ayrılmaq məqsədi ilə beş ildən artıq müddətdə ər-arvadın bir-birindən faktiki ayrı yaşamaları; ailə həyatı üçün qabiliyyətsizlik; xaricdə boşanmanı həyata keçirmə. Göründüyü kimi İtaliya qanunvericiliyi tərəflərin razılığı ilə nikaha xitam verilməsini nəzərdə tutmur. Amma əksər dövlətlərin (Fransa, İngiltərə, AFR, İsveç, ABŞ, Yaponiya və s.) qanunvericiliyində boşanma zamanı tərəflərin razılığı başlıca əsas kimi qəbul edilmişdir. Əlbəttə, axırncı qrupa daxil olan dövlətlərin qanunvericiliyində bu prosedura və onun şərtləri ilə bağlı ciddi fərqlər mövcuddur. Bəzi dövlətlərdə boşanma yalnız məhkəmə qaydasında (ABŞ, Fransa, AFR, İngiltərə və s.), digərlərində isə həm də məhkəmədən kənar qaydada həyata keçirilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 16-cı maddəsinə görə nikaha müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı orqanları), qanunda nəzərdə tutulan hallarda isə məhkəmədə xitam verilə bilər.

Xarici elementli nikaha xitam verilən zaman ilkin həll ediləsi məsələ səlahiyyətli hüquq normasını tapmaqla bağlıdır. Bu məsələnin həlli zamanı dövlətlərin milli qanunvericiliklərində aşağıdakı kollizion bağlanmalara istinad edilməsinə rast gəlinir: ər (arvadın) vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**lex patriae**); ər (arvadın) daimi yaşadığı yerin qanunu - **lex domicilii**; məhkəmənin qanunu

(**lex fori**). Bəzən isə qeyd edilən kollizion bağlanmalar bir-birini tamamlayır. Əgər ər-arvadın vahid vətəndaşlığı yoxdursa, onların birgə daimi yaşadığı yerin qanununa, o da olmadıqda isə məhkəmənin qanununa üstünlük verilir. Bir qayda olaraq, kontinental hüquq sistemli ölkələrdə **lex patriae**, anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə isə **lex domicilii** prinsiplərinə üstünlük verilir.

Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyinə görə tərəflərdən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan xarici elementli nikahların Azərbaycan Respublikasının ərazisində pozulması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir (Ailə Məcəlləsinin 150-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Xaricdə yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikasından kənarında yaşayan əri (arvadı) ilə bağladığı nikahı onun vətəndaşlığından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində poza bilər. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyində xarici dövlətlərdə xarici elementli, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının tərəf olduğu nikahların, həmçinin Azərbaycan Respublikası ərazisində hər iki tərəfdə xarici vətəndaşın olduğu nikahların pozulması zamanı hansı qanunun tətbiq edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmir.

Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyi nikahın pozulması ilə əlaqədar konsul idarələrinin səlahiyyətini də müəyyən etmişdir. Ailə Məcəlləsinin 150-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nikahın müvafiq icra hakimiyyəti orqanında pozulmasına yol verilsə, həmin nikah Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliklərində və ya konsulluq idarələrində də pozula bilər. Deməli, nikahın pozulması istiqamətində diplomatik nümayəndəliklər və ya konsulluq idarələri yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı orqanları) xitam verilə bilən nikahlara münasibətdə səlahiyyətəndirilir.

Milli qanunvericiliklə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə

boşanmalar zamanı səlahiyyətli hüquq normasının seçilməsi ilə əlaqədar daha təkmil qayda müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, 5 avqust 1997-ci il tarixdə Qırğızıstan Respublikası ilə imzalanmış hüquqi yardım haqqında müqaviləyə görə nikahın xitam edilməsində ər-arvadın ərizə verdikləri vaxtda vətəndaşları olduqları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir və onun orqanları belə işlərə baxmağa səlahiyyətlidir. Əgər ər-arvadın digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində yaşayış yeri varsa, bu Razılığa Gələn Tərəfin idarələri də səlahiyyətlidir. Ər-arvad vətəndaşlıq baxımından ayrı-ayrı Tərəflərə mənsubdursa və onlardan biri Tərəflərdən birinin, ikincisi isə digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində yaşayırlarsa, bu halda Razılığa Gələn Tərəflərin hər ikisinin idarələri səlahiyyətlidir. Bu zaman onlar öz dövlətlərinin qanunvericiliyini tətbiq edirlər (28-ci maddənin birinci və ikinci hissələri).

§ 3. Ər-arvadın əmlak münasibətləri zamanı tətbiq edilən qanun

Ər-arvadın əmlak münasibətləri ilə əlaqədar milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulan kollizion normalar məzmun baxımından bir-birindən fərqlənir. Bu istiqamətdə daha çox təsadüf edilən kollizion norma ər-arvadın birgə vətəndaşı olduqları dövlətin qanunudur. Avstraliya, Macarıstan, Polşa, Portuqaliya, Çexiya və s. dövlətlərin qanunvericiliyində xarici elementli belə münasibətlər zamanı ilkin olaraq ər-arvadın birgə vətəndaşı olduğu dövlətin qanununa istinad edilir. Ər-arvad vətəndaşlıq baxımından ayrı-ayrı dövlətlərə mənsub olduqda, onların axıncı dəfə birgə vətəndaşı olduqları dövlətin qanununa, bu da olmadıqda ərin vətəndaşı olduğu ölkənin qanununa və ya ər-arvadın adi halda birgə yaşadıkları yerin qanununa üstünlük verilir.

Ər-arvadın əmlak münasibətləri bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan nikah müqaviləsi institutuna əsasən onların

qarşılıqlı razılığı ilə (**lex voluntatis**) müəyyən edilə bilər. Nikah müqaviləsi nikaha daxil olan şəxslər arasında bağlanan, nikah dövründə və nikah pozulduqda ər-arvadın əmlak hüquqlarını və vəzifələrini müəyyən edən sazişdir. Ɖr-arvad belə müqavilə bağlayarkən, digər məsələlərlə yanaşı onlar arasında əmlak münasibətlərinə tətbiq ediləcək qanunu da müəyyən edə bilərlər. Bəzi dövlətlərdə ər-arvadın daşınmaz əmlakına münasibətdə istisnaya yol verilir və bu zaman əmlakın olduğu yerin qanunu (**lex rei sitae**) tətbiq edilir.

Ɖr-arvadın əmlak münasibətlərinə tətbiq edilən qanunun müəyyən edilməsi ilə əlaqədar əksər dövlətlərin qanunvericiliyində alternativ kollizion bağlanmalardan istifadə edilir. Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində isə onların sayı daha çoxdur. Bu mənada 1987-ci il İsveçrə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunun müvafiq norması maraqlı kəsb edir. Qeyd edilən qanunun 52 və 54-cü maddələrinə görə ər-arvadın əmlak münasibətlərinin rejimi onların seçdiyi hüquqa (**lex voluntatis**) əsasən müəyyən edilir. Əgər ər-arvad tətbiq ediləcək hüququ seçməyiblərsə, onda əmlak münasibətləri onların birgə yaşadığı yerin hüququ ilə, onların yaşayış yerləri fərqli olduqda isə, onların axırncı dəfə birgə yaşadıkları yerin hüququ ilə tənzimlənilir. Ɖr-arvadın, ümumiyyətlə birgə yaşayış yeri olmaybsa, onların birgə vətəndaşı olduğu dövlətin hüququ (**lex patriae**), axırncı da olmadıqda - İsveçrə hüququ tətbiq edilir.

28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının yeni Ailə Məcəlləsində əvvəlkindən fərqli olaraq ər-arvadın əmlak münasibətlərinin kollizion-hüquqi tənzimi müəyyən edilmişdir. Ailə Məcəlləsinin 151-ci maddəsinə görə "ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələri ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənleşir, həmin ölkədə onların birgə yaşayış yeri olmadıqda, ər-arvad axırncı dəfə hansı ölkənin ərazisində birgə yaşayıblarsa, həmin ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Birgə yaşayış yeri olmayan ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respubli-

kasının ərazisində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir". Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələrinə münasibətdə alternativ kollizion bağlanmalar nəzərdə tutulub. İlkin olaraq onların birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyinə (**lex domicilii**), bu olmadıqda axırıncı dəfə ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyinə, bu da olmadıqda işin Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanlarının icraatında olduğu zaman Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə istinad edilməlidir (**lex fori**).

Yeni Ailə Məcəlləsi nikah müqaviləsi institutunu nəzərdə tutduğundan iradələrin muxtariyyəti (**lex voluntatis**) prinsipinə də istinad etmişdir. Məcəllənin 151-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə "ər-arvadın ümumi vətəndaşlığı və birgə yaşayış yerləri olmazsa, onların aliment tutulması barədə sazişdəki və ya nikah müqaviləsindəki hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq olunan qanunvericiliyi özləri seçə bilərlər". Ər-arvad belə razılıq əldə etməyiblərsə, aliment tutulması barədə sazişə və nikah müqaviləsinə Ailə Məcəlləsinin 151-ci maddəsinin 1-ci hissəsində nəzərdə tutulanlar tətbiq edilir. Sitat gətirilən normanın mətnindən göründüyü kimi tərəflər (ər-arvad) yalnız müəyyən çərçivədə "iradələrin muxtariyyətinə" malikdirlər. Bunun üçün onların ümumi vətəndaşlığı və birgə yaşayış yerləri olmamalıdır.

Ailə hüququnun digər məsələləri kimi ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak və əmlak münasibətlərində kollizion məsələlər Azərbaycan Respublikasının bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə də öz həllini tapmışdır. Məsələn, 8 mart 1996-cı ildə imzalanmış Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Müqaviləyə görə ər-arvadın şəxsi və əmlak münasibətləri ərazisində birgə yaşayış yeri olduqları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Ər-arvaddan biri Razılığa Gələn Tərəflər-

dən birinin ərazisində, digəri isə Razılığa Gələn Tərəflərdən o birisinin ərazisində yaşayırsa və ər-arvadın hər ikisi eyni vətəndaşlığa malikdirlərsə, onda onların şəxsi və əmlak xarakterli hüquq münasibətləri vətəndaşları olduqları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Ər-arvad vətəndaşlıq baxımından da ayrı-ayrı Razılığa Gələn Tərəflərə mənsubdurlarsa, onda onların sonuncu dəfə ərazisində birgə yaşadıkları Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi, bu da olmadıqda isə, məhkəməsinə iddia təqdim edilən Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Analoji norma Azərbaycan Respublikasının bağladığı hüquqi yardım haqqında digər müqavilələrdə də öz əksini tapmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin və başqa ailə üzvlərinin, o cümlədən ər-arvadın aliment vəzifələrinin tənzimlənməsi zamanı tətbiq edilən qanunvericiliklə bağlı kollizion norma müəyyən edilmişdir. Belə ki, Ailə Məcəlləsinin 154-cü maddəsinə görə ailə üzvlərinin aliment vəzifələri ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Birgə yaşayış yeri olmadıqda isə iddiaçının yaşadığı ölkənin qanunvericiliyi əsas götürülməlidir.

§ 4. Beynəlxalq xüsusi hüquqda uşaq hüquqlarının müdafiəsi

Ailə hüququnun digər məsələlərində olduğu kimi uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar institutlarla bağlı milli qanunvericiliklərdə mövcud olan məzmun fərqlərinin yaratdığı kollizion situasiyalar müvafiq beynəlxalq xüsusi hüquq normaları vasitəsilə həll edilir. Biz həmin institutların maddi-hüquqi məzmunu üzərində dayanmağa ehtiyac duymuruq. Çünki onlar beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid deyildir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq çərçivəsində sadalanan məsələlər əsasən kollizion hüquqi metoddan istifadə edilməklə tənzimlənir ki, bundan ötrü də əksər dövlətlərin qanunvericiliyində xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində uşaqların mənafeyinin müdafiəsi ilə əlaqədar aşağıdakı məsələlər üzrə kollizion normalar müəyyən edilmişdir: 1) atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması; 2) valideyn və uşaqların hüquq və vəzifələri; 3) övladlığa götürmə.

Ailə Məcəlləsinin 152-ci maddəsində atalığın müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması ilə əlaqədar üç kollizion norma göstərilir. Birincisi, ilkin olaraq "**lex patriae**"-yə istinad edilir: "Atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması üçün uşağın anadan olmağa görə vətəndaşı sayıldığı ölkənin qanunvericiliyi tətbiq edilir". İkincisi, respublikadaxili məsələlərdə birtərəfli qaydada Azərbaycan qanunvericiliyinə üstünlük verilir və bununla əlaqədar olaraq göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Üçüncüsü, bu funksiyanın müəyyən şərtlər daxilində Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinin və ya konsulluq idarəsinin yerinə yetirə biləcəyinə istinad edilir. Həmin şərtlər sırasına aşağıdakılar aid edilir: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə atalığın (analığın) müvafiq icra hakimiyyəti orqanında müəyyənləşdirilməsinə yol verilirsə; uşağın valideynləri Azərbaycan Respublikasında yaşamırlarsa; onlardan heç olmasa biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdırsa.

Valideynlərin və uşaqların hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsinə münasibətdə də Ailə Məcəlləsində üç kollizion norma müəyyən edilib. Ailə Məcəlləsinin 153-cü maddəsində ifadə olunan həmin normaların sıra ardıcılığı aşağıdakı kimidir. İlkin olaraq **lex domicilii** prinsipi əsas götürülmüşdür: "Valideynlərin və uşaqların hüquq və

vəzifələri, o cümlədən valideynlərin uşağı saxlamaq vəzifəsi onların birgə yaşadıqları ölkənin qanunvericiliyinə uyğun müəyyənləşdirilir". Digər iki kollizion norma birinciyə münasibətdə subsidiar xarakter daşıyır. Əgər birgə yaşayış yeri yoxdursa, onda həmin məsələ üzrə səlahiyyətli hüququ tapmaq üçün ikinci norma kimi uşağın vətəndaşı olduğu ölkənin qanunvericiliyinə istinad edilir. Üçüncü kollizion normanın tələbi isə uşağın daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiqi imkanındır. Amma bu normanın tətbiqinə iddiaçının tələbi ilə aliment öhdəlikləri və valideynlərlə uşaqlar arasında digər münasibətlər zamanı yol verilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, axırıncı kollizion norma əvvəlkilərdən fərqli olaraq dispoziitiv xarakter daşıyır və onun istinad etdiyi qanunvericiliyin tətbiqi üzərində dayanmaq məhkəmənin vəzifəsi deyil, hüququ kimi qiymətləndirilir.

Xarici elementli övladlığa götürmə məsələləri isə Ailə Məcəlləsinin 155-ci maddəsi ilə tənzimlənilir. Həmin maddədə müxtəlif kombinasiyalarda övladlığa götürmə məsələlərini tənzimləməkdən ötrü bir neçə norma öz əksini tapmışdır. Maddənin birinci hissəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində övladlığa götürmə həyata keçirilən zaman tətbiq ediləcək qanun göstərilir. Bu zaman müəyyən edilmişdir ki, "Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürmə və ya övladlığa götürmənin ləğvi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir". Normanın mətnindən göründüyü kimi bu qaydadan yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan hallar istisna təşkil edir. Bundan irəli gələrək Ailə Məcəlləsinin 155-ci maddəsinin ikinci bəndi müəyyən etmişdir ki, əgər Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaq, övladlığa götürənin ölkəsinin (daimi

yaşadığı ölkənin) qanunvericiliyinə uyğun olaraq övladlığa götürülsə, onda həmin ölkənin qanunvericiliyi ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 117-119-cu və 122-124-cü maddələrin tələblərinə də əməl olunmalıdır. Qeyd edilən maddələrdə övladlığa götürülməsinə yol verilən uşaqların dairəsi, övladlığa götürmənin qaydası, övladlığa götürülən uşaqların və övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin uçotu, valideynlərin razılığı ilə və ya onsuz övladlığa götürmə, bir sözlə övladlığa götürmənin əsasları tənzimlənir. Deməli, qanunverici birtərəfli qaydada müəyyən edir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaq övladlığa götürülən zaman hər bir halda övladlığa götürmə ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan əsas müddəalara əməl edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici vətəndaş olan uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı tərəfindən övladlığa götürüldükdə isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsaslara riayət etməklə yanaşı, həm də uşağın qanuni nümayəndəsinin və uşağın vətəndaşı olduğu dövlətin səlahiyyətli orqanının, eləcə də həmin dövlətin qanunvericiliyi ilə tələb olunduqda - uşağın özünün razılığını almaq zəruridir. Əgər övladlığa götürmə nəticəsində uşağın Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş hüquqları pozula bilsə, onda övladlığa götürmə övladlığa götürənin vətəndaşlığından asılı olmayaraq həyata keçirilə bilməz, həyata keçirilmiş övladlığa götürmə isə məhkəmə qaydasında ləğv olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaq xaricdə övladlığa götürülsə, belə övladlığa götürmə o şərtlə Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir ki, buna Azərbaycan Respublikasında müəyyən olunmuş qaydada əvvəlcədən müvafiq icazə alınsın.

Fəsil 15. Vərəsəlik hüququ

§ 1. Vərəsəlik münasibətləri sferasında qanunların kolliziyası

Planetimizdə getdikcə sürətlənən inteqrasiya prosesləri və bunun nəticəsi kimi dövlətlər arasında meydana gələn gediş-gəlişin sadələşdirilmiş forması əhalinin miqrasiyasını asanlaşdırmışdır. Müasir dövrdə milyonlarla insan vətəndaşı olduğu dövlətin hüduqlarından kənar da daimi iş və yaşayış yerinə malikdir. Bu və ya digər səbəbdən tarixi vətənlərindən uzaq düşmüş insanların qohumluq əlaqələri isə qalır. Belə bir vəziyyətin doğurduğu çoxsaylı problemlərdən biri də xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənziimidir.

Xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənziimi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu hər şeydən əvvəl, milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulan vərəsəlik hüquq normalarının məzmun baxımından müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, qanuna və vəsiyyətnaməyə görə vərəsələrin dairəsi, miras qalan əmlakın bölgü sistemi, daşınar və daşınmaz əmlakın hüquqi statusu, vəsiyyətnamənin formasına irəli sürülən tələblər və digər bu kimi məsələlər dövlətdaxili qanunvericiliklərdə müxtəlif qaydada interpretasiya edilir. Bu da xarici elementli vərəsəlik münasibətləri zamanı müvafiq qanunların kolliziyasına gətirib çıxarır.¹

Məlumdur ki, ölmüş şəxsin əmlakı başqa şəxslərə qanun üzrə və ya vəsiyyət üzrə və ya hər iki əsasla keçir. Qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsələr miras qoyanın öldüyü məqamda sağ olmuş şəxslər, habelə miras qoyanın ölümündən sonra doğulmuş uşaqları ola bilərlər. Qanun üzrə vərəsələrin dairəsi və onların vərəsəliyə çağırılması qaydası milli qanunvericiliklərdə müxtəlif qaydada həll edilir. Məsələn, Fransa qanunvericiliyi qanuni vərəsələri dörd də-

1. Луниц Л.А. Курс международного частного права. ВЗТ. М., 2002, с. 687

rəcəyə bölür. Birinci dərəcəyə uşaqlar, nəvələr və nikahdankənar uşaqlar aid edilir. Miras qoyanın valideynləri, qardaş və bacıları ikinci dərəcəyə daxildir. Yüksələn xətt üzrə qohumlar (dədə, nənə, baba və s.) üçüncü dərəcəli hesab edilir. Altı arxa yanakı qohumlar isə (əmi oğlu, əmi qızı və s.) dördüncü dərəcəlidir.

Böyük Britaniyada qüvvədə olan qanunvericiliyə görə qanuni vərəsəlik hüququ birinci növbədə bir yerdə yaşamış ər və ya arvad məxsusdur. O olmadıqda enən xətt üzrə qohumlar (uşaqlar, nəvələr və s.) ikinci növbə vərəsə kimi çağırılırlar. Digər qohumlar isə vərəsə kimi üçüncü növbə çağırılı bilirlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi isə qanun üzrə vərəsələri beş növbəyə bölür. Birinci növbədə ölən uşaqları, miras qoyanın ölümündən sonra doğulmuş uşaq, arvad (ər), valideynlər (övladlığa götürənlər) vərəsəliyə çağırılır. Bu sıraya həm də müəyyən şərtlərlə övladlığa götürülən və onun övladları aid edilir. İkinci növbəyə ölən bacıları və qardaşları daxildir. Üçüncü növbədə həm ana tərəfdən, həm də ata tərəfdən nənə və baba, nənənin anası və atası, babanın anası və atası dururlar. Dördüncü növbədə xalalar və bibilər, dayılar və əmilər, nəhayət beşinci növbədə xala uşaqları və bibi uşaqları, dayı uşaqları və əmi uşaqları, onlar sağ olmadıqda isə onların uşaqları çağırılır. Əvvəlki növbənin vərəsələrindən, heç olmasa, birinin mövcudluğu sonrakı növbənin vərəsəliyini istisna edir.

Göründüyü kimi, misal kimi gətirilən ölkələrin qanunvericiliklərində qanun üzrə vərəsələrin vərəsəliyə çağırılma növbəliyini ilə bağlı ciddi fərqlər mövcuddur. Belə ki, Fransa qanunvericiliyinə görə bir yerdə yaşamış ər (arvad) bütün növbə üzrə vərəsələr vərəsəlikdən imtina etdikdə və ya olmadıqda vərəsəliyə iddia edə bilər. Böyük Britaniya qanunvericiliyinə görə bir yerdə yaşamış ər (arvad) ilk növbədə çağırılır. Azərbaycan qanunvericiliyi də əri (arvadı) birinci növbə vərəsə hesab edir, lakin o, bu sırada tək deyildir.

Milli qanunvericiliklər arasında fərq vəsiyyəti üzrə vərəsəlik zamanı da özünü göstərir. Fiziki şəxs ölməsi halı üçün öz əmlakını və

ya onun bir hissəsini həm vərəsələr sırasından, həm də kənar adamlar sırasından bir və ya bir neçə şəxsə qoya bilər. Təbii ki, öz hərəkətləri barədə şüurlu mühakimə yürüdə bilən və öz iradəsini aydın ifadə edə bilən yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli şəxs vəsiyyətnaməni tərtib edə bilər.

Milli qanunvericiliklərdə vəsiyyətnamənin forması ilə bağlı ciddi tələblər irəli sürülür. Həmin tələblərə riayət etməmə tərtib edilmiş vəsiyyətnamənin etibarsızlığına səbəb olur. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsində vəsiyyətnamənin formasının hansı qanunla müəyyən edilməsi ilə əlaqədar üç alternativ kollizion hüquq norması nəzərdə tutulub: forma baxımından vəsiyyətnamə ya tərtib olunduğu, ya miras qoyanın vəsiyyət elədiyi anda və ya vəfat etdiyi anda yaşadığı və ya olduğu, ya da haqqında vəsiyyətnamə olan daşınmaz əmlakın olduğu ölkələrdən birinin hüququnun tələblərinə cavab verdikdə etibarlı sayılır. Qanuna görə miras qoyanın vəsiyyət etmək qabiliyyəti, vətəndaşlığı, digər şəxsi keyfiyyətləri və ya şəxsi keyfiyyətləri haqqında tələb ediləcəyi mümkün olan göstərişlər forma üçün zəruri hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin tələblərinə görə (1179 - 1192-ci maddələr) vəsiyyətnamə yazılı formada tərtib edilməlidir. Həm notariat formasında, həm də onsuz yazılı vəsiyyətnaməyə yol verilir. Notarius forması tələb edir ki, vəsiyyətnaməni vəsiyyət edən tərtib etsin və imzalasın, notarius, notariusun olmadığı yerlərdə isə yerli özünüidarə orqanı təsdiqləsin. Vəsiyyətnaməni vəsiyyət edənin sözlərindən notariusun iki şahidin yanında yazmasına da yol verilir. Bu zaman vəsiyyətnaməni vəsiyyət edən oxumalı və notariusun, şahidlərin yanında imzalamalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanlar, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış şəxslər, vəsiyyət üzrə vərəsələr və onların yüksələn və enən xətt üzrə qohumları, bacıları, qardaşları, arvadı (əri) və vəsiyyət tapşırığını alan (leqatari) vəsiyyətin şahidləri ola bilməzlər.

AFR beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununa görə vəsiyyət üzrə vərəsəlik prosesinə vəsiyyət edənin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu tətbiq edilməlidir. Deməli, AFR vətəndaşı harada olmasından asılı olmayaraq, vəsiyyətnaməni forma baxımından AFR qanunvericiliyinə uyğun tərtib etməlidir. AFR qanunvericiliyinə görə də vəsiyyətnamə vəsiyyət edən tərəfindən tərtib edilir və notarius şahidlərin iştirakı ilə təqdim edilir. Notarius vəsiyyətnaməni çap olunmuş formada alır və onun gizliliyini təmin etməlidir.

İsveçrə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununa görə vərəsəlik münasibətlərinə vəsiyyət edənin axırıncı yaşadığı yerin qanunu tətbiq edilməlidir. İsveçrə qanunvericiliyinə görə vəsiyyətnamə notariusun iştirakı ilə iki şahidin yanında tərtib edilməlidir.

Böyük Britaniya qanunvericiliyinə görə Böyük Britaniyada daimi yaşayan şəxs vəsiyyətnamə tərtib etmək fikrinə düşsə, onu şəxsən öz xətti ilə yazılı formada yazmalıdır. Vəsiyyət edən ən azı iki şahidin iştirakı ilə sənədə imza atmalıdır. Lakin vəsiyyət edənin iştirakı ilə başqa şəxslər tərəfindən də vəsiyyətnamə imzalanma bilər. Böyük Britaniya qanunvericiliyinə nisbətən oxşar olan Kanada qanunvericiliyi digər şəxslər tərəfindən vəsiyyətnamənin imzalanmasını istisna edir.

Fransa qanunvericiliyi isə vəsiyyətnamənin müxtəlif formalarını müəyyən edir. Bu ölkədə vəsiyyətnamə şəxsin öz xətti ilə, həm açıq, həm də gizli formada tərtib edilə bilər. Vəsiyyətnamə hətta gizli formada tərtib edildikdə belə notarius və şahidlər tərəfindən imzalanmalıdır. Analoji normaya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də rast gəlinir. Əvvəla, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1185-ci maddəsinə görə notarius, vəsiyyətnaməni təsdiqləmiş digər şəxs, şahid, habelə vəsiyyətnaməni vəsiyyət edənin əvəzinə imzalamış şəxslər vəsiyyətnamənin məzmununa, tərtibinə, dəyişdirilməsinə və ya ləğvinə aid məlumatları miras açılanadək açıqlaya bilməzlər. Bundan əlavə, vəsiyyət edənin arzusu ilə şahidlər vəsiyyətnaməni onun məzmunu ilə tanış olmadan təsdiqləməlidirlər. Bu halda şahidlər vəsiyyətnamənin tərtibi zamanı vəsiyyət edənin yanında olmalıdırlar.

Miras qoyandan vərəsələrə əmlak hüquqlarının keçməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimi də milli qanunvericiliklərdə müxtəlif cür tənzimlənir. Bu ilk növbədə vərəsəliyin obyekti kimi çıxış edən daşınar və daşınmaz əmlakın hüquqi statusunun müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Məsələn, Böyük Britaniyanın 1925-ci il mülkiyyət haqqında qanununa görə daşınmaz əmlakla əlaqədar vərəsəlik münasibətləri daşınmaz əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə tənzimlənir. Daşınar əmlakla bağlı isə belə əmlaka miras qoyan şəxsin axırncı yaşadığı yerin qanunu tətbiq edilir.

Fransa hüquq doktrinası da məsələyə bu mövqedən yanaşır. Yəni daşınmaz əmlaka münasibətdə əmlakın olduğu yerin qanunu, daşınar əmlakla əlaqədar isə miras qoyanın şəxsi qanunu tətbiq edilir.

AFR qanunvericiliyinə görə isə həm daşınar, həm də daşınmaz əmlaka münasibətdə miras qoyanın vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna üstünlük verilir. Lakin miras qoyan vəsiyyətnaməsində alman hüququnu seçə bilər.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu maddəsinə görə vərəsəlik üzrə münasibətlər miras qoyanın öz vəsiyyətnaməsində vətəndaşı olduğu ölkənin hüququnu seçdiyi hallar istisna olmaqla, onun son daimi yaşadığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə əlaqədar vərəsəlik münasibətlərində onların axırncı daimi yaşadığı ölkənin hüququ tətbiq edilir. Bunu müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda Azərbaycan Respublikasının hüququ tətbiq edilir.

Əlbəttə, istər vərəsəlik münasibətlərinin məzmun baxımından hüquqi tənzimi, istərsə də vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq edilən hüquqla bağlı ayrı-ayrı milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulan normaların bir-birindən fərqlənməsi təcrübədə bir sıra çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb olur. Xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənzimi ilə bağlı belə fərqli məqamların aradan qaldırılması yalnız dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlamaqla mümkündür.

§ 2. Xarici elementli vərəsəlik münasibətləri və beynəlxalq müqavilələr

Xarici elementli vərəsəlik münasibətləri ilə əlaqədar qəbul edilən çoxtərəfli müqavilələrdə daha çox bu istiqamətdə mövcud olan kollizion hüquq normalarının unifikasiyasına üstünlük verilir. Digər tərəfdən indiyə kimi bu sahədə qəbul edilən beynəlxalq müqavilələrdə mövcud kollizion problem bütövlükdə deyil, ayrı-ayrı məsələlər səviyyəsində (məsələn, tətbiq edilən hüquq haqqında, vəsiyyətnamənin forması haqqında və s.) öz həllini tapmışdır.

Xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar aşağıdakı beynəlxalq müqavilələri göstərmək olar: “Vəsiyyətnamənin forması ilə əlaqədar qanunların kolliziyası haqqında” 5 oktyabr 1961-ci il Haaqa Konvensiyası; “Vəfat etmiş şəxsin əmlakının beynəlxalq idarəçiliyi haqqında” 2 oktyabr 1973-cü il Haaqa Konvensiyası; “Beynəlxalq vəsiyyətnamənin forması ilə bağlı eynitipli qanun haqqında” 26 oktyabr 1973-cü il Vaşinqton Konvensiyası; “Daşınmaz əmlakın vərəsəliyinə tətbiq edilməli hüquq haqqında” 1 avqust 1989-cu il Haaqa Konvensiyası və s.

Qeyd edilən konvensiyalardan 1961-ci il və 1989-cu Haaqa konvensiyaları müvafiq məsələ ilə bağlı kollizion normalar nəzərdə tutmuşdur. Həmin sənədlərdə səlahiyyətli hüquq sistemini müəyyən etmək üçün müxtəlif kollizion bağlanmalar təklif edilir. Bura aiddir: şəxsin vəfat etdiyi və ya vəsiyyətnamə tərtib etdiyi vaxtda vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu; şəxsin vəfat etdiyi və ya vəsiyyətnamə tərtib etdiyi vaxtda adi və ya daimi yaşadığı yerin qanunu; vərəsəliyin predmeti olan daşınmaz əmlakın olduğu yerin qanunu.

Hər iki konvensiya ilə vəsiyyətnamənin formasına və məzmununa aid, habelə digər tələblərin vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi yerin qanununa əsasən həlli nəzərdə tutulmuşdur. Alternativ kollizion bağlanma kimi miras qoyanın daha sıx bağlı olduğu ölkənin hüququna istinad edilir.

“Vəfat etmiş şəxsin əmlakının beynəlxalq idarəçiliyi haqqında” Haqa Konvensiyası isə miras qoyulan daşınar və daşınmaz əmlakın idarəçiliyi ilə əlaqədar beynəlxalq sertifikatın təsis edilməsini nəzərdə tutur. Belə sertifikat vəfat etmiş şəxsin adi yaşayış yeri üzrə səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən tərtib edilir. Sertifikatı təqdim etmiş şəxsin miras qoyulan əmlaka münasibətdə hər hansı müdafiə və ya təcili tədbirləri görmək səlahiyyəti vardır.

1973-cü il Vaşinqton Konvensiyası isə beynəlxalq vəsiyyətnamə forması ilə əlaqədar eynitipli qanunun təbiiqini təklif edir. Konvensiyaya qoşulan dövlət beynəlxalq vəsiyyətnamənin tərtibi ilə əlaqədar öz qanunvericiliyinə dəyişiklik etməli və bu zaman Konvensiyanın 1 sayılı əlavəsi olan eynitipli qanunun mətnindən istifadə etməlidir. Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər beynəlxalq vəsiyyətnamənin tərtibi ilə əlaqədar səlahiyyətli şəxs institutu yaratmalıdırlar. Vəsiyyətnamə vəsiyyət edənin öz xətti ilə doldurulmalı və imzalanmalıdır. Vəsiyyət edən bunu səlahiyyətli şəxsin və iki şahidin hüzurunda etməlidir. Vəsiyyət edən vəsiyyətnaməni imza etmək iqtidarında olmadıqda, bu barədə səlahiyyətli şəxsi məlumatlandırılmalı və onun əvəzində vəsiyyətnaməni kimin imzalayacağını göstərməlidir.

Azərbaycan Respublikası sadalanan çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə qoşulmamışdır. Lakin Azərbaycan Respublikasının bir sıra dövlətlərlə imzaladığı ikitərəfli müqavilələrdə xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar müəyyən normalar öz əksini tapmışdır. Həmin müqavilələri məzmununa görə iki qrupa bölmək olar: 1) hüquqi yardım haqqında müqavilələr; 2) konsul konvensiyaları.

Azərbaycan Respublikasının qonşu dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım haqqında müqavilələrin tam əksəriyyətində (Türkiyə Respublikası ilə bağlanan hüquqi yardım haqqında müqavilə istisna olmaqla) xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət verilir. Həmin konvensiyalarda vərəsəlik hüququ ilə bağlı aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Birincisi, Razi-

lığa Gələn Tərəflər öz aralarında vərəsəlik işlərində bərabərlik prinsipini üstün tuturlar. Bu prinsipə görə Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin vətəndaşları digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində olan əmlaka vəsiyyət tərtib etmək və ya ləğv etmək qabiliyyətinə və orada həyata keçirilməli olan hüquqlara, habelə vərəsəlik üzrə əmlak və hüquqların əldə edilməsi qabiliyyətinə münasibətdə digər Razılığa Gələn Tərəfin vətəndaşlarına bərabər tutulurlar. Əmlak və hüquqlar onlara həmin Razılığa Gələn Tərəfin öz vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş şərtlərlə keçir.

İkincisi, həmin konvensiyalarda vərəsəlik hüquqlarının realizə olunması ilə bağlı tətbiq edilməli olan hüquq müəyyən edilmişdir. Bu zaman daşınar və daşınmaz əmlakın hüquqi statusu fərqləndirilir. Daşınar əmlak üzərində vərəsəlik hüququ miras qoyanın vəfat edərkən vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Daşınmaz əmlak üzərində vərəsəlik hüququ isə əmlakın yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyi ilə tənzim edilir. Miras qalmış əmlakın daşınar, yaxud daşınmaz sayılması məsələsi də əmlakın yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə həll edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daşınar əmlakla əlaqədar bəzi müqavilələrdə (məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında 22 dekabr 1992-ci ildə bağlanmış mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında Müqavilə və ya 23 oktyabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası və Litva Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Müqavilə) miras qoyanın sonuncu daimi yaşayış yeri olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinin tətbiqi nəzərdə tutulur.

Üçüncüsü, hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə vərəsəsiz əmlakın hüquqi statusu müəyyən edilmişdir. Vərəsəsiz daşınar əmlak əmlakın sahibi olmuş şəxs ölərkən vətəndaşı olmuş Razılığa Gələn Tərəfə verilir, vərəsəsiz daşınmaz əmlak isə ərazisində yerləşdiyi Razılığa Gələn Tərəfin mülkiyyətinə keçir.

Dördüncüsü, həmin müqavilələrdə vəsiyyətnamənin formasına tətbiq edilməli olan hüquq məsələsi həll edilmişdir. Şəxsin vəsiyyətnamə tərtib və ya ləğv etmək qabiliyyəti və həmçinin vəsiyyətnamənin və onun ləğv edilməsinin forması vəsiyyətnamə tərtib edilən anda miras qoyanın vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Lakin vəsiyyətnamə və onun ləğv olunması əgər tərtib edildiyi yerin qanunvericiliyinin tələblərinə cavab verirsə, forma baxımından tələblərə riayət olunmağa görə vəsiyyətnamə etibarsız hesab edilə bilməz.

Beşincisi, hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə vərəsəlik işlərinin icraatı ilə əlaqədar səlahiyyətli idarələr müəyyən edilmişdir. Daşınan əmlaka vərəsəliyə dair işlər üzrə icraatı miras qoyanın sonuncu daimi yaşayış yerinin olduğu Razılığa Gələn Tərəfin idarələri aparır. Əgər miras qoyanın bütün daşınan əmlakı onun sonuncu daimi yaşayış yeri olmayan Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində yerləşirsə, bu halda vərəsənin, yaxud rədd cavabı alanın ərizəsi üzrə, bütün vərəsələr bununla razılaşarsa, vərəsəlik haqqında işə dair icraatı həmin Razılığa Gələn Tərəfin idarələri aparır. Bəzi hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə isə (məsələn, 18 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Müqavilə) bu zaman miras qoyanın ölən vaxtı vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin ədliyyə idarələri səlahiyyətli hesab edilir.

Daşınmaz əmlaka dair vərəsəlik işləri üzrə icraatı isə bu əmlakın yerləşdiyi ölkənin idarələri aparır. Vərəsəlik işlərinin icraatı ilə əlaqədar qeyd edilən qaydalar vərəsəlik işləri üzrə mübahisələrə də şamil edilir.

Altıncısı, bu tip müqavilələrdə iştirakçı dövlətlər, bir qayda olaraq, öz qanunvericiliklərinə uyğun olaraq ərazilərində digər tərəfin vətəndaşının miras qoyulan əmlakın qorunması və idarə olunması üçün zəruri tədbirlərin görülməsini öhdələrinə götürürlər. Belə gö-

rülən tədbirlər haqqında təxirə salınmadan diplomatik nümayəndəliyə və ya konsul idarəsinə məlumat verilməlidir. Diplomatik nümayəndəlik və ya konsul idarəsi həmin tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak edə bilər. Onların vəsatəti ilə göstərilən tədbirlər dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilər.

Əgər Razılığa Gələn Tərəflərdən birinin vətəndaşı daimi yaşayış yeri olmadığı digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində səfər zamanı vəfat edərsə, onun üstündə olan pul və əşyalar vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfin diplomatik nümayəndəliyinə və ya konsulluq idarəsinə verilir.

Yeddincisi, hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə, ən nəhayət, miras qalan əmlakın verilməsi məsələsi tənzimlənir. Əgər daşınar vərəsəlik əmlak, yaxud daşınar və ya daşınmaz əmlakın satışından əldə olunan məbləğ vərəsəlik icraatı qurtardıqdan sonra yaşadıkları və ya olduqları yer digər Razılığa Gələn Tərəfin ərazisində olan varislərə verilmədirsə və miras qoyulan əmlak və ya əldə edilən pul məbləği varislərə və ya onların nümayəndələrinə bilavasitə verilməsi mümkün olmadıqda, həmin əmlakın və ya pul məbləğinin Razılığa Gələn Tərəfin diplomatik nümayəndəliyinə, yaxud konsul idarəsinə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu qayda aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:

1) əgər ərazisində vərəsəlik əmlak olan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş müddətlərdə miras qoyanın kreditorlarının irəli sürdüyü bütün tələblər ödənməmiş, yaxud təmin edilmişdirsə;

2) vərəsəliklə əlaqədar bütün vergilər və rüsumlar ödənilmiş və təmin edilmişdirsə;

3) zəruri hallarda səlahiyyətli idarələr əmlakın aparılmasına və ya pul məbləğinin köçürülməsinə icazə vermişlərsə.

Azərbaycan Respublikasının bir sıra dövlətlərlə bağladığı konsul konvensiyalarında isə xarici elementli vərəsəlik münasibətlərində konsulun iştirakı, onun daşdığı funksiyalarla bağlı məsələlər

öz həllini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında 24 mart 1997-ci ildə bağlanmış Konsulluq Konvensiyasına görə (12 dekabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir) qəbul edən dövlətin səlahiyyətli orqanları mümkün qədər qısa müddətdə konsulluğun vəzifəli şəxsinə konsulluq dairəsi ərazisində onu göndərən dövlətin vətəndaşının ölümü barədə məlumat verir, habelə konsulluğun vəzifəli şəxsinə miras qalmış əmlakın, vəsiyyətnamənin olması, həmçinin qəbul edən dövlətin ərazisində olan və yaxud təmsil edilən hər hansı bir şəxsin bu əmlakın sərəncamvericisi təyin olunması haqqında məlumat verirlər.

Miras olduğu halda Konsulluğun vəzifəli şəxsi qəbul edən dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən əmlakın siyahısının tərtib edilməsində iştirak etmək hüququna malikdir və miras qalmış əmlakın qorunması ilə bağlı tədbirlər görür.

Göndərən dövlətin vətəndaşı, vətəndaşlığından asılı olmayaraq qəbul edən dövlətin ərazisində ölmüş şəxsin mirasına hüququ olarkən həmin dövlətin səlahiyyətli orqanları konsulluq idarəsinə bu barədə dərhal məlumat verirlər.

Əgər göndərən dövlətin vətəndaşı qəbul edən dövlətdə miras almaq hüququna malikdirsə və ya bu hüquqa iddia edirsə, lakin nə o, nə də onun nümayəndəsi miras haqqında işin baxılmasında iştirak edə bilmirlərsə, konsulluğun vəzifəli şəxsi şəxsən və ya öz nümayəndəsi vasitəsilə qəbul edən dövlətdə həmin vətəndaşı məhkəmə, yaxud digər səlahiyyətli orqanlarda təmsil edə bilər, həmin vətəndaşa təhvil vermək üçün ona çatası olan hər cür mirası ala bilər.

Göndərən dövlətin qəbul edən dövlətdə daimi yaşamayan vətəndaşı orada öldükdə konsulluğun vəzifəli şəxsi varislərə, sərəncamvericiyə, yaxud digər səlahiyyətli şəxslərə təhvil vermək üçün ölen şəxsin bütün sənədlərini, pul vəsaitlərini, qiymətli əşyalarını müvəqqəti mühafizəyə götürmək hüququna malikdir.

Konsulluğun vəzifəli şəxsi göndərən dövlətin vətəndaşı adından, əgər həmin vətəndaş qəbul edən dövlətin ərazisində deyilsə,

hər hansı bir şəxsin ölümü ilə bağlı həmin vətəndaşın haqqı çatdığı pul və digər əmlakı məhkəmədən, hakimiyyət orqanlarından, yaxud ayrı-ayrı şəxslərdən almaq hüququna malikdir.

Yuxarıda sadalanan funksiyaları konsulluğun vəzifəli şəxsi yerinə yetirərkən o, qəbul edən dövlətin qanunvericiliyinə və qaydalarına riayət etməyə borcludur.

§ 3. Vərəsələri olmayan əmlak

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1165-ci maddəsi vərəsələri olmayan əmlakın dövlət xəzinəsinə keçməsi ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyir. Əgər miras qoyanın nə qanun üzrə, nə də vəsiyyət üzrə vərəsələri yoxdursa və ya vərəsələrdən heç biri mirası qəbul etməmişdirsə, yaxud bütün vərəsələr vərəsəlik hüququndan məhrum edilmişdirsə, vərəsələri olmayan əmlak dövlətə keçir. Bu zaman dövlət qanun üzrə vərəsə hesab edilir. Dövlət, eyni zamanda, vəsiyyət üzrə vərəsə kimi də çıxış edə bilər.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə vərəsələri olmayan əmlak dövlət mülkiyyətinə keçir və dövlət belə əmlakın varisi hesab olunur. Lakin bir sıra xarici dövlətlərdə (ABŞ, Fransa, Avstriya və s.) vərəsəsiz əmlakın dövlətə keçməsinə başqa hüquqi qiymət verilir. Həmin dövlətlərin qanunvericiliklərinə görə vərəsəsiz əmlakın dövlətə keçməsi "işğal" hüququ əsasında həyata keçirilir.¹

Məsələyə belə fərqli hüquqi yanaşma dövlətdaxili vərəsəlik münasibətləri üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Faktiki olaraq hər iki halda vərəsəsiz əmlak dövlət xəzinəsinə keçir. Lakin xarici elementli vərəsəlik münasibətləri üçün bunu demək olmaz. Belə ki, "işğal" hüququ prizmasından məsələyə yanaşma özünün vəfat

1. Губанов А.А. Наследование в международном частном праве. М., 1972, с. 225

etmiş vətəndaşının xarici dövlətin ərazisində yerləşən əmlaka vərəsəlik hüququ əsasında dövlətin iddia etməsini istisna edir.

Bununla əlaqədar hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə, bir qayda olaraq, vərəsələri olmayan əmlakın razılığa gələn tərəflərə keçməsi qaydası haqqında xüsusi norma nəzərdə tutulur. Məsələn, 1993-cü il mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri haqqında MDB Konvensiyasının 46-cı maddəsinə görə, əgər Razılığa Gələn Tərəflərin vərəsəlik zamanı tətbiq edilən qanunvericiliyinə görə dövlət varis hesab edilirsə, onda miras qalan daşınar əmlak miras qoyanın vəfat etdiyi zaman vətəndaşı olduğu Razılığa Gələn Tərəfə, daşınmaz əmlak isə ərazisində olduğu Razılığa Gələn Tərəfə keçir. Maddi hüquqi xarakter daşıyan bu norma kollizion problemin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Fəsil 16. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əmək münasibətləri

§ 1. Xarici elementli əmək münasibətləri sahəsində kollizion məsələlər

Müasir dövrdə xarici elementli əmək münasibətləri adi hal almışdır. İnsanlar iş dalınca öz ölkələrini tərk edir, xarici dövlətlərdə daha sərfəli şərtlərlə əmək müqaviləsi bağlamaq istəyirlər. Sahibkarlar da, eyni zamanda, qabaqcıl texnikanın tətbiqi ilə əlaqədar xaricdən mütəxəssislər dəvət edir. Digər halda onlar ucuz işçi qüvvəsinin axtarışına çıxır və bunu inkişaf etməkdə olan ölkələrin iş axtaran əmək qabiliyyətli əhalinin təmsalında realizə edirlər. Əmək münasibətlərinin bəzi növlərində (təyyarəçilər, dənizçilər və s.) isə xarici elementin mövcudluğu birbaşa onların xarakterindən irəli gəlir.

Dünyada gedən inteqrasiya prosesləri də xarici elementli əmək münasibətlərinin kütləsinin artmasına təsir göstərir. Transmilli korporasiyaların sərhəd tanımayan təsərrüfat fəaliyyəti, iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsi və xarici investisiyalı müəssisələrdə əmək fəaliyyəti, xarici dövlətdə təhsilin davam etdirilməsi, elmi-texniki əməkdaşlığın forması kimi mütəxəssislərin mübadiləsi zamanı da xarici elementli əmək münasibətləri meydana gəlir. Əmək hüquq normalarının təsir dairəsinə düşən belə münasibətlərin tənzimlənməsi üçün hansı dövlətin hüququ səlahiyyətlidir? Təbii ki, problem kollizion hüquq normaları vasitəsi ilə həll edilməlidir.

Ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyində və məhkəmə təcrübəsində xarici elementli əmək münasibətlərinə tətbiq edilən aşağıdakı kollizion bağlanmalara rast gəlinir:

1. İradələrin muxtariyyəti (lex voluntatis). Əmək müqavilələri zamanı iradələrin muxtariyyəti bir çox hallarda əsas prinsip kimi çıxış edir. Böyük Britaniya, AFR, İtaliya, Kanada qanunvericiliyində əmək hüquq münasibətlərinə tərəflərin seçdiyi qanunun tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi isə

iradələrin muxtariyyəti prinsipinə müəyyən şərtlərlə istinad edir. Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə görə tərəflər yalnız əmək münasibəti ilə sıx əlaqədə olan qanunu seçməkdə sərbəstdirlər.

2. İşin görüldüyü yerin qanunu (lex loci laboris). Tərəflər öz aralarında tətbiq ediləcək qanunu müəyyən etmədiyi hallarda, bir qayda olaraq onların əmək fəaliyyətinə işin adi halda görüldüyü yerin qanunu (**lex loci laboris**) tətbiq edilir. Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində (AFR) işin görüldüyü yerin qanunu əlavə kollizion bağlanma kimi nəzərdə tutulsa da, digərlərində (Avstriya, Macarıstan, İspaniya, İsveç və s.) bu əsas kollizion bağlanma hesab edilir. Bir sıra hallarda işçi üçün işin görüldüyü yerin qanununa əsasən nəzərdə tutulan müdafiə tədbirləri ilə əlaqədar da tərəflərin seçdiyi qanunun tətbiqi məhdudlaşdırılır. Kvebek Mülki Məcəlləsinə görə əmək müqaviləsi ilə əlaqədar tərəflərin seçdiyi qanun işin görüldüyü ölkənin imperativ normalarına əsasən işçiyə təqdim edilən müdafiə vasitələrindən istifadəni istisna etmir. Əgər işin görüldüyü yeri müəyyən etmək qeyri-mümkündürsə, onda işə götürənin işgüzar fəaliyyətinin əsasən həyata keçirildiyi yerin imperativ normalarına istinad edilir.

3. İşə götürənin yerləşdiyi yerin qanunu. Yuxarıda qeyd ediləni kimi işin görüldüyü yeri müəyyən etmək mümkün olmadıqda bu kollizion bağlanmaya istinad edilir. Əmək müqaviləsinə görə işin icrası bir neçə dövlətin ərazisi ilə bağlı olduqda da bu prinsipə üstünlük verilir. İşə götürənin yerləşdiyi yerin qanunu kimi işə götürənin ya yerləşdiyi, ya yaşadığı, ya da kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirdiyi yerin qanunu tətbiq edilə bilər (İsveçrə).

4. İşə götürənin şəxsi qanunu (lex patriae). Bu kollizion prinsipi əvvəlkinin davamı kimi də qiymətləndirmək olar. Macarıstan qanunvericiliyində təsadüf edilən bu normaya görə əgər macar işə götürənin işçiləri əmək fəaliyyətinin xeyli hissəsini ezamiyyətdə,

1. X.Кой, У.Магнус, П.Винклер фон Моренфельс. Международное частное право и сравнительное правоведение. М., 2001, с. 236

xarici dövlətlərdə keçirirsə, belə hüquq münasibətlərinə Macarıstan qanunu tətbiq edilməlidir.

5. Bu sahədə rast gəlinən kollizion bağlanmalardan biri də bayrağın qanunu (**lex banderae**) hesab edilir. Bayrağın qanunu dedikdə bayrağın mənsub olduğu dövlətin qanunu başa düşülür. Qeyd edilən kollizion bağlanmanın tətbiqi nəqliyyatın bəzi növlərində görülən əmək fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Əgər avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatında işçilərin əmək fəaliyyəti həmin nəqliyyat təşkilatlarının yerləşdiyi yerin qanunu ilə tənzimlənsə, çay və hava nəqliyyatı zamanı müvafiq nəqliyyat vasitələrinin qeydə alındığı ölkənin qanunu əsas götürülür. Dəniz nəqliyyatında işçilərin əmək fəaliyyətinə isə gəmi hansı dövlətin bayrağı altında üzürsə, həmin dövlətin qanunu tətbiq edilir. Məsələn, 1978-ci il dənizçilər haqqında Finlandiya qanunu ilə müəyyən edilən birtərəfli kollizion bağlanmaya görə adı çəkilən qanun Finlandiya gəmilərinin göyertəsində görülən bütün işlərə tətbiq edilir. Göstərilən qaydadan istisnalar yalnız müvafiq səlahiyyətli orqanın göstərişi ilə fərdi qaydada ola bilər.

6. Bəzi hallarda əmək münasibətlərinə müqavilənin bağlandığı yerin qanunu (**lex loci contractus**), **hüquqi şəxsin təsis olunduğu yerin qanunu (lex societatis)**, **işin daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin qanunu (proper law)** və s. kollizion bağlanmalar tətbiq edilə bilər. Məsələn, 1987-ci il beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında İsveçərə qanununda bu istiqamətdə iki əsas kollizion bağlanmaya: a) tərəflərin iradələrinin muxtariyyətinə; b) münasibətin daha sıx əlaqəli olduğu hüquqa istinad edilir. Subsidiar alternativ kollizion bağlanma kimi nəzərdə tutulan daha sıx əlaqəli olduğu hüquq altında, bir qayda olaraq, işin görüldüyü ölkənin hüququ başa düşülür.

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda xarici elementli əmək münasibətləri sferasında tətbiq ediləməli olan kollizion normalara rast gəlinmir. Lakin Ticarət Gəmiçiliyi sahəsində əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 326.2 maddəsinə görə bayrağın mənsub olduğu dövlətin hüququna istinad edilmişdir. Bu barədə də XII fəsilə daha ətraflı şərh verilmişdir.

§ 2. Əmək münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimi

İnsan hüquqları sferasında əsas beynəlxalq hüquqi sənədlərdə əmək hüququ ilə əlaqədar bütün fiziki şəxslərə şamil edilən xüsusi norma nəzərdə tutulmuşdur. 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamənin 23-cü maddəsində hər bir insanın əmək, sərbəst şəkildə iş seçmək, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti, işsizlikdən müdafiə hüququ təsbit edilmişdir. Bəyannaməyə görə hər bir insan heç bir ayırı-seçkilik qoyulmadan eyni əmək üçün bərabər haqq almaq, hər bir işçi özünün və ailəsinin insana layiq yaşamasını təmin edən və lazım gəldikdə digər sosial təminat vasitələri ilə tamamlanan ədalətli və qənaətbəxş haqq almaq hüququna malikdir.

Bu müddəalar 1966-cı il “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” beynəlxalq paktı inkişaf etdirilmişdir. Paktın iştirakçısı olan dövlətlər hər kəsin, ruzi qazanmaq imkanı daxil olmaqla, sərbəst şəkildə seçdiyi, yaxud sərbəst şəkildə razılaşdığı əmək hüququnu tanıyır və bu hüququn təmin olunması üçün lazımı addımlar atacaqlarını öhdələrinə götürürlər. Həmin sənədin 7-ci maddəsinə görə iştirakçı dövlətlər hər bir insanın ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququnu tanıyır. Bütün zəhmətkeşlərə heç bir fərq qoyulmadan eyni dəyərə malik əmək üçün ədalətli əmək haqqı və bərabər ödəniş, habelə həmin Paktın normalarına müvafiq olaraq onların özləri və ailələri üçün qənaətbəxş güzəranın təmini bu hüququn tərkib elementi kimi göstərilir. Bundan əlavə təhlükəsizlik və gigiyena tələblərinə cavab verən iş şəraitinə, həmçinin müvafiq olaraq daha yüksək vəzifələrə irəli çəkilmək üçün hamıya yalnız iş stajı və ixtisas səviyyəsi əsasında eyni şəraitin yaradılmasına təminat verilməlidir.

Müəyyən kateqoriya şəxslərlə bağlı əmək münasibətləri sferasında özbaşınalığın baş vermə ehtimalı yüksək olduğundan ayrı-ayrı sazişlərdə bu barədə xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, 1951-ci il “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiyada qaçqınların hüquqi statusu ilə əlaqədar iştirakçı dövlətlər üçün

minimum tələblər müəyyən edilmişdir. Konvensiyada qaçqınların məşğuliyyəti ilə əlaqədar xüsusi bölmə mövcuddur (17-19-cu maddələr). Sazişə gələn dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınların müddətli iş hüququ barəsində onları xarici dövlətlərin vətəndaşlarının eyni şəraitdə istifadə etdikləri ən əlverişli hüquqi şəraitlə təmin edəcəklər. Bu zaman daxili əmək bazarını qorumaq məqsədilə xaricilərə və ya xaricilərin işə götürülməsinə aid məhdudlaşdırıcı tədbirlər qaçqınlara tətbiq edilməməlidir.

Bundan əlavə, iştirakçı dövlətlər bütün qaçqınların, o cümlədən onların ərazisinə işçi qüvvəsi toplamaq proqramlarının yerinə yetirilməsi çərçivəsində və ya immiqrasiya planlarına əsasən gəlmiş qaçqınların müddətli iş barəsində hüquqlarının vətəndaşların hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi imkanlarına xeyirxahlıqla yanaşacaqlarını öhdələrinə götürürlər. Konvensiya, eyni zamanda, dövlətlərin üzərinə onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınları mümkün qədər əlverişli hüquqi şəraitlə, hər halda, əcnəbilərin eyni şəraitdə müstəqil şəkildə kənd təsərrüfatı, sənaye, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmaq barəsində istifadə etdiklərindən əlverişsiz olmayan şəraitlə təmin etmək öhdəliyini qoyur.

Konvensiyaya əsasən iştirakçı dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan qaçqınlara aşağıdakı məsələlərə münasibətdə milli rejim verir: qanun və sərəncamlarla tənzimləndiyi və ya inzibati hakimiyyətin nəzarətində olduğu qədər əməyə görə haqq; ailə üçün müavinətlər (belə müavinətlər əmək haqqına daxildir); iş gününün uzunluğu; iş vaxtından əlavə iş; ödənişli məzuniyyətlər; müddətli işləyənlərin yaşı; şagirdlik və peşə hazırlığı; qadın və yeniyetmə əməyi; kollektiv müqavilələrindən istifadə etmək məsələləri. Daxili qanun və sərəncamlara əsasən sosial təminat sistemi ilə nəzərdə tutulan işdə bədbəxt hadisələrə, peşə xəstəliklərinə, analığa, xəstəliklərə, əlilliyə, qocalığa, ölümə, işsizliyə, ailə qarşısında borca və digər hallara aid qanunlar da Konvensiyaya əsasən qaçqınlara bərabər əsaslarla şamil edilməlidir. Əgər bədbəxt hadisə və

ya peşə xəstəliyi qaçqının ölümünə səbəb olarsa, belə halda kompensasiya almağa hüququ olan şəxsin iştirakçı dövlətin ərazisində yaşamaması onu bu hüquqdan məhrum etmir.

Bu istiqamətdə mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən biri də 1990-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilən "Bütün fəhlə-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Konvensiyadır. 11 dekabr 1998-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası həmin Konvensiyanın iştirakçısıdır. Konvensiya əmək münasibətləri sahəsində mövcud olan müvafiq beynəlxalq standartlar əsasında hazırlanmışdır. Bununla yanaşı Konvensiyada fəhlə-miqrantların vəziyyəti ilə əlaqədar digər hüquqlar da öz ifadəsini tapmışdır.

Konvensiyaya görə "fəhlə-miqrant" anlayışı altında vətəndaşı olmadığı dövlətdə maddəli fəaliyyətlə məşğul olmuş, məşğul olan və məşğul olacaq şəxs başa düşülür. Yəni fəhlə miqrantlar maddəli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan xaricilərə deyilir. Konvensiya, hər şeydən əvvəl, fəhlə miqrantlara milli rejimin verilməsini nəzərdə tutur. Fəhlə-miqrantlar maddəli əməklə məşğul olan zaman dövlətin öz vətəndaşlarına göstərdiyi münasibətdən heç də az olmayan münasibətdən istifadə etməlidirlər. Bura aşağıdakı məsələlər aid edilir: əməyə görə haqq alma; əməyin digər şərtləri, o cümlədən iş vaxtından artıq işləmək, iş vaxtı, hər həftə istirahət, ödənilən məzuniyyət, təhlükəsizlik, sağlamlığın mühafizəsi, əmək münasibətlərinin pozulması və habelə milli qanunvericiliyə və təcrübəyə uyğun olaraq yayılmış əməyin hər hansı digər şərtləri; məşğulluğun digər şərtləri, o cümlədən məşğulluğun minimal yaş həddi, evdə görülən işin məhdudlaşdırılması, habelə milli qanunvericilik və təcrübə ilə məşğulluğun şərti hesab edilən digər məsələlər. Sadalanan məsələlər üzrə milli rejimdən hər hansı formada geri çəkilmə qeyri-qanuni hesab edilir.

Konvensiya ilə fəhlə-miqrantlara, həmçinin özlərinin iqtisadi, sosial, mədəni və digər maraqlarını təmin və müdafiə etmək məqsədi ilə həmkarlar iqtisadi və assosiasiyalar yaratmaq, əmək haqlarını işlədiyi dövlətdən digər dövlətə köçürmək və s. hüquqlar da verilir.

Əmək münasibətləri sferasında beynəlxalq standartların bir qismi Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) çərçivəsində qəbul edilən aktlarda öz əksini tapmışdır. Onların sırasında “Fəhlə-miqrantların hüquqları haqqında” 97 sayılı Konvensiya, “Sosial təminat sahəsində ölkə vətəndaşlarının, xaricilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq bərabərliyi haqqında” 118 sayılı Konvensiya, “Miqrasiya sahəsində sui-istifadə haqqında və fəhlə-miqrantlara bərabər imkanların və münasibətlərin təmini haqqında” 143 sayılı Konvensiya xüsusi qeyd edilməlidir. BƏT-in Baş Konfransının 18 iyun 1998-ci ildə qəbul etdiyi “Əmək sferasında əsas prinsiplər və hüquqlar haqqında” Bəyannamədə əmək münasibətləri sferasında aşağıdakı prinsiplərin iştirakçı dövlətlərdən ciddi şəkildə gözlənilməsi tələb olunur: 1) assosiasiyalar azadlığı və kollektiv danışıqların aparılması hüququnun təsirli tanınması; 2) məcburi əməyin bütün formalarının ləğv edilməsi; 3) uşaq əməyinin qadağan edilməsi; 4) əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkiliyə yol verməmə və s.

BƏT çərçivəsində qəbul edilən konvensiyalar iştirakçı dövlətlərin ratifikasiyası və ya başqa formada təsdiqindən sonra onların ərazisində birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra qısa müddət ərzində BƏT-in 50-dən artıq konvensiyasına, o cümlədən təhsil məzuniyyətlərin ödənilməsi haqqında, məşğulluq xidmətinin təşkili haqqında, kənd təsərrüfatı işlərinə buraxılan uşaqların minimal yaş həddi haqqında, sənaye müəssisələrində hər həftəlik istirahət haqqında, məcburi əmək haqqında, iş vaxtının həftədə 40 saata qədər qısaldılması haqqında, hər il ödənilən məzuniyyətlər haqqında, sənayedə işləməyə buraxılan uşaqların minimal yaş həddi haqqında, əmək haqqının mühafizəsi haqqında, kişi və qadınların əməyinin bərabər qiymətləndirilməsi haqqında, analığın mühafizəsi haqqında, əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında, ticarətdə və müəssisələrdə gigiyena haqqında, məşğulluq sahəsində siyasət haqqında, işə qəbul etmək üçün minimal yaş həddi haqqında, əməyin statistikasına haqqında və s. konvensiyalara qoşulmuşdur.

Əmək münasibətləri sferasında regional beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar (Avropa Birliyi, Avropa Şurası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və s.) çərçivəsində də bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin vətəndaşlarına münasibətdə tətbiq edilən “Fəhlə-miqrantların hüquqi statusu haqqında” Konvensiya 1977-ci ildə qəbul edilmiş və 1983-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiya ilə fəhlə-miqrantların işləmək, yaşamaq, bir ölkədən digər ölkəyə getmək, sosial təminat hüquqları, ailələrin birləşməsi və s. məsələlər tənzimlənir.

18 oktyabr 1961-ci ildə qəbul edilən Avropa Sosial Xartiyası Avropa Şurasının əsas sənədlərindən biri hesab edilir. Xartiya və ona əlavə olan 1998-ci il Protokolu bir sıra əsas hüquqlara təminat verir. Onları iki qrupa bölürlər: 1) əhalinin məşğulluq şərtlərini tənzimləyən hüquqlar; 2) sosial həmrəyliyə aid olan hüquqlar. Məşğulluğa aid olan hüquqlar iş yerlərində diskriminasiya məsələlərini tənzimləyir, məcburi əməyi qadağan edir, həmkarlar ittifaqında iştirak hüququnu, kollektiv müqavilə hüququnu, kişi və qadınların bərabər əməyə görə bərabər əmək haqqı almaq hüququnu mühafizə edir. Xartiyanın normalarının iştirakçı dövlətlərdə yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarət mexanizmi mövcuddur.¹

Universal və regional beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı əmək münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimi ilə əlaqədar ikitərəfli müqavilələrə də geniş təsadüf edilir. Keçən əsrin 60-cı illərində iş qüvvəsinə olan tələbatla əlaqədar Qərbi Avropanın bir sıra ölkələri, o cümlədən AFR, Belçika, İsveçrə, Niderland, Fransa iş qüvvəsinin idxalı haqqında Əlcəzair, İspaniya, Türkiyə, Tunis və s. dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr bağlamışlar. Belə müqavilələrdə, bir qayda olaraq, fəhlə-miqrantların seçilməsi, onlara irəli sürülən tələblər, tibbi müayinə, getmə sənədləri, əmək müqaviləsi, mənzil, əmək mübahisələrinin yurisdiksiyası və s. bu kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

1. Ataxan Əbilov. Azərbaycan Avropa ailəsində. Bakı, 2003, səh. 21

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələr arasında sırf əmək münasibətləri və sosial təminat məsələlərini tənzimləyən müqavilələrə də rast gəlinir. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası və Qırğızıstan Respublikası hökumətləri arasında bağlanan əmək fəaliyyəti və əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq barədə Saziş bu qəbildəndir. Saziş Azərbaycan Respublikasının və ya Qırğızıstan Respublikasının vətəndaşları olan və bu dövlətlərdən birinin ərazisində daimi yaşayan, həmin Sazişə müvafiq olaraq digər tərəfin ərazisində əmək fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərə (əməkçi-miqrantlara), həmçinin onların ailə üzvlərinə tətbiq edilir. Sazişin həyata keçirilməsinə cavabdehlik hər iki tərəfin Əmək və Sosial Müdafiə nazirliklərinin üzərinə qoyulmuşdur.

Əməkçi-miqrantların əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi qaydası onları işlə təmin edən Tərəfin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir. Əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin onları işlə təmin edən Tərəfin ərazisinə gəlməsi, orada qalması və oradan gətməsi qaydası həmin dövlətin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Səlahiyyətli orqanlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində əməkçi miqrantları işlə təmin edən Tərəfin ərazisində əmək fəaliyyətini həyata keçirmələri üçün lazımi sənədlərin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatların həyata keçirilməsini sürətləndirmək istiqamətində zəruri tədbirlər görməlidirlər.

Sazişə əsasən işlə təmin edən Tərəfin ərazisində əmək fəaliyyəti ilə bağlı əməkçi-miqrantın səhhətinə dəymiş ziyanın ödənilməsinə MDB çərçivəsində 1994-cü ildə imzalanmış “Əmək vəzifələrinin icrası ilə bağlı şikəst olan, peşə xəstəliyinə tutulan, yaxud başqa zədə alan işçilərə dəymiş ziyanın ödənilməsi hüququnun qarşılıqlı tanınması haqqında” Sazişin müddəaları tətbiq edilir. İşlə təmin edən Tərəfin işə götürənin təsərrüfat fəaliyyətinin dayandırılması, habelə əmək fəaliyyətini həyata keçirən əməkçi-miqrantların sayının və ya ştatının ixtisarı ilə bağlı əmək müqaviləsinin pozulması hallarında əməkçi-miqrantlara işlə təmin edən Tərəfin qa-

nunvericiliyinə əsasən imtiyazlar və kompensasiyalar verilməlidir. Bu zaman işə götürən azad edilmiş əməkçi-miqranta onun və ailə üzvlərinin daimi yaşayış yerinə qayıtması üçün kifayət qədər vəsait təqdim etməlidir.

§ 3. Əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasına əmək miqrasiyası

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində təsbit edilən əmək hüququnun subyekti **"hər kəs"**dir. Yəni Respublika Konstitusiyası vətəndaşlıqdan asılı olmayaraq hər kəsə əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququnu verir. Heç kəs zorla işlədilə bilməz. Konstitutsion normaya görə əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır. Əsas Qanun, eyni zamanda, hər kəsin istirahət hüququna təminat verir. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan əlavə, Konstitusiya hər kəsin sosial təminat hüququna (maddə 38) malik olmasını elan edir.

Sadalanan hüquqların subyekt dairəsi müəyyən edilərkən "hər kəs" ifadəsindən Konstitusiyada istifadə edilməsi bu sahədə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına bərabər tutulmasının göstəricisidir. Bu barədə Konstitusiyanın 69-cu maddəsinin birinci hissəsində düzünə göstəriş vardır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmək münasibətləri sferasında əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə milli rejim

verilməsi haqqında konstitusion norma cari qanunvericilikdə inkişaf etdirilmişdir. 1997-ci il “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələri ilə digər qaydalar müəyyən olunmayıbsa, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər əmək münasibətlərində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə eyni hüquqlardan istifadə edir və eyni vəzifələri daşıyırlar.

Qanuna görə Azərbaycan Respublikasına müəyyən müddət əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün gəlmiş əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər əmək fəaliyyəti ilə müəyyən olunmuş qaydada məşğul ola bilərlər. Yalnız müəyyən vəzifələri tutmaq, yaxud müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı ilə şərtləndirildiyi hallarda əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər belə vəzifələr tuta və belə fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər.

Əcnəbilərin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün Azərbaycan Respublikasına gəlməsi, bir qayda olaraq, onların yaşayış yerinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Bütövlükdə bu proses əmək miqrasiyası adlandırılır. Azərbaycan Respublikasında əmək miqrasiyası proseslərinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsasları 1999-cu il “Əmək miqrasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən edilmişdir.

Qanunun 4-cü maddəsinə görə 18 yaşına çatmış hər bir əcnəbi haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün Azərbaycan Respublikasına gələ bilər. Əcnəbinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün aşağıdakı iki şərtin gözlənilməsi tələb olunur: 1) iş yerinin tələblərinə cavab verən peşə hazırlığına və ixtisasa malik Azərbaycan Respublikası vətəndaşının iddia etmədiyi boş iş yerlərinin mövcudluğu; 2) məşğulluq xidməti orqanlarının işəgötürənlərin işçi qüvvəsinə olan ehtiyaclarını yerli əmək ehtiyatları hesabına təmin etmək imkanının olmaması.

Əcnəbiləri işə cəlb etmək təşəbbüsü ilə hüquqi şəxslər, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər və xarici hüquqi şəxslərin filial və nümayəndəlikləri çıxış edə bilərlər. Bu zaman onlar qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanından xüsusi razılıq almalıdırlar. Belə olan təqdirdə hüquqi və fiziki şəxslər razılıq əsasında işə cəlb etdikləri əcnəbiləri yalnız öz yanlarında işlə təmin etməli və bu barədə əcnəbilərlə qabaqcadan əmək müqaviləsi bağlamalıdırlar. Əcnəbi öz ölkəsini tərk etməzdən əvvəl həmin müqavilənin bir nüsxəsi ona çatdırılmalıdır. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən əcnəbilərin başqa hüquqi və ya fiziki şəxsin yanında işlə təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasında işə cəlb olunmasına yol verilmir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanından əcnəbiləri işə cəlb etməkə bağlı xüsusi razılıq aşağıdakı şəxslərə münasibətdə tələb olunur: 1) Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxslərin rəhbərləri; 2) xarici hüquqi şəxslərin filial və nümayəndəliklərinin rəhbərləri; 3) onların müavinləri; 4) sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər. Qanuna görə müvafiq icra hakimiyyətinə, eyni zamanda, əcnəbilərlə əmək müqaviləsinin pozulması haqqında da məlumat verilməlidir.

Əcnəbi onu işə qəbul etmək istəyən hüquqi və fiziki şəxslər vasitəsi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanından fərdi icazə aldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında əmək fəaliyyətinə başlaya bilərlər. Qanuni əsaslarla Azərbaycan Respublikasına gələn və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasında haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün fərdi icazə alan əcnəbilər əməkçi miqrant hesab edirlər. Fərdi icazə müəyyən müddətə verilir. Lakin əməkçi miqrant həmin müddət bitməmiş qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada əmək müqaviləsini pozmaq və Azərbaycan Respublikasını azad tərk etmək hüququna malikdir. Əmək müqaviləsi əməkçi miqrantdan asılı olmayan səbəblərdən vaxtından əvvəl pozulduqda əməkçi miqrantın və

onun ailə üzvlərinin geriyyə qayıtması ilə bağlı xərclər onu işə qəbul edən hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən ödənilir.

Fərdi icazənin müddəti bitdikdə və ya əmək müqaviləsi pozulduqda əməkçi miqrant Azərbaycan Respublikasını tərk etməlidir. Əməkçi miqrant “Əmək miqrasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri pozulmaqla Azərbaycan Respublikasında haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduqda Azərbaycan Respublikasından çıxarılır və onun geriyyə qayıtması ilə bağlı bütün xərclər onu işə qəbul edən hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən ödənilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında əməkçi miqrant statusunda olan əcnəbiyyə Azərbaycan Respublikasına əmək miqrasiyasına təkrar icazə onun burada axırıncı əmək fəaliyyətinin başa çatdığı gündən etibarən bir ildən az olmayan müddətdə Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında yaşadığıdan sonra verilə bilər.

Əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasına əmək miqrasiyasını tənzimləmək məqsədi ilə əmək miqrasiyası kvotası - bir il ərzində əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasına gəlmələrinə icazə verilən əcnəbilərin sayının son həddi müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərən əməkçi miqrant Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş vergiləri ödəyir. Onların qazandığı vəsaitin və bu vəsaitlə əldə etdiyi əşyaların, məişət avadanlıqlarının, həmçinin əmək fəaliyyəti üçün zəruri olan alətlərin, əməkçi miqrant əmək fəaliyyətinə başladığıda və əmək fəaliyyəti sona çatdıqda, Azərbaycan Respublikasına gətirilməsinə və Azərbaycan Respublikasından çıxarılmasına görə rüsum ödəmirlər.

Əməkçi miqrantlara və onların ailə üzvlərinə sosial müdafiə hüquqlarının təminatı sahəsində də milli rejim verilir. Onlar Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə eyni sosial müdafiə hüquqlarına malikdirlər. Onların pensiya təminatı ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələri ilə tənzimlənir.

“Əmək miqrasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu aşağıdakı əcnəbilərə şamil edilmir:

- 1) Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayanlara;
- 2) sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara;
- 3) beynəlxalq müqavilələr əsasında yaradılmış təşkilatların rəhbər işçilərinə;
- 4) diplomatik nümayəndəlik və konsulluqlarda işləyənlərə;
- 5) beynəlxalq təşkilatlarda işləyənlərə;
- 6) üç aydan çox olmayan müddətə ezamiyyətdə olanlara;
- 7) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən işə cəlb edilənlərə;
- 8) dövlət qeydiyyatına alınmış dini təşkilat və cəmiyyətlərdə dini fəaliyyətlə məşğul olanlara;
- 9) kütləvi informasiya vasitələrinin akkreditə olunmuş əməkdaşlarına;
- 10) dənizçilərə;
- 11) idmançılara və incəsənət işçilərinə;
- 12) ali təhsil müəssisələrində mühazirə kursların oxunması üçün dəvət edilən professor-müəllim heyətinə, mühazirəçilərə və elmi-tədqiqat işləri aparən mütəxəssislərə.

Azərbaycan Respublikası ilə həmsərhəd olan dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələrlə sərhədyanı əmək miqrasiyası ilə bağlı daha sadə qaydalar müəyyən edilə bilər. Sərhədyanı əmək miqrasiyası sərhədyanı yaşayış məntəqələrində daimi yaşayan şəxslərin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün gün ərzində həmsərhəd dövlətin ərazisinə gedib-qayıtmasını nəzərdə tutur.

Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbilərin əmək fəaliyyəti 1999-cu il Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Bu barədə Əmək Məcəlləsinin 5-ci maddəsində düzünə göstəriş vardır. Orada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla bağladığı müqavilələrində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, həmin məcəllə müvafiq xarici dövlətlərin, onların fiziki və hüquqi şəxslərinin beynəlxalq

təşkilatların, eləcə də vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında təsis etdikləri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət qeydiyyatına alınıb, fəaliyyət göstərən iş yerlərində heç bir şərt qoyulmadan tətbiq edilir. Bu qayda xarici ölkənin hüquqi şəxsi ilə həmin ölkədə əmək müqaviləsi bağlayıb əmək funksiyasını Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisədə yerinə yetirən əcnəbilərin əmək fəaliyyətinə şamil edilmir.

§ 4. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrə əmək miqrasiyası

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları xarici dövlətin ərazisində əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Xaricdə Azərbaycan vətəndaşlarının iştirakı ilə meydana gələn əmək münasibətləri, bir qayda olaraq, xarici dövlətin qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Lakin bəzi hallarda belə münasibətlərə Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi də tətbiq edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 4-cü maddəsində birbaşa göstərilir ki, həmin məcəllə həmçinin Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının səfirliklərində, konsulluqlarında, beynəlxalq sularda Azərbaycan Respublikasının bayrağı altında üzən gəmilərdə tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının müəssisələri tərəfindən xaricə ezam olunanların, orada təhsilini artırmağa göndərilmiş şəxslərin də əmək fəaliyyəti Azərbaycan qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşları xarici hüquqi və ya fiziki şəxslərin birbaşa dəvəti, Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatından keçmiş hüquqi şəxslərin vasitəçiliyi ilə və ya fərdi yolla xarici ölkələrdə işə düzələ bilərlər. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən dövlət qeydiyyatından keçmiş xüsusi hüquqi şəxslər də vətəndaşların xarici dövlətlərdə işə düzəlmələrində vasitəçilik edə bilərlər. Hüquqi şəxslərin bu sahədə fəaliyyət göstərmələri üçün

onlar qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada xüsusi razılıq almalıdırlar. Belə hüquqi şəxslərin xarici ölkələrin hüquqi və ya fiziki şəxsləri ilə bağladıkları müqavilələr Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edildikdən sonra onlar həmin müqavilələr əsasında vətəndaşları xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyətinə cəlb edə bilərlər. Bu zaman təklif olunan əmək müqaviləsinin bir nüsxəsini əməkçi miqrant Azərbaycan Respublikasını tərk etməzdən əvvəl almalıdır.

Vasitəçilik fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxslərin xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə bağladıkları müqavilələrdə və təklif olunan əmək müqavilələrində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının sosial müdafiəsinin beynəlxalq normalara müvafiq təmin olunması nəzərdə tutulmalıdır. Həmin hüquqi şəxslər xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyətinə cəlb etdikləri vətəndaşlar haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanına da məlumat verməlidirlər. Əməkçi miqrantlara göstərilən belə xidmətə görə haqq alınmasına isə yol verilmir.

1999-cu il Əmək miqrasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrə əmək miqrasiyasına ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə müvəqqəti məhdudiyətlər qoyula bilər.

Qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduqda bir ay müddətində Azərbaycan Respublikasının həmin ölkədəki diplomatik nümayəndəliklərində qeydiyyatdan keçməlidirlər. Belə nümayəndəlik olmadıqda isə onlar bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına rəsmi sənəd göndərməlidirlər. Bu prosedura, hər şeydən əvvəl, Azərbaycandan olan əməkçi miqrantların hüquqlarının müdafiəsinin dövlət səviyyəsində təşkil edilməsinə yönəlmişdir.

III BÖLMƏ BEYNƏLXALQ MÜLKİ VƏ ARBİTRAJ PROSESİ

Fəsil 17. Beynəlxalq mülki proses

§ 1. Beynəlxalq mülki prosesin anlayışı

Ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrdə, arbitraj və münsiflər məhkəmələrində xarici elementli mülki işlərə baxılarkən bu işlərin ümumi və xüsusi əlamətlərini özündə əks etdirən məhkəmə icraatı əmələ gəlir. Xarici elementli mülki işlər üzrə məhkəmə icraatının xüsusi məsələləri beynəlxalq mülki prosesi təşkil edir.

Beynəlxalq mülki proses - xarici elementli mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə baxışı xüsusiyyətləri və qaydaları ilə bağlı kompleks məsələləri özündə birləşdirən ümumiləşdirilmiş anlayışdır.

Beynəlxalq mülki proses mövzusunda öyrənilən məsələlərə aşağıdakılar aiddir:

1) tətbiq edilən xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi qaydası;

2) əcnəbi vətəndaşların, əcnəbi hüquqi şəxslərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, hökumətlərarası və xarici dövlət nümayəndəliklərinin prosesual hüquq və vəzifələri;

3) beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin anlayışı və proroqasiya sazişinin bağlanma qaydası;

4) məhkəmə və ədliyyə idarələrinin tapşırıqlarının icrası qaydaları və üsulları;

5) xarici dövlətin ərazisində məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası əsasları;

6) xarici elementli mülki işlərdə məhkəmə sübutları;

7) vətəndaşların şəxsi statusu məsələləri üzrə xarici inzibati aktların tanınması;

8) xarici arbitraj sazişlərinin tanınması və xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icrası.

Beynəlxalq mülki prosesi öyrənərkən sadaladıqlarımızdan başqa notariat hərəkətlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər də araşdırılır. Beynəlxalq mülki proses, həmçinin bu prosesin iştirakçılarının əmlak və şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquqlarının notariat və digər orqanlar tərəfindən müdafiəsi ilə bağlı xüsusi məsələləri də əhatə edir.

Beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələləri araşdırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ümumi hüquqda da prosessual məsələlər araşdırılır. Bunlara beynəlxalq təşkilatların prosedur qaydaları, beynəlxalq müqavilələrin bağlama mərhələləri, sanksiyaların tətbiqi, beynəlxalq cinayət prosesi və başqa məsələlər aiddir. Beynəlxalq ümumi hüquqda beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, cinayətkarın təhvil verilməsi prosedurası, sığınacaq hüququnun verilməsi qaydaları və prosesə aid digər məsələlər haqqında normalar sistemi **beynəlxalq prosessual hüquq** sahəsini əmələ gətirir.

Beynəlxalq prosessual hüquq beynəlxalq mülki prosesdən fərqli olaraq beynəlxalq ümumi hüququn sahəsidir və xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin baxılması ilə əlaqəli deyil. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mülki proses və beynəlxalq prosessual hüquq “yaxın” terminlər olmasına baxmayaraq, məzmununa görə bu anlayışlar bir-birindən tamamilə fərqlənir.

Beynəlxalq mülki prosesə beynəlxalq xüsusi hüququn tədris kursu çərçivəsində baxılmasının əsaslandırılması heç də bütün hüquq alimləri tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Bu təəccüblü deyil, artıq qeyd etdiyimiz kimi hüquq sistemində beynəlxalq xüsusi hüququn yerinin müəyyənləşdirilməsi və ümumiyyətlə, bu hüquq sahəsinin xarakteristikası ilə bağlı hüquqşünaslar və alimlər arasında çoxlu diskussiyalar mövcuddur.

Beynəlxalq mülki proses beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminə hüquq institutu kimi daxil deyildir. Lakin elm kimi beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminə daxil edilmişdir. Elm kimi isə beynəlxalq xüsusi hüquq onunla bağlı bütün sahələri, o cümlədən beynəlxalq ümumi hüquqla, dövlətdaxili hüququn müxtəlif sahələri ilə bağlı məsələləri öyrənir. Beynəlxalq mülki proses, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq dərsləklərində ayrıca yer tutur və praktiki olaraq həmişə müstəqil bölmə kimi çıxış edir.

Hazırda məhkəmə təcrübəsində prosesual məsələlərin həllində ortaya çıxan əsas problemlər hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə həll edilir. Bu müqavilələrin əsas müddəalarını milli rejim prinsipi və məhkəmələrin səlahiyyətləri ilə bağlı normalar təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında Müqavilənin 1-ci maddəsində milli rejim prinsipi ilə bağlı müddəalar, Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Müqavilənin 43-cü maddəsində isə məhkəmələrin səlahiyyətləri ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Məhkəmələrin səlahiyyətləri ilə bağlı məsələlər bu və ya digər fəaliyyət sahəsi ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn: MDB çərçivəsində bağlanan 1994-cü il Avroasiya patent Konvensiyasında əqli mülkiyyət sahəsində yaranan münasibətlərin tənzimləməsilə bərabər, müvafiq məsələ ilə bağlı məhkəməyə müraciət etmə ilə əlaqədar xüsusi normada nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq mülki proseslə bağlı milli qanunvericiliklərdə, bir qayda olaraq xarici məhkəmə qərarlarının icrası əsaslarını, əcnəbi şəxslərin iştirak etdiyi işlərin məhkəmə aidiyyətini və əcnəbilərin prosesual hüquqlarının xüsusiyyətlərini tənzim edən normalara rast gəlinir.

Beynəlxalq mülki proses sahəsində münasibətləri tənzimləyən universal beynəlxalq konvensiyalara gəldikdə isə 1954-cü ildə qəbul edilmiş "Mülki proses məsələlərinə dair" Konvensiya məzmun etibarını ilə bu istiqamətdə yeganə konvensiyadır. Xarici elementli mülki hü-

quqi münasibətlərə baxılmasının xüsusiyyətləri ilə bağlı əsas müddəalar bu Konvensiyanın normalarının təhlili əsasında aydınlaşdırılır.

Beynəlxalq mülki proses xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin ümumi yurisdiksiya məhkəmələrində baxılması ilə yanaşı arbitraj məhkəmələrində də baxılmasını əhatə edir. Bu onunla əlaqədardır ki, bir çox dövlətlərdə hüquq münasibətlərinin subyektlərini hüquqi şəxslər təşkil etdikdə mübahisənin həlli arbitraj məhkəməsinin aidiyyətinə keçir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ölkələrdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində bir çox dövlətlərin, məsələn, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq həm beynəlxalq kommersiya arbitraj məhkəmə sistemində, həm də dövlət arbitraj məhkəmə sistemində “arbitraj” terminindən istifadə edilir. Bununla bağlı qeyd edilməlidir ki, növbəti - XVIII fəsildə yalnız beynəlxalq kommersiya arbitraj məhkəmə sistemindən söhbət gedəcəkdir.

§ 2. Mülki prosesdə əcnəbi şəxslərin hüquqi vəziyyəti

Əcnəbi şəxslərin məhkəmə müdafiəsi hüququnun həyata keçirilməsi zamanı əsas prinsip **milli rejim** prinsipidir. Bu prinsipə əsasən əcnəbi şəxslər məhkəmə müdafiəsi hüququnu həyata keçirdiyi dövlətin vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin malik olduqları mülki prosessual hüquqlardan bərabər istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikası MPM-in 439-cu maddəsinə müvafiq olaraq əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər məhkəmələrə müraciət etmək hüququna malikdirlər və yerli vətəndaşlarla bərabər prosessual hüquqlardan istifadə edir və prosessual vəzifələri daşıyırlar.

Azərbaycan mülki-prosessual və arbitraj qanunvericiliyində əcnəbi şəxslərin məhkəmə baxışında iştirakını tənzimləyən xüsusi normalar nəzərdə tutulmur. Əcnəbi vətəndaşlara MPM-in ümumi normaları şamil edilir, yəni əcnəbi şəxslər prosesdə iddiaçı, cavabdeh, üçüncü şəxs kimi çıxış edə bilər, ümumi əsaslarla sübutlar təqdim edə bilər, iddianın əsasını və predmetini dəyişdirə bilər və s.

Analoji müddəalar əcnəbi hüquqi şəxslərə münasibətdə də tətbiq edilir. Əcnəbi şəxslər məhkəmədə öz prosesual hüquqlarını şəxsən və ya nümayəndə vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının MPM-in 70-ci maddəsində nəzərdə tutulan şəxslər nümayəndə kimi çıxış edə bilər. Əcnəbi şəxslərin maraqlarını məhkəmədə müvafiq dövlətin konsulluqları da müdafiə edə bilər.

Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində xarici vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı xüsusi normalar nəzərdə tutulur və bu normalar həmin dövlətin öz vətəndaşlarına tətbiq edilən normalardan fərqlidir. Məsələn: Argentina qanunvericiliyinə görə onun ərazisində yaşamayan şəxslər məhkəməyə müraciət edərkən müəyyən məbləğdə pul girov qoymalıdır.

Əcnəbilərin mülki-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti ayrı-ayrı dövlətlərdə bir-birindən fərqli müəyyən olunur. Əksər dövlətlərdə mülki-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşlıq prinsipi ilə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu məsələ MPM-in 441-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir: "Əcnəbilərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaş olduqları dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Əcnəbinin bir neçə vətəndaşlığı olduqda onun prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun daha sıx bağlı olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti həmin şəxsin daimi yaşadığı yeri olan dövlətin, belə dövlət olmadıqda isə onun adətən olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Qaçqınların prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların sığınacaq tapdıqları dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir".

Xarici hüquqi şəxslərə və beynəlxalq təşkilatlara münasibətdə sözü gedən məsələ MPM-in 442-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Orada deyilir ki, "xarici hüquqi şəxslərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı xarici dövlətin qanunu ilə müəyyən edilir. Bu qanuna əsasən prosesual hüquq qabiliyyətinə malik olmayan

xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq hüquq qabiliyyətli hesab edilə bilər. Beynəlxalq təşkilatın prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı beynəlxalq müqavilə, onun təsis sənədləri və ya Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli dövlət orqanı ilə bağlanmış sazişlə müəyyən edilir".

Deməli, qanunverici sözü gedən məsələyə differensial yanaşır, subyektin statusundan asılı olaraq onun prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı tətbiq edilməli olan qanunu müəyyən edir.

İstənilən hüquq sistemi müəyyən məhkəmə xərclərinin (ekspertə müvafiq ekspertiza rəyinin tərtib edilməsi üçün ödənilən məbləğ, şahidlərə gedişhaqqı və iş vaxtının itirilməsinə görə ödənilən kompensasiyalar) və dövlət rüsumunun ödənilməsinə nəzərdə tutur. Hər bir dövlətin öz dövlət rüsumu və məhkəmə xərclərinin tərkibi mövcuddur.

Azərbaycan qanunvericiliyi Azərbaycan vətəndaşlarına münasibətdə tətbiq edilən məhkəmə xərclərinin və dövlət rüsumlarının analogi olaraq əcnəbilərə şamil edilməsinə nəzərdə tutur. Bir sıra dövlətlərdə əcnəbilərin məhkəmə xərcləri ilə bağlı məsələlər qarşılıqlı olaraq həll edilir. Bir qayda olaraq, məhkəmə mübahisəsinin baxılacağı yerin dövləti ilə əcnəbi şəxsin vətəndaşı olduğu dövlət arasında müvafiq beynəlxalq müqavilə bağlanmışdırsa, yerli vətəndaşlara tətbiq edilən məhkəmə xərcləri əcnəbi vətəndaşlara da tətbiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hüquq sistemində əcnəbilərin prosessual hüquqlarını həyata keçirmək üçün qarşılıqlı müqavilələrin olması nəzərdə tutulmur. Bu isə o deməkdir ki, məhkəmələr əcnəbilərdən onların yerli vətəndaşlarla bərabər, prosessual hüquqlardan istifadə etməsini təsdiqləyən hər hansı bir sübut tələb edə bilməzlər.

Müəyyən vəziyyətlərdə dövlət hakimiyyəti orqanları (hökumət, prezident, parlament) öz vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosessual hüquqlarını məhdudlaşdıran dövlətin vətəndaşlarına qarşı müvafiq məhdudiyətlər (retorsiyalar) müəyyən edə bilər. Azər-

baycan Respublikasının MPM-in 440.3-cü maddəsinə görə, “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosesual hüquqları üzrə xüsusi məhdudiyyətlərə yol verən dövlətlərdən olan xarici şəxslərə münasibətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən cavab məhdudiyyətləri müəyyən edilə bilər”. Azərbaycan Respublikasında cavab məhdudiyyəti - retorsiya qəbul etmək hüququ müvafiq icra hakimiyyətinə məxsusdur (2000-ci il “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7-ci maddəsi). Bu isə o deməkdir ki, heç bir Azərbaycan məhkəməsi xarici ölkələrdə Azərbaycan vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə qarşı tətbiq edilən məhdudiyyətlər barədə hər hansı bir məlumat əldə etməsindən asılı olmayaraq əcnəbi vətəndaşlara qarşı prosesual hüquqların həyata keçirilməsində müstəqil olaraq heç bir retorsiya tətbiq edə bilməz.

Prinsip etibarilə əcnəbilərə qarşı iddia yerli məhkəmələrdə də qaldırıla bilər. Əcnəbilərin məhkəmədə hüquqi vəziyyətini xarakterizə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi kateqoriya şəxslərə xarici məhkəmələrin yurisdiksiyası məhdud qaydada, beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş hüquqi çərçivədə tətbiq edilir. Bunlara xarici dövlətlərin diplomatik və konsulluq nümayəndələri aiddir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 453-cü maddəsinə görə “Azərbaycan Respublikasında yaradılan diplomatik missiyaların üzvləri, onların ailə üzvləri və onların fərdi ev işçiləri diplomatik münasibətlər barəsində 18 aprel 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edilirlər”, MPM-in 454-cü maddəsinə görə isə “Azərbaycan Respublikasında yaradılmış konsulluq nümayəndəliklərinin üzvləri, konsulluğun seçilmiş qulluqçuları da daxil olmaqla konsulluq münasibətləri barəsində 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edilirlər”. Bu qayda həmçinin dövlətlərin həmin Konvensiyanın iştirakçıları olmadığı hallara da aid edilir.

Diplomatik və konsulluq nümayəndələrinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən əsas sənəd müvafiq olaraq 1961-ci il “Diplomatik əlaqələr haqqında” Vyana konvensiyası və 1963-cü il “Konsulluq əlaqələri haqqında” Vyana konvensiyasıdır. Bu konvensiyalarda diplomatik nümayəndələrin və konsulluq nümayəndələrinin immunitet prinsipi nəzərdə tutulmuşdur. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı, onun ailə üzvləri və diplomatik personalın üzvləri dövlətin mülki, inzibati və cinayət yurisdiksiyasına münasibətdə toxunulmazlıq prinsipindən istifadə edirlər. Bú isə o deməkdir ki, qeyd etdiyimiz şəxslər şahid kimi ifadə verə bilməz və ümumiyyətlə, məhkəməyə gətirilə bilməzlər, hətta mülki hüquqi mübahisə onların xidməti fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olmasa belə. Lakin diplomatik nümayəndələr müstəqil şəxs kimi çıxış etdikdə (əmlakın bölünməsi, ziyanın ödənilməsi və s. tələbi ilə) toxunulmazlıq prinsipi onlara şamil edilmir.

§ 3. Xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti dedikdə müəyyən dövlət məhkəməsinin beynəlxalq xarakterli mülki hüquqi mübahisələrə baxmaq səlahiyyəti başa düşülür.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti dövlətin özünün müstəsna hüququdur. Hansı məhkəmələrin onun ərazisində beynəlxalq xarakterli işlərə baxacağını dövlət özü müəyyənləşdirir. Dövlətlərin hüquq sistemlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən olunmasının üç əsas üsulu göstərilmişdir:

1) tərəflərin vətəndaşlıq əlamətinə görə: tərəflərdən birinin vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəməsi mübahisəyə baxmaq səlahiyyətinə malikdir (Fransa, İtaliyada tətbiq olunur);

2) cavabdehin yaşayış yerinin hüququ ilə (Almaniya, İsveçrədə tətbiq olunur);

3) cavabdehin “iştirakı” əlamətinə görə (ABŞ, İngiltərə tətbiq olunur).

Azərbaycan Respublikası MPM-in 440.1-ci maddəsinə görə "Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri mülki və iqtisadi mübahisələr üzrə beynəlxalq səlahiyyətə bu şərtlə malikdirlər ki, işdə iştirak edən şəxslərdən hər hansı biri xarici şəxs olsun, onun Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və adətən gəldiyi yer olsun". Deməli, Azərbaycan qanunvericiliyində bütün ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinə xarici elementli mübahisələrə baxmaq səlahiyyəti verilmişdir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 443-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri xarici şəxslərin iştirakı ilə olan aşağıdakı işlərə baxmağa haqlıdır:

1) iş üzrə birgə iddiaçılardan və ya birgə cavabdehlərdən hər hansı birinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və yaxud adətən gəldiyi yer olduqda;

2) xarici şəxslərin idarəçilik orqanı, filialı və ya nümayəndəliyi Azərbaycan Respublikasının ərazisində olduqda;

3) cavabdeh Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmlaka malik olduqda;

4) aliment alınması və atalıqın müəyyən edilməsi işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda;

5) yetirilən xəsarətlə, sağlamlığın başqa cür pozulması və ya ailəni dolandıranın ölümü ilə əlaqədar ziyanın ödənilməsinə dair işlərdə ziyan Azərbaycan Respublikasının ərazisində vurulduqda və ya iddiaçı Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda;

6) əmlaka vurulan ziyanın ödənilməsi işlərində ziyanın ödənilməsi haqqında tələbin verilməsi üçün əsas olan hərəkət və ya digər hal Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verdikdə;

7) iddia icrası tamamilə və ya qismən Azərbaycan Respublikasının ərazisində həyata keçirilməli olan və ya həyata keçirilmiş müqavilədən irəli gəldikdə;

8) iddia Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş vermiş əsassız varlanmadan irəli gəldikdə;

9) nikahın pozulması işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerinə malik olduqda və ya ər-arvaddan heç olmazsa biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduqda;

10) şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsi işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerinə malik olduqda;

11) vəsiyyət edənin ölən vaxt yaşayış yeri, gəldiyi yer Azərbaycan Respublikasında olarsa və yaxud vəsiyyət edənin əmlakı Azərbaycan Respublikasında olduqda vərəsəlik işləri.

Yuxarıda sadaladığımız üsullardan başqa bir çox ölkələrdə məhkəmə aidiyyətini müqavilə yolu ilə də müəyyən edirlər. Müqaviləli məhkəmə aidiyyətinə görə tərəflər arasındakı saziş əsasında xarici dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətləri müəyyən olunur. Bu isə o deməkdir ki, mülki-prosessual qanunvericiliyə əsasən yerli məhkəmənin aidiyyətində olan mübahisəyə tərəflər arasındakı sazişə əsasən xarici məhkəmədə baxıla bilər.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 450.1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi MPM-in IV Bölməsi baxımından "səlahiyyətli olmamasına baxmayaraq, tərəflər Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyətləri barədə razılığa gələ bilərlər. Belə razılıq yazılı şəkildə olmalıdır". MPM-in 450.2-ci maddəsinə görə isə tərəflərdən birinin xarici ölkədə yaşayış yeri, iş yeri və ya onun adətən olduğu yer varsa, tərəflər MPM-in 450.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq "xarici dövlətin məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyəti barədə razılığa gələ bilərlər".

Tərəflər arasında yaranmış və ya gələcəkdə yaraşa biləcək hər hansı bir mübahisəyə baxan xarici məhkəmənin səlahiyyətlərini müəyyən edən saziş proroqasiya sazişi adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ədəbiyyatlarda "proroqasiya" sazişi anlayışından əlavə "deroqasiya" sazişi anlayışına da rast gəlmək mümkündür.

Mahiyyətinə görə proroqasiya və deroqasiya sazişi bir-birinin əksidir: proroqasiya sazişində müəyyən dövlətin məhkəməsinin xeyrinə seçim edilir, deroqasiya sazişində isə müəyyən dövlətin məhkəməsinin mübahisəyə baxması istisna olunur. Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində proroqasiya sazişinin bağlanması nəzərdə tutulur. Lakin “proroqasiya” sazişinin anlayışı Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsində qeyd olunmamışdır. “Proroqasiya sazişi”nin anlayışı “Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə qərarlarının məcburi icrası və yurisdiksiyası haqqında” 1968-ci il Brüssel Konvensiyasında göstərilmişdir. Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərdən birində daimi yaşayış yeri olan tərəflərdən bir və ya bir neçəsi hər hansı bir hüquq münasibətləri ilə bağlı yaranmış və ya gələcəkdə yarana biləcək mübahisənin Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin məhkəməsində baxılması üzrə saziş bağlaya bilər və bu zaman həmin məhkəmə müstəsna yurisdiksiyaya malik olacaqdır. Proroqasiya sazişi yazılı formada bağlanmalı və təsdiqlənməlidir. Xarici iqtisadi əqdlərin formasına tətbiq edilən tələblər proroqasiya sazişlərinə də tətbiq edilir.

Azərbaycan qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə Azərbaycan məhkəmələri üçün müəyyən olunmuş müstəsna səlahiyyətlər proroqasiya sazişi ilə dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının MPM-in 444-cü maddəsində Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətləri göstərilmişdir. Bura aşağıdakılar daxildir:

1) daşınmaz əmlaka əşya hüququ, eləcə də həmin əmlakın icarəyə verilməsi və ya girov qoyulması haqqında iddialara dair işlər, əgər onların predmeti olan əmlak Azərbaycan Respublikasının ərazisindədirsə;

2) hüquqi şəxsin həqiqiliyinin və ya qeyri-həqiqiliyinin tanınması və hüquqi şəxsin buraxılması, yaxud onun qərarlarının ləğv edilməsi iddialarına dair işlər, əgər hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında hüquqi ünvanı (olduğu yer) varsa;

3) patent, marka və ya digər hüquqların həqiqiliyinin tanınması iddialarına dair işlər, əgər bu hüquqların qeydə alınması və ya onların qeydə alınması üçün ərizələrin verilməsi Azərbaycan Respublikasında olmuşdursa;

4) məhkəmə baxışı zamanı məcburi icra tədbirləri barədə qəbul edilmiş qətnamə Azərbaycan Respublikasında irəli sürülmüş və yaxud həyata keçirilmişsə;

5) yükdaşıma müqavilələrindən əmələ gələn yükdaşıyanlara qarşı iddialara dair işlər;

6) əgər ər-arvadın hər ikisinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerləri varsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında nikahın pozulmasına dair işlər.

Proroqasiya sazişində mübahisənin baxılmaq üçün xarici dövlətin məhkəməsinə verilməsi nəzərdə tutula bilər. Bu halda arbitraj məhkəməsi cavabdehin vəsatəti ilə iş üzrə icraatı dayandırmalıdır.

Beynəlxalq xarakterli mübahisələrə baxan məhkəmələrin səlahiyyətlərinin dairəsi beynəlxalq müqavilələrlə, xüsusən hüquqi yardım haqqında müqavilələrə müəyyən olunmasına tez-tez rast gəlinir. Buna misal olaraq 1993-cü ildə MDB dövlətləri arasında bağlanmış “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” Konvensiyanı göstərmək olar. Həmin Konvensiyada beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı bir neçə xüsusi norma nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyaya görə məhkəmə aidiyyəti işlərin kateqoriyasından asılı olaraq müəyyən edilir:

1) daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları ilə bağlı iddialar əmlakın yerləşdiyi dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aiddir.

2) şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz elan olunması ilə bağlı işlər şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aiddir.

3) şəxsin xəbərsiz itkin düşməsi və ya ölmüş elan olunması, həmçinin ölüm faktının müəyyən olunması ilə bağlı işlər həmin şəxsin sağ olduğu müddətdə sonuncu məlumatlara görə vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aiddir.

Sadaladığımız kateqoriyalı işlərdən başqa ailə-nikah münasibətləri sahəsində yaranan: nikahın bağlanması və xitamı, nikahın etibarsız elan olunması, ər-arvad arasında mübahisələr, valideynlər və uşaqlar arasındakı hüquq münasibətləri, qəyyumluq və himayəçiliyin müəyyən olunması və ləğv edilməsi, övladlığa götürmə və başqa işlərin də məhkəmə aidiyyəti müəyyən olunmuşdur.

1993-cü il MDB Konvensiyasına uyğun olaraq müqaviləli məhkəmə aidiyyətinin tətbiqi mümkündür. Bu zaman xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə və həmin Konvensiyanın normaları ilə müəyyən olunmuş müstəsna səlahiyyətlər tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilə bilməz. Mübahisənin başqa məhkəmədə baxılması üçün verilməsi ilə bağlı tərəflərin sazişi olduqda məhkəmə cavabdehin ərizəsi ilə iş üzrə icraatı dayandırmalıdır. Eyni işin iki dövlətin məhkəməsində baxıldığı hallar da mövcuddur. Belə hallarda iş üzrə icraata birinci başlamış məhkəməyə üstünlük verilir. İş sonradan icraatına götürmüş məhkəmə iş üzrə icraatı dayandırmalıdır. Qarşılıqlı iddialarla bağlı işlərə gəldikdə isə belə işlərə əsas iddiaya baxan məhkəmə baxır. Bəzi kateqoriyalı işlərə münasibətdə alternativ məhkəmə aidiyyəti müəyyən olunur. Məsələn; nikahın ləğvi ilə bağlı işlərin baxılması həm ər-arvadın ərizəni təqdim etdikləri anadək vətəndaşı olduqları dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə, həm də ər-arvadın ərizəni təqdim etdikləri anadək ərazisində yaşadıkları dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aid edilə bilər.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının mülki-prosesual qanunvericiliyində məhkəmə aidiyyətinin müəyyən olunmasında əsas prinsip cavabdehin yaşayış yeri götürülür (MPM-in 440-

cı maddəsi). Lakin beynəlxalq müqavilələrdə çox vaxt tərəflərin vətəndaşlığı prinsipi tanınır. Bu da təcrübədə müəyyən anlaşılmazlıqların meydana gəlməsini labüd etmiş olur.

Qeyd edilənlərdən əlavə beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında və beynəlxalq sənədlərdə müxtəlif yurisdiksiyalar (ümumi, xüsusi, müstəsna) fərqləndirilir.

Ümumi yurisdiksiyaya görə bir dövlətdə daimi yaşayış yeri olan şəxs vətəndaşlığından asılı olmayaraq həmin dövlətin məhkəmələrində iddia qaldıra bilər. Bu halda həmin dövlətin vətəndaşlarına tətbiq edilən yurisdiksiya qaydaları belə şəxslərə də eynilə tətbiq edilir.

Xüsusi yurisdiksiya baxımından bir dövlətdə daimi yaşayış yeri olan şəxsə qarşı digər dövlətdə iddia qaldırıla bilər. Bura aşağıdakı hallar aid edilir:

1) kontrakt öhdəlikləri üzrə iddialar öhdəliklərin icra yeri üzrə məhkəmələrdə (məsələn, fərdi əmək müqaviləsi üzrə belə yer əmək fəaliyyətinin həyata keçirildiyi yerdir);

2) ziyan vurmada əmələ gələn öhdəliklər ilə bağlı iddialar hadisənin baş vermiş olduğu yerin məhkəmələrində;

3) cinayət işləri ilə bağlı dəymiş ziyanın ödənilməsi üzrə mülki iddialara dövlətin öz qanunları ilə mülki işlərə baxmaq yurisdiksiyası olan məhkəmələrdə;

4) agentliklərin, bölmələrin və digər kommərsiya törəmələrinin işgüzar əməliyyatlarından irəli gələn mübahisələrə onların yerləşdikləri yerin məhkəmələrində;

5) vəkalət əmlakının təsisçisi, vəkalət əmlakının mülkiyyətçisi və ya benefisiar ilə bağlı mübahisələrə vəkalət əmlakının yerləşdiyi yerin məhkəməsində;

6) məvaciblərin verilməsi üzrə yaranan mübahisələrə məvacibi almaq hüququ olan şəxsin daimi yaşadığı yerin məhkəməsində.

Müstəsna yurisdiksiya isə daimi yaşayış yerindən asılı olmayaraq məhkəmələr aşağıdakı hallarda malikdirlər:

1) daşınmaz əmlaka əşya hüquqları ilə bağlı mübahisələrə daşınmaz əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəməsində;

2) mübahisənin predmetini müəssisənin, hüquqi şəxsin və ya fiziki və hüquqi assosiasiyaların həqiqiliyi, bacarıqsızlığı və ya xitamı ilə bağlı işlər təşkil etdikdə onların yerləşdikləri yerin məhkəməsində;

3) əmtəə nişanlarının, sənaye nümunələrinin və ya patent hüququnun həqiqiliyi və qeydiyyatı ilə bağlı mübahisələrə beynəlxalq konvensiyalarla depozitə qoyulması və ya qeydiyyata alınması müəyyən olunan dövlətin məhkəməsində;

4) məhkəmə qərarlarının məcburi icrası ilə bağlı iddialara qərarın icra olunmalı olduğu iştirakçı dövlətin məhkəməsində.

§ 4. Beynəlxalq mülki proses məsələlərinə dair beynəlxalq müqavilələr

1954-cü ildə qəbul edilmiş “Mülki proses məsələlərinə dair” Konvensiya beynəlxalq mülki prosesin əsas mənbəyini təşkil edir. Bu konvensiyanın qəbul edilməsində məqsəd ona qədər mövcud olmuş 1905-ci il mülki proses haqqında Konvensiyasını təkmilləşdirmək olmuşdur.

1954-cü il Konvensiyası 7 bölmədən və 33 maddədən ibarət olaraq aşağıdakı məsələləri tənzimləyir:

1) məhkəmə sənədlərinin və məhkəmədən kənar sənədlərin verilməsi;

2) məhkəmə tapşırıqları;

3) girov;

4) pulsuz hüquqi yardım göstərilməsi;

5) vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatından pulsuz çıxarış verilməsi;

6) borca görə həbsdə saxlamaq;

7) yekun qərarlar.

1954-cü il Konvensiyasının I bölməsində xaricdə olan şəxslərə mülki işlərlə bağlı sənədlərin verilməsinin aşağıdakı üsulları göstərilmişdir:

1) poçt vasitəsi ilə sənədlərin göndərilməsi;

2) sənədlərin verilməsini həyata keçirən dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən və ya məhkəmə icraçıları tərəfindən sənədlərin verilməsi;

3) diplomatik və konsulluq kanalları vasitəsi ilə sənədlərin ötürülməsi;

Ümumi qaydada sənədlərin verilməsi pul ödənilmədən həyata keçirilir.

Məhkəmə tapşırıqları bölməsi konvensiyanın mühüm bölməsidir. Burada müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrinin sübutların toplanması ilə bağlı bir-biri ilə əməkdaşlığının formaları göstərilmişdir. Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən bir dövlətin məhkəmə hakimiyyəti digər dövlətin səlahiyyətli orqanına mülki işlərlə bağlı müəyyən prosesual hərəkətlərin icrası ilə əlaqədar məhkəmə tapşırığı ilə müraciət edə bilər. Məhkəmə tapşırığının göndərilməsinin iki üsulu qeyd olunur:

1) bir dövlətin məhkəməsinin digər dövlətin məhkəməsinə birbaşa müraciət etməsi yolu ilə;

2) məhkəmə tapşırıqlarının diplomatik yollarla və konsulluq vasitəsi ilə verilməsi.

1954-cü il Konvensiyasında istənilən dövlətin onun ərazisində icra olunmalı olan məhkəmə tapşırıqlarının yalnız diplomatik kanallarla ötürülməsini elan etmək hüququnun olması barədə xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiyada göstərilən üsullardan əlavə olaraq təcrübədə məhkəmə tapşırıqlarının ötürülməsinin başqa üsulları da tətbiq olunur: xarici dövlətdə məhkəmə tapşırıqlarının icrası ilə məşğul olan xüsusi təyin olunmuş orqanlar vasitəsi ilə, tərəflərin mərkəzi ədliyyə idarələri vasitəsi ilə və s.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə tapşırıqlarının qəbulu və ötürülməsi ilə bilavasitə Ədliyyə Nazirliyi məşğuldur.

Müxtəlif prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsində məhkəmələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı haqqında analoji qaydalar 1993-cü il MDB Konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur.

1954-cü il Konvensiyasında mülki-prosessual hüquqlarını həyata keçirən əcnəbi vətəndaşlara milli rejim prinsipinin tətbiq olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu prinsip aşağıdakı qaydada öz əksini tapmışdır: Məhkəmə xərclərinin təmin olunması üçün əcnəbilərdən girov tələbinin yolverilməzliyi; yerli vətəndaşlarla bərabər əcnəbilərə pulsuz hüquqi yardım göstərilməsi; əcnəbilərin vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatından pulsuz çıxarış almaq hüququ, borca görə həbsdə saxlamanın əcnəbilərə tətbiqinə qadağa qoyulması (yerli vətəndaşlara tətbiq olunmadığı hallarda) və s.

1954-cü il Konvensiyasının müddəalarının realizəsi Azərbaycan Respublikasının mülki-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. MPM-in 456-cı maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş qaydada xarici məhkəmələrin ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə tapşırıqlarını icra edirlər (bildirişlərin və başqa sənədlərin verilməsi, tərəflərdən izahatlar, şahidlərdən ifadələr, ekspertlərdən rəy alınması, yerində müayinə aparılması və s.). Məhkəmələr aşağıdakı hallarda xarici məhkəmə tapşırıqlarını yerinə yetirməlidirlər:

- 1) məhkəmə tapşırıqları müəyyən olunmuş qaydada verildikdə;
- 2) məhkəmə tapşırıqlarının icrası dövlətin suverenliyinə və təhlükəsizliyinə zidd olmadıqda;
- 3) məhkəmə tapşırıqlarının icrası müvafiq məhkəmənin səlahiyyətinə aid olduqda.

Aşağıdakı hallarda tapşırıqların icra edilməsinə yol verilmir:

- 1) əgər tapşırığın yerinə yetirilməsi Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və onun qanunvericiliyinin ümumi prinsiplərinə ziddirsə;

2) əgər tapşırığın yerinə yetirilməsi məhkəmənin səlahiyyətinə aid deyildirsə.

1954-cü il Konvensiyasından başqa beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələlər digər beynəlxalq konvensiyalarda da öz əksini tapmışdır. Onların siyahısına aşağıdakılar da daxildir:

1) xarici rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələbini ləğv edən 1961-ci ildə qəbul edilmiş Konvensiya; 2) 1965-ci il “Mülki və ticarət işləri ilə bağlı məhkəmə və məhkəmədən kənar sənədlərin təqdim edilməsi haqqında” Haaqa Konvensiyası; 3) 1970-ci il “Mülki və ticarət işləri ilə bağlı sübutların xaricdən alınması haqqında” Konvensiya və s.

Xarici rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələbinin ləğvi Konvensiyası (bu konvensiya qəbul edildikdən 30 il sonra qüvvəyə minmişdir) əsasən aşağıdakı rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələb olunmur:

a) dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən göndərilən, həmçinin prokurorluq və məhkəmə katibliyi tərəfindən göndərilən sənədlər;

b) inzibati sənədlər;

c) notariat aktları;

ç) notariusda təsdiqlənməyən sənədin imzasının doğruluğunu təsdiqləyən rəsmi qeydlər.

Lakin bu konvensiyaya əsasən aşağıdakı sənədlər istisna təşkil edir:

a) diplomatik və konsulluq agentlikləri tərəfindən tərtib edilmiş sənədlər;

b) gömrük və kommərsiya əməliyyatları ilə birbaşa əlaqəli inzibati sənədlər.

Nəzərə alsaq ki, hüquqi şəxslər arasında yaranmış beynəlxalq mülki-hüquqi mübahisələrin həlli ilə bağlı məsələlər də “Beynəlxalq mülki proses” bölməsinə aiddir, onda beynəlxalq mülki proseslə bağlı beynəlxalq müqavilələrin sırasına 1992-ci ildə MDB dövlətləri arasında bağlanmış təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçir-

rilməsində yaranan mübahisələrin həlli qaydaları haqqında Saziş də aid etmək olar.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edən normalar bu sazişdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sazişə görə beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin müəyyən olunmasında yaşayış yeri prinsipi və ya iddianın verildiyi günədək cavabdehin yaşadığı yer prinsipi əsas götürülür.

1992-ci il MDB Sazişinə görə beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti tərəflərin razılığı ilə də müəyyən oluna bilər.

Bu zaman aşağıdakı iddialar istisna təşkil edir:

- 1) daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ ilə bağlı iddialar;
- 2) dövlət və digər orqanların qəbul etdikləri qərarların etibarsız hesab edilməsi və bunun nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı iddialar.

Azərbaycan Respublikası ilə bir çox dövlətlər arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələrdə də məhkəmə tapşırıqlarının icrası ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu sırada Türkiyə, İran, Bolqarıstan, Gürcüstan və s. dövlətlərlə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilələri göstərmək olar.

§ 5. Xarici məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası

Mübahisənin həlli ilə bağlı konkret hüquqi nəticə kimi qəbul edilmiş qərar çox zaman tərəflər üçün kifayət etmir. Məhkəmə baxışının əsas məqsədi ictimai münasibətlərin qaydaya salınması, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının real müdafiəsindən ibarətdir. Ona görə də məhkəməyə müraciət etmiş şəxs pozulmuş hüquqların bərpa olunmasına ümid edir və bunun üçün işə cavabdehin qərarında göstərilmiş hərəkətləri yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İddiyanın (və ya cavabdehin) onun hüquqlarını əks etdirən sənədi əldə etməsi o demək deyil ki, o bu hüquqları realizə edə biləcək.

Məhkəmə qərarlarının icrası bir çox çətinliklərlə üzləşir. Məsələn: cavabdehin ödəməyə vəsaitinin olmaması, cavabdehin yaşayış yerinin müəyyən olunmaması və s.

Xarici məhkəmə qərarlarının icrasını çətinləşdirən obyektiv səbəblərdən başqa bir sıra əlavə səbəblər də mövcuddur. Əsas problem ondan ibarətdir ki, bir dövlətin məhkəməsinin qərarı digər dövlətin ərazisində hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Məsələn, İran İslam Respublikası məhkəməsinin hər hansı bir mülki hüquqi mübahisə ilə bağlı qəbul etdiyi qərarın Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınması üçün Azərbaycan Respublikasının bu qərarı könnüllü olaraq tanınması vacibdir. Xarici məhkəmə qərarlarının icrasına razılıq hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə xarici məhkəmə qərarlarının icrası prosedurasından başqa müqavilə iştirakçısı olan dövlətin digər iştirakçı dövlətlərin məhkəmə qərarlarının onun ərazisində icrası ilə bağlı imperativ (məcburi) normalar da nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 458-ci maddəsi xarici məhkəmə qərarlarının icrası üçün hüquqi əsas verir. MPM-in 458-ci maddəsinə əsasən xarici məhkəmə qərarlarının icrası qaydaları beynəlxalq müqavilələr ilə müəyyən olunmalıdır. Xarici məhkəmə qərarının icraya yönəldilməsi üçün üç illik müddət nəzərdə tutulmuşdur və bu müddət qərarın qanuni qüvvəyə mindiyi gündən hesablanır.

MPM-in 458-ci maddəsinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətlər arasında hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilə yoxdursa xarici məhkəmə qərarlarının icrası mümkün deyil.

Bir sıra ölkələrdə xarici məhkəmə qərarları o halda tanınır ki, bu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş olsun. Bu vəziyyət İsveç, Norveç, Finlandiya, Niderland qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Bununla belə Niderland məhkəmə təcrübəsində məhkəmə qərarlarının tanınmasından geniş istifadə edilir və əslində formaca yeni məhkəmə qərarı çıxarılır.

Bəzi dövlətlər öz vətəndaşlarının müdafiəsi məqsədilə qanunvericiliklərində məhkəmə qərarlarının beynəlxalq tanınmasına münasibətdə üstünlüklər müəyyən edir (Fransa, Belçika, Lüksemburq).

Fransa qanunvericiliyinə uyğun olaraq fransız qarşı iddia Fransada qaldırıla bilər. Əgər fransalı bu üstünlükdən imtina etmirsə Fransada məhkəmə qərarının tanınması istisna edilir. Bir çox dövlətlər müqavilə olmadıqda “qarşılıqlı” prinsipə əsasən məhkəmə qərarlarının tanınmasını məqbul hal hesab edirlər.

Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə qərarlarının məcburi icrası və yurisdiksiyası haqqında 1968-ci il Brüssel Konvensiyasına əsasən iştirakçı dövlətlərin birində qəbul edilmiş məhkəmə qərarı xüsusi prosedurasız digər iştirakçı dövlətin ərazisində tanınır. Konvensiya üzv olmayan dövlətlərə münasibətdə üzv dövləti tərəfindən məhkəmə qərarlarının tanınmasını istisna edir. Aşağıdakı hallarda məhkəmə qərarlarının tanınması ümumiyyətlə, istisna edilir:

1) tanınma dövlətin ictimai qaydalarına zidd olduqda;

2) qərar cavabdehin iştirakı olmadan çıxarıldıqda və ya cavabdehə məhkəmə baxışının vaxtı və yeri barədə müvafiq qaydada məlumat verilmədən çıxarıldıqda;

3) qərar eyni tərəflər arasında eyni predmetli iş üzrə üçüncü dövlətin məhkəməsində çıxarılmış qərarla ziddiyyət təşkil etdikdə.

Fəsil 18. Beynəlxalq kommertiya arbitrajı

§ 1. Beynəlxalq kommertiya arbitrajının anlayışı və hüquqi təbiəti

Beynəlxalq kommertiya arbitrajı xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrə baxılması vasitəsidir. Beynəlxalq kommertiya Arbitrajına ayrıca məhkəmə orqanı və ya mübahisələrin həlli üzrə təşkilat qismində baxmaq olmaz, bu bir sistemdir. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra mövqelər mövcuddur. Bir sıra alimlər beynəlxalq kommertiya arbitrajını münisflər məhkəməsi kimi müəyən edir, digərləri əksinə buna bir proses kimi baxırlar (kommertiya mübahisələrinin müəyən formada araşdırılmasının qeyri-dövlət proseduru).¹

Beynəlxalq ticarət hüququ üzrə BMT komissiyası (YUNSIİTRAL) 1985-ci ildə beynəlxalq ticarət arbitrajı haqqında nümunəvi qanun qəbul etmiş, sonradan həmin akt BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyənilərək dövlətlərin öz qanunvericiliyində istifadə üçün tövsiyə edilmişdir. Bir sıra dövlətlər bu nümunəvi qanun əsasında müvafiq qanunlar qəbul ediblər (Avstriya, Bolqarıstan, Almaniya, Macarıstan, Misir, İran, Litva, Ukrayna və s.).

Nümunəvi qanunun müddəalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Qanunu qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Qanununa əsasən arbitraj aşağıdakı hallarda beynəlxalq sayılır:

1) arbitraj sazişi bağlananda onun tərəfləri ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşirlərsə;

¹ Daha ətraflı bax: Лебедев С.Н. Международный коммерческий арбитраж: компетенция арбитров и соглашение сторон. М., 1988; Богуславский М.М. Международный коммерческий арбитраж. М., 1993; Комаров В.В. Международный коммерческий арбитраж. Харьков, 1995; Дмитриева Г.К. Международный коммерческий арбитраж. М., 1997; Beynəlxalq arbitraj (Qanunvericilik və şərhlər), Bakı, 2004

2) tərəflər öz müəssisələrinin olduğu dövlətin hüdudlarından kənarında yerləşirsə;

3) ticarət münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin əsas hissəsinin icra edilməli olduğu hər hansı yer və yaxud mübahisə predmetinin sıx əlaqəli olduğu yer tərəflərin öz müəssisələri olduğu dövlətin hüdudlarından kənarında yerləşirsə;

4) tərəflər razılığa gəlmişlər ki, arbitraj sazişinin predmeti birdən çox dövlət ilə əlaqəlidir.

Beləliklə, beynəlxalq kommersiya arbitrajı beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sferasında əmələ gələn xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrə baxılmasının qeyri-dövlət proseduru, arbitr orqanlarının təşkili, arbitrlərin seçilməsi prosedurasını, qeyri-dövlət arbitraj qərarlarının tanınması və icrasının xüsusi qaydalarını özündə əks etdirən sistemdir.

Beynəlxalq kommersiya arbitrajı bir sıra əlamətlərə malikdir:

a) mülki hüquq münasibətlərində xarici elementin mövcudluğu;

b) mübahisələrə baxan orqanın qeyri-dövlət xarakterə malik olması;

c) tərəflərin arbitraj sazişinin olması.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq kommersiya arbitrajının hüquqi təbiəti ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bununla bağlı müqavilə, prosessual, qarışıq nəzəriyyələri qeyd etmək olar.

Müqavilə nəzəriyyəsinin tərəfdarları arbitraj sazişinə mülki-hüquqi müqavilə kimi baxırlar, onların fikrincə, mübahisənin arbitraj məhkəməsinə verilməsi haqqında saziş mülki-hüquqi öhdəliklər müəyyən edir. Tərəflər bu sazişdə arbitrajın növünü (ad hok və ya arbitraj institutu), mübahisənin hansı arbitraj məhkəməsinə aidiyyətini, arbitrlərin seçilməsini, baxılma vaxtını və yerini, tətbiq olunacaq hüquq normalarını və s. razılaşıra bilərlər¹ və bu proses iki mərhələdən ibarətdir:

¹ Vidadi Mirkamal. Arbitrajın hüquqi təbiəti və beynəlxalq arbitraj institutları // Beynəlxalq arbitraj (Qanunvericilik və şərhlər), Bakı, 2004. səh. 21

1) müqavilənin bağlanması (mübahisənin baxılmasına səlahiyyətli orqanın seçilməsi haqqında tərəflərin sazişi);

2) müqavilənin icrası (arbitraj qərarının çıxarılması).

Elmi ədəbiyyatda hətta müqavilə nəzəriyyəsi çərçivəsində də müxtəlif yanaşmalar fərqləndirilir.

Prosessual nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, beynəlxalq kommersiya arbitrajı prosessual təbiətə malikdir. Bu nəzəriyyəyə görə, arbitraj məhkəməsi dövlət ədalət mühakiməsinin bir formasıdır və arbitraj araşdırmasının bütün üsürləri və mərhələləri, mübahisələrin arbitraja verilməsi ilə bağlı arbitraj sazişi də daxil olmaqla, prosessual hüququn predmetidir, arbitraj araşdırması nəticəsində çıxarılan qətnamə isə dövlət məhkəmələrinin qətnamələri ilə eynidir.¹ Müqavilə nəzəriyyəsindən fərqli olaraq prosessual nəzəriyyənin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, beynəlxalq kommersiya arbitrajında bütün məsələlərə mübahisələrin baxıldığı dövlətin mülki prosessual qanunvericiliyi tətbiq edilməklə baxılır.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, həm müqavilə, həm də prosessual nəzəriyyənin natamamlığı keçən əsrin 50-ci illərində bu istiqamətdə yeni bir nəzəriyyənin - “qarışıq” nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.²

Qarışıq nəzəriyyəyə əsasən isə beynəlxalq kommersiya arbitrajında həm maddi hüquq, həm də prosessual hüquq iştirak edir. Arbitraj sazişinin bağlanmasında tərəflərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, bu sazişin formasının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlər maddi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Arbitraj qərarlarının qəbulu və icrası məsələləri isə prosessual məsələ hesab edilir.

Müxtəlif nəzəriyyələrin mövcudluğu beynəlxalq kommersiya arbitrajının hüquqi təbiətinin mürəkkəb olduğunu təsdiq edir. Hər bir dövlətin qanunvericiliyi özünün qaydalarını müəyyən edir. Mə-

¹ Yenə orada, səh. 22

² Vafəddin İbayev. Beynəlxalq mülki proses. Bakı, 2005, səh. 286-287

sələ, bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi (Norveç, RF) arbitraj qərarından şikayət verməni nəzərdə tutmur. Qəti arbitraj qərarının çıxarılması ilə arbitraj icraatına xitam verilir.

“Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən (maddə 32) şikayət vermə məsələlərini tərəflər həll edir. Əgər tərəflər qərardan şikayət vermək istəsələr bu barədə arbitraj sazişində qeyd etməlidirlər.

§ 2 Arbitraj sazişinin anlayışı, məzmunu və forması

Arbitraj sazişi - müqavilə xarakteri və ya başqa xarakter daşıyıb-daşımamasından asılı olmayaraq, hər hansı bir konkret hüquq münasibəti ilə əlaqədar tərəflər arasında yarana biləcək mübahisələrin hamısını və ya müəyyən mübahisələrin arbitrajə verilməsi barəsində tərəflərin razılığıdır.

Mübahisənin Beynəlxalq Kommersiya Arbitrajına verilməsi haqqında saziş həm beynəlxalq kontraktə ayrıca norma kimi nəzərdə tutula bilər, həm də ayrıca müqavilə qismində ona əlavə edilə bilər.

Bu baxımdan beynəlxalq arbitraj sazişinin iki növü mövcuddur: **1) arbitraj qeyd-şərti** - beynəlxalq kontraktə müəyyən edilmiş norma; **2) münsif qeydi** - tərəflərin mübahisəsinin arbitrajə verilməsi barədə beynəlxalq kontraktədən ayrı saziş.

Bu təsnifat “Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunun 7-ci maddəsinə əsasən arbitraj sazişi müqavilədə arbitraj qeyd-şərti kimi və yaxud ayrıca saziş kimi bağlana bilər.

Tərəflərin sazişi bir halda mübahisə yaranmamışdan əvvəl (kontraktın bağlanması zamanı), digər halda isə mübahisənin yaranmasından sonra mümkündür. Ona görə də hüquq ədəbiyyatında bəzən arbitraj sazişinin üç növünə rast gəlmək olar:

- 1) kontraktə öz əksini tapmış arbitraj qeyd-şərti;

2) kontraktdan ayrı bağlanan saziş;

3) mübahisə yaranandan sonra bağlanmış arbitraj sazişinin xüsusi növü - münsif qeydi.

Arbitraj sazişi yazılı formada bağlanır və bu hal arbitraj sazişi üçün mütləqdir. Qanuna uyğun olaraq saziş o halda yazılı şəkildə bağlanmış hesab olunur ki, o, tərəflərin imzaladıqları sənəddə əks etdirilmiş və ya məktub mübadiləsi vasitəsi ilə razılaşdırılmış və yaxud belə sazişin təsdiq olunmasını təmin edən teleqraf, elektron və başqa vasitələrdən istifadə olunmaqla bağlanmış və digər tərəf buna etiraz etməmişdir. Arbitraj qeyd-şərtinə müqavilədə istinad edilməsi arbitraj sazişi hesab olunur, bu şərtlə ki, müqavilə yazılı şəkildə bağlanmışdır və bu istinad həmin qeyd-şərti müqavilənin bir hissəsinə çevirir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində arbitraj sazişinin məzmununa daxil edilən mütləq məsələlərin siyahısı öz əksini tapmamışdır. Bir qayda olaraq, arbitraj sazişinin məzmununa mübahisəyə baxan orqan, arbitrlərin seçilməsi qaydası və prosedurası, arbitrlərin sayı, etiraz üçün əsaslar, etiraz prosedurları, arbitraj məhkəməsinin səlahiyyəti və s. daxil edilir.

Beynəlxalq kommersiya arbitrajı mübahisələrə tərəflərin sazişi əsasında baxır. Tərəflər aşağıdakı mübahisələri arbitraja verə bilər:

1) xarici ticarət və digər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar və digər mülki hüquqi münasibətlərdən əmələ gələn mübahisələr;

2) xarici investisiyalı müəssisələrin, beynəlxalq birliklərin və təşkilatların öz aralarındakı mübahisələr.

Beynəlxalq kommersiya arbitraj məhkəməsinin yurisdiksiyası beynəlxalq müqavilələrlə də müəyyən edilə bilər. Bu müqaviləyə misal olaraq 1972-ci ildə qəbul edilmiş "İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq münasibətlərdən yaranan mülki hüquqi mübahisələrin arbitraj yolu ilə həll edilməsi haqqında" konvensiyayı göstərmək olar.

Arbitraj ayrıca işə baxılmasına görə bir hal üçün (ad hok) təşkil edilə bilər və ya daimi arbitraj qismində ola bilər. Beynəlxalq

kommersiya arbitraj məhkəməsinə həll edilməsi üçün verilmiş mübahisənin əmələ gəlmiş mülki-hüquqi münasibətlər özündə əmtəələrin alqı-satqısı, işlərin yerinə yetirilməsi, əmtəələrin və xidmətlərin mübadiləsi, yüklərin və sərnişinlərin daşınması, elmi-texniki mübadilə, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin mübadiləsi, lisenziya əməliyyatları, investisiya, sığorta, birgə sahibkarlıq və s. üzrə münasibətləri birləşdirir.

Arbitraj sazişi **avtonom** xarakterə malikdir. Bu onda ifadəsini tapan müddəaların hüquqi müstəqilliyi ilə bağlıdır. Kontraktın etibarsızlığı arbitraj sazişinin etibarsızlığına səbəb olmur. Əgər müqavilənin (kontraktın) etibarsızlığı məsələsi ortaya çıxarsa, buna dair məhkəmə qərarı olmalıdır. Bu iddiaya baxılması üçün hakimlərin (arbitrlərin) seçilməsi arbitraj sazişi ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq arbitraj məhkəməsində mübahisəyə baxılması üçün əhəmiyyətli maneə arbitraj sazişinin etibarsızlığıdır. Arbitraj sazişinin etibarsız hesab edilməsi üçün hüquqi əsas ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq sisteminə müxtəlifdir. Məsələn, belçika qanunvericiliyinə görə arbitraj sazişinin etibarsızlığı üçün əsas arbitrlərin təyin edilməsində tərəflərdən birinin üstünlüyüdür (bir tərəf iki arbitr, digər tərəf isə bir arbitr təyin edir).

§ 3 Arbitrlərin təyin edilməsi və arbitraj məhkəməsinin səlahiyyəti

“Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda arbitrlərin təyini, arbitrə etiraz üçün əsaslar, etiraz proseduru, yeni arbitrin təyin edilməsi məsələlərinə dair müddəalar mövcuddur. Bu qanun yalnız arbitrajın yeri Azərbaycan Respublikasında olduğu halda tətbiq edilir.

Tərəflər arasında digər razılıq olmadığı təqdirdə hər bir fiziki şəxs vətəndaşlığından asılı olmayaraq arbitr qismində təyin olunmaq hüququna malikdir.

Tərəflər öz mülahizələrinə əsasən arbitr və ya arbitrlərin təyin edilməsi prosedurunun razılığa əsasında müəyyən edə bilər. Razılıq olmadıqda arbitrajda üç arbitr olacağı halda hər bir tərəf bir arbitr təyin edir, təyin edilmiş iki arbitr isə üçüncü arbitri təyin edir. Digər tərəfdən bu barədə müraciət almış tərəf 30 gün müddətində arbitr təyin etməzsə və yaxud tərəflərin təyin etdiyi iki arbitr təyin edildikləri 30 gün müddətində üçüncü arbitrin seçilməsi haqqında razılığa gələ bilməmişlərsə, tərəflərdən hər hansı birinin müraciəti ilə arbitr Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi tərəfindən təyin edilir.

Bu qayda tək başına arbitr ilə olan arbitraja arbitr təyin edilməsində tərəflər razılığa gələ bilmədiyi halda da tətbiq edilir.

Arbitrlərə etiraz proseduru haqqında tərəflər razılığa gələ bilər. Arbitrə etiraz o halda verilə bilər ki, onun qərəzsizliyi və müstəqilliyi barədə əsaslı şübhələr vardır və yaxud o, tərəflərin sazişində şrtləşdirilmiş ixtisasa malik deyildir.

Hər hansı bir şəxsə onun arbitr təyin edilməsi ilə bağlı müraciət edilərsə, həmin şəxs özünün qərəzsizliyi və müstəqilliyi barədə əsaslı şübhələr doğura bilən hallar haqqında məlumat verməlidir. Arbitr öz funksiyalarını yerinə yetirmək iqtidarında deyilsə və yaxud digər səbəblərdən əsassız olaraq uzun müddət fəaliyyət göstərməzsə və özü vəzifəsindən imtina edərsə və yaxud tərəflər arasında bu barədə razılıq əldə edildikdə onun mandatına xitam verilir.

§ 4 Beynəlxalq kommersiya arbitraji məsələləri üzrə beynəlxalq konvensiyalar

Beynəlxalq kommersiya arbitraji sahəsinə aid bir sıra beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir¹.

¹ Daha ətraflı bax: Vafəddin İbəyev. Beynəlxalq mülki proses. Bakı, 2005, səh. 299-313

Bu konvensiyaların sırasında BMT-nin ticarət arbitrajı üzrə konfransında imzalanmış, Azərbaycan Respublikasının da tərəfdar çıxdığı "Xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icraya göndərilməsi haqqında" 1958-ci il Nyu-York konvensiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir (Konvensiya 7 iyun 1959-cu il qüvvəyə minmişdir. İştirakçı dövlətlərin sayı 150-dən çoxdur).

Nyu-York konvensiyasına uyğun olaraq iştirakçı dövlətlər arbitraj qərarlarını (yalnız beynəlxalq kommersiya arbitrajının qərarlarından söhbət gedə bilər) tanımaq və icra etmək öhdəliyinə götürürlər. Bu norma həm iştirakçı dövlətlərdə, həm də konvensiyada iştirak etməyən dövlətlərdə qəbul edilən qərarlara aid edilir.

Bununla bərabər hər bir dövlət qeyd-şərt etməklə yalnız Konvensiyada iştirak edən dövlətlərdə qəbul edilən qərarlara bu öhdəliyi şamil edə bilər.

Konvensiyaya uyğun olaraq "arbitraj qərarları" termini hər bir konkret iş üzrə təyin edilmiş arbitrlərin arbitraj qərarlarından əlavə, həmçinin tərəflərin müraciət etdiyi daimi arbitraj orqanlarının arbitraj qərarlarına da aid edilir. Xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icrası müvafiq dövlətin prosessual hüququna əsaslanır. Tanınma və icraya yönəltmə üçün tanınmanı və icranı tələb edən tərəf belə sorğu etdikdə aşağıdakıları təqdim etməlidir:

a) lazımi qaydada təsdiq edilmiş arbitraj qərarının əslini və yaxud həmin qərarın təsdiq edilmiş surətini;

b) arbitraj çəkişməsinin predmeti ola biləcək hər hansı bir konkret müqavilənin əslü, yaxud onun lazımi qaydada təsdiq edilmiş surəti.

Arbitraj qərarının, yaxud sazişin mətni bu qərarın tanınması və icra edilməsi tələb edilən ölkənin rəsmi dilində olmadığı halda, bu qərarın tanınmasını və icra edilməsini xahiş edən tərəf bu sənədlərin həmin dilə tərcüməsini təqdim etməlidir. Bu barədə norma Azərbaycan Respublikasının MPM-in 475-ci maddəsində də özünə yer tapmışdır: "...Əgər arbitraj məhkəməsinin qətnaməsi

və ya saziş xarici dildədirsə, tərəflər bu sənədlərin təsdiq edilmiş, Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etməlidirlər”.

Arbitraj qərarlarının tanınması və icrasından imtinanın konkret əsasları göstərilmişdir. Arbitraj qərarlarının tanınmasından və icra edilməsindən aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

a) tərəflər tətbiq olunan qanunvericiliyə əsasən hər hansı bir şəkildə fəaliyyət qabiliyyətsizdirlər və həmin saziş tərəflərin istinad etdiyi qanunvericiliyə əsasən qeyri-qanunidir;

b) əleyhinə qərar çıxarılan tərəf arbitrin təyin olunması və ya araşdırma barədə qanunauyğun qaydada xəbərdar edilməmiş və ya digər səbəblərdən öz izahatlarını təqdim edə bilməmişdir;

c) qərar arbitraj sazişi və ya arbitraj qeyd şərtlərində nəzərdə tutulmamış və ya həmin şərtlərə uyğun deyildir;

ç) qərar arbitraj sazişi və ya müqavilədəki arbitraj qeyd şərtlərindən kənara çıxan məsələlər üzrə müddəaları özündə əks etdirir;

d) arbitraj orqanının tərkibi və ya arbitraj prosesi tərəflərin sazişinə uyğun olmamışdır və ya belə saziş olmadığı halda arbitrajın keçirildiyi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olmamışdır;

e) qərar hələ qəti qüvvəyə minməmişdir və ya səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının göstərişinə əsasən qərarın icrası dayandırılmışdır;

ə) mübahisənin obyektini qərarın tanınması və icrası tələb edilən ölkənin qanunvericiliyinə əsasən arbitraj araşdırmasının predmeti ola bilməz və bu qərarın tanınması və icra edilməsi həmin ölkənin ictimai qaydalarına ziddir;

f) səlahiyyətli hakimiyyət orqanı qarşısında arbitraj qərarlarının ləğv edilməsi və ya dayandırılması barədə vəsatət qaldırıldığı halda bu qərarın tanınması və ya icra edilməsi dayandırıla bilər.

Analoji norma Azərbaycan Respublikasının MPM-in 476-cı maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin normaya görə xarici dövlətin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin məcburi icra edilməsi və tanınmasından şəxsə aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

1) işdə iştirak edən şəxsin əleyhinə yönəldilən arbitraj məhkəməsi qətnaməsinin məcburi icrası və ya tanınması haqqında ərizəsinə baxan məhkəməyə o, aşağıdakı sübutları təqdim edərsə: a) arbitraj sazişində iştirak edən tərəflərdən biri bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan olmuş, yaxud bu sazişə əsasən tərəflərin tabe olduğu qanuna görə, sazişdə belə müddəa olmadıqda isə qətnamə çıxarılan ölkənin qanununa görə etibarsız hesab edilmişdir; b) əleyhinə qətnamə çıxarılmış tərəf arbitrin və ya arbitraj baxışının təyin edilməsi vaxtı haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilməmiş və ya başqa səbəblərdən öz izahatını təqdim edə bilməmişdir; c) qətnamə arbitraj sazişində nəzərdə tutulmayan və ya onun şərtlərinə uyğun gəlməyən mübahisə üzrə çıxarıldıqda, yaxud arbitraj sazişinin hədlərindən kənara çıxan məsələlər üzrə bəndlərə malik olduqda; lakin əgər arbitraj sazişi ilə əhatə olunan məsələlər üzrə bəndlər bu Saziş ilə əhatə olunmayan məsələlərdən ayrılırsa, onda arbitraj sazişi ilə əhatə olunan məsələlər üzrə bəndləri olan qətnamənin hissəsi tanına və icraya yönəldilə bilər; ç) münsiflər məhkəməsinin tərkibi və ya arbitraj qaydaları tərəflərin razılığına və ya bunların olmaması arbitrajın olduğu ölkənin qanununa uyğun gəlmirsə; e) qətnamə tərəflər üçün hələ məcburi deyildirsə və ya ləğv edilmişsə, yaxud qanunları əsasında çıxarıldığı ölkənin məhkəməsi tərəfindən ləğv edilmişsə və ya icrası dayandırılmışsa;

2) əgər arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icraya yönəldilməsi və tanınması barədə ərizəyə baxan məhkəmə müəyyən etsə ki, mübahisənin obyektini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən arbitraj baxışının predmeti ola bilməz, yaxud arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icraya yönəldilməsi və tanınması Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ya qanunvericiliyin əsas prinsiplərinə ziddirsə.

1958-ci il Nyu-York Konvensiyasının müddəaları iştirakçı dövlətlər arasında bağlanmış arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsi barədə ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlərə toxunmur.

1961-ci il “Xarici ticarət arbitrajı haqqında” Avropa Konvensiyası 10 maddədən ibarət olmaqla əsasən aşağıdakı müddəaları özündə əks etdirir:

- 1) tərəflərin arbitraj araşdırması aparmaq üçün prosedur qaydalarını müəyyən etmək hüququ;
- 2) xarici vətəndaşların arbitr qismində təyin edilmələri hüququ;
- 3) arbitrlərin hüquqlarını əks etdirən normalar;
- 4) arbitraj qərarlarının tanınmasından imtinanın əsasları, məsələn, mübahisə arbitraj araşdırmasının predmeti deyildir;
- 5) tətbiiq edilən hüquq haqqında müddəalar;
- 6) arbitraj qərarının etibarsız elan edilməsi ilə əlaqədar normalar;
- 7) arbitraj qərarlarının ləğvi və s.

1961-ci il Konvensiyasına xüsusi komitənin tərkibi və fəaliyyətini əks etdirən əlavə qəbul edilmişdir.

Xüsusi Komitənin əsas təyinatı arbitraj araşdırmasına və arbitraj orqanına yardım etməkdir. Bu o halda mümkündür ki, arbitraj sazişində arbitrajın daimi və müvəqqəti olması, arbitrlərin seçilməsi qaydaları, arbitraj araşdırması prosedurası barədə müddəalar əks olunmamışdır. İddiaçı bu məsələlər ilə əlaqədar Xüsusi Komitəyə müraciət edə bilər.

ƏLAVƏLƏR

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

I fəsil. Ümumi müddəalar

Maddə 1. Qanunun tətbiqi dairəsi və tətbiq edilməli hüququn müəyyən edilməsi

1.1. Bu qanun xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq normalarını müəyyən edir.

1.2. Xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq bu qanunla bərabər, həm də digər müvafiq qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq adətlər, habelə tərəflərin razılığı əsasında müəyyən edilir.

1.3. Tətbiq ediləcək hüququ müəyyən etmək barədə tərəflərin razılığı aydın ifadə olunmalı və ya bütövlükdə götürülməklə müqavilənin şərtlərindən və işin hallarından bilavasitə irəli gəlməlidir.

1.4. Xarici ölkələrin hüquq normalarının tətbiqi onların yalnız ümum-hüquq xarakteri əsas götürülməklə məhdudlaşdırıla bilməz.

1.5. Bu qanunun məhkəmə tərəfindən tətbiq olunmalı hüququn müəyyən edilməsi barədə müddəalarını belə səlahiyyətləri daşıyan digər orqanlar da tətbiq etməlidirlər.

Maddə 2. Xarici hüququn məzmununun müəyyən olunması

2.1. Xarici hüququn tətbiqi zamanı məhkəmə bu hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur.

2.2. Bu qanunun 2.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hərəkətlər nəticə vermədikdə və ya həddən çox xərc tələb etdikdə və proses iştirakçısı olan tərəflərdən heç biri öz tələb və etirazlarını əsas-

landırmaq üçün istinad etdikləri hüquqi normaları təsdiqləyən sənədlər təqdim edə bilmədikdə məhkəmə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini tətbiq edir.

Maddə 3. Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad

3.1. Bu qanunun müddəalarına uyğun olaraq xarici hüquqa hər hansı istinad bu maddədə nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə, müvafiq xarici ölkənin maddi hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur.

3.2. Bu qanunun 9-cu və 10-cu maddələrində nəzərdə tutulan münasibətlər, habelə ailə-vərəsəlik hüquq münasibətləri tənzimlənməyən xarici hüququn tətbiqi zamanı Azərbaycan Respublikası hüququna geriyə istinad və ya üçüncü ölkənin hüququna istinad qəbul olunur.

Maddə 4. Xarici hüququn tətbiqinə məhdudiyət

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olan xarici hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir.

Maddə 5. İmperativ normaların tətbiqi

5.1. Bu qanuna görə tətbiq olunmalı hüquqdan asılı olmayaraq müvafiq münasibətləri tənzimləyən Azərbaycan Respublikası hüququnun imperativ normaları tətbiq edilir.

5.2. Bir ölkənin hüququ tətbiq edilərkən bu ölkənin hüququna görə işin halları (mahiyəti) ilə sıx bağlılığı olan digər ölkənin imperativ normalarına, müqavilədə əsas götürülən hüquqa istinad etmədən onların tətbiqinin mümkün olduğu dərəcədə üstünlük verilə bilər. Belə normalara üstünlük verilməsi barədə qərar qəbul edilərkən onların təyinatı və xarakteri, habelə tətbiqinin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

Maddə 6. Bir neçə hüquq sistemi olan dövlətin hüququnun tətbiqi

Bir neçə hüquq sisteminin qüvvədə olduğu dövlətin hüququnun tətbiq ediləcəyi hallarda, bu dövlətin hüququ həmin hüquq sistemlərindən hansının tətbiq olunacağını müəyyən edir. Belə tətbiq qaydası müəyyən olunmadıqda, işin halları ilə daha sıx bağlı olan hüquq sistemi tətbiq edilməlidir.

Maddə 7. Retorsiyalar (xüsusi məhdudiyyətlər)

Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə retorsiyalar tətbiq edən dövlətlərin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyyətlər müəyyən edə bilər.

Maddə 8. Qanunu üstələmənin qeyri-qanuniliyi

Tərəflərin bu qanunun tətbiq olunmalı hüquq haqqında müəyyən etdiyi qaydaları üstələyərək müvafiq münasibəti digər hüquqa tabe etməyə yönələn razılaşma və digər hərəkətləri qeyri-qanuni hesab olunur. Belə hallarda tətbiqi bu qanunla müəyyən olunan müvafiq ölkənin hüququ tətbiq edilir.

II fəsil. Şəxslər

Maddə 9. Fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun

9.1. Vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun hesab edilir. İki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün isə həmin vətəndaşın daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun sayılır.

9.2. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin daimi yaşadığı ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab edilir.

9.3. Qaçqının sığınacaq aldığı ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab edilir.

Maddə 10. Fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

10.1. Fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun istinad etdiyi qanunla müəyyən olunur.

10.2. Əqdlər və vurulmuş ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər barəsində fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti əqdin bağlandığı və ya vurulmuş ziyanla bağlı öhdəliyin yarandığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir.

10.3. Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi və ya fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna əsasən həyata keçirilir.

Maddə 11. Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi

Fiziki şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya onun ölmüş elan edilməsi həmin işə baxan məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin hüququna tabedir.

Maddə 12. Hüquqi şəxsin istinad etdiyi qanun

Hüquqi şəxsin təsis edildiyi ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab olunur.

Maddə 13. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti

13.1. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti onun istinad etdiyi qanunla müəyyən olunur. Bu qayda hüquqi şəxsin nümayəndəliyinə və filialına da şamil edilir.

13.2. Xarici hüquqi şəxs onun orqanının (filialının) və ya nümayəndəsinin əqd bağladığı ölkənin hüququna uyğun olaraq qadağan edilən həmin əqdi bağladığına görə səlahiyyətinin məhdudlaşdırılmasına etiraz edə bilməz.

Maddə 14. Şəxsin adı

14.1. Fiziki şəxsin adı, ondan istifadə və onun müdafiəsi fiziki şəxsin istinad etdiyi qanunla müəyyən olunur.

14.2. Hüquqi şəxsin, onun filial və nümayəndəliyinin adı, ondan istifadə və onun müdafiəsi hüquqi şəxsin istinad etdiyi qanunla müəyyən olunur.

Maddə 15. Milli rejim

Xarici hüquqi şəxslər, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə bərabər müvafiq olaraq mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Qarşılıqlı olaraq cavab tədbiri kimi bu qaydadan istisnalar müəyyən edilə bilər.

Maddə 16. Dövlətin xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərdə iştirakı

16.1. Qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda dövlətin iştirak etdiyi xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərə bu qanunun müddəaları tətbiq edilir.

16.2. Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərə, əgər bu onun öz suveren funksiyalarını yerinə yetirməklə əlaqədar deyilsə, bu qanunun müddəaları tətbiq edilir.

16.3. Dövlət tərəfindən bağlanan hüquqi əqdlərin xarakteri onun hüquqi təbiəti və səbəblərinə əsasən müəyyən edilir.

III fəsil. Əqdlər

Maddə 17. Əqdlərin forması

17.1. Əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir. Lakin Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə riayət olunduğu halda xaricdə bağlanan əqd xarici hüququn tələb etdiyi formanın pozulmasına görə etibarsız hesab edilə bilməz.

17.2. Ayrı-ayrı ölkələrdə olan tərəflər arasında bağlanan əqdin forması həmin ölkələrdən birinin hüququna uyğundursa, etibarlı sayılır.

17.3. Predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə hüququ olan əqdin forması həmin torpağın yerləşdiyi ölkənin imperativ hüquq normaları ilə müəyyən edilir, bu şərtlə ki, həmin ölkənin hüququna görə, əqdin bağlandığı yerdən və bu əqdin tabe olduğu hüquqdan asılı olmayaraq bu normalar tətbiq olunmalıdır.

Maddə 18. Etibarnamə

Etibarnamənin forması və qüvvədə olması müddəti onun verildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Lakin etibarnamənin formasına riayət edilməməsi nəticəsində o, etibarsız sayıla bilməz, bu şərtlə ki, onun forması Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğun olsun.

Maddə 19. İddia müddəti

19.1. Müvafiq münasibətin tənzimlənməsi üçün hansı ölkənin hüququ tətbiq olunursa, iddia müddəti də həmin ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir.

19.2. Müvafiq münasibətin iştirakçılarından heç olmasa biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və ya hüquqi şəxsdirsə, onda iddia müddətinin aid edilmədiyi tələblər Azərbaycan Respublikasının hüququ ilə müəyyən olunur.

IV fəsil. Əşya hüququ

Maddə 20. Əşya hüququna tətbiq olunan xarici hüquq haqqında ümumi müddəalar

20.1. Daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur.

20.2. Əmlakın daşınar və ya daşınmaz olması, habelə əmlakın digər hüquqi kvalifikasiyası əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur.

Maddə 21. Əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı

Əmlak üzərində əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı üçün əsas olan hərəkət və ya digər hallar baş verdiyi zaman həmin əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir.

Maddə 22. Nəqliyyat vasitələrinə və yolda olan daşınar əmlaka əşya hüquqları

22.1. Nəqliyyat vasitələrinə əşya hüquqları onların qeydiyyatdan keçdikləri ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur.

22.2. Yolda olan daşınar əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları, tərəflərin razılığı ilə başqa hal müəyyən edilməyibsə, əmlakın göndərildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur.

Maddə 23. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına, onların müdafiəsinə bu hüquqların həyata keçirildiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir.

V fəsil. Müqavilə öhdəlikləri

Maddə 24. Müqavilə iştirakçılarının razılığı ilə hüququn seçilməsi

24.1. Müqavilə ilə bağlı tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, müqavilənin təfsiri, icrası, icra edilməməsi, xitamı, lazımı qaydada icra edilməməsinin və etibarsızlığının nəticələri, habelə müqavilə ilə əlaqədar tələbin güzəşti və borcun köçürülməsi tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənir.

24.2. Müqavilə tərəfləri həm bütövlükdə müqavilə üçün, həm də onun ayrı-ayrı hissələri üçün tətbiq olunmalı hüququ seçə bilərlər.

24.3. Tərəflər tətbiq olunmalı hüququ istənilən vaxtda, o cümlədən müqavilənin imzalandığı vaxt və ya ondan sonra seçə bilərlər. Tərəflər həm də istənilən vaxt müqavilə ilə əlaqədar tətbiq olunan hüququn dəyişilməsi barədə razılığa gələ bilərlər.

24.4. Müqavilə ilə bağlı ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi etibarsızdır.

Maddə 25. Tərəflərin razılığının olmadığı halda müqaviləyə tətbiq olunan hüququn seçilməsi

25.1. Müqavilə tərəfləri arasında həmin müqaviləyə tətbiq edilməli hüquq barədə razılıq olmadığı halda, müqaviləyə aşağıda göstərilən tərəflərin təsis olunduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir:

25.1.1. alqı-satqı müqaviləsində – satıcının;

25.1.2. bağışlama müqaviləsində – hədiyyə edən;

25.1.3. əmlak kirayəsi müqaviləsində – kirayə verənin və ya kirayəçinin;

25.1.4. əvəzsiz istifadə müqaviləsində – əvəzsiz istifadəyə verən şəxsin;

- 25.1.5. borc müqaviləsində – borc verənin;
- 25.1.6. podrat müqaviləsində – podratçının;
- 25.1.7. tapşırıq müqaviləsində – vəkaləti alanın;
- 25.1.8. komissiya müqaviləsində – komissiyonçunun;
- 25.1.9. saxlama müqaviləsində – saxlayıcının;
- 25.1.10. daşıma müqaviləsində – daşıyıcının;
- 25.1.11. sığorta müqaviləsində – sığortaçının;
- 25.1.12. girov müqaviləsində – girov qoyanın;
- 25.1.13. zaminlik müqaviləsində – zaminin;
- 25.1.14. qarantıya müqaviləsində – qarantın.

25.2. Müqavilə tərəfləri arasında, müqavilə ilə bağlı tətbiq olunmalı hüquq barədə razılaşma olmadıqda, bu qanunun 25.1-ci maddəsinin müddəalarından asılı olmayaraq:

25.2.1. daşınmaz əmlak barədə müqaviləyə – əmlakın olduğu ölkənin hüququ;

25.2.2. birgə fəaliyyət barədə və tikinti podrat müqavilələrinə belə fəaliyyətin həyata keçirildiyi və ya müqavilə ilə nəzərdə tutulan nəticələrin yarandığı ölkənin hüququ;

25.2.3. auksionda, müsabiqədə və ya birjada bağlanan müqavilələrə – auksionun, müsabiqənin keçirildiyi və ya birjanın yerləşdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir.

25.3. Bu qanunun 25.1-ci və 25.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmayan müqavilələrə, tərəflər arasında tətbiq edilməli hüquq barədə razılaşma olmadığı halda, belə müqavilənin daha sıx bağlı olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir.

25.4. Müqavilənin icra üsullarına və prosedurlarına, habelə onun lazımı qaydada icra edilməməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlərə münasibətdə tətbiq olunan hüquqdan əlavə icranın keçirildiyi ölkənin hüququ da nəzərə alınmalıdır.

VI fəsil. Müqavilədən kənar öhdəliklər

Maddə 26. Zıyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklərə tətbiq edilən hüquq

26.1. Zıyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri zıyanı ödəmək haqqında tələbin irəli sürülməsi üçün əsas olan hərəkətin və ya digər vəziyyətin baş verdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir.

26.2. Xaricdə vurulan zıyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri tərəflər eyni dövlətin vətəndaşları və ya hüquqi şəxsləridirsə, həmin dövlətin hüququ ilə müəyyən edilir.

Maddə 27. İstehlakçıya dəyən ziyana görə məsuliyyət

27.0. Malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən zıyanın ödənilməsi haqqında tələbə istehlakçının seçimi əsasında:

27.0.1. istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ;

27.0.2. istehsalçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ;

27.0.3. istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərildiyi ölkənin hüququ tətbiq olunur.

Maddə 28. Əsassız varlanma

28.1. Əsassız varlanma nəticəsində yaranmış öhdəliklərə belə varlanmanın baş verdiyi dövlətin hüququ tətbiq olunur.

28.2. Özgənin əmlakına edilən qəsd nəticəsində yaranan əsassız varlanmaya qarşı iddiaya qəsdin baş verdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir. Əsassız varlanma anlayışı Azərbaycan Respublikasının hüququ ilə müəyyən edilir.

VII fəsil. Vərəsəlik hüququ

Maddə 29. Vərəsəlik münasibətləri

29.1. Vərəsəlik üzrə münasibətlər miras qoyanın öz vəsiyyətnaməsində vətəndaşı olduğu ölkənin hüququnu seçdiyi hallar istisna olmaqla, onun son daimi yaşadığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir.

29.2. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə əlaqədar vərəsəlik münasibətlərində onların axırıncı daimi yaşadığı ölkənin hüququ tətbiq edilir. Bunu müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda Azərbaycan Respublikasının hüququ tətbiq edilir.

Maddə 30. Vəsiyyətnamənin forması

30.1. Bu qanunun 17-ci maddəsinin fəaliyyət dairəsindən kənar çıxaraq, forma nöqtəyi-nəzərindən vəsiyyətnamə:

30.1.1. vəsiyyətnamənin tərtib olunduğu;

30.1.2. miras qoyanın vəsiyyət elədiyi anda və ya vəfat etdiyi anda yaşadığı və ya olduğu;

30.1.3. haqqında vəsiyyətnamə olan daşınmaz əmlakın olduğu ölkələrdən birinin hüququnun tələblərinə cavab verdikdə etibarlı sayılır.

30.2. Miras qoyanın vəsiyyət etmək qabiliyyəti, vətəndaşlığı, digər şəxsi keyfiyyətləri və ya şəxsi keyfiyyətləri haqqında tələb ediləcəyi mümkün olan göstərişlər forma üçün zəruri hesab edilir.

*Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 6 iyun 2000-ci il,
№ 889-IQ*

TİCARƏT GƏMİÇİLİYİ MƏCƏLLƏSİ

(ixtisarla)

XXVI fəsil

Tətbiq edilən hüquq

Maddə 324. Tətbiq edilən hüququn müəyyənləşdirilməsi

324.1. Xarici vətəndaşların və ya xarici hüquqi şəxslərin iştirakı ilə, o cümlədən mülki hüquq obyektini Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında olduqda, ticarət gəmiçiliyindən yaranan münasibətlərə tətbiq edilən qanun Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə, bu Məcəlləyə, digər qanunlara və Azərbaycan Respublikasının tanıdığı ticarət gəmiçiliyi adətlərinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir.

324.2. Bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş müqavilənin tərəfləri müqavilə bağlayarkən və ya sonradan razılaşma əsasında həmin müqavilə üzrə onların hüquq və vəzifələrinə tətbiq edilən qanunu seçə bilərlər. Belə razılaşma olmadıqda, bu Məcəllənin qaydaları tətbiq edilir; belə razılaşmanın mövcudluğu sərnişinin həyatına və ya sağlamlığına zərər vurulmasına, yükün və baqajın itirilməsinə və ya zədələnməsinə, yaxud onların gecikdirilmə ilə çatdırılmasına görə bu Məcəlləyə müvafiq olaraq məsuliyyətinin aradan qaldırılmasına və ya azaldılmasına səbəb olmur.

Maddə 325. Gəmiyə mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları

325.1. Gəmiyə mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları, habelə belə hüquqların əldə edilməsi, verilməsi və ya itirilməsi gəminin bayrağı altında üzdüyü dövlətinin qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

325.2. Digər dövlətin bayrağı altında müvəqqəti üzmək hüququ verilmiş gəmiyə olan əşya hüquqlarına gəminin bilavasitə bayrağın dəyişdirilməsindən əvvəl qeydə alındığı dövlətin qanunu tətbiq edilir.

325.3. Əgər gəminin inşa edilməsi haqqında müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, inşa edilməkdə olan gəmiyə hüquqlar gəminin inşa üçün qəbul edildiyi və ya inşa edildiyi dövlətin qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

Maddə 326. Gəmi heyəti üzvlərinin hüquqi vəziyyəti

326.1. Gəmi heyəti üzvlərinin hüquqi vəziyyəti və gəminin istismarı ilə bağlı olan gəmi heyəti üzvlərinin arasında yaranan münasibətlər gəminin bayrağı altında üzdüyü dövlətinin qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

326.2. Gəmi sahibinin və xarici vətəndaş olan gəmi heyəti üzvlərinin münasibətlərini tənzimləyən müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmadıqda, gəmi sahibi və gəmi heyəti üzvləri arasında olan münasibətlər gəminin bayrağı altında üzdüyü dövlətinin qanunu ilə tənzimlənir. Gəmi sahibi və gəmi heyəti üzvlərinin tətbiq edilən qanunun əmək müqaviləsini seçmələri gəmi heyəti üzvlərinin əmək şəraitinin pisləşməsinə səbəb olmamalıdır.

Maddə 327. Batmış əmlaka hüquqlar

327.1. Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində batmış əmlaka hüquqlar Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

327.2. Açıq dənizdə batmış gəmilərə, onların yükünə və digər əmlakına gəminin bayrağı altında üzdüyü dövlətinin qanunu tətbiq edilir.

Maddə 328. Ticarət gəmiçiliyi sahəsində bağlanmış müqavilələrdən yaranan münasibətlər

328.1. Dənizlə yük daşınması müqaviləsindən, yedəkləmə müqaviləsindən, dəniz agentliyi müqaviləsindən, dəniz sığorta müqaviləsindən, dəniz vasitəçiliyi müqaviləsindən, taym-çarter və berbout-çarterdən yaranan münasibətlər müqavilədə tərəflərlə nəzər-

də tutulmuş dövlətin, dənizlə sərnişin daşınması müqaviləsindən yaranan münasibətlər isə - sərnişinin biletində göstərilən dövlətin qanunu ilə tənzimlənir.

328.2. Tərəflərin tətbiq ediləcək hüquq barədə razılaşmaları olmadıqda, onların müqavilədən yaranan münasibətləri aşağıda göstərilənlərin təsis edildikləri, əsas fəaliyyət və ya yaşayış yeri olan dövlətin qanunu ilə tənzimlənir:

328.2.1. dənizlə yük daşınması müqaviləsində - daşıyıcının;

328.2.2. dəniz agentliyi müqaviləsində, taym-çarter və berbout-çarterdə - gəmi sahibinin;

328.2.3. yedəkləmə müqaviləsində - yedəkçi gəmi sahibinin;

328.2.4. dəniz vasitəçiliyi müqaviləsində - sifarişçinin;

328.2.5. dəniz sığorta müqaviləsində - sığortaçının.

Maddə 329. Ümumi qəza

329.1. Tərəflərin tətbiq ediləcək hüquq barədə razılaşmaları olmadıqda, ümumi qəzadan doğuran münasibətlər ümumi qəzaya səbəb olan hadisədən sonra gəmi səfərini başa çatdırdığı limanın dövlətinin qanunu ilə tənzimlənir. Ümumi qəza nəticəsində mənafələri toxunulan bütün şəxslər bir dövlətə mənsubdurlarsa, həmin dövlətin qanunu tətbiq edilir.

329.2. Əgər ümumi qəza Azərbaycan Respublikasında bölüşdürülsə, onun qaydası bu Məcəllənin 16-cı fəslində müəyyən edilmiş qaydalara müvafiq olaraq tənzimlənir.

Maddə 330. Gəmilərin toqquşmasından yaranan münasibətlər

330.1. Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində gəmilərin toqquşmasından yaranan münasibətlər Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

330.2. Gəmilər açıq dənizdə toqquşduqda və mübahisəyə Azərbaycan Respublikasında baxıldıqda bu Məcəllənin 17-ci fəslində müəyyən edilmiş qaydalar tətbiq edilir.

330.3. Bir dövlətin bayrağı altında üzən gəmilərin toqquşmasından yaranan münasibətlərə, gəmilərin toqquşduğu yerdən asılı olmayaraq, həmin dövlətin qanunu tətbiq edilir.

Maddə 331. Gəmilərdən neftlə çirkləndirmədən vurulan zərərdən yaranan münasibətlər

331.0. Gəmilərdən neftlə çirkləndirmədən zərər vurulduqda, bu Məcəllənin 18-ci fəslində müəyyən edilmiş qaydalar aşağıdakılara şamil edilir:

331.0.1. Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində gəmilərdən neftlə çirkləndirmə nəticəsində vurulan zərərə;

331.0.2. harada qəbul edildiyindən asılı olmayaraq, belə zərərin qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün ehtiyat tədbirlərinə.

Maddə 332. Dənizlə təhlükəli və zərərli maddələrin daşınması ilə bağlı vurulan zərərdən yaranan münasibətlər

332.0. Dənizlə təhlükəli və zərərli maddələrin daşınması ilə bağlı zərər vurulduqda, bu Məcəllənin 19-cu fəslində müəyyən edilmiş qaydalar aşağıdakılara şamil edilir:

332.0.1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində vurulan hər hansı bir zərərə;

332.0.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində ətraf mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində vurulan zərərə;

332.0.3. Azərbaycan Respublikasının ərazi hüduqlarından kənarda ətraf mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində vurulan zərərdən fərqli olan zərərə, əgər belə zərər Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında üzən gəmidə daşınan təhlükəli və zərərli maddələrlə vurulubsa;

332.0.4. harada qəbul edildiyindən asılı olmayaraq, belə zərərin qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün ehtiyat tədbirlərinə.

Maddə 333. Gəminin və digər əmlakın xilas edilməsindən yaranan münasibətlər

333.1. Gəminin və digər əmlakın xilas edilməsindən yaranan münasibətlərə tətbiq ediləcək hüquq barədə tərəflərin razılaşması olmadıqda, xilasetmə əməliyyatının aparıldığı dövlətin qanunu tətbiq edilir.

333.2. Xilas edən və xilas edilən gəmilər bir dövlətin bayrağı altında üzdükdə, xilasetmə əməliyyatının aparıldığı yerdən asılı olmayaraq, həmin dövlətin qanunu tətbiq edilir.

Maddə 334. Gəmi sahibinin məsuliyyətinin həddləri

Gəmi sahibinin məsuliyyətinin həddləri gəmi bayrağı dövlətinin qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

Maddə 335. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri

Əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilədə müəyyənləşdirilən normalar bu Məcəllədə nəzərdə tutulan normalardan fərqlənərsə, onda beynəlxalq müqavilənin normaları tətbiq edilir.

22 iyun 2001-ci il

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi
(ixtisarla)

Yeddinci bölmə

Ailə qanunvericiliyinin əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ailə münasibətlərinə tətbiqi

Maddə 146. Azərbaycan Respublikası ərazisində nikahın bağlanması

146.1. Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanması forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

146.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbi şəxs üçün nikahın bağlanma şərtləri onun ölkəsinin qanunvericiliyi ilə və bu Məcəllənin 12-ci maddəsindəki tələblərə əməl olunmaqla müəyyən edilir.

146.3. Nikah bağlayan şəxsin vətəndaşlığı yoxdursa, nikahın bağlanması şərtləri onun daimi yaşadığı ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Maddə 147. Diplomatik nümayəndəliklərdə və konsulluq idarələrində nikah bağlanması

147.1. Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları arasında nikah Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliklərində və ya konsulluq idarələrində bu Məcəllənin tələblərinə uyğun olaraq bağlanır.

147.2. Xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliklərində və ya konsulluq idarələrində əcnəbilər arasında bağlanan nikah Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir.

Maddə 148. Azərbaycan Respublikasından kənarında bağlanmış nikahın tanınması

148.1. Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs-

lər arasında həmin xarici ölkənin qanunvericiliyinə əməl etməklə bağlanan nikah, bu Məcəllənin 12-ci maddəsində nəzərdə tutulan hallar (nikahın bağlanmasına mane olan hallar) olmadıqda, Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir.

148.2. Azərbaycan Respublikasından kənar da əcnəbilər arasında onların ölkəsinin qanunvericiliyinə əməl etməklə bağlanan nikah Azərbaycan Respublikasında tanınır.

Maddə 149. Azərbaycan Respublikası ərazisində və Azərbaycan Respublikasından kənar da bağlanmış nikahın etibarsız sayılması

Azərbaycan Respublikası ərazisində və Azərbaycan Respublikasından kənar da bağlanmış nikahın etibarsız sayılması bu Məcəllənin 146 və 148-ci maddələrinə uyğun olaraq nikahın bağlanmasında tətbiq olunmuş qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Maddə 150. Nikahın pozulması

150.1. Azərbaycan Respublikasından kənar da Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında, eləcə də Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında bağlanan nikahın Azərbaycan Respublikasında pozulması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

150.2. Azərbaycan Respublikasından kənar da yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşı Azərbaycan Respublikasından kənar da yaşayanəri (arvadı) ilə bağladığı nikahın onun vətəndaşlığından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində poza bilər. Nikahın müvafiq icra hakimiyyəti orqanında pozulmasına Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə yol verilsə həmin nikah Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliklərində və ya konsulluq idarələrində pozula bilər.

Maddə 151. Ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələri

151.1. Ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələri ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə mü-

əyyənləşir, həmin ölkədə onların birgə yaşayış yeri olmadıqda, ər-arvad axırıncı dəfə hansı ölkənin ərazisində birgə yaşayıblarsa, həmin ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Birgə yaşayış yeri olmayan ər-arvadın şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

151.2. Ər-arvadın ümumi vətəndaşlıqları və birgə yaşayış yerləri olmazsa, onların alimentin tutulması barədə sazişdəki və ya nikah müqaviləsindəki hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq olunan qanunvericiliyi özləri seçə bilərlər. Ər-arvad belə razılıq əldə etməyiblərsə, aliment tutulması barədə sazişə və nikah müqaviləsinə bu Məcəllənin 151.1-ci maddəsi tətbiq edilir.

Maddə 152. Atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması

152.1. Atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması üçün uşağın anadan olmağa görə və vətəndaşı sayıldığı ölkənin qanunvericiliyi tətbiq edilir.

152.2. Azərbaycan Respublikasında atalığın (analığın) müəyyənləşdirilməsi və buna dair mübahisə açılması qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə atalığın (analığın) müvafiq icra hakimiyyəti orqanında müəyyənləşdirilməsinə yol verilsə, uşağın valideynləri Azərbaycan Respublikasında yaşamırlarsa və onlardan heç olmazsa biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdırsa, onların atalığı (analığı) müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinə və ya konsulluq idarəsinə müraciət etmək hüququ var.

Maddə 153. Valideynlərin və uşaqların hüquq və vəzifələri

Valideynlərin və uşaqların hüquq və vəzifələri, o cümlədən valideynlərinin uşağı saxlamaq vəzifəsi onların birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyinə uyğun müəyyənləşdirilir. Əgər uşaqlarla ata-ananın birgə yaşayış yeri yoxdursa, uşaqların və ata-ananın hü-

quq və vəzifələri uşağın vətəndaşı olduğu ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Aliment öhdəliklərinə və valideynlərlə uşaqlar arasında digər münasibətlərə iddiaçının tələbi ilə ərazisində uşaq daimi yaşayan ölkənin qanunvericiliyi tətbiq oluna bilər.

Maddə 154. Yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin və başqa ailə üzvlərinin aliment vəzifələri

Ailə üzvlərinin aliment vəzifələri ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Birgə yaşayış yeri olmayan ailədə iddiaçı yaşadığı ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq aliment alır.

Maddə 155. Övladlığa götürmə

155.1. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürmə və ya övladlığa götürmənin ləğvi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

155.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaq, övladlığa götürənin ölkəsinin (daimi yaşadığı ölkənin) qanunvericiliyinə uyğun olaraq övladlığa götürüldükdə həmin ölkənin qanunvericiliyi ilə yanaşı bu Məcəllənin 117 - 119-cu və 122 - 124-cü maddələrinə də əməl olunmalıdır.

155.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı tərəfindən xarici vətəndaş olan uşaq övladlığa götürüldükdə buna uşağın qanuni nümayəndəsinin və uşağın vətəndaşı olduğu dövlətin səlahiyyətli orqanının, eləcə də həmin dövlətin qanunvericiliyi ilə tələb olunduqda uşağın özünün razılığını almaq zəruridir.

155.4. Uşağın Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri ilə müəyyən edilmiş hüquqları övladlığa götürmə nəticəsində pozula bilərsə, övladlığa gö-

türmə övladlığa götürənin vətəndaşlığından asılı olmayaraq həyata keçirilə bilməz, həyata keçirilmiş övladlığa götürmə isə məhkəmə qaydasında ləğv olunmalıdır.

155.5. Övladlığa götürənin vətəndaşı olduğu dövlətin səlahiyyətli orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının xaricdə yaşayan uşağının övladlığa götürməsi o şərtlə Azərbaycan Respublikasında etibarlı hesab edilir ki, buna Azərbaycan Respublikasında müəyyən olunmuş qaydada əvvəlcədən müvafiq icazə alınsın.

Maddə 156. Xarici ölkələrin ailə hüquq normalarının məzmununun müəyyən edilməsi

156.1. Xarici ölkələrin ailə hüquq normaları tətbiq edilərkən, məhkəmə və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yaxud başqa müvafiq təşkilatlar bu normaların məzmununu müvafiq xarici dövlətdəki rəsmi şərh tətbiqi təcrübəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirir.

156.2. Bu normaların məzmununu müəyyənləşdirmək məqsədilə məhkəmə, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı orqanı və sair orqanlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və başqa orqanlara (ekspertlərə) müraciət edə bilər.

156.3. Maraqlı tərəflər öz tələblərini əsaslandırmaq üçün istinad etdikləri xarici ailə normalarının məzmununu təsdiq edən sənədləri məhkəməyə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim etmək hüququna malikdirlər.

156.4. Xarici ölkələrin ailə hüquq normalarının məzmunu bu Məcəllənin 156.1-156.3-cü maddələrinə uyğun müəyyən edilməzsə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilir.

Maddə 157. Xarici ölkələrin qanunvericiliyinin tətbiqinə məhdudiyyətlər

Xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasının hüquq qaydasının əsaslarına zidd olan hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilir.

28 dekabr 1999-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ-PROSESSUAL MƏCƏLLƏSİ

(ixtisarla)

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ Xarici şəxslərin iştirakı ilə icraat

Fəsil 46 Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətləri

Maddə 439. Xarici şəxslərin prosesual hüquqları

439.1. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların (bundan sonra-xarici şəxslər) pozulmuş və ya mübahisə edilən hüquq və qanunla qorunan mənafələrinin müdafiəsi üçün Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə müraciət etmək hüququ vardır.

439.2. Xarici şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosesual hüquqlardan istifadə edir və prosesual vəzifələri daşıyırlar.

Maddə 440. Xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlər üzrə icraat

440.1. Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri mülki və iqtisadi mübahisələr üzrə beynəlxalq səlahiyyətə bu şərtlə malikdirlər ki, işdə iştirak edən şəxslərdən hər hansı biri xarici şəxs olsun, onun Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və adətən gəldiyi yer olsun.

440.2. Məhkəmələrdə xarici şəxslərin iştirak etdikləri işlər üzrə icraat bu Məcəlləyə və digər qanunlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

440.3. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosessual hüquqları üzrə xüsusi məhdudiyyətlərə yol verən dövlətlərdən olan xarici şəxslərə münasibətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən cavab məhdudiyyətləri müəyyən edilə bilər.

Maddə 441. Əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və qaçqınların prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

441.1. Əcnəbilərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşı olduqları dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir.

441.2 Əcnəbinin bir neçə vətəndaşlığı olduqda onun prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun daha sıx bağlı olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir.

441.3. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti həmin şəxsin daimi yaşadığı yeri olan dövlətin, belə dövlət olmadıqda isə onun adətən olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir.

441.4. Qaçqınların prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların sığınacaq tapdıqları dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir.

Maddə 442. Xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti

442.1. Xarici hüquqi şəxslərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı xarici dövlətin qanunu ilə müəyyən edilir. Bu qanuna əsasən prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olmayan xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq hüquq qabiliyyətli hesab edilə bilər.

442.2. Beynəlxalq təşkilatın prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı beynəlxalq müqavilə, onun təsis sənədləri və ya Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli dövlət orqanı ilə bağlanmış sazişlə müəyyən edilir.

Maddə 443. Xarici şəxslərin iştirakı ilə olan işlər üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin səlahiyyəti

443.0. Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri xarici şəxslərin iştirakı ilə olan aşağıdakı işlərə baxmağa haqlıdır:

443.0.1. iş üzrə birgə iddiaçılardan və ya birgə cavabdehlərdən hər hansı birinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri, olduğu yer və yaxud adətən gəldiyi yer olduqda;

443.0.2. xarici şəxslərin idarəçilik orqanı, filialı və ya nümayəndəliyi Azərbaycan Respublikasının ərazisində olduqda;

443.0.3. cavabdeh Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmlaka malik olduqda;

443.0.4. aliment alınması və atalığın müəyyən edilməsi işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda;

443.0.5. yetirilən xəsarətlə, sağlamlığın başqa cür pozulması və ya ailəni dolandıranın ölümü ilə əlaqədar ziyanın ödənilməsinə dair işlərdə ziyan Azərbaycan Respublikasının ərazisində vurulduqda və ya iddiaçı Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayış yerinə malik olduqda;

443.0.6. əmlaka vurulan ziyanın ödənilməsi işlərində ziyanın ödənilməsi haqqında tələbin verilməsi üçün əsas olan hərəkət və ya digər hal Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verdikdə;

443.0.7. iddia icrası tamamilə və ya qismən Azərbaycan Respublikasının ərazisində həyata keçirilməli olan və ya həyata keçirilmiş müqavilədən irəli gəldikdə;

443.0.8. iddia Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş vermiş əsassız varlanmadan irəli gəldikdə;

443.0.9. nikahın pozulması işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerinə malik olduqda və ya ər-arvaddan heç olmazsa biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduqda;

443.0.10. şərefin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsi işlərində iddiaçı Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerinə malik olduqda;

443.0.11. vəsiyyət edənin ölən vaxt yaşayış yeri, gəldiyi yer Azərbaycan Respublikasında olarsa və yaxud vəsiyyət edənin əmlakı Azərbaycan Respublikasında olduqda vərəsəlik işləri.

Maddə 444. Müstəsna səlahiyyət

444.0. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyətinə aşağıdakılar daxildir:

444.0.1. daşınmaz əmlaka əşya hüququ, eləcə də həmin əmlakın icarəyə verilməsi və ya girov qoyulması haqqında iddialara dair işlər, əgər onların predmeti olan əmlak Azərbaycan Respublikasının ərazisindədirsə;

444.0.2. hüquqi şəxsin həqiqiliyinin və ya qeyri-həqiqiliyinin tanınması və hüquqi şəxsin buraxılması, yaxud onun qərarlarının ləğv edilməsi iddialarına dair işlər, əgər hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında hüquqi ünvanı (olduğu yer) varsa;

444.0.3. patent, marka və ya digər hüquqların həqiqiliyinin tanınması iddialarına dair işlər, əgər bu hüquqların qeydə alınması və ya onların qeydə alınması üçün ərizələrin verilməsi Azərbaycan Respublikasında olmuşdursa;

444.0.4. məhkəmə baxışı zamanı məcburi icra tədbirləri barədə qəbul edilmiş qətnamə Azərbaycan Respublikasında irəli sürülmüş və yaxud həyata keçirilmişsə;

444.0.5. yükdəşmə müqavilələrindən əmələ gələn yükdəşməyənlərə qarşı iddialara dair işlər;

444.0.6. əgər ər-arvadın hər ikisinin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yerləri varsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında nikahın pozulmasına dair işlər.

Maddə 445. Xüsusi icraat işləri

445.0. Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri xüsusi icraat işlərinə aşağıdakı hallarda baxırlar:

445.0.1. barəsində itkin düşmüş hesab edilmə və yaxud ölmüş elan etmə haqqında məsələ qaldırılan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuşsa və yaxud Azərbaycan Respublikasının ərazisində sonuncu məlum yaşayış yerinə malik olmuşsa;

445.0.2. barəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmə haqqında məsələ qaldırılan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduqda, yaxud o, Azərbaycan Respublikasının ərazisində adətən yerləşdiyi yerə malik olduqda;

445.0.3. barəsində sahibsiz hesab etmə haqqında ərizə verilən əşya Azərbaycan Respublikasının ərazisində olduqda;

445.0.4. barəsində itirilmiş hesab edilməsi haqqında və üzərindəki müvafiq hüquqların bərpa edilməsi (çağırış icraatı) haqqında ərizə verilmiş qiymətli kagız Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan və ya olan fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən verildikdə;

445.0.5. barəsində yanlışlıqların müəyyən edilməsi haqqında ərizə verilən vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirildikdə;

445.0.6. şikayət edilən notarial hərəkətlər (onların edilməsindən imtina) Azərbaycan Respublikasının notariusu və ya digər orqanı tərəfindən edildikdə.

Maddə 446. Nikah münasibətlərindən əmələ gələn işlər

446.0. Nikah münasibətlərindən əmələ gələn məhkəmə işlərində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri aşağıdakı hallarda beynəlxalq səlahiyyətə malikdirlər:

446.0.1. əgər ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşındırsa və ya nikah bağlanarkən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuşdursa;

446.0.2. əgər iddia verilmiş ər və yaxud arvadın Azərbaycan Respublikasında adətən olduğu yeri varsa;

446.0.3. Azərbaycan Respublikasına gəlidiyi vaxtdan ər-arvaddan biri vətəndaşlığı olmayan şəxsdir.

Maddə 447. Valideynlərlə uşaqlar arasında işlər

Şəxsi münasibətlərlə əlaqədar valideynlərlə uşaqlar arasında olan məhkəmə işlərində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri o vaxt müstəsna səlahiyyətə malik olurlar ki, tərəflərdən hər hansı biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olsun və ya onun Azərbaycan Respublikasında adətən olduğu yeri olsun.

Maddə 448. Övladlığa götürmə

Məhkəmə işlərində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri o zaman müstəsna səlahiyyətə malik olurlar ki, övladlığa götürən ər-arvaddan biri və ya uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olsun və ya onların Azərbaycan Respublikasında adətən olduğu yer olsun.

Maddə 449. Qəyyumluq, himayəçilik

449.1. Qəyyumluq və ya himayəçiliklə əlaqədar tapşırıqları icra etdikdə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri o hallarda beynəlxalq səlahiyyətə malik olurlar ki, himayəçiliyə, qəyyumluga verilən və yaxud uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olsun, yaxud da onların Azərbaycan Respublikasında adətən yaşayış yerləri olsun.

449.2. Əgər himayəçiliyə, qəyyumluğa verilənin və yaxud uşağın Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin himayəçiliyinə ehtiyacları varsa, Azərbaycan Respublikası məhkəmələri bu bərdə beynəlxalq səlahiyyətə malikdirlər.

Maddə 450. Müqavilə aidiyyəti

450.1. Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi bu bölməyə uyğun olaraq səlahiyyətli olmamasına baxmayaraq, tərəflər Azərbay-

can Respublikası məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyətləri barədə razılığa gələ bilərlər. Belə razılıq yazılı şəkildə olmalıdır.

450.2. Tərəflərdən birinin xarici ölkədə yaşayış yeri, iş yeri və ya onun adətən olduğu yer varsa, tərəflər bu Məcəllənin 450.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq xarici dövlətin məhkəməsinin beynəlxalq səlahiyyəti barədə razılığa gələ bilərlər.

Maddə 451. İşə baxılması yerinin dəyişməzliyi

Azərbaycan Respublikası məhkəməsi tərəfindən səlahiyyət qaydalarına əməl edilməklə icraata qəbul edilmiş iş, sonradan tərəflərin vətəndaşlığının, yaşayış yerinin və ya adətən yerləşdiyi yerin dəyişməsi ilə əlaqədar və ya digər hallarda başqa dövlətin məhkəməsinə aid olsa da, mahiyyəti üzrə həll edilir.

Maddə 452. Eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrə xarici məhkəmələr tərəfindən baxılmasının prosessual nəticələri

452.1. Eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisələrə dair xarici dövlətin məhkəmələri tərəfindən qətnamə çıxarılıbsa, Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi baxılmaq üçün ərizəni qəbul etməkdən imtina edir və ya iş üzrə icraata xitam verir.

452.2. Eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisəyə dair xarici dövlətin məhkəməsində əvvəllər qaldırılmış iş olarsa və qərar Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınmalı və ya icra edilməlidirsə, Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi baxılmaq üçün ərizəni qəbul etməkdən imtina edir və ya ərizəni baxılmamış saxlayır.

452.3. Əgər xarici dövlətin məhkəmələri tərəfindən qəbul edilən və ya qəbul ediləcək qətnamə Azərbaycan Respublikasının ərazisində tanınmalı və ya icra olunmalı deyildirsə və yaxud iş Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin müstəsna səlahiyyət-

lərinə aiddirsə, bu Məcəllənin 452.1 və 452.2-ci maddələrinin nəticələri yaranmır.

Maddə 453. Diplomatik missiyanın üzvləri

Azərbaycan Respublikasında yaradılan diplomatik missiyaların üzvləri, onların ailə üzvləri və onların fərdi ev işçiləri diplomatik münasibətlər barəsində 18 aprel 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edilirlər. Bu, həmçinin dövlətlərin həmin Konvensiyanın iştirakçıları olmadığı hallara da aid edilir.

Maddə 454. Konsulluq nümayəndəliklərinin üzvləri

Azərbaycan Respublikasında yaradılmış konsulluq nümayəndəliklərinin üzvləri, konsulluğun seçilmiş qulluqçuları da daxil olmaqla konsulluq münasibətləri barəsində 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasının qaydalarına uyğun olaraq mülki məhkəmə məsuliyyətindən azad edilirlər. Bu, həmçinin onların dövlətlərinin həmin məsuliyyət barədəki müqavilənin iştirakçıları olmadığı hallara da aid edilir.

Maddə 455. Digər toxunulmazlıq

Azərbaycan Respublikasının mülki məhkəmə məsuliyyəti xidməti dəvət üzrə Azərbaycan Respublikasında olan digər dövlətlərin nümayəndələrinə və onların müşayiətçilərinə şamil edilmir.

Maddə 456. Məhkəmə tapşırıqları

456.1. Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrilə müəyyən edilmiş qaydada xarici məhkəmələrin ayrı-ayrı prosesual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə tapşırıqlarını icra edirlər (bildirişlərin və başqa sənədlərin verilməsi, tərəflərdən izahatlar, şahidlərdən ifadələr, ekspertlərdən rəy alınması, yerində müayinə aparılması və s.).

456.2. Aşağıdakı hallarda tapşırıqlar icra edilməməlidir:

456.2.1. əgər tapşırığın yerinə yetirilməsi Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və onun qanunvericiliyinin ümumi prinsiplərinə ziddirsə;

456.2.2. əgər tapşırığın yerinə yetirilməsi məhkəmənin səlahiyyətinə aid deyildirsə.

456.3. Xarici məhkəmələrin ayrı-ayrı prosessual tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda müəyyən edilməyibsə, bu Məcəllədə müəyyən edilmiş qaydalarla icra edilir.

456.4. Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri xarici ölkələrin məhkəmələrinə ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə tapşırıqla müraciət edə bilər.

456.5. Əgər, lazım olan hərəkətləri Azərbaycan Respublikasının diplomatik və ya konsul nümayəndələri edə bilərlərsə, bu barədə onlara müraciət edilə bilər.

456.6. Azərbaycan Respublikası məhkəmələri ilə xarici məhkəmələr arasındakı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının qanunları və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə müəyyən edilir.

Maddə 457. Xarici dövlətlərin orqanları tərəfindən verilmiş sənədlərin tanınması

Azərbaycan Respublikasından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və ya hüquqi şəxsləri, yaxud əcnəbilər barəsində verilmiş, tərtib edilmiş və ya xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş sənədlər, əgər qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, konsul orqanları tərəfindən qanuniləşdirildikdən sonra Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən qəbul edilir.

Maddə 458. Xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması və icra edilməsi

458.1. Xarici məhkəmələrin qətnamələri Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu hallarda, yaxud qarşılıqlı anlaşma əsasında Azərbaycan Respublikasında tanınır və icra edilir.

458.2. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qaydalar nəzərdə tutulmamışdırsa, xarici məhkəmələrin qətnamələrinin tanınması şərtləri və qaydası və icra edilməsi bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

458.3. Xarici məhkəmələrin qətnamələri, qətnamənin qanuni qüvvəyə mindiyi andan 3 il müddətində məcburi qaydada icraya yönəldilə bilər.

Maddə 459. Xarici məhkəmələrin icrası tələb olunmayan qətnamələrin tanınması

459.0. Xarici məhkəmələrin öz xarakterinə görə icrası tələb olunmayan aşağıdakı qətnamələri Azərbaycan Respublikasında tanınır:

459.0.1. məhkəmənin qətnamə çıxardığı dövlətin vətəndaşlarının şəxsi statusuna toxunan qətnamələr;

459.0.2. nikah ləğv edilən və ya etibarsız hesab edilən vaxt ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarada yaşadığı hallarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə əcnəbilər arasındakı nikahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi barədə qətnamələr;

459.0.3. nikah ləğv edildiyi və ya etibarsız hesab edildiyi vaxt ər-arvadın hər ikisi Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarada yaşadıkları hallarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında nikahın ləğv edilməsi və etibarsız hesab edilməsi barədə qətnamələr.

Maddə 460. Başqa dövlətlərə çatdırılma

460.1. Başqa dövlətlərə korrespondensiyanın çatdırılması hüquqi yardım göstərilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilələrə əsasən həyata keçirilir.

460.2. Çatdırılma hüquqi yardım göstərilməsini xahiş edən orqan tərəfindən təsdiq olunur.

460.3. Əgər korrespondensiyaların çatdırılması hüquqi yardım göstərilməsi barədə müqavilə olmayan başqa dövlətdə həyata keçirilməlidirsə, məlumat onun çatdırılmasını təsdiq edən bildirişin verilməsi şərti ilə sifarişli məktubla göndərilir. Bu halda çatdırılmanın təsdiqi üçün məktubu çatdırmış poçt bölməsinin beynəlxalq hüquqa müvafiq olan təsdiq barədə arayışını təqdim etmək kifayətdir.

Maddə 461. Nümayəndə təyin etmə hüququ

461.1. Tərəfin Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənardə yaşayış yeri, olduğu yeri, yaxud ofisi varsa və onun Azərbaycan Respublikasında yaşayan nümayəndəsi yoxdursa, o, Azərbaycan Respublikasında səlahiyyətli nümayəndə təyin edə bilər.

461.2. Məhkəmə bu Məcəllənin 461.1-ci maddəsində göstərilən tərəfə təyin olunmuş vaxtda məhkəmə baxışında onun və ya səlahiyyətli nümayəndəsinin iştirakı barədə hüquqlarını sifarişli məktubla izah edir.

461.3. Əgər tərəf bu vaxt ərzində səlahiyyətli nümayəndə təyin etməmişə, onda sifarişli məktubun poçta verildiyi gündən 1 ay müddətində onun çatdırılması barədə bildiriş təqdim edilməsə də məktub çatdırılmış hesab olunur.

461.4. Bu maddə üzrə əmələ gələ bilən şərait və nəticələr barədə tərəflərə məlumat verilməlidir.

Fəsil 47

Azərbaycan Respublikasında xarici məhkəmələrin və arbitrajların qətnamələrinin icrası və tanınması.

Ümumi qaydalar

Maddə 462. Xarici dövlətlərin məhkəmə və arbitrajlarının qətnamələrinin icrası və tanınması

Xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, hüquq qaydasına zidd deyildirsə və qarşılıqlı təminatlandırılmışdırsa, Azərbaycan Respublikasında icra edilə və tanına bilər.

Maddə 463. Əsas qaydalar

Xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələri dedikdə, mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə qətnamələr, cinayət işləri üzrə hökmlərin cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə hissələri, arbitraj məhkəmələrinin qətnamələri, habelə xarici dövlətlərin digər aktları başa düşülür.

Maddə 464. Xarici dövlətlərin məhkəmə və arbitraj qətnamələrinin icrası və tanınması barədə ərizələrə baxan məhkəmə

Xarici dövlət məhkəmələri və arbitrajlarının qətnamələrinin məcburi qaydada icra olunması və tanınması barədə ərizələrə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi baxır.

Maddə 465. Xarici dövlətlərin məhkəmələrinin və arbitrajlarının qətnamələrini məcburi qaydada icra etməkdən və tanımaqdan imtina edilməsi

465.1. Aşağıdakı hallarda məhkəmənin qətnaməsini məcburi qaydada icra etməkdən imtina edilməsinə yol verilir:

465.1.1. işə baxılması Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin müstəsna səlahiyyətinə aiddirsə;

465.1.2. işdə iştirak edən şəxs işə baxılması barədə bildirişin vaxtında və lazımi qaydada ona verilməməsi nəticəsində prosesdə iştirak etmək imkanından məhrum olmuşsa;

465.1.3. eyni tərəflər arasında, eyni predmetə dair və eyni əsaslar üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi varsa və ya digər dövlətin məhkəməsində iş qaldırılmazdan əvvəl Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin icraatında eyni şəxslər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə qaldırılmış iş varsa;

465.1.4. qətnamə, ərazisində həmin qətnamə çıxarılan dövlətin qanunvericiliyi üzrə qanuni qüvvəyə minməmişsə;

465.1.5. qətnamənin icrası Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin əsas prinsipləri və suverenliyi ilə ziddiyyət təşkil edirsə;

465.1.6. xarici dövlətin qarşılıqlı əlaqələri təmin olunmursa.

465.2. Əgər Azərbaycan Respublikası məhkəməsinin icraatında eyni tərəflər arasında, eyni predmet barədə və eyni əsaslarla olan mübahisə barədə iş başlanmışdırsa, məhkəmə qətnamənin məcburi icrası və tanınması barədə ərizəyə baxılmasını dayandırır. Qətnamənin məcburi icrası və tanınması barədə qərar qəbul edildiyi halda, məhkəmə iş üzrə icraata xitam verir. Əgər ərizə rədd edilmişsə, mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxılır.

Fəsil 48

Xarici dövlətin məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası

Maddə 466. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası barədə ərizə

466.0. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası barədə ərizəyə aşağıdakılar əlavə edilir:

466.0.1. xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin qanuni qüvvəyə minməsinə təsdiq edən, üzərində qeydiyyat aparılmış surəti, zərərini qətnamə çıxarılmış və məhkəmə prosesində iştirak etməyən tərəfin işə baxılması barədə vaxtında və lazımı qaydada xəbərdar edilməsinə təsdiq edən sənəd;

466.0.2. sənədlərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, təsdiq edilmiş surətləri.

Maddə 467. Ərizəyə baxılması

467.1. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınması və məcburi icrası barədə ərizəyə işdə iştirak edən şəxslərə ərizəyə baxılmasının vaxtı və yeri barədə xəbər verilməklə açıq məhkəmə iclasında baxılır.

467.2. Bildiriş vərəqəsinin ona verilməsi barədə məhkəmədə məlumat olarsa, işdə iştirak edən şəxsin üzrlü səbəblər olmadan məhkəməyə gəlməməsi ərizəyə baxılmasına mane olmur. Əgər işdə iştirak edən şəxs ərizəyə baxılmasının başqa vaxta keçirilməsi barədə xahişlə məhkəməyə müraciət edərsə və həmin xahiş məhkəmə tərəfindən üzrlü hesab edilərsə, məhkəmə işə baxılmasını başqa vaxta keçirir və borclunu yeni məhkəmə baxışının vaxtı barədə xəbərdar edir.

467.3. Ərizəyə baxılarkən məhkəmə xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinə tanımaqdan və icra etməkdən imtina etdikdə bu Məcəllənin 465-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan əsasların olub-olmasını yoxlayır.

467.4. Məhkəmə ərizə üzrə xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrası və ya bundan imtina edilməsi barədə qərar çıxarır.

Maddə 468. Qətnamənin icrası

468.1. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsi və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarı əsasında bu qətnamənin

məcburi qaydada icra edilməsinin həll olunması haqqında, məhkəmə qətnaməsinin icra edilmə yerinə göndərilməklə icra vəərəqəsi verilir.

468.2. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin məcburi qaydada icra edilməsi barədə hərəkətlər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən qətnamənin icrasını həyata keçirən orqanlar tərəfindən edilir.

Fəsil 49

Xarici dövlət məhkəmələrinin qətnamələrinin tanınması

Maddə 469. Ümumi qaydalar

Xarici dövlətin məcburi icra olunması tələb edilməyən məhkəmə qətnamələri, maraqlı şəxs tərəfindən buna qarşı etiraz daxil olmamışsa, hər hansı sonrakı icraat olmadan tanınır.

Maddə 470. Ailə işləri üzrə qətnamə qəbul edilməsinin məcburiliyi

470.1. Əgər xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsi ilə nikah pozulmuşsa, etibarlı və yaxud etibarsız hesab edilmişsə, bu qətnamənin icra edilməsi üçün onun Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi tərəfindən tanınması tələb olunur. Bu halda tanınma xarici dövlətin qarşılıqlı təminatından asılı deyildir.

470.2. Əgər ər-arvadın hər ikisi qətnamə qəbul edilən zaman nikahı pozan orqanın aid olduğu dövlətin vətəndaşı olmuşsa, qətnamənin tanınması tələb olunmur.

Maddə 471. Tanınmaya qarşı etiraz

İşdə iştirak edən şəxs, xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin daxil olmasını bildiyi 1 ay müddətində bu qətnamənin tanınmasına

etiraz barədə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə müraciət edə bilər.

Maddə 472. Etiraza baxılma

472.1. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınmasına qarşı işdə iştirak edən şəxsin etirazına işdə iştirak edən şəxslərə bu Məcəllədə göstərilən qaydada bildirməklə açıq məhkəmə iclasında baxılır.

472.2. Çağırış vərəqəsinin ona təqdim edilməsi məhkəməyə məlum olduqda, işdə iştirak edən şəxsin üzrsüz səbəbdən məhkəməyə gəlməməsi etiraza baxılmasına mane olmur.

472.3. Əgər şəxs etiraza baxılması vaxtının başqa vaxta keçirilməsinə dair məhkəməyə müraciət edərsə və bu xahiş məhkəmə tərəfindən üzlü hesab edilərsə, onda məhkəmə baxışı başqa vaxta keçirir və bu barədə işdə iştirak edən şəxslərə bildirir.

472.4. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınmasına qarşı etiraza baxılanda məhkəmə qərar çıxarır.

Maddə 473. Xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının rədd edilməsi

473.1. Məcburi icra edilməli olmayan xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin tanınmasının rədd edilməsinə bu Məcəllənin 465-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda yol verilir.

473.2. Qərardadın surəti onun çıxarıldığı gündən 3 gün müddətində xarici dövlətin məhkəmə qətnaməsinin çıxarılması barədə ərizə vermiş şəxsə və ya onun nümayəndəsinə və qətnamənin tanınmasına qarşı etiraz etmiş şəxsə göndərilir.

Fəsil 50

Xarici dövlətin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icrası və tanınması

Maddə 474. Ümumi qaydalar

Bu bölmənin maddələri, həmçinin xarici dövlətlərin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icra edilməsi və ya tanınması barədə qətnamələrə də tətbiq edilir.

Maddə 475. Xarici dövlətin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icra edilməsi və ya tanınması barədə ərizə

Xarici dövlətin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icrasını və tanınmasını bildirən hüquqi və fiziki şəxs, arbitraj qətnaməsinin əslini və ya onun təsdiq edilmiş surətini, habelə arbitraj sazişinin əslini və ya onun surətini təqdim etməyə borcludurlar. Əgər arbitraj məhkəməsinin qətnaməsi və ya saziş xarici dildədirsə, tərəflər bu sənədlərin təsdiq edilmiş, Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etməlidirlər.

Maddə 476. Xarici dövlətin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsini məcburi icra etməkdən və ya tanımaqdan imtina

476.0. Xarici dövlətin arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin məcburi icra edilməsi və tanınmasından şəxsə aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

476.0.1. işdə iştirak edən şəxsin əleyhinə yönəldilən arbitraj məhkəməsi qətnaməsinin məcburi icrası və ya tanınması haqqında ərizəsinə baxan məhkəməyə o, aşağıdakı sübutları təqdim edərsə:

476.0.1.1. arbitraj sazişində iştirak edən tərəflərdən biri bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan olmuş, yaxud bu sazişə əsasən tərəflərin tabe olduğu qanuna görə, sazişdə belə müddəə olmadıqda isə qətnamə çıxarılan ölkənin qanununa görə etibarsız hesab edilmişdir;

476.0.1.2. əleyhinə qətnamə çıxarılmış tərəf arbitrin və ya arbitraj baxışının təyin edilməsi vaxtı haqqında lazımi qaydada xəbərdar edilməmiş və ya başqa səbəblərdən öz izahatını təqdim edə bilməmişdir;

470.0.1.3. qətnamə arbitraj sazişində nəzərdə tutulmayan və ya onun şərtlərinə uyğun gəlməyən mübahisə üzrə çıxarıldıqda, yaxud arbitraj sazişinin hədlərindən kənara çıxan məsələlər üzrə bəndlərə malik olduqda; lakin əgər arbitraj sazişi ilə əhatə olunan məsələlər üzrə bəndlər bu Saziş ilə əhatə olunmayan məsələlərdən ayrılırsa, onda arbitraj sazişi ilə əhatə olunan məsələlər üzrə bəndləri olan qətnamənin hissəsi tanına və icraya yönəldilə bilər;

476.0.1.4. münisflər məhkəməsinin tərkibi və ya arbitraj qaydaları tərəflərin razılığına və ya bunların olmaması arbitrajın olduğu ölkənin qanununa uyğun gəlmirsə;

476.0.1.5. qətnamə tərəflər üçün hələ məcburi deyildirsə və ya ləğv edilmişsə, yaxud qanunları əsasında çıxarıldığı ölkənin məhkəməsi tərəfindən ləğv edilmişsə və ya icrası dayandırılmışsa;

476.0.2. əgər arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icraya yönəldilməsi və tanınması barədə ərizəyə baxan məhkəmə müəyyən etsə ki, mübahisənin obyektini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən arbitraj baxışının predmeti ola bilməz, yaxud arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin icraya yönəldilməsi və tanınması Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ya qanunvericiliyin əsas prinsiplərinə ziddir.

Maddə 477. Münisflər məhkəməsinin qətnaməsi

Xarici münisflər məhkəməsi qətnaməsinin icra edilməsi və tanınması üçün bu Məcəllənin maddələri müvafiq olaraq tətbiq edilə bilər. Bundan əlavə, BMT-nin 1958-ci il 10 iyun tarixli xarici münisflər məhkəməsinin qətnaməsinin tanınması və icra edilməsi barədə Nyu-York Konvensiyası tətbiq edilir.

28 dekabr 1999-cu il

“Beynəlxalq arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Fəsil I. Ümumi müddəalar

Maddə 1. Qanunun tətbiqi dairəsi

1. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrə əməl edilməklə beynəlxalq ticarət arbitrajına tətbiq edilir.

2. Bu qanunun müddəaları (8, 9, 35 və 36-cı maddələri istisna olmaqla) yalnız arbitrajın yeri Azərbaycan Respublikasında olduğu halda tətbiq edilir.

3. Arbitraj aşağıdakı hallarda beynəlxalq sayılır:

* arbitraj razılaşması (sazişi) (bundan sonra "arbitraj sazişi" adlandırılacaq) bağlananda onun tərəflərinin müəssisələri ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşirlər;

* aşağıdakı yerlərdən biri tərəflərin öz müəssisələrinin olduğu dövlətin hüduqlarından kənarında yerləşir:

a) arbitrajın yeri, əgər bu yer arbitraj sazişində və yaxud ona uyğun müəyyən edilmişdirsə;

b) ticarət münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin əsas hissəsinin icra edilməli olduğu hər hansı yer və yaxud mübahisə predmetinin sıx əlaqəli olduğu yer;

* tərəflər qəti razılığa gəlmişlər ki, arbitraj sazişinin predmeti birdən çox dövlət ilə əlaqəlidir.

4. Bu maddənin 3-cü bəndinin məqsədləri üçün:

* tərəfin bir neçə müəssisəsi olduğu halda müəssisə arbitraj sazişinə daha çox münasibəti (aidiyyəti) olan müəssisə sayılır;

* tərəflərin müəssisəsi yoxdursa, tərəfin daimi yaşayış yeri nəzərə alınır.

5. Bu qanun müəyyən mübahisələrin arbitraja verilə bilmədiyini, yaxud bu qanunda olan müddələrdən fərqli digər müddələrə müvafiq surətdə verilə bildiyini nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası qanunlarının qüvvəsinə aid deyildir.

Maddə 2. Əsas anlayışlar

Bu qanunda istifadə olunan əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) "arbitraj" - daimi arbitraj idarəsi tərəfindən keçirilib-keçirilmədiyindən asılı olmayaraq hər bir arbitraj;

b) "arbitraj məhkəməsi" - təkbaşına arbitr və ya arbitrlər kolleqiyası;

c) bu qanunun 28-ci maddəsi istisna olmaqla, digər hər hansı müddəası tərəflərə müəyyən məsələlər üzrə qərar qəbul etmək imkanı verdiyi halda, tərəflər belə qərarın qəbul edilməsini hər hansı təşkilata (idarəyə) və yaxud üçüncü şəxsə tapşıra bilər;

ç) Bu qanunun müddəalarında tərəflərin razılığa gəlməsinə və ya razılığa gələ biləcəklərinə dair istinad, yaxud tərəflərin razılığa gəlmələrinə dair hər hansı başqa formada istinad varsa, belə saziş bu razılıqda göstərilmiş hər cür arbitraj qaydalarını nəzərdə tutmalıdır;

d) bu qanunun hər hansı bir müddəasında (25 (a) və 32 (2) maddələri istisna olmaqla) iddiaya istinad varsa, o həmçinin qarşılıqlı iddiaya da tətbiq edilir. Etiraza istinad varsa, o həmçinin belə qarşılıqlı iddiaya aid etiraza da tətbiq edilir.

Maddə 3. Yazılı məlumatların alınması

1. Tərəflər başqa hallar barədə şərtləşməmişlərsə:

a) hər hansı yazılı məlumat adresata şəxsən və ya onun müəssisəsinə və ya onun yaşayış yeri üzrə və yaxud poçt ünvanına çatdırılıbsa, o, alınmış hesab edilir. Əgər bu cür qaydada məlumatın

çatdırılması alınmırsa, yazılı məlumat müəssisənin məlum olan axırncı ünvanına və ya adresatın yaşayış yerinə, yaxud onun poçt ünvanına sifarişli məktubla, ya da belə məlumatların çatdırılmasının digər formalarına uyğun olaraq qeydiyyatdan keçirmək şərti ilə göndərilibsə, o alınmış sayılır;

b) məlumat belə çatdırmanın baş verdiyi gün alınmış hesab edilir.

2. Bu maddənin müddəaları məhkəmələrdə icraatın gedişində olan məlumatlara tətbiq edilmir.

Maddə 4. Etiraz hüququndan imtina etmə

Hər hansı tərəfin bu qanunun yerinə yetirilməməsi mümkün olan hər hansı bir müddəasına və ya arbitraj sazişinin hər hansı tələbinə əməl edilməməsi barədə xəbəri varsa və buna baxmayaraq öz etirazını bildirmədən arbitraj prosesində iştirakına davam edirsə və bu etirazın verilməsi üçün müvafiq müddət müəyyən edilibsə, tərəf bu müddət ərzində özünün etiraz hüququndan imtina etmiş sayılır.

Maddə 5. Dövlət müdaxiləsinin hüdudları

Bu qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla bu qanunla tənzimlənən məsələlərə dair heç bir məhkəmə müdaxiləsi olmamalıdır.

Maddə 6. Arbitraja münasibətdə müvafiq nəzarət və yardım funksiyalarını yerinə yetirən məhkəmə

Bu qanunun 11-ci maddəsinin 3 və 4-cü bəndlərində, 13-cü maddəsinin 3-cü bəndində, 14-cü maddəsinin 1-ci bəndində, 16-cı maddəsinin 3-cü bəndində, 27-ci maddəsində və 34-cü maddəsinin 2-ci və 3-cü bəndlərində göstərilən məhkəmənin funksiyalarını Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi yerinə yetirir.

Fəsil II. Arbitraj sazişi

Maddə 7. Arbitraj sazişinin anlayışı və forması

1. "Arbitraj sazişi" - müqavilə xarakteri və yaxud başqa xarakter daşıyıb-daşımamasından asılı olmayaraq, hər hansı bir konkret hüquq münasibəti ilə əlaqədar tərəflər arasında yarana biləcək mübahisələrin hamısının və ya müəyyən mübahisələrin arbitraja verilməsi barəsində tərəflərin sazişidir.

Arbitraj sazişi müqavilədə arbitraj qeyd-şərti kimi və yaxud ayrıca saziş kimi bağlanıla bilər.

2. Arbitraj sazişi yazılı formada bağlanılır.

Saziş o halda yazılı şəkildə bağlanmış hesab olunur ki, o, tərəflərin imzaladıqları sənəddə əks etdirilmişdir və ya məktub mübadiləsi və yaxud belə sazişin təsbit olunmasını təmin edən teletayp, teleqraf və ya elektron rabitəsinin başqa vasitələrindən istifadə olunmaqla bağlanmışdır və digər tərəf buna etiraz etmir. Arbitraj qeyd-şərtinə müqavilədə istinad edilməsi arbitraj sazişi hesab olunur, bu şərtlə ki, müqavilə yazılı şəkildə bağlanmışdır və bu istinad həmin qeyd-şərti müqavilənin bir hissəsinə çevirir.

Maddə 8. Arbitraj sazişi və məhkəmədə mübahisənin mahiyyəti üzrə iddianın təqdim edilməsi

1. Arbitraj sazişinin predmeti olan məsələyə aid qarşısında iddia qaldırılmış məhkəmə hər hansı bir tərəfin mübahisənin mahiyyəti üzrə ilkin ərizəsinin təqdim edildiyi vaxtdan gec olmayaraq, bu barədə tərəflərin xahişi olarsa, arbitraj sazişi etibarsız deyilsə, qüvvəsini itirməmişdirsə və yaxud icrası mümkün olmayan hallar yoxdursa, tərəfləri arbitraja göndərməlidir.

2. Buna baxmayaraq, bu maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş iddianın verildiyi halda məhkəmədə iddianın məhkəmə aidiy-

yəti məsələsi həll edilənədək arbitraj baxışı başlana və ya davam etdirilə bilər və arbitraj qərarı qəbul edilə bilər.

Maddə 9. Arbitraj sazişi və məhkəmənin təminədicə tədbirləri

Tərəflərin arbitraj baxışına qədər və yaxud arbitraj baxışı ərzində təminədicə tədbirlərin görülməsi haqqında məhkəməyə müraciət etmələri və məhkəmənin belə tədbirlərin təmin edilməsi ilə bağlı müvafiq qərar qəbul etməsi arbitraj sazişi ilə ziddiyyət təşkil etmir.

Fəsil III.

Arbitraj məhkəməsinin tərkibi

Maddə 10. Arbitrlərin sayı

1. Tərəflər öz mülahizələrinə uyğun olaraq arbitrlərin sayını müəyyən edə bilərlər.

2. Tərəflər bu sayı müəyyən etməzlərsə, belə halda üç arbitr təyin edilir.

Maddə 11. Arbitrlərin təyin edilməsi

1. Tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, heç bir şəxs vətəndaşlığı ilə bağlı arbitr kimi iştirak etmə hüququndan məhrum edilə bilməz.

2. Tərəflər bu maddənin 4 və 5-ci bəndlərinə əməl etmək şərti ilə öz mülahizələrinə əsasən arbitr və ya arbitrlərin təyin edilməsi prosedurunun razılaşma əsasında müəyyən edə bilərlər.

3. Bu barədə razılıq olmadıqda:

a) arbitrajda üç arbitr olacağı halda, hər bir tərəf bir arbitr təyin edir, təyin edilmiş iki arbitr isə üçüncü arbitri təyin edir. Digər tərəfdən bu barədə müraciət almış tərəf 30 gün müddətində arbitr təyin etməzse və yaxud tərəflərin təyin etdiyi iki arbitr təyin edildikləri gündən 30 gün müddətində üçüncü arbitrin seçilməsi haq-

qında razılığa gələ bilməmişlərsə, tərəflərdən hər hansı birinin müraciəti ilə arbitr 6-cı maddədə göstərilmiş məhkəmə tərəfindən təyin edilir;

b) təkbaşına arbitr ilə olan arbitrajda arbitr təyin edilməsində tərəflər razılığa gələ bilmədikdə, hər hansı tərəfin xahişi ilə arbitr 6-cı maddədə göstərilmiş məhkəmə tərəfindən təyin edilir.

4. Tərəflərin əvvəlcədən razılaşırdıqları təyinetmə prosedurunda:

a) tərəflərdən biri belə prosedura əməl etmirsə; və yaxud

b) belə prosedur ilə əlaqədar tərəflər və yaxud iki arbitr prosedura uyğun olaraq razılığa gələ bilmirsə; və yaxud

c) bu prosedura ilə əlaqədar təşkilat (idarə) da daxil olmaqla üçüncü şəxs prosedura uyğun üzərinə düşmüş hər hansı funksiyanı icra etmirsə, təyin etmə proseduru haqqında arbitraj sazişində digər qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, hər bir tərəf 6-cı maddədə göstərilmiş məhkəmədən zəruri tədbirlər görülməsini xahiş edə bilər.

5. 6-cı maddədə göstərilən məhkəmə tərəfindən bu maddənin 3 və ya 4-cü bəndlərinə uyğun olaraq hər hansı məsələyə aid qəbul edilmiş qərar qətidir, ondan şikayət verilə bilməz.

Məhkəmə arbitr təyin edərkən tərəflərin gəldiyi razılığa uyğun olaraq arbitrin namizədliyinə dair bütün zəruri tələbləri, o cümlədən arbitrin müstəqil və qərəzsizliyinə aid tələbləri nəzərə alaraq, təkbaşına arbitr və yaxud üçüncü arbitr təyin edildiyi hallarda tərəflərin vətəndaşlığına mənsub olmayan, digər vətəndaşlığı olan arbitrin təyin edilməsinin arzu olunduğunu da nəzərə ala bilər.

Maddə 12. Etiraz üçün əsaslar

1. Hər hansı bir şəxsə, onun arbitr təyin edilməsi ilə bağlı müraciət edilirsə, həmin şəxs özünün qərəzsizliyi və müstəqilliyi barədə əsaslı şübhələr doğura bilən hallar haqqında məlumat verməlidir. Arbitr bu hallar haqqında tərəflərə əvvəlcədən məlumat verməmişdirsə, arbitr təyin edildiyi andan və arbitraj baxışı ərzində ləngitmədən belə hallar haqqında tərəflərə məlumat verməlidir.

2. Arbitrə etiraz yalnız o halda verilə bilər ki, onun qərəzsizliyi və müstəqilliyi barəsində əsaslı şübhələr vardır və yaxud o, tərəflərin sazişində şərtləşdirilmiş ixtisasa malik deyildir. Tərəf özünün təyin etdiyi və ya təyin olunmasında iştirak etdiyi arbitrə yalnız onun təyin edilməsindən sonra məlum olmuş səbəblərə görə etiraz edə bilər.

Maddə 13. Etiraz proseduru

1. Tərəflər bu maddənin 3-cü bəndinin müddəalarına əməl etmək şərti ilə öz mülahizələri əsasında arbitrə etirazın proseduru haqqında razılığa gələ bilərlər.

2. Tərəflər arasında belə razılaşma olmadığı halda, arbitrə etirazını bildirmək istəyən tərəf arbitraj məhkəməsinin təşkili və yaxud 12-ci maddənin 2-ci bəndində göstərilən hər cür halları bildiyi vaxtdan 15 gün müddətində etirazın səbəblərini yazılı surətdə arbitraj məhkəməsinə bildirməlidir.

Etiraz edilmiş arbitr vəzifəsindən imtina etmərsə və yaxud digər tərəf imtina ilə razılaşmırsa, etiraz haqqında məsələ arbitraj məhkəməsi tərəfindən həll edilir.

3. Tərəflər arasında razılaşdırılmış hər hansı bir prosedurun və yaxud bu maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş prosedurların tətbiqi zamanı etiraz haqqında ərizə (müraciət) təmin edilmərsə, etirazla müraciət etmiş tərəf etirazın rədd edilməsi haqqında qərar aldığı gündən 30 gün müddətində 6-cı maddədə göstərilmiş məhkəmədən etiraz edilmə ilə bağlı qərar qəbul edilməsini xahiş edə bilər; belə qərar qətidir və ondan heç bir şikayət verilə bilməz. Belə xahiş baxılıb müvafiq qərar qəbul edilənə kimi arbitraj məhkəməsi etiraz edilmiş arbitr də daxil olmaqla, arbitraj baxışını davam etdirə və arbitraj qərarı qəbul edə bilər.

Maddə 14. Hərəkətsizlik və yaxud hərəkət mümkünsüzlüyü

1. Arbitr öz funksiyalarını yerinə yetirmək iqtidarında deyilsə və yaxud digər səbəblərdən əsassız olaraq uzun müddət fəaliyyət göstərmərsə və ya arbitr özü vəzifəsindən imtina edərsə və yaxud tə-

rəflərin arasında bu barədə razılığı əldə edilibsə, onun mandatına xitam verilir.

Bu əsasların hər hansı biri barəsində fikir ayrılığı yaranarsa, hər bir tərəf 6-cı maddədə göstərilmiş məhkəməyə mandatın xitam verilməsinə aid qərar qəbul edilməsi xahişi ilə müraciət edə bilər; belə qərar qətidir və ondan şikayət verilə bilməz.

2. Bu maddəyə müvafiq olaraq və yaxud 13-cü maddənin 2-ci bəndinə görə arbitr öz vəzifəsindən imtina edərsə və yaxud tərəf onun mandatına xitam verilməsinə razılıq verərsə, belə hal bu maddədə və yaxud 12-ci maddənin 2-ci bəndində göstərilən əsasların təsdiqi kimi qəbul edilməməlidir.

Maddə 15. Yeni arbitrin təyin edilməsi

Arbitrin mandatına 13-cü və yaxud 14-cü maddənin əsasında, arbitrin özünün hər hansı səbəbdən vəzifəsindən imtina etməsi nəticəsində, tərəflərin razılaşması əsasında və ya digər hallar əsasında xitam verilsə, yeni arbitr əvəz edəcəyi arbitrə tətbiq edilmiş qaydalara uyğun olaraq təyin edilir.

Fəsil IV.

Arbitraj məhkəməsinin səlahiyyəti

Maddə 16. Arbitraj məhkəməsinin öz səlahiyyətləri barəsində qərar çıxarmaq hüququ

1. Arbitraj məhkəməsi öz səlahiyyəti barəsində, o cümlədən arbitraj sazişinin mövcudluğu və yaxud etibarlılığı barədə hər bir etiraz üzrə özü qərar çıxara bilər.

Bu məqsədlə müqavilənin tərkib hissəsi olan arbitraj qeyd-şərti müqavilənin digər şərtlərindən asılı olmayan razılıq kimi şərh olunmalıdır. Müqavilənin etibarsızlığı haqqında arbitraj məhkəməsinin çıxardığı qərar "ipso cure" arbitraj qeyd-şərtinin etibarsızlığına səbəb olmur.

2. Arbitraj məhkəməsinin səlahiyyətlərinin olmaması haqqında müraciət iddia üzrə etiraz təqdim edilməmişdən əvvəl bildirilməlidir.

Tərəfin arbitr təyin etməsi və yaxud arbitr təyin edilməsində iştirakı tərəfi belə müraciət etmək hüququndan məhrum etmir. Arbitraj məhkəməsinin öz səlahiyyətini aşması haqqında bəyanat arbitraj baxışının gedişində hər hansı bir məsələnin bu səlahiyyəti aşdığı müəyyən edilən kimi verilir. Belə halların hər birində gecikmiş bəyanatı arbitraj məhkəməsi bu şərtlə qəbul edə bilər ki, gecikmənin səbəbini üzrlü hesab etsin.

3. Arbitraj məhkəməsi bu maddənin 2-ci bəndində göstərilən bəyanata dair ya ilkin xarakterli məsələ üzrə olduğu kimi, yaxud da mübahisənin mahiyyətə həll edilməsi kimi qərar çıxara bilər.

Əgər arbitraj məhkəməsi ilkin xarakterli məsələ üzrə olduğu kimi qərar çıxarsa ki, o, səlahiyyətlidir, tərəflərdən hər hansı biri bu qərar haqqında xəbərdarlıq aldıqdan sonra 30 gün ərzində 6-cı maddədə göstərilən məhkəmədən xahiş edə bilər ki, bu məsələyə dair qərar qəbul etsin. Belə qərardan şikayət verilə bilməz. Bu cür xahiş həll edilənədək arbitraj məhkəməsi arbitraj baxışını davam etdirə və arbitraj qərarı çıxara bilər.

Maddə 17. Təminədiçi tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində arbitraj məhkəməsinin səlahiyyətləri

Tərəflər arasında digər razılaşma yoxdursa, arbitraj məhkəməsi hər hansı bir tərəfin xahişi ilə mübahisəli predmetlə bağlı zəruri hesab edərsə, tərəflərin təminədiçi tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair göstərişlər verə bilər. Arbitraj məhkəməsi hər hansı tərəfdən belə tədbirlərin təmin edilməsini tələb edə bilər.

Fəsil V.

Arbitraj icraatının aparılması

Maddə 18. Tərəflərə eyni münasibət

Tərəflərə eyni münasibət göstərilməlidir və hər bir tərəfə öz mövqeyini ifadə etməsi üçün hər cür imkan verilməlidir.

Maddə 19. Prosedur qaydalarının müəyyən edilməsi

1. Bu qanunun müddəalarına əməl etmək şərti ilə tərəflər öz mülahizələri əsasında arbitraj məhkəməsində baxışın aparılması prosedurası haqqında razılığa gələ bilərlər.

2. Belə razılıq olmadıqda, arbitraj məhkəməsi bu qanunun müddəalarına əməl etməklə lazım bildiyi qaydada arbitraj baxışını apara bilər. Arbitraj məhkəməsinə verilən səlahiyyətlərə hər bir sübutun mümkünlüyünü, aidliyyətini, mahiyyətini və əhəmiyyətini müəyyən etmək səlahiyyətləri də daxildir.

Maddə 20. Arbitrajın yeri

1. Tərəflər öz mülahizələrinə görə arbitrajın yeri haqqında razılığa gələ bilərlər.

Belə razılıq olmadıqda, tərəflər üçün əlverişliliyi və işin mahiyyəti nəzərə alınmaqla arbitrajın yeri arbitraj məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilir.

2. Bu maddənin 1-ci bəndinin müddəalarına baxmayaraq, arbitraj məhkəməsi, əgər tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, şahidlərin, ekspertlərin və tərəflərin dinlənilməsi baxımından və yaxud əmtəələrə, digər əmlak və yaxud sənədlərə baxışın keçirilməsi üçün, həmçinin arbitraj məhkəməsi üzvləri arasında məsləhətləşmələr keçirilməsinin əlverişliliyi nəzərə alınmaqla hər hansı bir yerdə öz iclasını keçirə bilər.

Maddə 21. Arbitraj məhkəməsi baxışının başlanması

Tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, konkret mübahisə barədə arbitraj baxışı, həmin mübahisənin arbitraja verilməsi haqqında müraciəti cavabdeh aldığı gündən başlanılır.

Maddə 22. Dil

1. Tərəflər öz mülahizələrinə görə arbitraj baxışının aparılacağı dil və yaxud dillər barəsində razılığa gələ bilərlər. Belə razılıq

olmadıqda arbitraj məhkəməsi, arbitraj baxışında istifadə ediləcək dili və yaxud dilləri müəyyən edir. Belə razılıq və yaxud bu barədə məhkəmənin qərarında digər hal nəzərdə tutulmayıbsa, tərəflərin hər hansı bir yazılı müraciətinə, iş üzrə dinləməyə, hər hansı bir arbitraj qərarına və yaxud arbitraj məhkəməsinin digər sənədlərinə aid edilir.

2. Arbitraj məhkəməsi sərəncam verə bilər ki, istənilən sənədli sübutlar tərəflərin razılaşıqları və ya arbitraj məhkəməsinin təyin etdiyi dilə və ya dillərə tərcümə ilə birlikdə təqdim olunsun.

Maddə 23. İddia ərizəsi və iddia üzrə etiraz

1. Tərəflərin razılaşıqları və ya arbitraj məhkəməsinin təyin etdiyi vaxt ərzində iddiaçı öz iddia tələbini təsdiq edən cəhətlər haqqında, həll edilməli olan məsələlər haqqında və öz iddia tələblərinin məzmunu haqqında bəyanat verməli, cavabdeh isə bu səbəblər üzrə öz etirazlarını bəyan etməlidir, bu şərtlə ki, tərəflər belə bəyanatların zəruri rekvizitləri barəsində digər şərt kəsməmiş olsunlar.

Tərəflər öz bəyanatları ilə birlikdə işə aid olduğunu güman etdikləri bütün sənədləri də təqdim edə bilər, yaxud sonradan təqdim edəcəkləri sənədlərə və ya digər sübutlara istinad edə bilərlər.

2. Əgər tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, arbitraj baxışının gedişində tərəflərin hər hansı biri öz iddia tələblərini və ya iddiaya dair etirazlarını dəyişdirə və ya tamamlaya bilər, bir şərtlə ki, arbitraj məhkəməsi yol verilmiş ləngiməni nəzərə almaqla bu cür dəyişikliyə və ya əlavəyə icazə verilməsini qeyri-məqsədəuyğun saymasın.

Maddə 24. Şifahi işəbaxma və yazılı araşdırma

1. Tərəflərin hər hansı digər razılaşmasına riayət etmək şərti ilə arbitraj məhkəməsi sübutların təqdim edilməsi üçün şifahi işəbaxma və ya digər şifahi müzakirələr keçirib-keçirməmək, yaxud

yalnız sənədlər və digər materiallar əsasında araşdırma aparıb-aparmamaq haqqında qərar qəbul edir. Lakin tərəflər şifahi işəbaxmanın keçirilməməsi haqqında şərtləşdikləri haldan başqa arbitraj məhkəməsi tərəflərin hər hansı biri xahiş edərsə, araşdırmanın lazımi mərhələsində şifahi işəbaxma keçirməlidir.

2. Arbitraj məhkəməsinin mallara, digər əmlaka və ya sənədlərə baxış keçirmək məqsədi ilə təşkil etdiyi hər hansı şifahi işəbaxma haqqında və ya məhkəmə iclası haqqında tərəflərə kifayət qədər vaxtında xəbərdarlıq göndərməlidir.

3. Tərəflərdən birinin arbitraj məhkəməsinə təqdim etdiyi bütün ərizələr, sənədlər və ya başqa informasiya digər tərəfə verilməlidir.

Arbitraj məhkəməsinin öz qərarını çıxararkən əsas götürə biləcəyi bütün ekspert rəyləri və ya sübut xarakterli başqa sənədlər də tərəflərə verilməlidir.

Maddə 25. Sənədlərin təqdim edilməməsi və tərəflərin gəlməməsi

Tərəflərin digər razılaşmaları yoxdursa, üzrlü səbəblər olmadığı hallarda:

a) iddiaçı 23-cü maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq öz iddia ərizəsini təqdim etmədikdə, arbitraj məhkəməsi baxışa xitam verir;

b) cavabdeh 23-cü maddənin 1-ci bəndinə uyğun olaraq iddia üzrə etirazlarını təqdim etmədikdə, arbitraj məhkəməsi belə halı iddiaçının tələblərinin təsdiqi kimi qəbul etmir və arbitraj baxışını davam etdirir;

c) hər hansı tərəf dinləməyə gəlmədikdə və yaxud sənədləşdirilmiş sübutlar təqdim etmədikdə, arbitraj məhkəməsi baxışı davam etdirə bilər və ona təqdim edilmiş sübutlar əsasında müvafiq qərar çıxara bilər.

Maddə 26. Arbitraj məhkəməsinin təyin etdiyi ekspert

1. Tərəflərin arasında digər razılıq yoxdursa, arbitraj məhkəməsi:

a) arbitraj məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilən konkret məsələlərə dair ona məruzə edilməsi məqsədilə bir və ya bir neçə ekspert təyin edə bilər;

b) tərəflərdən iş üzrə hər hansı məlumatı və işə aid olan sənədlərin, malların və digər əmlakın ekspertə təqdim edilməsini və ekspert tərəfindən öyrənilməsi üçün şərait yaratmağı tələb edə bilər.

2. Tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, tərəflərin biri xahiş edərsə və yaxud arbitraj məhkəməsi zəruri sayarsa, ekspert yazılı və ya şifahi rəyini təqdim etdikdən sonra dinləmədə iştirak edə bilər. Bu halda tərəflərə ona suallar vermək imkanı verilir və mübahisəli məsələlər üzrə ifadə vermək məqsədi ilə tərəflər şahidləri ekspertlərə təqdim edə bilərlər.

Maddə 27. Sübutların əldə edilməsində məhkəmənin köməyi

Arbitraj məhkəməsi və ya tərəf arbitraj məhkəməsinin razılığı ilə 6-cı maddədə göstərilmiş məhkəməyə sübutların əldə edilməsi üçün köməklik barəsində müraciət edə bilər. Məhkəmə sübutların əldə edilməsi qaydalarına uyğun olaraq səlahiyyətləri daxilində bu müraciəti yerinə yetirə bilər.

Fəsil VI.

Arbitraj qərarının çıxarılması və icraatın xitamı

Maddə 28. Mübahisənin mahiyyəti üzrə tətbiq edilən normalar

1. Arbitraj məhkəməsi mübahisəni hüququn elə normalarına uyğun həll edir ki, tərəflər bu normaları mübahisənin mahiyyətinə tətbiq edilə bilən normalar kimi seçmiş olsunlar.

Əgər başqa niyyət ifadə etmərsə, hər hansı bir dövlətin hüququnun və ya hüquq sisteminin istənilən göstərişi həmin dövlətin kolliziya normalarına deyil, onun maddi hüququna bilavasitə istiqamətləndirən göstəriş kimi təfsir olunmalıdır.

2. Tərəflərin hər hansı bir göstərişi yoxdursa, arbitraj məhkəməsi tətbiqini mümkün saydığı kolliziya normalarına uyğun müəyyən edilmiş hüququ tətbiq edir.

3. Arbitraj məhkəməsi "ex aequo et bono" və yaxud "barışıq vasitəçiliyi" qərarını yalnız tərəflər ona belə səlahiyyətlər verdiyi halda qəbul edir.

4. Bütün hallarda arbitraj məhkəməsi müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq və bu əqdlərə tətbiq edilən ticarət adətlərini nəzərə almaqla qərar qəbul edir.

Maddə 29. Arbitrlər kollegiyasının qərar çıxarması

Tərəflər arasında digər razılaşma yoxdursa, arbitraj baxışında birdən artıq arbitr olduqda arbitraj məhkəməsinin hər hansı bir qərarı arbitraj məhkəməsinin üzvlərinin səs çoxluğu ilə çıxarılmalıdır.

Lakin tərəflər və ya arbitraj məhkəməsinin bütün üzvləri sədrlik edən arbitrə belə səlahiyyət vermişlərsə, prosedur məsələlərini təkbaşına həll edə bilər.

Maddə 30. Barışıq sazişi

1. Arbitraj baxışının gedişində tərəflər mübahisəni aradan qaldırlarsa, arbitraj məhkəməsi baxışa xitam verir və tərəflərin xahişi əsasında və öz tərəfindən etirazı olmadıqda razılaşdırılmış şərtlər əsasında arbitraj qərarı formasında mübahisənin aradan qalxmasını rəsmiləşdirir.

2. Razılaşdırılmış şərtlərlə arbitraj qərarı 31-ci maddənin müddəalarına uyğun olaraq çıxarılmalıdır və onun arbitraj qərarı olduğunu göstərməlidir.

Belə arbitraj qərarı, digər hər hansı arbitraj qərarı ilə bərabər hüquqi qüvvəli sayılır və mübahisənin mahiyyəti üzrə olan digər hər hansı arbitraj qərarı kimi icra olunmalıdır.

Maddə 31. Arbitraj qərarının forma və məzmunu

1. Arbitraj qərarı yazılı formada çıxarılmalı və arbitr və yaxud arbitrlər tərəfindən imzalanmalıdır. Birdən artıq arbitr olduğu Arbitraj icraatında həmin qərara arbitraj məhkəməsi üzvlərinin çoxu imza etməli, digər imzaların olmaması səbəbləri göstərilməlidir.

2. Əsaslandırılmanın göstərilməməsi haqqında tərəflərin razılığa gəldiyi hallar istisna olmaqla və yaxud 30-cu maddəyə uyğun olaraq tərəflərin razılaşdırdıqları şərtlərlə müvafiq qərarın qəbul edildiyi hallar istisna olmaqla, arbitraj qərarında onun əsaslandığı motivlər göstərilməlidir.

3. Arbitraj qərarında onun tarixi və 20-ci maddənin 1-ci bəndinə müvafiq surətdə müəyyən edilmiş arbitrajın olduğu yer göstərilməlidir. Arbitraj qərarı həmin yerdə çıxarılmış sayılır.

4. Arbitraj qərarı çıxarıldıqdan sonra onun bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq surətdə imzalanmış surətləri hər bir tərəfə verilməlidir.

Maddə 32. İcraata xitam verilməsi

1. Arbitraj baxışına arbitraj məhkəməsinin çıxardığı qəti qərarı ilə və yaxud bu maddənin 2-ci bəndinə müvafiq surətdə qəbul olunmuş qərarla xitam verilir.

2. Arbitraj məhkəməsi aşağıdakı hallarda arbitraj baxışına xitam verilməsi haqqında qərar çıxarır:

a) iddiaçı öz tələbindən imtina edir (cavabdeh baxışa xitam verilməsinə etiraz etmirsə və arbitraj məhkəməsi mübahisənin qəti aradan qalxmasında cavabdehin qanuni mənafeyini tanımırsa);

b) tərəflər baxışa xitam verilməsi haqqında razılığa gəlirlər;

c) arbitraj məhkəməsi baxışın davam etdirilməsini hər hansı səbəbdən mümkünsüz və lazımsız sayır.

3. 33-cü maddədə və 34-cü maddənin 3-cü bəndində göstərilmiş hallar istisna olmaqla, arbitraj baxışına xitam verilməsi ilə eyni zamanda arbitraj məhkəməsinin mandatına xitam verilir.

Maddə 33. Qərarın izah edilməsi, qərarı düzəlişlər edilməsi; əlavə qərar çıxarılması

1. Tərəflər arasında müddətlər barəsində digər razılıq yoxdursa, qərarın alınmasından 30 gün müddətində:

a) tərəflərdən biri digər tərəfi xəbərdar etməklə arbitraj məhkəməsindən qərarda yol verilmiş yazı xətalarını və hesab səhvlərinin düzəldilməsinin, həmçinin çap və yaxud yol verilmiş digər bu cür qüsurların aradan qaldırılmasını xahiş edə bilər;

b) tərəflər arasında əldə olunmuş müvafiq razılaşma əsasında hər hansı bir tərəf digər tərəfi bu haqda xəbərdar etməklə arbitraj məhkəməsindən qərarın müvafiq hissəsinin və yaxud hər hansı konkret bəndinin izah edilməsini xahiş edə bilər.

Arbitraj məhkəməsi belə müraciəti əsaslı hesab edərsə, onu aldığı gündən 30 gün müddətində müvafiq düzəliş etməli və yaxud izahat verməlidir.

Belə izahat arbitraj qərarının tərkib hissəsi hesab edilir.

2. Arbitraj məhkəməsi öz təşəbbüsü ilə qərarın verildiyi gündən 30 gün müddətində bu maddənin 1(a) bəndində göstərilən hər hansı qüsuru aradan qaldıra bilər.

3. Tərəflər arasında digər razılıq yoxdursa, tərəflərdən biri bu barədə digər tərəfi xəbərdar etməklə arbitraj baxışının gedişində qaldırılmış, lakin arbitraj qərarında öz əksini tapmamış tələblər barəsində arbitraj məhkəməsindən əlavə qərar çıxarılmasını xahiş edə bilər.

Arbitraj məhkəməsi xahişi haqlı və əsaslı hesab edərsə, 60 gün müddətində əlavə qərar çıxarmalıdır.

4. Arbitraj məhkəməsi zəruri olarsa, əlavə qərar çıxarılması, qərarda düzəlişlər edilməsi və yaxud müvafiq izahat verilməsi müddətini artırır.

5. Arbitraj qərarlarında düzəlişlər aparılması, onun izah edilməsi və yaxud əlavə qərar çıxarılması münasibətdə 31-ci maddənin müddəaları tətbiq edilir.

Fəsil VII.

Arbitraj qərarından şikayət verilməsi

Maddə 34. Arbitraj qərarının ləğvi haqqında vəsatət verilməsi

1. Arbitraj məhkəməsinin qərarından şikayət verilməsi yalnız həmin qərarın ləğv edilməsi haqqında bu maddənin 2 və 3-cü bəndlərinə uyğun surətdə vəsatət verilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

2. Arbitraj qərarı 6-cı maddədə göstərilmiş məhkəmə tərəfindən aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

a) əgər vəsatət qaldıran tərəf sübutlar təqdim etsə ki:

i) 7-ci maddədə göstərilən arbitraj sazişinin tərəflərindən biri bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan olmuşdur və yaxud arbitraj sazişi tərəflərin onu təbii etdirdikləri qanuna görə, sazişdə bu barədə göstəriş olmadıqda isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə etibarsızdır; və yaxud

ii) arbitrin təyin edilməsi və yaxud arbitraj baxışı haqqında lazımi qaydada xəbərdar edilməmiş və yaxud başqa səbəblərdən öz izahatlarını təqdim edə bilməmişdir; yaxud

iii) qərar arbitraj sazişində nəzərdə tutulmayan və ya onun şərtlərinə aid olmayan mübahisə üzrə çıxarılmışdır; yaxud qərar arbitraj sazişinin bəndlərindən kənara çıxan məsələləri əhatə edir (belə halda arbitraj sazişinin predmetinə aid olmayan məsələləri əhatə edən arbitraj qərarının müvafiq hissələri ləğv edilə bilər); və yaxud

iv) arbitraj məhkəməsinin tərkibi və ya arbitraj prosedurası tərəflərin bağladıkları sazişə uyğun olmamışdır (belə saziş tərəflərin yerinə yetirməyə məcbur olduqları bu Qanunun müddəalarına zidd olmasa) və yaxud tərəflər belə sazişi bağlamadıqları halda, arbitraj məhkəməsinin tərkibi və yaxud arbitraj prosedurası bu Qanuna uyğun olmamışdır; və yaxud

b) əgər məhkəmə müəyyən etsə ki:

i) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə mübahisə obyektini arbitraj baxışının predmeti ola bilməz; və yaxud

ii) arbitraj qərarı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə ziddir.

3. Qərarın ləğv edilməsi haqqında vəsatət, vəsatəti verən tərəfin arbitraj qərarını aldığı gündən başlayaraq 3 aydan gec qaldırıla bilməz, müraciət 33-cü maddəyə uyğun verilmişdirsə – arbitraj məhkəməsi tərəfindən bu müraciətlə bağlı qərar çıxarıldığı gündən başlayaraq 3 aydan gec vəsatət verilə bilməz.

Arbitraj qərarını ləğv etmək xahişi ilə müraciət olunduğu halda məhkəmə, əgər lazım bilərsə və əgər tərəflərdən biri xahiş edərsə, arbitraj məhkəməsinə arbitraj baxışını bərpa etmək və ya arbitraj məhkəməsinin fikrincə, arbitraj məhkəməsinin qərarının ləğv edilməsi üçün əsasları aradan götürməyə imkan verən digər hərəkətlərə əl atmaq imkanı vermək üçün ləğvetmə məsələsi üzrə icraatı özünün müəyyən etdiyi müddətə dayandıra bilər.

Fəsil VIII.

Arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsi

Maddə 35. Tanınma və icra edilmə

1. Hansı ölkədə çıxarılmasından asılı olmayaraq, arbitraj qərarının icrası məcburidir və səlahiyyətli məhkəməyə yazılı vəsatət verildikdə bu maddənin və 36-cı maddənin müddəaları nəzərə alınmaqla icra edilir.

2. Arbitraj qərarına əsaslanan və yaxud onun icra edilməyinə dair vəsatət verən tərəf arbitraj qərarının təsdiq edilmiş nüsxəsini və ya belə nüsxənin lazımi qaydada təsdiq edilmiş surətini, həmçinin 7-ci maddədə göstərilmiş arbitraj sazişinin əslini və ya onun lazımi qaydada təsdiq edilmiş surətini təqdim etməlidir.

Əgər arbitraj qərarı və ya arbitraj sazişi xarici dildədirsə, tərəf bu sənədlərin lazımi qaydada təsdiq olunmuş Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etməlidir.

Maddə 36. Tanınmaqdan və ya icradan imtina edilməsi üçün əsaslar

1. Arbitraj qərarının hansı ölkədə çıxarılmasından asılı olmayaraq onun tanınmasından və ya icra edilməsindən, yalnız aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

a) zərərinə qərar çıxarılmış tərəf tanınma və ya icra haqqında ərizəyə baxan məhkəməyə aşağıdakı sübutları təqdim etsə ki:

i) 7-ci maddədə göstərilən arbitraj sazişinin tərəflərindən biri bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan olmuşdur və yaxud arbitraj sazişi tərəflərin onu tabe etdirdikləri qanuna görə, sazişdə belə göstəriş olmadıqda isə qərarın çıxarıldığı dövlətin qanununa əsasən etibarsızdır; və yaxud

ii) zərərinə qərar çıxarılmış tərəf, arbitrin təyin edilməsi və ya arbitraj baxışı haqqında lazımı qaydada xəbərdar olunmamış və ya başqa səbəblərdən öz izahatını təqdim edə bilməmişdir; yaxud

iii) qərar arbitraj sazişində nəzərdə tutulmayan və ya arbitraj sazişinin şərtlərinə aid olmayan mübahisə üzrə çıxarılmışdır və yaxud qərar arbitraj sazişinin hədlərindən kənara çıxan məsələləri əhatə edir, arbitraj sazişi ilə əhatə edilən məsələlərə aid olan arbitraj qərarının həmin hissəsi bu qərardan ayrılmaqla tanına və ya icraya yönəldilə bilər; yaxud

iv) arbitraj məhkəməsinin tərkibi və ya arbitraj proseduru tərəflərin arbitraj sazişinə uyğun olmamışdır və yaxud belə saziş olmayıbsa arbitrajın keçirildiyi dövlətin qanununa uyğun gəlməmişdir; və yaxud

v) qərar tərəflər üçün hələ qəti olmamışdır və yaxud qərarın çıxarıldığı dövlətin qanununa uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən ləğv edilmiş və yaxud icrası dayandırılmışdır; yaxud

b) məhkəmə müəyyən edərsə ki:

i) mübahisəli obyekt həmin dövlətin qanununa görə arbitraj baxışının predmeti ola bilməz; və yaxud

ii) bu arbitraj qərarının tanınması və icrası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə ziddir.

2. Arbitraj məhkəməsinin qərarını tanıyan və icraya yönəldən səlahiyyətli məhkəmədə arbitraj qərarının icrasının xitamı və ya xud dayandırılması haqqında vəsatət verilmişdirsə, qərarın tanınması və ya icra edilməsi tələb olunan məhkəmə bunu lazım bilərsə, öz qərarının çıxarılmasını təxirə sala bilər və arbitraj qərarının tanınmasını və ya icrasını xahiş edən tərəfin vəsatəti ilə digər tərəfi qərarı lazımı qaydada təmin etməyə məcbur edə bilər.

Heydər ƏLİYEV.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 noyabr 1999-cu il, № 757-IQ.

Dərzi: 15 fevral 2000-ci il

**“XARİCİ ARBİTRAJ QƏRARLARININ
TANINMASI VƏ İCRA EDİLMƏSİ BARƏDƏ”
KONVENSIYA**

**10 iyun 1958-ci il tarixdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
tərəfindən qəbul edilib.**

7 iyun 1959-cu il tarixdən qüvvəyə minib.

I maddə

1. Mövcud Konvensiya tərəflərin həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər arasında yaranan mübahisələr üzrə arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsi tələb olunan dövlətdən fərqli olan dövlətin ərazisində çıxarılmış beynəlxalq arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsi sahəsində tətbiq edilir. Bu Konvensiya həmçinin arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsi tələb olunan dövlətin daxili qərarları hesab olunmayan arbitraj qərarlarına da tətbiq edilir.

2. "Arbitraj qərarları" termini hər bir konkret iş üzrə təyin edilmiş arbitrlərin arbitraj qərarlarından əlavə, həmçinin tərəflərin müraciət etdiyi daimi arbitraj orqanlarının arbitraj qərarlarına da şamil edilir.

3. Mövcud Konvensiya imzalandıqda, ratifikasiya edildikdə və ya ona qoşulduqda, yaxud mövcud Konvensiyanın X maddəsində nəzərdə tutulmuş bildirişi edərək hər bir dövlət mövcud Konvensiyanı yalnız digər Razılışan Dövlətin ərazisində çıxarılmış arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsinə münasibətdə tətbiq edəcəyini qarşılıqlı əsasda tətbiq edə bilər.

Hər bir dövlət, həmçinin bəyan edə bilər ki, o mövcud Konvensiyanı belə bəyanat verən dövlətin milli qanunvericiliyinə görə yalnız ticarət hüquq münasibətləri hesab edilən müqavilə və ya digər hüquqi münasibətlər üzrə yaranmış mübahisələrə tətbiq edəcəkdir.

II maddə

1. Hər bir Razılaşan Dövlət arbitraj çəkişməsinin predmeti ola biləcək hər hansı bir konkret müqavilə və ya digər hüquqi münasibətlərin obyektinə ilə əlaqədar tərəflər arasında yaranmış və ya yaranma biləcək bütün və ya hər hansısa mübahisələri arbitraja verməyi tərəflərin öhdələrinə götürdükləri yazılı sazişi tanıyır.

2. "Yazılı razılıq" termini müqavilədə arbitraj qeyd-şərtini və ya tərəflərin imzaladığı və yaxud onların məktub və teleqramlarında olan arbitraj razılaşmasını özündə əks etdirir.

3. Razılaşan Dövlətin məhkəməsinə mövcud maddə ilə nəzərdə tutulmuş tərəflərin müqavilə bağladığı məsələyə dair iddia daxil olduqda, Razılaşan dövlətin məhkəməsi hər hansı bir tərəfin xahishinə əsasən, göstərilən sazişin qeyri-qanuniliyini, vaxtının keçməsinə, yaxud icra edilə bilmədiyini müəyyən etmədiyi təqdirdə tərəfləri arbitraja göndərməyə borcludur.

III maddə

Hər bir Razılaşan Dövlət arbitraj qərarlarını mütləq şəkildə tanıyır və aşağıdakı maddələrdə təsbit edilmiş şərtlərə uyğun olaraq bu qərarların tanınması və icra edilməsi tələb olunan ərazinin prosedura normalarına müvafiq şəkildə həmin qərarları icraya yönəldir.

Mövcud Konvensiya tətbiq edildiyi arbitraj qərarlarının tanınmasına və icra edilməsinə daxili qərarların tanınması və icra edilməsi üçün daha ağırlaşdırıcı şərtlər və ya mövcud olandan daha yüksək rüsum və ödənişlər tətbiq edilməməlidir.

IV maddə

1. Bundan əvvəlki maddədə göstərilən tanınma və icraya yönəltmə üçün tanınmanı və icra edilməni tələb edən tərəf belə xahişi etdikdə aşağıdakıları təqdim etməlidir:

a) lazımi qaydada təsdiq edilmiş arbitraj qərarının əslini və yaxud həmin qərarın lazımi qaydada təsdiq edilmiş surətini;

b) II maddədə göstərilən müqavilənin əslini, yaxud onun lazımi qaydada təsdiq edilmiş surətini;

2. Arbitraj qərarının, yaxud sazişin mətni bu qərarın tanınması və icra edilməsi tələb edilən ölkənin rəsmi dilində olmadığı halda, bu qərarın tanınmasını və icra edilməsini xahiş edən tərəf bu sənədlərin həmin dilə tərcüməsini təqdim edir. Tərcümə rəsmi və ya andlı tərcüməçi, yaxud diplomatik və ya konsulluq idarəsi tərəfindən təsdiq edilir.

V maddə

1. Arbitraj qərarının əleyhinə yönəldiyi tərəfin xahişi ilə arbitraj qərarının tanınmasına və icra edilməsinə o halda etiraz edilə bilər ki, həmin tərəf qərarların tanınması və icra edilməsi tələb olunan ərazinin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına dəlillər təqdim edərək sübuta yetirir ki:

a) II maddədə göstərilən saziş üzrə tərəflər tətbiq olunan qanunvericiliyə əsasən hər hansı bir şəkildə fəaliyyət qabiliyyətsizdirlər və ya tərəflərin istinad etdikləri qanunvericiliyə əsasən həmin saziş qeyri-qanunidir, belə müddəanın olmadığı təqdirdə isə qərarın çıxarıldığı ölkənin qanunvericiliyə əsasən həmin saziş qeyri-qanunidir; yaxud

b) çıxarılan qərarın əleyhinə yönəldiyi tərəf arbitrin təyin olunması və ya araşdırılması barədə qanuna müvafiq qaydada xəbərdar və ya digər səbəblərdən öz izahatlarını təqdim edə bilməmişdir; yaxud

c) göstərilən qərar arbitraj sazişi və ya arbitraj qeyd-şərtlərində nəzərdə tutmamış və ya həmin şərtlərə uyğun deyildir; yaxud qərar arbitraj sazişi və ya müqavilədəki arbitraj qeyd-şərtlərindən kənara çıxan məsələlər üzrə müddəaları özündə əks etdirir. Bundan əlavə, digər arbitraj sazişi və ya arbitraj qeyd-şərtləri ilə əhatə olunan məsələlər üzrə müddəaları belə arbitraj sazişi və ya arbitraj qeyd-şərtləri ilə əhatə olunmayan müddəalardan ayırmaq mümkün olarsa, belə halda arbitraj sazişi və ya arbitraj qeyd-şərtləri ilə əha-

tə olunmayan məsələlər üzrə müddəaları özündə əks etdirməyən arbitraj qərarlarının bir hissəsi tanına və ya icra edilə bilər; yaxud

ç) arbitraj orqanının tərkibi və ya arbitraj prosesi tərəflərin sazişinə uyğun olmamışdır və ya belə saziş olmadığı halda arbitrajın keçirildiyi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olmamışdır; yaxud

d) tərəflər üçün qərar hələ öz qəti qüvvəsinə minməmişdir və ya qərarın çıxarılmadığı ölkənin və yaxud qanunvericiliyi tətbiq edilən ölkənin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının göstərişinə əsasən qərarın icrası dayandırılmışdır.

2. Arbitraj qərarının tanınmasına və icra edilməsinə, həmçinin o halda da etiraz edilə bilər ki, tanınması və icra edilməsi tələb olunan ölkənin səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanları müəyyən etsin ki:

a) mübahisənin obyektı bu ölkənin qanunvericiliyinə əsasən arbitraj araşdırılmasının predmeti ola bilməz; yaxud

b) bu qərarın tanınması və icra edilməsi həmin ölkənin ictimai qaydalarına ziddir.

VI maddə

V maddənin 1-ci bəndinin "d" yarım-bəndində göstərilən səlahiyyətli hakimiyyət orqanı qarşısında arbitraj qərarı icrasının ləğv edilməsi və ya dayandırılması barədə vəsatət qaldırıldığı halda bu qərarın tanınması və icra edilməsi barədə xahiş olunan hakimiyyət orqanı məqsədəuyğun hesab etdiyi halda bu qərarın icra edilməsi məsələsinin həllini saxlaya bilər, eyni zamanda bu qərarın icrasını xahiş edən tərəfin vəsatəti əsasında digər tərəfin üzərinə lazımı təminatın görülməsi öhdəliyini qoya bilər.

VII maddə

1. Mövcud Konvensiyanın qərarları Razılışan Dövlətlər arasında bağlanmış arbitraj qərarlarının tanınması və icra edilməsi barədə ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlərin fəaliyyətinə toxunmur, habelə heç bir maraqlı tərəfi belə arbitraj qərarının tanınması və icra edil-

məsi tələb olunan ölkənin qanunları və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin imkan verdiyi qaydada və hədd çərçivəsində hər bir arbitraj qərarından faydalanmaq hüququndan məhrum etmir.

2. Mövcud Konvensiya tərəflər üçün müəyyən hədlər çərçivəsində məcburi hesab edildiyi vaxtdan etibarən arbitraj qeyd-şərtləri haqqında 1923-cü il Cenevrə protokolu və xarici arbitraj qərarlarının icra edilməsi barədə 1927-ci il Cenevrə protokolu Razılaşan Dövlətlər arasında öz qanuni qüvvələrini itirirlər.

VIII maddə

1. Mövcud Konvensiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər bir üzvü, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər hansı bir ixtisaslaşmış qurumunun üzvü olan və ya üzv olması gözlənilən istənilən dövlət, yaxud Beynəlxalq Məhkəmə Statusunun iştirakçısı olan, yaxud olması gözlənilən, həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən dəvət olunacaq hər hansı bir dövlət üçün 1958-ci il 31 dekabr tarixinə qədər imzalanması üçün açıqdır.

2. Mövcud Konvensiya ratifikasiya olunmalıdır və ratifikasiya etimadnamələri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibində saxlanılır.

IX maddə

1. Mövcud Konvensiya VIII maddədə qeyd olunan bütün dövlətlərin qoşulması üçün açıqdır.

2. Mövcud Konvensiyaya qoşulma Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Katibinin yanında qoşulma haqqında etimadnamənin təqdim edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

X maddə

1. Hər bir dövlət mövcud Konvensiyaya qoşularkən və ya onu təsdiq, yaxud ratifikasiya edərkən bəyan etməlidir ki, mövcud Konvensiya həmin dövlətin beynəlxalq münasibətlərə görə məsuliyyət

daşdığı bütün və yaxud müəyyən ərazilərə şamil edilir. Belə bəyənət mövcud Konvensiyanın qanuni qüvvəyə mindiyi vaxtdan qüvvəyə minir.

2. Yuxarıda qeyd edilənlərdən sonra hər hansı bir müddət ərzində Mövcud konvensiyanın şamil edilməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Katibinin adına bildiriş göndərilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Katibinin həmin bildirişi aldığı gündən etibarən doxsanıncı gün və yaxud hansı müddətin daha gec qurtarmasından asılı olaraq müvafiq dövlətə münasibətdə mövcud konvensiyanın qüvvəyə mindiyi gündən etibarən qüvvəyə minir.

3. Bu Konvensiyaya qoşulduqda və ya o, təsdiq, yaxud ratifikasiya edildikdə onun fəaliyyət dairəsinə düşməyən ərazilərə gəldikdə isə, hər bir maraqlı olan dövlət göstərilən ərazilərin, hökumət strukturlarının razılığı ilə mövcud Konvensiyanın həmin ərazilərə aid edilməsi üçün tədbirlərin görülməsinin mümkün olub-olmaması məsələsinə baxmalıdır.

XI maddə

Federativ və qeyri-unitar dövlətlər üçün aşağıdakı qərarlar tətbiq edilir:

a) federativ hakimiyyətin qanunvericilik yurisdiksiyasına aid olan mövcud Konvensiyanın maddələrinə görə federativ hakimiyyətin öhdəlikləri müvafiq qaydada federativ dövlətlər olmayan Razılaşan Dövlətlərin öhdəlikləri həddindədir;

b) federasiya konstitusiyası sistemində görə qanunvericilik tədbirləri görmək hüququna malik olmayan federasiya təşkil edən dövlətin və ya əyalətin qanunvericilik yurisdiksiyasına aid olan mövcud Konvensiyanın maddələrinə gəldikdə, federal hökumət belə maddələri dövlətlərin müvafiq hakimiyyətlərinə və ya əyalətlərə imkan daxilində ən qısa müddət ərzində özünün zəmanəti ilə çatdırır.

c) bu Konvensiyada iştirak edən federativ dövlət başqa istənilən Razılaşan Dövlətin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinin vasitəsilə verilən tələbi əsasında mövcud Konvensiyanın hər bir qərarına aid olan qanunları və bu qərarın qanunvericilik yolu və ya digər tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilməsini göstərməklə federasiyanın təcrübəsi və onun tərkib hissələri barədə arayış təqdim edir.

XII maddə

1. Mövcud Konvensiya üçüncü ratifikasiya etimadnaməsinin, yaxud qoşulma haqqında etimadnamənin təqdim olunduğu gündən doxsan gün sonra qanuni qüvvəyə malikdir.

2. Üçüncü ratifikasiya etimadnaməsi və ya qoşulma haqqında etimadnamə təqdim edildikdən sonra mövcud Konvensiyanı ratifikasiya edən və yaxud ona qoşulan hər bir dövlət üçün mövcud Konvensiya öz ratifikasiya etimadnaməsinin və ya qoşulma haqqında etimadnamənin təqdim olunduğu gündən hesablamaqla doxsanıncı gün qanuni qüvvəyə minir.

XIII maddə

1. Hər bir Razılaşan Dövlət Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinin adına yazılı bildirişlə müraciət edərək mövcud Konvensiyanı denonsasiya edə bilər. Denonsasiya Baş Katib tərəfindən bildiriş alındıqdan bir il sonra qüvvəyə minir.

2. 10-cu maddəyə əsasən müraciət və ya bildiriş etmiş hər bir dövlət istənilən vaxt Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinin adına bildiriş vasitəsilə mövcud Konvensiyanın müvafiq ərazidə fəaliyyətinin Baş Katibin bu bildirişi aldığı vaxtdan sonra bir il ərzində başa çatmasını elan edə bilər.

3. Mövcud Konvensiya denonsasiyanın qüvvəyə minməsindən əvvəl başlanmış arbitraj qərarlarına, tanınma və icra etmə işlərinə də tətbiq ediləcəkdir.

XIV maddə

Heç bir Razılaşan Dövlət mövcud Konvensiyanın tətbiq edilən hədləri çərçivəsində mövcud Konvensiyadan digər Razılaşan Dövlətlərə qarşı istifadə edə bilməz.

XV maddə

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi VII maddədə qeyd olunan dövlətlərə aşağıdakıları bildirir:

- a) VIII maddəyə əsasən imzalama və ratifikasiyalar haqqında;
- b) IX maddəyə əsasən qoşulmalar haqqında;
- c) I, X və XI maddələrdən irəli gələn müraciətlər və bildirişlər haqqında;
- ç) XII maddəyə əsasən mövcud Konvensiyanın qüvvəyə mindiyi gün haqqında;
- d) XIII maddəyə əsasən denonsasiyalar və bildirişlər haqqında.

XVI maddə

1. Mövcud Konvensiyanın eyni hüquqi qüvvəyə malik olan ingilis, ispan, çin, rus və fransız mətnləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının arxivində saxlanılır.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi VIII maddədə qeyd olunan dövlətlərə mövcud Konvensiyanın təsdiq edilmiş surətlərini təqdim edir.

9 noyabr 1999-cu il tarixli 734-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
--------------	---

I BÖLMƏ ÜMUMİ HİSSƏ

FƏSİL 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı, predmeti və sistemi	6
§ 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı və predmeti	6
§ 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə metodları	10
§ 3. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları	13
§ 4. Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri	16
§ 5. Beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq	20
§ 6. Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi	22
FƏSİL 2. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri.....	25
§ 1. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri	25
§ 2. Beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyi	29
§ 3. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyi	33
§ 4. Beynəlxalq xüsusi hüququn inkişafında beynəlxalq müqavilələrin rolu	35
§ 5. Digər mənbələr	40
FƏSİL 3. Kollizion normalar	43
§ 1. Kollizion normaların anlayışı və strukturu	43
§ 2. Kollizion normaların növləri	46
§ 3. Kollizion bağlanmanın əsas formulları	50
§ 4. Kollizion hüququn özəllikləri və inkişaf tendensiyası	57
FƏSİL 4. Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar problemlər	66
§ 1. Xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi	66
§ 2. Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad	69
§ 3. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt	74
§ 4. İmperativ normalar	77
§ 5. İnterlokallı kolliziya	79
§ 6. Qarşılıqlı və retorsiya	81
§ 7. Qanunu üstələmə	83

FƏSİL 5. Beynəlxalq xüsusi hüquqda fiziki şəxslərin hüquqi vəziyyəti	86
§ 1. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquqi vəziyyəti	86
§ 2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti	90
§ 3. Şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab olunması və ya ölmüş elan edilməsinin kollizion məsələləri	95
§ 4. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər	97
FƏSİL 6. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi şəxslər	101
§ 1. Hüquqi şəxsin şəxsi statusu və dövlət mənsubiyyəti	101
§ 2. Azərbaycan Respublikasında xarici hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti	106
§ 3. Beynəlxalq xüsusi hüquqda beynəlxalq təşkilatlar	114
FƏSİL 7. Dövlət beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti kimi	117
§ 1. Dövlətin xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərdə iştirakı	117
§ 2. "Dövlət immuniteti" anlayışı və onun normativ təsbiti	119
§ 3. Dövlət immunitetinin məzmunu və növləri	123
II BÖLMƏ	
XÜSUSİ HİSSƏ	
FƏSİL 8. Əşya hüquqları	130
§ 1. Əşya hüququnun kollizion məsələləri	130
§ 2. Xarici investisiyaların hüquqi tənzimi	136
§ 3. Azad iqtisadi zonalarda xarici investisiyalar	142
§ 4. Azərbaycan Respublikasının xaricdəki mülkiyyətinin hüquqi vəziyyəti	144
FƏSİL 9. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əqli mülkiyyət hüququ	146
§ 1. Ümumi müddəalar	146
§ 2. Müəlliflik və əlaqəli hüquqların beynəlxalq hüquqi mühafizəsi	148
§ 3. Azərbaycan Respublikasında xaricilərin müəlliflik və əlaqəli hüquqları	156

§ 4. Sənaye mülkiyyətinin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi	159
§ 5. Azərbaycanca xaricilərin sənaye mülkiyyətinə olan hüquqları	164
§ 6. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əmtəə nişanı	167
FƏSİL 10. Xarici iqtisadi əqdlər	171
§ 1. Xarici iqtisadi əqdlərin anlayışı	171
§ 2. Xarici iqtisadi əqdlərin kollizion məsələləri	175
§ 3. Xarici iqtisadi əqdin forması	179
§ 4. Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi	182
§ 5. Beynəlxalq ticarət adətləri (Lex mercatoria)	187
FƏSİL 11. Beynəlxalq hesablaşmalar	192
§ 1. Beynəlxalq hesablaşmaların və valyuta əməliyyatlarının hüquqi əsasları	192
§ 2. Beynəlxalq hesablaşmaların formaları	196
§ 3. Bank təminatı	201
§ 4. Beynəlxalq hesablaşmalarda veksəl və çek	202
FƏSİL 12. Beynəlxalq daşımalar	206
§ 1. Beynəlxalq daşımaların anlayışı	206
§ 2. Beynəlxalq daşımaların maddi-hüquqi və kollizion-hüquqi tənzimlənməsi	208
§ 3. Beynəlxalq dəniz daşımaları	210
§ 4. Beynəlxalq dəmiryol daşımaları	214
§ 5. Beynəlxalq hava daşımaları	217
§ 6. Beynəlxalq avtomobil daşımaları	224
§ 7. Beynəlxalq “qarışıq” daşımalar	227
FƏSİL 13. Müqavilədən kənar öhdəliklər	228
§ 1. Müqavilədən kənar öhdəliklər üzrə kollizion məsələlər	228
§ 2. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müqavilədən kənar öhdəliklərin kollizion tənzimi	231
§ 3. Müqavilədən kənar öhdəliklərin beynəlxalq hüquqi tənzimi	234
FƏSİL 14. Beynəlxalq xüsusi hüquqda ailə münasibətləri	238
§ 1. Xarici elementli ailə münasibətləri sferasında kollizion məsələlər	238

§ 2. Xarici elementli nikahlar	241
§ 3. Ər-arvadın əmlak münasibətləri zamanı tətbiq edilən qanun	251
§ 4. Beynəlxalq xüsusi hüquqda uşaq hüquqlarının müdafiəsi	254
FƏSİL 15. Vərəsəlik hüququ	258
§ 1. Vərəsəlik münasibətləri sferasında qanunların kolliziyası	258
§ 2. Xarici elementli vərəsəlik münasibətləri və beynəlxalq müqavilələr	263
§ 3. Vərəsələri olmayan əmlak	269
FƏSİL 16. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əmək münasibətləri	271
§ 1. Xarici elementli əmək münasibətləri sahəsində kollizion məsələlər	271
§ 2. Əmək münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimi	274
§ 3. Əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasına əmək miqrasiyası	280
§ 4. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrə əmək miqrasiyası	285
 III BÖLMƏ BEYNƏLXALQ MÜLKİ VƏ ARBİTRAJ PROSESİ 	
FƏSİL 17. Beynəlxalq mülki proses	287
§ 1. Beynəlxalq mülki prosesin anlayışı	287
§ 2. Mülki prosesdə əcnəbi şəxslərin hüquqi vəziyyəti	290
§ 3. Xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti	294
§ 4. Beynəlxalq mülki proses məsələlərinə dair beynəlxalq müqavilələr	301
§ 5. Xarici məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası	305
FƏSİL 18. Beynəlxalq kommersiya arbitrajı	308
§ 1. Beynəlxalq kommersiya arbitrajının anlayışı və hüquqi təbiəti	308
§ 2 Arbitraj sazişinin anlayışı, məzmunu və forması	311
§ 3 Arbitrlərin təyin edilməsi və arbitraj məhkəməsinin səlahiyyəti	313
§ 4 Beynəlxalq kommersiya arbitrajı məsələləri üzrə beynəlxalq konvensiyalar	314

ƏLAVƏLƏR:

“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında”	
Azərbaycan Respublikasının Qanunu	319
Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi (ixtisarla)	329
Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi (ixtisarla)	334
Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual	
Məcəlləsi (ixtisarla)	339
“Beynəlxalq arbitraj haqqında”	
Azərbaycan Respublikasının Qanunu	357
“Xarici arbitraj qərarlarının tanınması və	
icra edilməsi barədə” konvensiya	377

QEYD ÜÇÜN

Zavər Qafarov,
Ataxan Əbilov

Beynəlxalq xüsusi hüquq

Yenidən işlənmiş
ikinci nəşr

NƏŞRİYYAT REDAKTORU:

Nəriman ƏBDÜLRƏHMANLI

XÜSUSİ REDAKTORLAR:

*Xuraman MƏMMƏDOVA
İsməddin DƏMİROV*

KOMPÜTER TƏRTİBATI:

Sahib QƏNİYEV

YİĞİCI:

Xəyalə MİKAYİLOVA

KORREKTOR:

Ceyran ABBASOVA

Çapa imzalanmışdır: 06.02.2007

Formatı 60x90 1/16.

Fiziki ç/v 24.5.

Tirajı 1000. Sifariş 014.

QANUN NƏŞRİYYATI

Baki, AZ 1001,

Natəvan döngəsi 1.

Tel: 437-52-84; Faks: 498-09-72

E-mail: ms@azdata.net

Web: qanun-az.com
